

T.C.
İNÖNÜ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

CEMİL SAİD BEY(DİKEL)
Hayatı-Eserleri ve İran'daki Siyasi Meselelere Bakışı
DOKTORA TEZİ

DANIŞMAN **HAZIRLAYAN**
Prof. Dr. Orhan YAZICI **Osman KARACAN**

MALATYA-2019

T.C.
İNÖNÜ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLERİ ENSTİTÜSÜ

CEMİL SAİD BEY (DİKEL) HAYATI-ESERLERİ
VE İRAN'DAKİ SİYASİ MESELELERE BAKIŞI

DOKTORA TEZİ

DANIŞMAN
Prof. Dr. Orhan YAZICI

HAZIRLAYAN
Osman KARACAN

Jürimiz 12/04/2019 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda bu Doktora tezi **oybirliği** ile başarılı bulunarak Tarih Anabilim dalında Doktora tezi olarak kabul edilmiştir.

Jüri Üyelerinin
Unvan Ad Soyadı

İmzası

1. Prof. Dr. Mehmet KARAGÖZ
2. Prof. Dr. Ahmet AKSIN
3. Prof. Dr. Cafer MUM
4. Prof. Dr. Orhan YAZICI
5. Dr. Öğr. Üyesi Bahattin ÇATMA

İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yönetim Kurulunun tarih ve
.....sayılı kararıyla bu tezin kabulü onaylanmıştır.

Prof. Dr. Mehmet KUBAT

Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürü

ONUR SÖZÜ

Doktora tezi olarak sunduğum ‘‘Cemil Said Bey (Dikel) Hayatı-Eserleri ve İran’daki Siyasi Meselelere Bakışı’’ başlıklı çalışmamın bilimsel ahlak ve geleneklere aykırı düşecek bir yardıma başvurmaksızın tarafımdan yazıldığını ve yararlandığım bütün kaynakların hem metin içinde hem de kaynakçada yöntemine uygun biçimde gösterilenlerden oluştuğunu belirtir, bunu onurumla doğrularım.

Osman KARACAN

ÖN SÖZ

XIX. yüzyılın sonunda ve XX. yüzyılın başında hâlâ çok geniş sınırlara hükmeden Osmanlı Devleti tarih sahnesinden çekilirken arkasında devasa bir miras bırakmıştır. Bu mirasın en önemli kısmı bin bir güçlkle yetiştirmiş olduğu insan sermayesidir. Yenileşme düşüncesi doğrultusunda özellikle XIX. yüzyılda adeta seferberlik ruhuyla hareket eden Osmanlı Devleti çok sayıda âlim, edip, hukukçu, diplomat, asker, siyasetçi ve devlet adamı yetiştirmiştir. Bu mirasa sahip çıkmak öncelikle Osmanlı'nın büyük fedakârlıklarla yetiştirmiş olduğu bu insan sermayesine sahip çıkmakla mümkündür. Biz de “*Cemil Said Bey (Dikel) Hayatı-Eserleri ve İran'daki Siyasi Meselelere Bakışı*” adlı bu çalışmamızda Osmanlı Devleti'nin son döneminde ve Cumhuriyet döneminde yaşayan Kemalpaşazâde Said Bey'in oğlu Cemil Said Bey'in hayatını, eserlerini, düşünce yapısını ve İran'daki siyasi meselelere yaklaşımını ele aldık.

Bu çalışmayı yapmaya karar verdiğimizde itiraf etmeliyiz ki çalışma alanının sınırlarının belli olmasından dolayı işimizin çok karmaşık olmayacağı düşüncesindeydik. Fakat her çalışmanın kolay yanları olduğu gibi kendi içinde zor tarafları olduğunu çalışmamıza başlayınca fark ettik. Çünkü Cemil Said Bey, tek alana yoğunlaşmak yerine hayata geniş bir perspektiften bakan ve muhtelif alanlarda pek çok eser kaleme almış bir müelliftir. Cemil Said Bey bir asker olmasına rağmen sadece askerî konularla ilgilenmemiş siyasetten diplomasiye, edebiyattan sanata, lügat çalışmalarından meal çalışmalarına, feminizmden medeniyete kadar toplumsal tüm meselelere ilgi duymuş ve eserler ortaya koymuş bir aydındır. Zengin bir muhtevaya sahip eserler kaleme alan Cemil Said Bey, sadece dönemin Osmanlı Türkiye'sine ait tespitlerde değil dünyanın farklı bölgelerine dair de önemli tespitlerde bulunmuştur. İran bu ülkelerin başında gelmektedir. Cemil Said Bey, askerî ve siyasi konular başta olmak üzere İran hakkında önemli bilgiler içeren çok sayıda makale neşrederken iki devlet arasındaki münasebetlere dair de ciddi tespit ve önerilerde bulunmuştur. Bu sebeple Cemil Said Bey'i anlama, tanıma ve onun hakkında değerlendirme hususunda bir hayli zorlandığımızı belirtmemiz gerekiyor. Bazen onun bir konuya dair serdetmiş olduğu bir fikri anlama adına çok sayıda esere müracaat etme zorunluluğunu hissettik.

Diğer yandan Cemil Said Bey, her ne kadar Hakkı Tarık Us'a yazmış olduğu hayat hikâyesinde eserlerinden bahsetmiş olsa da kaleme almış olduğu raporlarında isminin olmaması, süreli yayınlarda ve telif eserlerinde müstear isimler kullanması

çalışmamızı bir hayli yavaşlattı. Özellikle Kadınlar Dünyası'nda kaleme almış olduğu eserleri tespit etme adına pek çok yazar üzerinde incelemelerde bulunduk. İsim tespiti yaptıktan sonra ise onun eserlerine ulaşmak büyük bir sorundu. Çünkü süreli yayınlarda kaç yazısının yayınlandığına dair elimizde bir bilgi yoktu. Bundan dolayı yazılarının yayınlandığı ve ulaşabildiğimiz gazete ve mecmuların tüm sayıları üzerinde incelemelerde bulunduk. Araştırmamız neticesinde Cemil Said Bey'in çok sayıda eserine ulaşmamıza rağmen burada Hâlâ eserlerinin tümüne ulaşamadığımızı ifade etmemiz gerekiyor.

Cemil Said Bey'in biyografisinde belirtmiş olduğu eserlerinden “*Yıldız Barışıklığı (Piyes)*”, “*Hacı Murad (Piyes)*”, “*Fransızca-Türkçe Lügat*” eserlerine bugüne kadar muhtelif arşiv ve kütüphanelerde yapmış olduğumuz araştırmalarda bir neticeye ulaşamadık. Umudumuz ileride bu eserlerin ortaya çıkmasıdır. Ayrıca şunu da belirtmem gerekiyor ki Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Öğretim Üyesi Harun Abacı danışmanlığında Vildan Demir tarafından hazırlanan bitirme tezinde “*Ruh-ı İslâm ve Ahlak-ı Kur'an*” adlı eserin Cemil Said Bey'in olduğunu iddia edilmiş ve ayrıca İstanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kitaplığı da bu eserin Cemil Said Bey'in olduğunu kitabın künyesinde belirtmiştir. Fakat çalışmamıza konu olan Cemil Said Bey'in bu eserle alakası yoktur. Söz konusu eser Şam Tıbbiyesi Fennî Hayat Muallimi Doktor Said Cemil'e aittir.

Cemil Said Bey'in hayatı hakkında Başbakanlık Osmanlı Arşivi başta olmak üzere önemli muhtelif arşiv ve kütüphanelerden yararlandık. Eserlerine ulaşma hususunda Milli Kütüphane, Beyazıt Devlet Kütüphanesi'ndeki Hakkı Tarık Us Koleksiyonu ve İstanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kitaplığı kütüphaneleri bizim için en büyük hazine oldu. Bu kütüphanelerde bulunan Kadınlar Dünyası, Servet-i Fünun, Tasvir-i Efkâr ve Sebilü'r-reşâd dergileri başta olmak üzere tezimiz ile alakalı tüm süreli yayınları taradık. Ancak bir eksiklik olarak belirtmeliyim ki özellikle Kadınlar Dünyası'nın tüm sayılarına ulaşamadık. Diğer yandan Cemil Said Bey, Birinci Dünya Savaşı'ndan önce emekliye ayrılmış olmasına karşın savaşın başlaması üzerine yeniden silah altına alınmış ve savaş süresince *Kolordu Divan-ı Harbi'nde Dersaadet Ümera Divan-ı Harbi* azalığı görevini sürdürmesine rağmen Birinci Dünya Savaşı ile ilgili arşiv belgelerini bulunduran Genel Kurmay Başkanlığına bağlı ATASE Arşivi'nde yapmış olduğumuz araştırmalarda herhangi bir belgeye ulaşamadık.

Ayrıca Cemil Said Bey'in sicil dosyasını incelemek amacıyla iki kez Ankara/Lodumlu'daki Milli Savunma Bakanlığı Arşivi'ne yapmış olduğumuz başvuruya cevap verilmediği için Cemil Said Bey'in sicil dosyasına ulaşamadık. Aynı şekilde Cemil Said Bey ve ailesine ait Emekli Sandığı Arşivi'nde toplamda 4 adet dosya olmasına rağmen bu dosyaların incelenmesi hususunda yapmış olduğumuz inceleme başvurusu da kişisel bilgilerin üçüncü kişilerle paylaşılamayacağı gerekçesiyle reddedilmesinden dolayı bu dosyalar üzerinde de çalışma olanağı bulamadık. Fakat Cemil Said Bey'in görev yıllarına dair bilgileri Başbakanlık Osmanlı Arşivi'ndeki yazışmalardan ve söz konusu dosyalar üzerinde çalışma yapan Mustafa Müjdecî ve Cem Karakılıç'ın verdiği bilgiler üzerinden tespit etmek durumunda kaldık. Bu konuda kimi eksikliklerin olabileceğini baştan belirtmeliyiz.

Son olarak hiçbir çalışmanın sadece tek kişinin ürünü olmadığı bilinciyle bu çalışmanın ortaya çıkmasında da pek çok kişinin emeği vardır. Öncelikle Tarih ana bilim dalı başkanımız sayın Prof. Dr. Salim CÖHCE hocamıza teşekkür ederim. Yüksek lisansa başladığım günden itibaren bana her zaman değerli katkılar sunan ve bu tez konusunun belirlenmesinden tamamlanmasına kadar geçen süre zarfında hatalarımı düzelten ve her zaman yol gösterici olan danışman hocam sayın Prof. Dr. Orhan YAZICI'ya teşekkür ediyorum. Tez izleme komitesinde yer alarak değerli fikirleriyle çalışmamıza önemli katkılar sunan kıymetli hocalarım Prof. Dr. Mehmet KARAGÖZ ve Prof. Dr. Cafer MUM'a burada teşekkürlerimi sunmak istiyorum. Çalışmanın tashihiğini birlikte yaptığımız kıymetli arkadaşlarım Dr. Mustafa Yunus GÜMÜŞ ve Bülent YAŞAR'a; ayrıca değerli katkılarından dolayı arkadaşlarım Mehmet KOCA'ya, İlyas KARABEKMEZ'e ve isimlerini burada saymadığım tüm arkadaşlarıma; rahat çalışmamız için bizlere sıcak bir ortam sunan BİLSAM Derneği yönetici ve üyelerine minnettarlığımı belirtir şükranlarımı sunarım. Tez çalışma süresince işimi kolaylaştıran ve kendilerini ihmal etmemi anlayışla karşılayan aileme teşekkür ederim.

Osman KARACAN

ÖZET

Osmanlı Devleti'nin son dönem devlet adamlarından olan Cemil Said Bey (1872-1948), geleneksel ve modern düşünceyi yakından bilen bir ailede yetişmiştir. İyi bir eğitim aldıktan sonra mülazım-ı sâni rütbesiyle Harbiye Nezareti'nde ilk görevine başlamıştır. Daha sonra ataşemiliter olarak atanan Cemil Said Bey St. Petersburg, Tahran ve Paris'te uzun yıllar bu görevini sürdürmüştür. Görev yaptığı ülkelerin askerî ve siyasi durumları hakkında araştırmalarda bulunan Cemil Said Bey, özellikle İran ordusu ve İran'daki siyasi meseleler hakkında önemli eserler kaleme almıştır. İran'daki siyasi meseleleri uluslararası güçlerin ekonomik ve siyasi nüfuz mücadelesi çerçevesinde ele almış, 1906 İran Meşrutiyeti ve sonrasında yaşanan olayların arka planına dair önemli tespitlerde bulunmuştur.

Ataşemiliter kimliğinin yanı sıra bir aydın sorumluluğuyla hareket eden Cemil Said Bey, Osmanlı Devleti'nin yaşadığı sorunların çözümüne yoğunlaşmıştır. Osmanlı Devleti'ni kurtlar ortasındaki koyun metaforuyla tasvir etmiş, yegâne kurtuluş yolunun medenileşmek olduğunu savunmuştur. Medenileşmeden Osmanlı Devleti'nin kurtuluşunun mümkün olmadığını ileri sürmüş, medenileşmek için de öncelikle içtimai hayatın uygun hâle getirilmesi gerektiğine işaret etmiştir. Medenileşme için cehalet, yabancı düşmanlığı ve taassup ile mücadele edilmesinin elzem olduğunu savunmakta, bununla birlikte içtimai hayatın değişiminin bireyleri manevi yönden terbiye edecek sanat, edebiyat ve musiki eğitiminin verilmesi, kadınların toplumsal hayata katılması, dil ve din anlayışının medeni âleme adapte edilmesi ile mümkün olabileceğini düşünmektedir. Hülasa Cemil Said Bey medeni toplumun ayırt edici özelliklerine odaklanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Ataşemiliter, Cemil Said Bey, Medenileşmek, İran, İran Meşrutiyeti.

ABSTRACT

Cemil Said Bey (1872-1948), one of the last statesmen of the Ottoman Empire, grew up in a family that was closely acquainted with traditional and modern thought. After receiving a good education, he started his first position in the Ministry of War with the rank of mülazım-ı sâni. Cemil Said Bey was later appointed as the attaché and worked in St. Petersburg, Tehran and Paris for many years. Cemil Said Bey, who has made research about the military and political situation of the countries he worked in, has written experience about the political issues in the Iranian army and Iran in particular. He addressed the political issues in Iran within the framework of the struggle for economic and political influence of international powers and made important determinations about the background of the events of 1906 Iranian Constitutional Monarchy and its aftermath.

Cemil Said Bey, who is acting with an intellectual responsibility as well as his Ataşemiliter identity, focuses on the solution of the problems experienced by the Ottoman Empire. He portrayed the Ottoman Empire with the sheep metaphor in the midst of wolves, and argued that the only way of salvation was to civilize. He asserted that the liberation of the Ottoman Empire was not possible after civilization, and he pointed out that in order to become civilized, first life should be made appropriate. Ignoring ignorance, xenophobia and tyrannism for civilization is essential, however, he believes that the change of social life is possible by giving education of art, literature and music that will spiritually educate individuals, and joining women to social life, adapting language and religion to the civilized world. Briefly, Cemil Said Bey focused on the distinguishing features of the civil society.

Key Words: Military Attache, Cemil Said Bey, Civilization, Iran, Iranian Constitutional Monarchy.

İÇİNDEKİLER

ONUR SÖZÜ	i
ÖN SÖZ	ii
ÖZET	v
ABSTRACT	vi
İÇİNDEKİLER	vii
KISALTMALAR	ix
KONU VE KAYNAKLAR	xi
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

1. CEMİL SAİD BEY'İN HAYATI VE ESERLERİ	13
1.1. Cemil Said Bey ve Ailesi	13
1.1.1. Cemil Said Bey'in Ailesi	14
1.1.1.1. Dedesi Ahmet Kemal Paşa (1808-1886)	14
1.1.1.2. Babası Kemalpaşazâde Said Bey (1848-1921)	18
1.1.1.3. Eşi Nimet Cemil Hanım	21
1.2. Eğitim ve Çalışma Hayatı	23
1.3. Edebî Kişiliği ve Yazarlık Hayatı	32
1.4. Cemil Said Bey'in Eserleri	37
1.4.1. Teceddüd-i Hakikî Nasıl Olur?	37
1.4.2. Askerî Raporlar	39
1.4.2.1. İran Ordusu Tarihçesi	41
1.4.2.2. İran Ordusu Hakkında Muhtasar Risale	47
1.4.2.3. Tasvîr-i Efkâr: İran Ordusu	48
1.4.2.4. Raporların Değerlendirilmesi	48
1.4.3. Süreli Yayınlardaki Eserleri	50
1.4.3.1. Tasvîr-i Efkâr	50
1.4.3.2. Kadımlar Dünyası	53
1.4.3.3. Servet-i Fünûn	59
1.4.4. Tercüme Eserleri	61
1.4.4.1. Kur'an-ı Kerim Tercümesi (Türkçe Kur'an-ı Kerim)	61
1.4.4.2. Ölenle Ölümez Romanı	73
1.4.5. Diğer Eserleri	73

İKİNCİ BÖLÜM

2. CEMİL SAİD BEY'İN DÜŞÜNCE HAYATI	75
2.1. Cemil Said Bey'in Düşüncesini Besleyen Çevre	75
2.2. Cemil Said Bey'in Penceresinden Osmanlı	77
2.3. Batılılaşmanın Sınırları	84
2.4. Medenileşmenin Önündeki Engel: Yabancı Düşmanlığı.....	90
2.5. Hakiki Teceddüdün İctimai Temelleri	92
2.5.1. İctimai Yapının Değişim Şartları	95
2.5.1.1. Eğitim-Öğretim	96
2.5.1.2. Edebiyat ve Sanat	97
2.5.1.3. Medeni Cesaret ve Aydınlar	99
2.5.1.4. İctimai Yapının Değişiminde Kadın	101
2.5.1.5. Türkçe Kur'an	109
2.6. Medeni Toplumun Ayırt Edici Özellikleri	122
2.6.1. İntizam ve İnzibat Fikri	123
2.6.1.1. İntizam ve İnzibatın Teminatı Hukuk.....	127
2.6.2. Basın Hürriyeti.....	131
2.6.3. Din ve Vicdan Hürriyeti.....	135

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

3. CEMİL SAİD BEY'İN İRAN'DAKİ SİYASİ MESELELERE BAKIŞI ..	141
3.1. Meşruti Yönetim Yolunda İran	145
3.2. Taraflar, Müzakereler ve Kanun-i Esasi'nin İlanı	158
3.3. Seçimler ve Meclis-i Mebusan'ın Açılması	164
3.4. Meşrutiyetin Etkileri.....	168
3.5. İç Savaş Giden Süreç	170
3.6. Devletlerin Nüfuz Mücadelesi ve İç Dengelere Etkisi.....	178
3.7. Meclis'e Saldırıları ve Yabancı Elçilerin Sulh Çabaları.....	181
3.8. Ahrarın Yetersizlikleri ve İç Savaş.....	190
3.9. Devletler Politikasında İran	202
3.10. İran ve Osmanlı Meşrutiyetlerinin Mukayesesi	206
SONUÇ	208
KAYNAKÇA	220
EKLER	233

KISALTMALAR

a.g.e.	: adı geçen eser
a.g.m.	: adı geçen makale
a.g.r.	: adı geçen rapor
a.g.t.	: adı geçen tez
BEO.	: Bâb-ı Âlî Evrak Odası
bkz.	: bakınız
BOA	: Başbakanlık Osmanlı Arşivi
C.	: cilt
çev.	: çeviren
DH. MKT.	: Dâhiliye Nezareti Mektubî Kalemi
Ed.	: Editör
haz.	: hazırlayan
HR.	: Hariciye Nezareti
HR.HMŞ.İŞO	: Hariciye Nezareti Hukuk Müşavirliği İstişare Odası Evrakı
Hz.	: Hazret-i
İ.AS	: İrade Askerî
İ.DH	: İrade Dâhiliye
İ.HUS	: İrade Hususi
İ.TAL	: İrade Taltifat
nu.	: Numara
s.	: sayfa
S.	: Sayı
SFR	: Paris Sefareti Belgeleri
SR.	: Sebilü'r-reşâd
ss.	: Sayfa Sayısı
TDK	: Türk Dil Kurumu
TDVİA	: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
Ts.	: Tarihsiz
TTK	: Türk Tarih Kurumu
vd.	: ve devamı
vs.	: vesaire

Y.MTV : Yıldız Mütenevvi Maruzat Evrakı
Y.MTV : Yıldız Mütenevvi Maruzat Evrakı
Y.PRK. ASK : Yıldız Perakende Evrakı Askerî Maruzat
Y.PRK. BŞK : Yıldız Perakende Evrakı Başkitabet Dairesi Maruzatı
Y.PRK. EŞA : Perakende Evrakı - Elçilik, Şehbenderlik ve Ataşemiliterlik Maruzâtı
Yay. : Yayınları / Yayınlayan

KONU VE KAYNAKLAR

“Cemil Said Bey (Dikel) Hayatı-Eserleri ve İran’daki Siyasi Meselelere Bakışı” adlı tez çalışmamız olabildiğince ana kaynaklara dayalı olarak gerçekleştirilmiştir. Çalışma başta Cemil Said Bey’in eserleri olmak üzere, arşiv belgeleri, basılı eserlerin ilk nüshaları, dönemin süreli yayınları ve bazı araştırma eserlerine dayalı olarak yürütüldü.

Cemil Said Bey’in hayatı hakkında en önemli kaynağımız kendisi tarafından yazılıp Hakkı Tarık Us’a gönderilmiş olan metindir. Hayat hikâyesini konu alan bu metnin bir kısmı Hakkı Tarık Us tarafından “Elli Yıl” adlı eserinde yayımlanmıştır. Fakat daha sonra metnin tamamı Düccane Cündioğlu tarafından Dergâh Dergisi’nde “*Bir Kur’an Mütercimi: Cemil Said Bey’in Kendi Kaleminden Özgeçmişi*” başlığıyla yayımlanmıştır. Cemil Said Bey’in hayatı hakkındaki önemli bilgiler bu iki esere dayanmaktadır. Fakat eksik bilgilerin bir kısmı daha sonra Mustafa Müjdecî ve Cem Karakılıç tarafından yazılan “*Cumhuriyetin İlk Kur’an Mütercimlerinden Cemil Said (Dikel) ve Kur’an Tercümesi Hakkında Bir Değerlendirme*” başlıklı makalede tespit edilmiştir. Hayatı hakkında önemli bilgiler barındıran bu çalışmalar haricinde Cemil Said Bey’in eşi, çocukları ve görev yıllarına ilişkin bilgilerin önemli bir kısmı arşiv kaynaklarından elde edilmiştir. Cumhuriyet Döneminde resmi bir görevde bulunmadığı için Cumhuriyet Arşivi’nde kendisine dair herhangi bir belgeye ulaşamayan Cemil Said Bey ile ilgili tezimizde kullandığımız tüm arşiv belgeleri Başbakanlık Osmanlı Arşivi belgeleridir. Başbakanlık Osmanlı Arşivi’nde BOA. BEO. 1010. 75718.; BOA. BEO. 1272.95340.; BOA. BEO, 1501.112532.; BOA. BEO. 1710.128217.2.; BOA. BEO. 1710.128217.3.; BOA. BEO. 1715.128586.1.; BOA. BEO. 1715.128586.2.; BOA. BEO. 1715.128586.3.; BOA. BEO. 842.63133.; BOA. BEO. 843.63192.; BOA. BEO.1710.128217.1.; BOA. DH. MKT. 1243.27.; BOA. DH. MKT. 1253.36.1.; BOA. DH. MKT.1253.36.2.; BOA. HR.HMŞ.İŞO.188.20.; BOA. HR. HMŞ.İŞO.188.20.1.; BOA. HR. SFR, 1.92.7.1-32.; BOA. HR.TH, 113.7.1-2.; BOA. HR. TH. 162.71.; BOA. HR. TH. 177.25.; BOA. HR. TH. 216.51.; BOA. HR. TH. 222.87.; BOA. HR. TH. 223.70.; BOA. HR. TH. 226.108.1.; BOA. HR. TH. 226.108.2.; BOA. HR. TH. 308.72.1.; BOA. HR. TH. 308.72.2.; BOA. HR. TH.113.7.1.; BOA. HR. TH.113.7.2.; BOA. HR. TH.116.75.; BOA. HR. TH.124.98.; BOA. HR. TH.199.82.; BOA. İ.AS.27.12.; BOA. İ.DH.1261.99025.; BOA. İ.HUS, 49.109.; BOA. İ.TAL, 169.47.1-2.; BOA.

İ.TAL, 214.61.1-2.; BOA. İ.TAL, 77.44.; BOA. Y.MTV, 117.133.1-4.; BOA. Y.MTV, 233.128.1-2.; BOA. Y.MTV, 233.128.1-2.; BOA. Y.MTV, 92.29.; BOA. Y.PRK. ASK, 147.61.; BOA. Y.PRK. BŞK, 41.19.; BOA.Y.PRK.EŞA, 33.99; YBOA, HR-HMŞ.İŞO,7.6.; BOA. BOA. YEE. 10.20.1. numaraları ile kayıtlı arşiv belgeleri tezimizde yararlandığımız belgelerdendir.

Ayrıca Cemil Said Bey'in kendisi ve ailesi hakkındaki bilgilerin bir kısmına da Üsküdar Nüfus Dairesi'ndeki kayıtlardan ulaşıldı. Osmanlı dönemine ait nüfus kayıt defterinin bir örneği ekler bölümünde sunulmuştur.

Arşiv kaynakları haricinde tezimizde yararlandığımız en önemli kaynaklar ise Cemil Said Bey'in eserleridir. Pek çok eser kaleme alan Cemil Said Bey'in eserlerinin bir kısmı kitap olarak neşredildiği hâlde önemli bir yekûnu süreli yayınlarda yayımlanan makale ve hikâyelerden müteşekkildir. Araştırmalarımız neticesinde bugüne kadar Cemil Said Bey'in kaleminden çıkan *Teceddüd-i Hakikî Nasıl Olur?*, *İran Ordusu Tarihçesi*, *İran Ordusu Hakkında Muhtasar Risale*, *Yıldız Barışıklığı (Piyes)*, *Hacı Murad (Piyes)*, *Fransızca-Türkçe Lügat* eserlerine; *Türkçe Kur'an-ı Kerim* ve *Ölenle Ölinmez* adlı çevirileri kaleme aldığı bilgisine ulaşıldı ve tüm bu eserler üzerinde çalışmalarda bulunuldu. Fakat muhtelif arşiv ve kütüphanelerde yapılan araştırmalara rağmen Cemil Said Bey'in kaleminden çıkan *Yıldız Barışıklığı (Piyes)*, *Hacı Murad (Piyes)*, *Fransızca-Türkçe Lügat* adlı eserlerine ulaşamadı. Ayrıca Cemil Said Bey'in basılı eserleri haricinde *Tasvir-i Efkâr*, *Kadınlar Dünyası* ve *Servet-i Fûmun* adlı süreli yayınlarda da çok sayıda çalışması yayımlanmıştır. Süreli yayınlar üzerinde yapmış olduğumuz taramalarda ise *Tasvir-i Efkâr* gazetesinde: "İran'da Meşrûtiyyet Nasıl Başladı?", "İran'da Kânûn-ı Esâsî", "Yeni Şâh'ın Evâil-i Saltanatı", "Emînessultan'ın Keyfiyyet-i Katli", "Rusya ve İngiltere'nin İran Hakkında İtilâfı Nasıl Oldu?", "Devlet-i Osmâniyye İle Olan Hudud Mes'elesi", "Meclis'in Dağılmasına İlk Teşebbüs ve Tavassut-ı Süferâ" "Sefir-i Osmâni'nin Oynadığı Rol", "Şah'a Bomba Atılması", "Meclis-i Meb'usân'ın Topa Tutulması", "Yağma", "İranlıların Âdât ve Ahlâkı", "İran'ın Hâli ve İstikbâli", "İran Ne Âlemde?", "İran Ordusu (İran Mektupları'na Zeyl)", "İran Ahvâli ve Journal De Saint Petersburg'a Cevap", "İran Hudûdu Mes'elesi", "Meclis-i Mebusân'ın Topa Tutulması" adlı makalelerine; *Kadınlar Dünyası* dergisinde Suad Said mahlasıyla yayımlanan: "Trokadero Parkında", "Garpta Derdi Maişet", "Biraz da Anadolu'ya Bakalım!" başlıklı makalelerine ve "Muallime", "Cezmi'nin

Hataları”, “Hatıranın Levhası”, “İnkisar-ı Garam”, “Cenk” adlı hikâyelerine; *Servet-i Fünûn* dergisinde ise yine Suad Said mahlasıyla yayımlanan “*Paris Milli Kütüphanesinde*” adlı bir makale ve “*Ali Fikri'nin Vitiriyol Terkiyatı*” adlı bir hikâyesine ulaşıldı ve bu eserler üzerinde gerekli incelemelerde bulunuldu.

Ana omurgasını Cemil Said Bey’in eserlerinin oluşturduğu çalışmamızda arşiv belgeleri ve telif eserlerinin yanı sıra dönemin süreli yayınlarında neşredilen çok sayıda makale ve telif eserin birinci basımlarından da yararlanıldı. Cemil Said Bey’in Kur’an tercümesi hakkında Sebilü’r-reşâd dergisinde Ahmet Hamdi Aksekili’nin “*Türkçe Kur’an*” Namındaki *Kitab’ın Sahibi Cemil Said Beye*”, dönemin Diyanet Reisi Rıfat Börekçi adına Cemil Said Bey’in Türkçe Kuran-ı Kerim tercümesine yönelik *Kur’an-ı Kerim Tercümeleri Hakkında Müslümanlara Beyan-ı Hakikat* başlığıyla yapılan değerlendirme ve fetvası; Ömer Rıza Doğrul’un Tevhid-i Efkâr’da yayınlanan “*Yeni Kur’an-ı Kerim Tercümesi*” adlı makalesi; Mihrab Dergisinde *Hamiş* başlığıyla yapılan değerlendirmeler yararlandığımız önemli makaleler arasındadır. Kadınlar Dünyası, Sebilü’r-reşâd vs. dergilerinde çıkan pek çok makale yine ilk başvuru eserlerimizdendir. Ayrıca dönemin tartışmalarına katılan ve bu hususta eserler ortaya koyan Hafız Yaşar Okur, Hâşim Nâhit (Erbil), Tüccarzâde İbrahim Hilmi, Süleyman Tevfik, Şeyhülislam Mustafa Sabri Efendi, Ubeydullah Afğani gibi isimler dönemin önemli tanıkları arasında sayabileceğimiz ve eserlerinden yararlandığımız yazarlardandır. Ayrıca sonraki yıllarda dönemle ilgili özellikle de İran’daki siyasi meselelere bakışını ele aldığımız üçüncü bölümde Cemil Said Bey’in tespitlerini mukayese etmek açısından çok sayıda araştırma eserine müracaat edilerek çalışmamız neticelendirildi.

GİRİŞ

Geniş bir coğrafyada hâkimiyet kuran ve altı asırdan fazla yaşayan Osmanlı Devleti, çok sayıda devletle iktisadî, içtimaî, siyasi ve kültürel münasebetlerde bulunmuştur. Doğal olarak münasebet kurduğu bu devletlere yönelik bir dış politikası olmakla birlikte daimi bir dışişleri bürokrasisine sahip değildi. XV. yüzyıldan itibaren Avrupa’da mütakabiliyet esasına istinaden kurumsallaşmış bir dışişleri bürokrasisi olmasına rağmen Osmanlı’da niyete mahsus geçici bir diplomasi egemendi. Ayrıca dışişlerinde geçerli olan belirgin prensipler de yoktu.¹ Çünkü bu yıllarda elçilerin kabul edilmesi bir üstünlük olarak addedilirken karşılıklı sefaretlerin gönderilmesi ise bir güç dengesine işaret etmekteydi.² Bu nedenle Osmanlı Devleti güçlü olduğu dönemlerde başka devletlerde elçi bulundurmuyordu.³

Dış politikadan sorumlu daimi bir uzman yahut politika şefinin olmadığı Osmanlı Devleti’nde dış politika ile ilgili kararlar Dîvân-ı Hümâyün’da alınıp uygulanmaktaydı. İhtiyaca binaen geçici elçiler görevlendirilerek sorunlara çözüm aranmaktaydı. Fakat XVII. yüzyılın ortalarından itibaren işlerin yoğunluğu sebebiyle Dîvân-ı Hümâyün’un bir kısım yetkileri Sadrazam konaklarına devredilmiştir.⁴ Yeni düzenleme ile Bab-ı Âli’ye devredilen yetkilerin bir kısmı da reisü’l-küttâbın sorumluluğunda olan dışişleriydi.⁵ Yapılan bu düzenlemeye rağmen XVII. yüzyılda meydana gelen askerî ve siyasi gelişmelerden dolayı pek çok alanda köklü değişikliklerin yapılma zorunluluğu belirince XVIII. yüzyılda diplomasiye daha fazla ağırlık verilmiş ve reisü’l-küttâblık yetkileri de artırılmıştır.⁶

III. Selim döneminde yenilikçi yaklaşımlarından dolayı reisü’l-küttâblığa getirilen Nizam-ı Cedit ıslahatlarının kilit adamı Mehmed Raşit Efendi, Sultan ile birlikte Türk diplomasisinin modernleştirilmesi hususunda önemli adımlar atmıştır. Diplomasinin kural, ilke ve prensiplerinde düzenlemelerde bulunarak Avrupa’nın

¹ Mahmut Akpınar, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Hariciye Nezareti’nin Kuruluşu ve Dış Politikanın Kurumsallaşması”, Tarih İncelemeleri Dergisi, XXIX / 1, 2014, ss.59-85, s.60 vd.

² İlber Ortaylı bu fikre karşı çıkarak III. Selim’e kadar Osmanlı İmparatorluğu’nun dış dünyada devamlı elçilikler bulundurmamayı bir ideoloji ve gururdan ziyade geleneksel imparatorlukların devamlı elçilik kurmayı gerektirecek yoğun dış ilişkileri olmamasından kaynaklı olduğunu ifade etmiştir. Bkz. İlber Ortaylı, **Türkiye Teşkilat ve İdare Tarihi**, Cedit Neşriyat, (3. baskı), Ankara 2008, s.217.

³ Kemal Beydilli, “Sefaret ve Sefaretnâme Hakkında Bir Değerlendirme”, Osmanlı Araştırmalar XXX, (Neşir Heyeti: Halil İnalçık, İsmail E. Erünsal, Heath W. Lowry, Feridun Emecen, Klaus Kreiser, Bilgin Aydın), İstanbul 2007, ss.9-30, s.22 vd.

⁴ M. Akpınar, a.g.m., s.60 vd.

⁵ Bilal Eryılmaz, **Tanzimat ve Yönetimde Modernleşme**, İşaret Yay., Ankara 2010, s.70 vd.

⁶ M. Akpınar, a.g.m., s.63.

diplomasi kurallarını uygulamaya geçirmiştir.⁷ Böylece diplomaside geri kalmanın neticelerini XVIII. ve XIX. yüzyılda siyasi ve askerî olarak çok ağır bir şekilde yaşayan Osmanlı, Avrupa ile yakınlaşarak yaşanan sorunlara diplomasi yoluyla çözüm bulmaya çalışmıştır. Avrupa’da, devletlerinin özel ve genel siyasetlerini, endüstri, eğitim ve ekonomi alanında yaşanan gelişmelerini yakından takip etmek ve daha doğru bilgiler elde etmek amacıyla fevkalade elçilikler yerine ikamet elçilikleri oluşturulmuş⁸ ve 1793’te Yusuf Agâh Efendi Londra’ya ilk ikamet elçisi⁹ olarak atanmıştır. Bu adımla diplomaside müteakabiliyet esasını benimseyen Osmanlı, ikamet elçilerine ilaveten XIX. yüzyılda İtalyan liman kentleri başta olmak üzere şehbenderler de atamıştır. Sefaretler ve şehbenderler kanalıyla Avrupa’yı daha yakından tanımayı hedefleyen Osmanlı, dış temsilciliklerde görevlendirdiği diplomatların gözlem ve tecrübelerinden yararlanarak modernleşme hususunda ciddi ilerleme kaydetmiştir.¹⁰

XIX. yüzyıla kadar pek çok alanda ıslahatlar yapılmış olsa da idari ve bürokratik yapının değişimine olan ihtiyaç hâlâ devam etmekteydi. Bundan dolayı II. Mahmud döneminde idari ve bürokratik yapının yeniden düzenlenmesi çerçevesinde yeni adımlar atılmış ve bu çerçevede dışişleri yapısı da modern bir kurumsal yapıya kavuşturulmaya çalışılmıştır. Özellikle XVIII. ve XIX. yüzyıllarda iktisadi, siyasi, içtimai ve idari yönden yaşanan hızlı gelişmeler de Osmanlı’yı değişime zorlamaktaydı. XVIII. yüzyılın sonunda Napolyon (1769-1821) liderliğinde Fransa tarafından Mısır’ın 1798 tarihinde işgal edilmesiyle başlayan işgaller süreci ve 1804 Sırp İsyanı ile başlayan ulusal isyanlar karşısında zayıflığı iyice gün yüzüne çıkan Osmanlı, askerî olarak büyük bir zafiyet içerisine girmiştir. Müstakil bir siyasi duruş sergileyemeyecek kadar zayıflarken diğer yandan kendi valisi olan Mehmet Ali Paşa’nın isyanıyla iyice sarsılmıştır. Dolayısıyla yaşadığı iç ve dış sorunları çözme konusunda yetersiz kalması ile uluslararası güçlerin müdahalelerine maruz kalmıştır. Uluslararası güçlerin iç sorunlara müdahalesiyle beraber dâhili sorunlar, uluslararası metinlerde yer bularak uluslararası soruna dönüşürken aynı zamanda bu sorunların

⁷ Osmanlı diplomasisinde reisü’l-küttâb hakkında geniş bilgi için bkz. Mehmet Alaaddin Yalçınkaya, “Türk Diplomasisinin Modernleşmesinde Reisülküttâb Mehmed Raşid Efendi’nin Rolü” Osmanlı Araştırmaları XXI, (Neşir Heyeti: Halil İnalçık, İsmail E. Erünsal, Heath W. Lowry, Feridun Emecen, Klaus Kreiser, Bilgin Aydın), İstanbul 2001, ss.109-134, s.112 vd.

⁸ Enver Ziya Karal, **Osmanlı Tarihi**, C.5, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1988. s.9 vd.

⁹ 4 yıl sonra Paris’e Morali Esseyid Ali Efendi, Berlin’e Ali Aziz Efendi ve Viyana’ya ise İbrahim Afif Efendi’yi ikamet elçileri olarak atamıştır. (M. Akpınar, a.g.m., s.63)

¹⁰ M. Akpınar, a.g.m., s.63 vd.

çözümü olarak askerî seçenekleri azaltmakta ve diplomasiyi daha fazla ön plana çıkarmaktaydı. Osmanlı Devleti diplomasiye daha fazla sarılarak dâhili ve haricî sorunların tespitinde ve çözümünde diplomasiyi kullanmaya çalışmıştır.

Osmanlı Devleti'nde diplomasiye olan ihtiyaç artarken diğer yandan özellikle Fransız İhtilali'nin Avrupa'da yarattığı karmaşaya karşı 1815'te gerçekleştirilen Viyana Kongresi'nde statükoyu koruma çerçevesinde "Avrupa Uyumu" kavramı geliştirilerek uluslararası ilişkilere yeni bir boyut kazandırılmış ve Avrupa'da uluslararası diplomasi kuralları şekillenmeye başlamıştır.¹¹ Avrupa'ya gönderilen uzmanlar üzerinden yaşanan değişimi daha yakından öğrenme imkânı bulan Osmanlı, profesyonel bir diplomasiye geçme konusunda çeşitli adımlar atarken bu süreçte yeni sorunlarla da karşılaşmıştır. Uzun yıllar başta Rumlar olmak üzere dil bilen azınlıklardan yararlanan Osmanlı, Yunan isyanlarından sonra Rumların devlet aleyhinde faaliyetlerde bulunmasından dolayı Rum tercümanlara güvenemez olmuştur. Bunun üzerine II. Mahmud, ihtiyaç duyulan vatanperver, güvenilir, nitelikli bürokrat ve diplomatları yetiştirmek amacıyla Tercüme Odası'nı kurmuş ve bu sayede ihtiyaç duyulan, dil bilen nitelikli bürokrat ve diplomatlar hızlı bir şekilde yetiştirilmeye çalışılmıştır.¹²

II. Mahmud, sadrazam ve şeyhülislamda temerküz etmiş yetkileri Batı modelinde kurulan bakanlıklara bölüştürerek yeni bir idari düzenlemeye gitmiştir. Sadrazamlığın nazırlıklar arasında koordinasyonu sağlayan bir başvekâlete dönüştürüldüğü yeni idari sistemde dışişlerine de önemli bir rol biçilerek 11 Mart 1836 tarihinde Hariciye Nezareti kurulmuştur.¹³ Reisü'l-küttâblığın Hariciye Nâzırlığına dönüştürüldüğü yeni idari sistemde diplomasiyi daha sağlıklı yürütülmesi, etkinliğinin artırılması ve kurumsal yapının güçlendirilmesi amacıyla bakanlıkla bağlantılı olarak yeni kararlar alınmış, Hariciye Nâzırlığı bünyesinde yeni ofisler ve bürolar ihdas edilmiştir.¹⁴

Hariciye Nezareti'nin kurumsallaştırılması açısından elbette göz önünde bulundurulması gereken önemli birimleri hariciyenin dış temsilcilikleridir. Osmanlı hariciyesinin önemli dış temsilcilikleri sefarethaneler ve şehbenderliklerdir.

¹¹ M. Akpınar, a.g.m., s.63.

¹² İlber Ortaylı, **İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı**, Hil Yay., (2. baskı), Ocak 1987, s.187.; M. Akpınar, a.g.m., s.64.

¹³ Hariciye Nezareti'nin teşkilat yapısı hakkında geniş bilgi için bkz. İlber Ortaylı, **Türkiye Teşkilat ve İdare Tarihi**, Cedit Neşriyat, (3. baskı), Ankara 2008.

¹⁴ E. Z. Karal, a.g.e., s.152 vd.; M. Akpınar, a.g.m., s.66.

Hariciyenin dış temsilcilik organları Osmanlı hariciyesinin en önemli üniteleriydi. Çünkü Osmanlı'nın münasebette olduğu devletlerle ve bu devletlerin yöneticileriyle doğrudan temasta olan, o ülkelerde görev yapan sefir ve konsoloslardı. Sefirler ve konsoloslar görev yaptıkları ülkelerde temsil ettikleri devletin politikasının temsilcisi olmakla birlikte görev yaptıkları ülkelere dair edindikleri bilgi ve tecrübelerini bağlı oldukları hükümetlere doğru bir şekilde aktararak dış politikanın belirlenmesinde ve geliştirilmesinde yönlendirici olabilmekteydiler.¹⁵

Osmanlı'nın dış temsilciliklerinde görevlendirilen elçiler, henüz bir görev paylaşımının yapılmadığı yıllarda siyasi, askerî ve ticari alanların tamamından sorumluydular. Elçiler diplomatik görevlerinin yanı sıra Osmanlı tacirlerinin haklarını korumak, askerî yapının güçlendirilmesine ve yeniden yapılandırılmasında istihdam edilecek uzmanları tedarik etmek, askerî teknik ve teçhizatı uygun şart ve fiyatlarda temin etmek, Avrupa devletlerinin siyasetlerini takip etmek, hükümeti bulunduğu ülkedeki gelişmelerden haberdar etmek ve bu ülkelerin siyasi, idari, askeri, mali, sosyokültürel yapıları, eğitim ve bilim seviyeleri hakkında bilgi toplamakla görevliydi.¹⁶

III. Selim'in vefatından sonra kısmen zayıflayan sefaretleri yeniden aktif hale getiren II. Mahmud, 1834'te Paris ve Londra'da, 1835'te ise Viyana'da dış temsilcilikler açmıştır. Avrupa'dan sonra ilk Osmanlı Sefareti 1849'da İran'ın başkenti Tahran'da açılmıştır.¹⁷ Hariciye Nezareti'nin kuruluşuyla daha etkin bir dış politika yürütme adına sefaret ve konsoloslukların sayısını artıran Osmanlı, aynı zamanda elçilikleri, büyük ve orta elçilikler; şebkenderlik teşkilatını ise baş şebkenderlik, şebkenderlik ve şebkender vekilliği şeklinde yeniden yapılandırmıştır. Bu düzenlemeyle daha kapsamlı bir dışişleri servisi oluşturulmaya çalışılmıştır. Sefir ve konsolosların yetkinlikleri tartışmalı olsa da bu birimlerde çalışanlar, Osmanlı Devleti'nin dışişlerinin ve diplomasinin gelişimine çok önemli katkılarda bulunmuşlardır.¹⁸

¹⁵ M. Akpınar, a.g.m., s.74.

¹⁶ Mehmet Alaaddin Yalçınkaya, "III. Selim Döneminde Dış Temsilciliklerin Kurulması" Nizâm-ı Kadîm'den Nizâm-ı Cedîd'e III. Selim ve Dönemi (Ed. Seyfi Kenan), İSAM Yay., İstanbul 2010, ss.593-633, s. 619 vd.

¹⁷ Gültekin Yıldız, "Osmanlı Dış Askerî İstihbaratında Formelleşme: Elçiliklerde Ataşemiliterliğin İhdası ve Osmanlı Askerî Ataşe Raporları" Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi, 2012 Güz (17), ss.239-266, s.243.; İlber Ortaylı, Türkiye Teşkilat ve İdare Tarihi, Cedit Neşriyat, (3. baskı), Ankara 2008, s.523.

¹⁸ M. Akpınar, a.g.m., s.74.

Osmanlı'nın dış temsilciliklerinde görev yapan sefir ve konsoloslar Batı fikriyatını Osmanlı'ya taşımanın yanı sıra Osmanlı diplomasisinin kurumsallaşmasına önemli katkılar sunmuşlardır. Aynı zamanda askerî alanda Avrupa'da yaşanan gelişmeleri yakından takip ederek anında İstanbul'a rapor etmişlerdir. Ancak sefir ve şebkenderlerin tek başına tüm alanları takip etmede yetersiz kalmaları ve uzmanlaşmanın öneminden dolayı dış temsilciliklerde muhtelif görevler için yeni birimler ihdas edilmiş ve dış temsilcilikleri bünyesinde askerî konularda görevli personel olarak ataşemiliter ve ataşenavallar atanmıştır.

Dış askerî istihbaratı formel, bürokratik ve daimi bir yapıya kavuşturmak için ataşemiliterlik sistemine geçilmiş; ataşemiliterlik sistemine teknik ve taktik bilgi toplamanın yanı sıra stratejik değerlendirme boyutu da ilâve edilmiştir.¹⁹ Askerî alanda ülkenin coğrafi yapısı göz önünde bulundurularak ataşemiliterliğe ilaveten yurt dışındaki temsilciliklerde denizcilik hususunda görevli ataşenavaller (bahriye ataşesi) de görevlendirilmiştir.²⁰

Bilim ve teknoloji alanında yaşanan gelişmeler her alanda olduğu gibi ordu ve savaş organizasyonlarının da işlevselliğini artırmış ve devletlere yeni sorumluluklar getirmiştir. Zorunlu ve daimi askerliğe dayalı orduların komuta ve kontrolü, merkezî planlama ile mümkün hâle gelirken yeni koşullara uygun olarak orduları yönetecek subayların da hesap ve tahmin insanı olmasını zorunlu kılmıştır. Diğer yandan savaşın sadece cephelerde değil tüm alanlarda verildiği bu çağda bir savaş ancak ülkenin bütün kaynaklarının seferber edilmesiyle yürütülebilirdi. Böyle bir savaşta komutanların oynayacağı rol, askere coşku vermekten ziyade planlamayı ön plana çıkarmış ve farklı senaryolara dayalı savaş planlarının yapılmasını, istenmeyen durumların ortaya çıkması durumunda alternatif senaryoların devreye sokulması bu organizasyonun bir parçası kabul edilmiştir. Modern zamanlarda askerî

¹⁹ G. Yıldız, a.g.m., s.244.

²⁰ Ataşenavaller ilk defa 1873 yılında atanmıştır. İslahat-ı Bahriye Komisyonu üyelerinden Kaymakam Ahmed (Rahmi) Bey, Tersane-i Âmire'nin Londra'daki gemi, silah ve diğer araç-gereçlerinin alım işlemlerine bakmak üzere sefaret maiyetine ataşemiliterlik sıfatıyla tayin edilmiştir. Denizcilikle ilgili meseleler için görevlendirilen ve muhtemelen bir bahriyeli olması lazım gelen Ahmed Bey'in, ataşemiliter olarak görevlendirilmesine rağmen bir nevi ataşenaval olarak görev yapmıştır. Muhasebe kayıtlarında ataşenaval ve bir arızanın tercümesinde bahriye ataşesi tabirlerinin kullanılması da sefaret ataşenavali olduğunu doğrulamaktadır. Bkz. Aydın Çakmak- Süleyman Beyoğlu "Osmanlı Devleti'nde Bir Modernleşme Uygulaması Olarak Ataşenavallik", Tarih Dergisi, S.66 (2017 / 2), İstanbul 2017, ss.77-106, s.80.

planlama, bu amaç için iyi eğitilmiş uzmanlar tarafından yürütülen bilgi tabanlı bir koordinasyon faaliyetinin yürütülmesini gerektirmiştir.²¹

Bilgi ve teknoloji alanında yaşanan gelişmelerin etkisiyle askerî strateji, eğitim ve teknik yönden yapılan ıslahatların yanı sıra idari açıdan da bazı yenilikleri zorunlu kılmıştır. Yeni sürece uygun olarak ataşemiliter veya ataşenavaller de daimi diplomasinin bir parçası olarak dış temsilciliklerde görevlendirilmişlerdir.²² Eski çağlardan bu yana düşman ve rakip olarak değerlendirilen devletlerin siyasi ve askerî güçleri ve hedefleri hakkında bilgi toplamak amacıyla casuslar görevlendiren devletler, yakınçağda ordu ve savaş organizasyonlarındaki değişimin bir yansıması olarak bu klasik casusluk anlayışını yeni bir forma kavuşturmuş ve neticede ataşemiliterlik kurumunu ihdas etmişlerdir. Klasik dönemde devletlerarasında yürütülen askerî casusluk faaliyet ataşemiliterlik sistemi üzerinden kurumsallaştırılmış, legal bir statüye kavuşturularak Avrupa’da daimi diplomasinin bir parçası haline getirilmiştir. Yurt dışında şeklen ve yasal olarak ordu ve donanma subayları tarafından yürütülen bu diplomatik faaliyet dünyada ilk olarak 1850 yılında Avusturya-Macaristan’da uygulanmıştır. Ataşemiliterlik, sadece istihbarat bilgisi toplamayı değil aynı zamanda güçler arasında bilgi paylaşımlarında bulunmak suretiyle savaşların önüne geçmeyi de hedeflemekteydi. Bu hususta ataşemiliterlik, klasik casusluk anlayışını aşan, üst düzey istihbarat ve diplomatik bir faaliyet alanı olarak belirlenmiştir.²³

Dönemin Osmanlı kaynaklarında, “Memâlik-i ecnebiyyenin ahvâl-ı askeriyye ve mevâki-i harbiyyesine kesb-i itlâ‘ kılınmak” şeklinde görev tanımlaması yapılan ataşemiliterler, görev yaptıkları ülkelerde devletlerin askerî güçlerinin mevcudunu, ordu envanterlerindeki silah türleri ve değişikliklerini, askerî teşkilattaki düzenlemelerini, askerî güç kapasitelerini, savaşla ilgili teşebbüslerini ve askerî idare yollarına dair elde ettiği bilgileri Seraskerlik makamına yazmakla mükellefti.²⁴

Osmanlı askerî tarihinin önemli simalarından Alman müşavir Goltz Paşa²⁵ tarafından 15 Eylül 1892 yılında hazırlanan on dokuz maddeden ve bir genel

²¹ G. Yıldız, a.g.m., s.240.

²² A. Çakmak-S. Beyoğlu, a.g.m., s.79 vd.

²³ G. Yıldız, a.g.m., s.242 vd.

²⁴ G. Yıldız, a.g.m., s.249.

²⁵ Sultan II. Abdülhamid’in daveti üzerine, 1877-78 Osmanlı-Rus Harbi’nde alınan mağlubiyet sonrası orduyu yeniden yapılandırmak üzere Osmanlı hizmetine giren Alman askerî heyetine katılarak 1883

değerlendirmeden müteşekkil ataşemiliterlik talimnâmesinden bahsedilmektedir. Ancak Goltz Paşa tarafından adı geçen belge ile bazı uygulamalardan başka ataşemiliterlik hakkında bilgi bulunmamaktadır.²⁶ *Talimnâme*’de ataşemiliterlerin, ordunun yönetim yapısından dolayı, hem “Maiyyet-i Seniyye Erkân-ı Harbiyyesi” hem de “Erkân-ı Harbiyye-i Umumiyye”ye bağlı çalışacaklarını belirten Goltz Paşa, talimnâmeye kendi tecrübelerini de eklemiştir. Goltz Paşa tarafından hazırlanan talimnâmenin yürürlüğe konduğuna dair bir bilgi bulunmamaktadır. Fakat ilk ataşemiliter olarak 1864’te Paris Sefareti maiyetine Erkân-ı Harbiyye Binbaşısı Ahmed Esad Bey’i atayan Osmanlı’nın bu tarihten itibaren farklı ülkelere çok sayıda ataşemiliter atadığı bilinmektedir.²⁷ İran’daki Sefaret bünyesine atanan ataşemiliterlerle ilgili ilk bilgilere ise 1874 yılında ataşemiliterlik görevinde bulunan Fuad Bey’in rütbesinin kaimmakamlığa terfi ettirilmesiyle, Avrupa ülkeleri ve İran haricinde ataşemiliterlerin görevlendirildiği önemli ülkelere biri de Rusya’dır. 1876’da St. Petersburg’a bir ataşemiliter görevlendirildiği bilinmektedir. Önem derecesine göre bazı ülkelere iki ataşemiliter aynı anda görevlendiren Osmanlı, bazı sefareterde ise ataşemiliter ile birlikte ataşemiliter muavinleri de görevlendirmiştir. Avrupa haricinde Rusya ve İran ataşemiliterlerini görevlendiren Osmanlı, aynı zamanda her iki ülkede de iki ataşemiliter görevlendirmiştir. Cemil Said Bey St. Petersburg’a ilk atandığında ataşemiliter olarak değil ataşe olarak atanmıştır.²⁸ İki yıl sonra ataşemiliter olarak atanmıştır. İran’da da Tahran ve Kirmanşah olmak üzere iki şehirde ataşemiliterlerin görev yaptığı kaynaklarda görülmektedir.²⁹

Çeşitli kaynaklardan istihbarat bilgisi toplayan ataşemiliterlerin hazırladıkları raporlar, salt askerî konulara ilişkin bilgileri içermemekte, siyasi konulara dair de önemli tespitler barındırmaktaydı. Siyasi konulardaki bilgilerden dolayı hazırlanan raporların birer nüshası Harbiye Nezareti tarafından Hariciye Nezareti’ne de gönderilmiştir. Katıldıkları manevralarda buldukları ülkelerin yöneticileri ile

yılında İstanbul’a gelen Von der Goltz, 13 yıl boyunca Osmanlı ordusunda danışman ve öğretim elemanı olarak hizmet etmiştir. G. Yıldız, a.g.m., s.257 vd.

²⁶ G. Yıldız, a.g.m., s.258.

²⁷ G. Yıldız, a.g.m., s.243.

²⁸ BOA. HR.TH.113.7.1.; İlk olarak St. Petersburg’a ataşe olarak atanan Cemil Said Bey, burada ataşe olarak iki yıl görev yaptıktan sonra ataşemiliterlik kadrosuna atanmıştır. Yetkileri açısından nasıl bir farklılığa sahip olduğu hakkında tam olarak bilgi sahibi olmazsak da sorumluluk alanı ataşemiliterler ile aynıydı. Cemil Said Bey atandığında St. Petersburg’da ataşemiliterlik kadrosunun boşta olduğu anlaşılmaktadır. Cemil Said Bey ancak iki yıl ataşelik yaptıktan sonra terfi ederek ataşemiliter olarak atanmıştır. Bu bilgi St. Petersburg’da askerî konulardan sorumlu iki ataşemiliterin ya da biri ataşemiliter biri ataşemiliter muavini olmak üzere iki kadronun olduğunu gösteriyor.

²⁹ G. Yıldız, a.g.m., s.249 vd.

yapmış oldukları görüşmelere ilişkin değerlendirmelerini rapor eden Osmanlı askerî ataşeleri, komşu devletlerin sınır boylarındaki askerî gelişmeleri de anında raporlaştırarak göndermişlerdir. Osmanlı askerî ataşelerinin sadece o ülkenin yöneticilerinden değil, raporlardan anlaşıldığı kadarıyla diğer devletlerin temsilcilerinden de bilgi aldıkları ve bunu raporlaştırdıkları tespit edilebilmektedir.

Tezimizde bu amaç çerçevesinde 1891 yılında St. Petersburg ataşeliği bünyesine atanan ve daha sonra Tahran ve Paris Sefaretlerinde yaklaşık yirmi yıl ataşemiliter olarak görev yapan Osmanlı ve Cumhuriyet dönemlerinde yaşamış Cemil Said Bey'in hayatı, görevleri, fikirleri ve eserleri değerlendirilmektedir. Osmanlı Devleti'nin dış politikada önem verdiği üç merkezde ataşemiliter olarak görev yapan Cemil Said Bey, görev yaptığı ülkelerin askerî yapılarına, askerî tatbikatlara ve hudutlardaki askerî hareketliliklere ilişkin Seraskerliğe çok sayıda rapor göndermiştir. St. Petersburg, Tahran ve Paris'te ataşemiliterlik yapan Cemil Said Bey'in İran hakkında yazdığı detaylı rapor ve makalelerine mukabil Rusya hakkında hazırladığı birkaç raporu ve Paris'te bazı tanıklıklarını içeren makaleleri bulunmaktadır. Bunun muhtemel nedeni St. Petersburg'da görev yaptığı yıllarda yaşının küçük olması ve henüz yeterli tecrübeye sahip olmamasıdır. Paris'te ise iki yıl gibi kısa bir süre kalmasından dolayı Fransa hakkında pek eser ortaya koymamıştır. Ancak İran'a dair önemli eserler ortaya koymuştur. Görevinin en önemli parçası olarak İran ordusunun askerî faaliyetleriyle ilgili olarak çok sayıda belge hazırlamasının yanı sıra İran ordusu hakkında önemli raporlar da kaleme almıştır. Ayrıca İran ordusu hakkında detaylı bilgiler içeren iki raporu neşretmiştir. II. Meşrutiyet'ten sonra İstanbul'a dönüş yapan Cemil Said Bey³⁰, Tasvir-i Efkâr³¹

³⁰ II. Meşrutiyet'ten sonra Tahran'da ne ataşenaval ne de ataşemiliter bulunmadığı iddia edilse (Bkz. A. Çakmak-S. Beyoğlu, a.g.m., s.91.) de Cemil Said Bey, II. Meşrutiyet ilan edildiğinde hâlâ Tahran'da ataşemiliter olarak görev yapıyordu. Fakat Cemil Said Bey II. Meşrutiyet'in ilanından sonra İstanbul'a dönüş yapmıştır. Dönemin İran ordusu konusunda hazırlanan raporlara baktığımızda II. Meşrutiyet'ten sonra da Tahran'da ataşemiliterlerin görevlendirildiği iddia edilebilir. Hazırlanan raporlara baktığımızda ise Tahran ataşemiliterliğinin II. Meşrutiyetten sonra boş kalması görev devir teslimi ile alakalı bir boşluk olduğunu düşündürmektedir. Bkz. Osman Karacan, "Cemil Said Bey'in İran Ordusuna Dair Askerî Raporları Hakkında Bir Değerlendirme", Birey ve Toplum Sosyal Bilimler Dergisi, C.8, S.16, (2018), ss.173-188.

³¹ İbrahim Şinasi'nin 28 Haziran 1862'de yayınlamaya başladığı, Tasvir-i Efkâr, havadis ve maarife dair Osmanlı gazetesidir.1865'de Şinasi Fransa'ya gittikten sonra gazeteyi Namık Kemal çıkarmıştır. O da Avrupa'ya gidince gazeteyi Rezaizade Ekrem yayınlamıştır. Mayıs 1910'dan sonra gazete Yeni Tasvir-i Efkâr adıyla Ebüzziya Tefrik tarafından çıkarılmaya devam edilmiştir. Kapatılmaldan sonra adı Tevhid-i Efkâr, Tenvir-i Efkâr, İntihab-ı Efkâr, Tefsir-i Efkâr olarak değiştirilmiştir fakat çıkarılmaya devam etmiştir. Başyazarı bu dönemde Velid Ebüzziya, 1920'de Malta'ya sürülünce gazete kapandı, 1921'de tekrar çıktı. 1925'de İstiklal Mahkemesi'nce gazete yeniden kapatıldı. Ziyad Ebüzziya 1940'ta gazeteyi tekrar yayınladı. 1945'te gazete Tasvir adıyla, Cihat Baban yönetiminde

gazetesinde İran'daki siyasi gelişmeler hakkındaki bilgi ve tecrübelerini kaleme aldığı önemli makaleler de neşretmiştir. İleriki bölümlerde söz konusu eserleri hakkında detaylı bilgiler verilmektedir.

Hayatının önemli bir kısmını ataşemiliter olarak geçiren Cemil Said Bey, ataşemiliterlik kimliğine sığmayacak kadar geniş bir yelpazede eserler ortaya koymuş bir bürokrattır. Bu nedenle Cemil Said Bey'i merkeze alarak yapmış olduğumuz çalışmamızda onu her yönüyle tanımayı ve tanıtmayı hedeflemekteyiz. Bir insanı tanımak elbette onun hayatını kronolojik olarak bilmekten daha fazlasını zorunlu kılmaktadır. Bir insanı tanımak onun ailesini, eğitim hayatını, hayatında iz bırakan önemli şahsiyetleri tanımayı gerektirir. Her insan yaşadığı coğrafyanın renklerini taşır düsturuyla yaşadığı coğrafyanın koşullarını, sosyokültürel yapısını, siyasi iklimini bilmeyi gerektirir. Elbette hepsinden önemli olan ise şayet bu insan memleketin kaderi hakkında zihnini yoran bir aydın ise onun fikrî yapısını bilmek, eserlerini tahlil etmek onu tanımak açısından vazgeçilemez bir unsurdur. Cemil Said Bey de her yönüyle incelenmeyi ve tanınmayı hak eden bir aydındır. Çünkü Cemil Said Bey'in ortaya koyduğu eserler ataşemiliterliği fersah fersah aşan bir çabaya işaret etmektedir.

Bir ataşemiliter olarak Cemil Said Bey, hayatının önemli bir kısmını yurt dışında geçirmesine rağmen asla memleketin kaderiyle ilgisini kesmemiştir. İçeride ve dışarıda zor günler yaşayan Osmanlı Devleti'nin geleceğine yönelik kafa yoran, fikir üreten, Osmanlıcılık, İslamcılık, Turancılık, Türkçülük, Batıcılık, Adem-i Merkeziyetçilik gibi kurtuluş projeleri sunan pek çok aydın gibi Cemil Said Bey de ülkenin ve milletin felahına yönelik düşüncelerini ortaya koymaya çalışmıştır. II. Abdülhamid (1876-1909)'in sıkı bir muhalifi olan Cemil Said Bey, günlük siyasi polemiklerin bir parçası olmasa da memlekette gelişen siyasi gelişmeleri yakından takip ettiği, memleketin derdiyle dertlendiği, sevinciyle mutlu olduğu anlaşılmaktadır. Meşrutiyetin ilan Edilmesini oldukça müspet karşılayan Cemil Said Bey 23 Ağustos 1908 tarihinde ele aldığı makalede "*Hudâ'ya bin şükür olsun! İstanbul'dan pek tatlı haberler gelmekte devam ediyor. Bunca zamandan beri me'yûsane hürriyet ve Meşrutiyet'i lutf-i Hakla memleketimizde gördük. Vatanımı görmeksizin öleceğim, o doğduğum, büyüdüğüm bî-nazîr İstanbul'a*

1949'a kadar devam etti. 1862'de yayın hayatına başlayan gazete defalarca kapatıldı, mahkûm oldu. İktidarlara karşı eleştirel tutumuyla basın tarihinde yer aldı.

*kavuşamayacağım, zannediyordum. İşte imdâd yetişti, yol açıldı. On seneden beri hasret kaldığım zindanlarda çürüyen pederime, akrabama mülâki olacağım. Hemen uçmak istiyorum*³² diyerek mutluluğunu dile getirmiştir.

Cemil Said Bey'in dikkat çekilmesi gereken önemli özelliklerden biri de XX. yüzyılın başında İran'ın en çalkantılı yılları olan meşrutiyet olaylarına, siyasi ve askerî güçleri arasındaki mücadelelere, Rus ve İngilizler başta olmak üzere yabancı güçlerin İran'ın siyaset ve ekonomisi üzerindeki nüfuz mücadelesine, meşrutiyetin ilanına ve anayasanın kabul edilip meclisin açılmasına kadar pek çok olaya tanıklık etmesidir. Cemil Said Bey'in bu tanıklıkları dönemin olaylarını sadece görünen yönleriyle bir aktarımdan ziyade pek çok olayın siyasi arka planıyla birlikte öğrenilmesini olanaklı kılmaktadır.

Cemil Said Bey'in İran'daki siyasi meselelere yönelik tahrirâtı hakkında Hakkı Tarık Us'a gönderdiği biyografisinde *“Montesquieu'nun Lettres Persanes'lerini takliden 'İran Mektupları' unvanı tahtında makaleler yazmaya başladım ve tıpkı Montesquieu gibi Vak'alar gûya Tahran'da cereyan ediyor imiş gibi Parsi, yani İstanbul vukûatını tenkid etmeye başladım.*³³ demektedir. Aşağıda nedenlerini açıkladığımız üzere Cemil Said Bey'in İran'daki siyasi meselelerle ilgili kaleme aldığı makalelerin muhtevası tamamen bu şekilde olmasa da Cemil Said Bey'in fikrî yaklaşımını öğrenmek açısından çok önemli veriler ortaya koymaktadır. Cemil Said Bey'in İran'daki siyasi gelişmeler hususunda ortaya koyduğu tavır ve tepkilere baktığımızda iç ve dış meselelerdeki politik yaklaşımının aynılaştığı yakından görülmektedir.

İran'daki siyasi meselelerle bu düzeyde yakından ilgilenmesinin başka bir sebebi de İran ile Osmanlı arasındaki birtakım yakınlıklardır. İran'ın Osmanlı halkı ile aynı dinden olması, kültürel açıdan yakınlıkları, siyasi problemlerinin benzerliği, iki önemli komşu devlet olması ve İran üzerinde nüfuz savaşı veren devletlerin aynı şekilde Osmanlı üzerinde de nüfuz savaşı vermeleri iki devletin kaderini birleştirmekteydi. Cemil Said Bey iki devletin bu bilinçle hareket ederek ortak bir gelecek için mücadele etmeleri gerektiği düşüncesiyle İran'a daha fazla önem

³² Cemil Said, “İran'ın Hâli ve İstikbali”, Tasvîr-i Efkâr, nu.105, 13 Eylül 1909/31 Ağustos 1325, s.6.

³³ D. Cündioğlu, “Bir Kur'an Mütercimi: Cemil Said Bey'in Kendi Kaleminden Özgeçmişi”, Dergâh Dergisi, IX/100, Haziran 1998, ss.46-47, s.46.

vermiştir. Osmanlı'nın İran'a karşı nasıl bir siyaset takip etmesi gerektiği hususundaki önerilerine baktığımızda da bu gerçeği görmek mümkündür.

“Cemil Said Bey (Dikel) Hayatı-Eserleri ve İran'daki Siyasi Meselelere Bakışı” konulu çalışmamızı giriş ve sonuç bölümleri haricinde üç bölüm olarak planladık. Çalışmamızın birinci bölümünde Cemil Said Bey'in ailesinden dedesi Ahmet Kemal Paşa, babası Kemalpaşazâde Said Bey, eşi Nimet Cemil Hanım ve çocukları hakkında kısa bir bilgilendirmeden sonra Cemil Said Bey'in hayat hikâyesine geçildi. Burada öncelikle Mekteb-i Sultani'den Mekteb-i Harbiye'deki öğrencilik yıllarına kadar kısaca eğitim hayatı değerlendirildikten sonra görev yıllarına dair bilgiler verildi. Mekteb-i Harbiye'den mezun olduktan sonra Genel Kurmay Başkanlığı'ndaki ilk görevine atanan Cemil Said Bey'in St. Petersburg, Tahran ve Paris ataşemiliterliklerindeki görev yılları ve emekliliğinden sonra I. Dünya Savaşı'nda yeniden silah altına alınmasından vefatına kadarki süreç kısaca değerlendirildi. Birinci bölümün ikinci aşamasında ise Cemil Said Bey'in hayatında önemli bir yer tutan yazarlık hayatına yer verildi. Cemil Said Bey'in yazarlık hayatına nasıl adım attığı, yazarlık hususunda ona destek veren hocalarının kimler olduğu, hayatı boyunca kaleme aldığı eserler ve eserlerini tanıtan bilgilere yer verildi.

Çalışmamızın ikinci bölümünde ise 20 yıl kadar hariciyenin dış temsilciliklerinde görev yapmasına rağmen memleketin kaderiyle de yakından ilgilenmiş ve devletin içinde bulunmuş olduğu sorunların çözümüne kafa yormuş ve bu hususta eserler vermiş önemli bir aydın olan Cemil Said Bey'in fikriyatı incelendi. Bu bölümde Cemil Said Bey'in memleketin kurtuluşuna dair çözüm önerilerini inceledik. Ağırlıklı olarak Cemil Said Bey'in kaleminden çıkan eserlerden yararlanmakla birlikte zaman zaman muhtelif eser ve görüşlere başvurarak dönemin fikrî cereyanları arasında mukayeselere yer verildi. Özellikle Cemil Said Bey'in fikrî yapısının ana omurgasını oluşturan *Teceddüd-i Hakîki Nasıl Olur?* adlı eseri ve *Kadınlar Dünyası* dergisinde yayımlanan makaleleri burada en önemli başvuru eserlerimiz oldu. Diğer yandan *Türkçe Kur'an-ı Kerim* adlı meal çalışmasının hangi zihni saiklerle yazıldığını tespit etme adına Kur'an tercümesi hususunda dönemin tartışmalarına da yer verildi.

Çalışmamızın üçüncü bölümünde ise Cemil Said Bey'in İran'daki siyasi meselelere bakışını ele aldık. Bu bölümdeki incelemelerimiz Cemil Said Bey'in

yaklaşık on yıl Tahran’da ataşemiliter olarak görev yaptığı yıllarda İran’da gelişen siyasi meselelerle sınırlı oldu. Cemil Said Bey, dönemin olaylarını II. Meşrutiyet’in ilanından sonra döndüğü İstanbul’da Tasvir-i Efkâr gazetesinde kaleme aldığı makalelerde değerlendirmişti. Biz de Cemil Said Bey’in Tasvir-i Efkâr gazetesinde yayınladığı bu makaleleri değerlendirmeye çalıştık.

Cemil Said Bey, tercüme eserlerinde Cemil Said ismini kullanırken diğer eserlerinde genel olarak müstear isimler kullanmıştır. Ulaşılabildiği kadarıyla Cemil Said Bey, *Teceddüd-i Hakikî Nasıl Olur?* adlı eserinde ve *Tasvir-i Efkâr*’daki makalelerinde isminin baş harfleri olan C.S. rumuzunu kullanmıştır. Çalışmamız dipnotlarında Cemil Said Bey’in tercüme eserlerini doğrudan Cemil Said ismini kullanırken C.S. rumuzunu kullandığı eserlerinde de yine “Cemil Said” şeklinde kullanılmıştır. Fakat kaynakçada “C.S. [Cemil Said]” şeklinde ifade ettik. Kadınlar Dünyası dergisinde ise bugüne kadar ulaşabildiğimiz kadarıyla toplamda 5 hikâyeye ve 3 adet makale tespit edilebildi. Servet-i Fünûn’da ise 1 hikâyeye ve 1 makaleye ulaşıldı. Kadınlar Dünyası ve Servet-i Fünûn’da yayınlanan makale ve hikâyelerde ise Cemil Said Bey “Suad Said” mahlasını kullanmıştır. Biz de burada aslına sadık kalarak dipnotlarda aynı ismi kullandık. Kaynakçada ise “Suad Said” [Cemil Said] şeklinde gösterdik.

Askerî istihbarat amacıyla hazırlanan ve Cemil Said Bey’in kaleminden çıktığını tespit ettiğimiz *İran Ordusu Tarihçesi* ve *İran Ordusu Hakkında Muhtasar Risale* adlı iki adet rapor çalışmasında ise isim kullanmadığı için dipnotlarda isim kullanmadık, ancak kaynakçada “[Cemil Said]” şeklinde belirttik.

BİRİNCİ BÖLÜM

1. CEMİL SAİD BEY'İN HAYATI VE ESERLERİ

1.1.Cemil Said Bey ve Ailesi

1872 yılında¹ İstanbul'da dünyaya gelen Cemil Said Bey, 15 Şubat 1948'de yine İstanbul'da vefat etmiştir. Annesi Safiye² Hanım, babası ise Osmanlı Devleti'nin önemli devlet adamlarından Ahmet Kemal Paşa (1808-1886)'nın oğlu Kemalpaşazâde Said Bey'dir. Ahmet Kemal Paşa'dan dolayı Kemalpaşazâdeler olarak anılan aile, İstanbul'un bilinen ailelerindedir. Kemalpaşazâdeler ailesi, Osmanlı Sultanı II. Mahmud (20 Temmuz 1785-1 Temmuz 1839) döneminden itibaren hem yurt içinde hem de yurt dışında devlet adına önemli vazifeler icra etmiştir.

Devlet bünyesinde önemli görevler icra eden Kemalpaşazâdeler, Cemil Said Bey'in hayatı üzerinde de önemli tesirlere sahip olmuşlardır. Büyük dedesinden bu yana saray ile yakın temasta olmalarından dolayı devlet geleneğini özümseyen bu aile, diğer yandan da yurt dışında ve özellikle de Batı ile yakın temasta oldukları için modernleşme düşüncesini de özümsemiştir. Ciddi bir entelektüel birikime sahip olan Kemalpaşazâdeler ailesinde yetişmesi her şeyden önce Cemil Said Bey'e meselelere derinlikli bakabilme yetkinliği kazandırmıştır. Bu nedenle Cemil Said Bey'in

¹ D. Cündioğlu, "Bir Kur'an Mütercimi: Cemil Said Bey'in Kendi Kaleminden Özgeçmişi", Dergâh Dergisi, IX/100, Haziran 1998, ss.46-47, s.46.; Hakkı Tark Us, **Elli Yıl**, İstanbul, Tarihsiz, s.101.; Cemil Said, Hakkı Tark Us'a yazmış olduğu biyografisinde 1872 yılında İstanbul'da doğduğunu ifade etmiştir. Fakat Mustafa Müjdecî ve Cem Karakılıç beyler tarafından Emekli Sandığı Arşiv dosyalarına dayalı olarak yapmış oldukları araştırmalarda ve Cemil Said Bey'in kızları Bediha Nezihe ve Safiye Servet'in 24.02.1948 tarihinde Üsküdar Nüfus Dairesi'nden almış oldukları nüfus kayıtlarına göre Cemil Said Bey'i'n doğumunun 1873 olarak kayıtlara geçtiğini ifade etmiştir. Bkz. Mustafa Müjdecî-Cem Karakılıç, "Cumhuriyetin İlk Kur'an Mütercimlerinden Cemil Said (Dikel) ve Kur'an Tercümesi Hakkında Bir Değerlendirme" Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi, Yıl.3, S.6 (Güz 2007).; Ancak Üsküdar nüfus kayıtlarına göre almış olduğumuz nüfus kayıt örneğinde ise doğum tarihi olarak 01.07.1874 olarak geçtiği görülmektedir. Resmi kayıtlardaki bu çelişkili tarihler Cemil Said Bey'in doğum tarihine dair bir kafa karışıklığı yarattığı görülmektedir. Fakat kanaatimizce resmi kayıtlarda farklı olsa da Cemil Said Bey'in biyografisinde ifade ettiği tarih daha doğrudur. Çünkü onun belirtmiş olduğu tarihi doğrulayan başka deliller de söz konusudur. Bu delillerden biri Mekteb-i Sultani'nin tüzüğüdür. Cemil Said Bey, Mekteb-i Sultani'ye kaydedildiğinde küçük yaşta olduğunu ifade etmekte fakat kaç yaşında olduğunu belirtmemektedir. Mekteb-i Sultani'nin tüzüğünde ise öğrenci kaydı için gerekli olan yaş sınırını 9-13 yaş olarak belirlemiştir. 1980 yılında kayıt yaptırdığı kesin olduğuna göre eğer 1873 doğumlu olduğu kabul edilecek olursa Cemil Said Bey'in 7 yaşında iken okula kayıt yaptırdığı savunulmuş olacaktır. Bu da Cemil Said Bey'in iki yaş küçük bir şekilde kaydedilmiş olması anlamına gelecektir ki, bu da çok küçük bir yaş anlamına gelecektir. Bu durumda 1872 yılında doğduğu kabul edilecek olursa bile yine de okula başladığında 9 yaşını doldurmadığı görülmektedir. Buna binaen 1872 tarihinde doğduğu daha gerçekçidir.

² İçişleri Bakanlığı Nüfus ve Vatandaşlık Genel Müdürlüğü'nden Üsküdar Nüfus Dairesi kayıtlarına göre verilen nüfus kayıt örneği.

kişiliğinin ve fikir dünyasının daha iyi anlaşılıp değerlendirilebilmesi için aile hayatının bilinmesinin yararlı olacağı düşüncesindeyiz.

1.1.1. Cemil Said Bey'in Ailesi

Cemil Said Bey, on dört yaş gibi küçük denilebilecek bir yaşta dedesi Ahmet Kemal Paşa'yı kaybetmesinden dolayı fikrî yönden ondan çok etkilendiğini söylemek mümkün değildir. Bununla birlikte bu yıllar Cemil Said Bey'in fikrî uyanışının başladığı ve siyasi bilincinin oluştuğu Mekteb-i Sultani'de okuduğu yıllardır. Her ne kadar Ahmet Kemal Paşa'nın Cemil Said Bey'i fikrî yönden doğrudan etkileyip etkilemediği bilinmese de onun dolaylı olarak etkisi göz ardı edilemez. Ancak babası Kemalpaşazâde Said Bey hem bir baba olarak hem bir öğretmen olarak hem de bir aydın olarak Cemil Said Bey'i en fazla etkileyen kişidir.

1.1.1.1. Dedesi Ahmet Kemal Paşa (1808-1886)

Cemil Said Bey'in dedesi Ahmet Kemal Paşa (1808-1886), Sultan kethüdalarından Hacı İbrahim Ağa'nın (Ö.1847) oğludur. 1808'de İstanbul'da doğan Ahmet Kemal Paşa, başarılı bir eğitim hayatından sonra 1825'te Defterdar Mektubî Kalemi'ne girmiş ve burada Esat Efendi'nin³ takdirine mazhar olmasından dolayı Esat Efendi, Ahmet Kemal Paşa'nın Başkitabet Dairesi'nde Baş Tercümanlığına tayinini yaparak onu, kendisiyle beraber Tahran'a götürmüştür. Tahran dönüşü Sadaret Mektubî Kalemi'nde görevlendirilen Ahmet Kemal Paşa, İstanbul'a gelen İranlı şehzade ve sefirleri karşılamada istihdam edilmiştir. Daha sonra tekrar Tahran ve İsfahan'a giden Ahmet Kemal Paşa, Esat Efendi ile yaşadıkları bir sorundan dolayı görevden alınmıştır. Fakat kendisiyle görüşen Padişah, Ahmet Kemal Paşa'nın

³ 6 Aralık 1790 tarihinde İstanbul'da dünyaya gelen Mehmed Esad Efendi Ulemadan Hacı Ahmed b. Abdullah'ın oğludur. Aslen Malatya'nın Arapkir kazasından olan aile 1738'de İstanbul'a yerleşmiştir. Babası Hacı Ahmed Efendi İstanbul'da hem eğitimine devam etmiş hem de kitap satışı ile ilgilenmiştir. Bundan dolayı Sahhaf Şeyhi olmuştur. Babasının Mekke Mollası olarak atanmasından dolayı deniz yoluyla Mekke'ye giderken gemi kaza yapar ve Esad Efendi hariç aileden kimse kurtulamamıştır. Daha sonra İstanbul'a dönen Esad Efendi öğrenimini İstanbul'da tamamlamış ve 1908'de müderris olmuştur. 28 Eylül 1825 tarihinde vakanüvis olarak atanmıştır. Osmanlı-Rus Savaşında (1828) ordu kadısı olarak cephede bulunan Esad Efendi, savaştan sonra Üsküdar Kadısı olmuştur. 1831 yılında yapılan ilk Türk nüfus sayımında görev alan Esad Efendi, aynı tarihte kurulan "Takvim-i Vakâî"de başyazarlık yapmıştır. Ayrıca Takvimhâne Nâzırlığı görevine getirilmiştir. 1833-1834'de İstanbul kadısı olmuş ve aynı yıl İran'a büyükelçi olarak atanmıştır. Bir yıl sonra İran'dan İstanbul'a dönmüştür. Nâzırlık görevine devam eden Esad Efendi, 1837-1838 tarihinde bu görevden alınmıştır. Ağustos 1838'de Karantina Meclisi'ne üyeliğine, 1839'da Meclis-i Vâlâ üyeliği, 1841'de Nakibüleşraf, 1844'te Rumeli Kazaskeri olmuştur. 1847'de ise ilk kez kurulan "Maarif-i Umûmiye Nâzırı" olmuştur. 1848'de azledilen Esad Efendi, Meclis-i Maarif Başkanlığına getirilmiştir. 1848'de vefat etmiştir. Bkz. Talip Ayar, Sahhaf Şeyhi-zâde Mehmed Es'ad Efendi'nin "Üss-i Zafer" Adlı Eserinin Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi, BYLT, Kayseri 2005, s.6 vd.

haklı olduğunu düşünerek Esat Efendi'yi azletmiş ve yerine İran sefiri olarak Ahmet Kemal Paşa'yı görevlendirmiştir.⁴

1840'ta Sadaret Mektubî Kalemî Mümeyyizliği'ne ve Farsça mütercimliğine atanan Ahmet Kemal Paşa, devletlerarası görüşmeleri ve alınan kararları Mehmed Ali Paşa (1769-1849)'ya tebliğ etmek için elçi olarak Mısır'a gönderilmiştir. Yine Cizre Mütessellimi Bedirhan Bey ile Van Sancağı'ndaki bir Nasturi kabilesi arasında çıkan olayların araştırılması ve aralarındaki düşmanlığın ortadan kaldırılması amacıyla Cizre'ye gönderilmiştir. Bu görevi sırasında Musul, Diyarbakır ve Bağdat şehirlerini de gezen Ahmet Kemal Paşa, daha sonra İstanbul'a dönmüştür.⁵

1846'da Mekatib-i Umumiyye Nezareti'nde nâzır muavini olarak atanan Ahmet Kemal Paşa, daha sonra Meclis-i Maarif-i Umumiyye başkanlığına, 1847'de ise Mekatib-i Umumiyye Müdürlüğü'ne getirilmiştir. Bu dönemde eğitim alanında önemli adımlar atan Ahmet Kemal Paşa, Rüştüye mekteplerinin kurulması, yaygınlaştırılması ve Darü'l-muallimîn'in kurulmasında da önemli katkılar sunmuştur. Rüştüye Mektebi öğrencilerinin gösterdikleri başarıdan dolayı Sultan Abdülmecid (1 Temmuz 1839-25 Haziran 1861) tarafından takdir edilerek *ulâ* rütbesine terfi ettirilmiş ve müdüriyet unvanı ise nezarete tahvil edilmiştir.⁶

Eğitimde modernleşmeye önem veren Mekatib-i Umumiyye Nâzır Ahmet Kemal Paşa, irade-i seniyye ile Avrupa eğitim sistemini tetkik etmek üzere görevlendirilmiştir. Bu amaçla Fransa, İngiltere ve Almanya'daki okullarda araştırmalar yapan Ahmet Kemal Paşa, yeterli desteği bulamamasına rağmen Avrupa usulüne uygun modern okullar açmaya ve medreseleri ıslah etmeye çalışmıştır.⁷

Avrupa tarzı modern okullar açma konusunda meramını anlatamadığı için kendisini Avrupa'ya atmaya çalıştığı ithamlarına⁸ cevap veren Ahmet Kemal Paşa'nın oğlu Kemalpaşazâde Said Bey, bu ithamların gerçeği yansıtmadığını

⁴ Ahmet Kemal Paşa'nın oğlu Mehmet Said Bey "Hediye-i sâl" ve "Medayin Harabeleri" adlı risalelerinde Esat Efendi'nin Şah'a karşı yaptığı bir saygısızlıktan dolayı aralarının bozulduğunu ve bunun üzerine Esat Efendi'nin bu durumu İstanbul'a yanlış aktarması üzerine Ahmet Kemal Paşa'nın görevden alındığını ifade etmiştir. Fakat meselenin gerçeğini Ahmet Kemal Paşa'dan dinleyen Sultan II. Mahmud, Esat Efendi'yi görevden almış ve yerine Ahmet Kemal Paşa'yı İran'a elçi olarak atanmıştır.; Mahmut Kemal İnal İbnülemin, **Son Asır Türk Şairleri**, Cüz II, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1969, s.819 vd.

⁵ M. K. İ. İbnülemin, a.g.e., s.820.

⁶ M. K. İ. İbnülemin, a.g.e., s.820.

⁷ Geniş bilgi için bkz. M. K. İ. İbnülemin a.g.e., s. 820 vd.

⁸ Fatma Aliye, **Ahmet Cevdet Paşa ve Zamanı**, Kanaat Matbaası, Dersaadet 1332, s.52; Osman Nuri Ergin, **Türkiye Maarif Tarihi I-II.**, Eser Matbaası, İstanbul 1977, s.106.

belirterek, aksine eğitim konusundaki başarısının takdir edilmesinden dolayı babasının medreseleri de ıslah etmeye çalıştığını ifade etmiştir. Medreseleri ıslah etme girişimlerinden dolayı kıyametin koptuğunu belirten Kemalpaşazâde Said Bey, özellikle de meşhur İmamzâde'nin (Ö.1851)⁹ aleyhteki çalışmaları nedeniyle Ahmet Kemal Paşa'nın Sultan tarafından Avrupa'ya gönderildiğini belirtmiştir. Ancak bu göndermenin bir uzaklaştırmadan ziyade Avrupa eğitim sistemini inceleme amacına matuf olduğunu, dönüşünde incelemelerinin neticesinde elde etmiş olduğu bilgi ve tecrübelerinin Osmanlı mekteplerinde uygulanması hedefini taşıdığını ifade etmiştir.¹⁰ Osman Nuri Ergin de Kemalpaşazâde Said Bey'e paralel olarak Ahmet Kemal Paşa'nın en büyük ideali olan "medreseleri ıslah etme" projesinden dolayı memleketi terke mecbur kaldığını ifade etmiştir.¹¹ Avrupa'ya gönderilmesinden dolayı her ne kadar medreseleri ıslah etme konusunda başarısız olsa da Ahmet Kemal Paşa eğitim alanında Avrupa'dan yeni tecrübelerle geri dönmüştür.¹²

Ahmet Kemal Paşa'ya karşı gelişen tepkiler sadece medreselerin ıslah edilmesi konusunda da değildi. Kemalpaşazâde Said Bey'in Mahmut Kemal İnal İbnülemin'e yazmış olduğu mektupta belirttiğine göre babasına gösterilen tepkinin önemli nedenlerinden biri de babasının kadınların eğitim hayatına katılması konusundaki çabasıydı. Ahmet Kemal Paşa'nın, kadınların da Rüştîyelerde erkekler gibi okuması gerektiği düşüncesi büyük tartışmalara neden olmuştur. Fakat Sultan

⁹ Bir Osmanlı âlimi olan İmamzâde Esad Efendi'nin doğum tarihi, çocukluğu ve öğrenim hayatı hakkında bilgi bulunmamaktadır. Babasının imam olmasından dolayı "İmamzâde" lakabı ile şöhret bulmuştur. Bir müddet dersiâm ve müderris olarak görev yapan Mehmed Esad Efendi Temmuz 1817'de Kudüs, Aralık 1823'te Mısır, 1827'de Medine, 1829'da Halep kadılıklarına getirilmiş ve aynı yıl Mekke kadılığına getirilmiştir. Daha sonra evkaf müfettişliği yapmış ve bu sırada İstanbul kadılığı pâyesi almıştır. Esad Efendi, 1838'de kurulmasına karar verilen Rüştîye mektepleri hakkındaki düşüncelerini 1839'da bir lâyiha ile sunmuştur. Onun düşünceleri dikkate alınarak sıbyan mektebini bitirenlerin devam edeceği Mekteb-i Ulûm-i Edebiyye ve Mekteb-i Maârif-i Adliyye adıyla iki mektep kurulmuştur. 1840'ta Rumeli Kazaskerliğine getirilmiştir. Ekim 1849'da Nezâret-i Mekâtib Müdürlüğüne getirilmiş ve Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliyye üyesi olmuştur. Esad Efendi 7 Mart 1851'de vefat etmiştir. Geniş bilgi için bkz. Recep Cici, "İmamzâde Esad Efendi" TDVİA, C. 22, ss. 211-212.; Mehmet Süreyya, **Sicill-i Osmani**, T. Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı Yurt Yay., C. 2, İstanbul Mayıs 1996, s.493-494.

¹⁰ M. K. İ. İbnülemin, a.g.e., s.822.

¹¹ O. N. Ergin, a.g.e., C. I-II., s.106.

¹² Mehmet Said Bey, babasının Avrupa'ya gönderilmesinin aslında babası açısından çok iyi olduğunu ama medreselerin ıslah edilmemesinin de kötü bir sonuç olarak kaldığını belirterek kendisinin de medreselerin ıslah edilmesi fikrini savunduğunu göstermiştir. Daha sonra Avrupa'dan dönen Ahmet Kemal Paşa şehzadelerin eğitimi ile görevlendirilmiş ve ilk defa her şehzadenin yeteneklerine göre bir eğitimden geçirilmesi hususunda adımlar atmıştır. Bkz. M. K. İ. İbnülemin, a.g.e., s.822.

Abdlmeceid'in bu konuda Ahmet Kemal PaŖa'ya açık bir Ŗekilde destek sunması bu grŖe karŖı çıkanları sükût etmeye zorlamıŖtır.¹³

Avrupa'dan dnŖnden  yıl sonra Mekatib-i Umumiyye Nezareti'nden Orta Elçi unvanı ile 1853'te Berlin Sefareti'ne atanan Ahmet Kemal PaŖa, Berlin Sefareti'nde  yıl görev yaptıktan sonra 1856'da azledilmiŖ ve daha sonra Karadağ'a komiser olarak gnderilmiŖtir. Bu görevden döndükten sonra 1858 yılında Meclis-i Âli Tanzimat azalığına ve Ŗehzadelerin Ders Nâzırlığı'na atanan Ahmet Kemal PaŖa daha sonra Haremi Hümayun Mesarifat Nezareti'ne (1859), Maarif Nezareti'ne (1861) ve Takvimhane ve Tabhane Nezareti'ne (1861) ataması yapılmıŖtır. Ayrıca muhtelif tarihlerde Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliyye azalığına, ikinci defa Maarif Nezareti'ne ve Evkaf Nezareti Vekâleti görevlerine atanmıŖtır. Maarif Nezareti'nde eğitim alanında önemli yenilikler gerekleŖtiren Ahmet Kemal PaŖa, Evkaf Nâzırı olduğu dönemde ise dinî ve hayır kurumlarının ıslahına alıŖmıŖtır.¹⁴

1865'te Belçika'ya gönderilen Ahmet Kemal PaŖa, dnŖnde Paris Sefiri Safvet PaŖa ile birlikte Fransa İmparatoru ile bir mülakat yapmıŖ, 1870'te Bağdat'a gelen İnan Ŗahı'na mihmandarlık için grevlendirilmiŖ ve Bağdat'ta Evkaf Nâzırı olmuŖtur. 1878'de Hey'et-i Ayan Azalığı'na ardından ise Haremi Hümayun Masarifat ve Sultan Abdülaziz (1861-1876) Hanedanı Umuru Nezaretlerinde grevlendirilmiŖtir. Arapça, Farsça, Fransızca ve Almanca dillerine vakıf olan ve çok sayıda eser bırakarak 1886'da vefat eden Ahmet Kemal PaŖa, önemli bir devlet adamı olarak tanınmıŖtır.¹⁵

Yurt içinde ve yurt dıŖında üst düzey görevlerde bulunan ve görev yaptığı yıllar içerisinde yönünü Batıya eviren Ahmet Kemal PaŖa, özellikle eğitim alanında önemli yenilikler gerekleŖtirmeye alıŖmıŖtır. Genel anlamda eğitime, bilhassa kadınların eğitimine önem vermesi, Avrupa'da edindiği bilgi ve tecrübeler ıŖıđında yeni bir sistem ve anlayıŖ çerçevesinde medreseleri ıslah etmeye alıŖması, dolayısıyla din ve dinî ilimler konusundaki anlayıŖı deđiŖtirip dinî ve hayır kurumlarını yeniden düzenleme noktasındaki fikir ve alıŖmaları Cemil Said Bey'in fikriyatı üzerinde müessir olduğu görülmektedir.

¹³ M. K. İ. İbnülemin, a.g.e., s.822.

¹⁴ M. K. İ. İbnülemin, a.g.e., s.820 vd.

¹⁵ M. K. İ. İbnülemin, a.g.e., s.823.

1.1.1.2. Babası Kemalpaşazâde Said Bey (1848-1921)

“Kemalpaşazâde Said” ve “Lastik Said”¹⁶ lakaplarıyla meşhur olan Cemil Said Bey’in babasının asıl adı Mehmet Said Bey’dir. Kemalpaşazâde Said Bey, 1848’de İstanbul’da doğmuştur. Kemalpaşazâde Said Bey’in tabiriyle cehaletin düşmanı, maarif âşığı ve Maarif-i Cedide’nin kurucularından olan babası Ahmet Kemal Paşa, kendisinin eğitimine büyük önem vermiştir. İlköğrenimini babasından alan Kemalpaşazâde Said Bey, Arapça ve Farsça’yı da ondan öğrenmiştir. Küçüklüğünden itibaren bir gününü dahi boş geçirmeden her gün bir şeyler okuyan Kemalpaşazâde Said Bey, Hoca Mecid Efendi’den Makamat-ı Hariri’yi okumuştur. Babasının elçilik görevinden dolayı 1855-1857 yıllarını Berlin’de geçirmiştir. Bu vesileyle Alman öğretim sisteminden de yararlanan Kemalpaşazâde Said Bey, burada Almanca ve Fransızcasını geliştirmiş, meşhur Fransız yazarların eserlerini okumuştur.¹⁷

Tarihi bilinmese de ilk olarak Hariciye Mektubî Kalemî’ne memur olarak atanan Kemalpaşazâde Said Bey, 1868-1874 yıllarında Şûrâ-yı Devlet’te muavin, kâtip ve başkâtip görevlerinde bulunmuştur. Aynı yıl Hariciye Nezâreti Matbuat Kalemî’nde müdür muavinliğine tayin edilmiş ve burada Hüseyin Avni Paşa’nın başkanlığında tercümanlıkta bulunmuştur. 1875’te Hariciye Matbuat Kalemî Müdürlüğü’ne atanan Kemalpaşazâde Said Bey, bu görevini 1885’te Şûrâ-yı Devlet’te Muhâkemat Dairesi üyeliğine atanana kadar sürdürmüştür. Aynı sene Muhâkemat Dairesi reisliğine, 1894’te Şûrâ-yı Devlet bünyesinde teşkil edilen Bidâyet Mahkemesi reisliğine getirilmiştir. 1899 yılına kadar bu görevde kalmıştır.¹⁸

Avrupa’da geçirmiş olduğu çocukluk yıllarına değinen Kemalpaşazâde Said Bey, Alman öğretim sisteminden övgüyle bahsederek üzerinde büyük tesirleri olduğunu belirtmiştir. Hayatının önemli bir kısmını matbuatta geçiren Kemalpaşazâde Said Bey, Avrupa dönüşünden kısa bir süre sonra büyük zorluklara göğüs gererek günlük iki gazete çıkarmaktan çekinmemiştir. Kemalpaşazâde Said Bey, teamülün aksine dâhili meselelerden ziyade harici meselelerle ilgili makaleler kaleme aldığını belirterek, halkın harici konularla ilgilenmesini sağlayanın kendisi

¹⁶ Ahmed Râsim’e göre yaz kış ayağına lastik giydiği için kendisine “Lastik” lakabı verilmiştir. M. K. İ. İbnülemin, a.g.e., s.1596.

¹⁷ M. K. İ. İbnülemin, a.g.e., Cüz VII, s.1586, 1594; Mehmet Ali Beyhan, “Said Bey, Lastik”, TDVİA, C.35, 2008, s. 549 vd.

¹⁸ M. K. İ. İbnülemin, a.g.e., s.1586 vd.

olduğunu ifade etmiştir. Kemalpaşazâde Said Bey, aynı zamanda Fransızca yayın yapan “Journal de Constantinople” gazetesine Avrupa’da Osmanlı Devleti’nin aleyhine çıkan yayınlara cevap vermek amacıyla Fransızca makaleler kaleme almıştır.¹⁹

Hüseyin Avni Paşa tarafından matbuat kalemine memur edilen Kemalpaşazâde Said Bey’in, basın hürriyetine önem vermesinden dolayı matbuat müdürü olarak atanması, tüm gazeteler tarafından büyük bir memnuniyetle karşılanmış; hatta bu atama sebebiyle bir ajans muhabirinin “*Devlet-i Osmaniyye, hürriyet-i matbuat ilan etti.*” şeklinde bir telgraf çektiği aktarılmıştır.²⁰

Kemalpaşazâde Said Bey, Sultan II. Abdülhamid’in emri üzerine Türkiye aleyhinde çıkan makalelere karşı yazdığı cevaplar vesilesiyle sık sık Yıldız Sarayı’na giderek Padişah ile görüşmüştür. Memuriyetlerinin ve gazeteciliğinin yanı sıra Galatasaray Sultanisi’nde ve Mülkiye Mektebi’nde uzun süre hocalık yaparak “Usul-i Kitabet ve Terceme” ve Hukuk Mektebi’nde ise “Hukuk-ı Esasiyye” ve “Hukuk-ı İdare-i Mülkiyye” derslerini okutmuştur.²¹

Hukuk mektebinde kullanmış olduğu bazı ifadelerden ve basında Sultan II. Abdülhamid’e yönelik yazmış olduğu eleştirel makalelerden dolayı 1899’da Yemen’e sürgün edilmiştir.²² Yıllarca Yemen’in başkenti Sana’da Kasidicizâde Ziya Monla Bey ve Mevlânzade Rıfat ile birlikte zindanda kalan Kemalpaşazâde Said Bey, II. Meşrutiyet’in ilanı ile birlikte Yemen’deki sürgün arkadaşlarıyla beraber İstanbul’a dönmüştür.²³

İstanbul’a döndükten sonra Şûrâ-yı Devlet Tanzimat Dairesi başkanlığına tayin edilen (14 Aralık 1908) Kemalpaşazâde Said Bey, 1914’te emekliye ayrılmıştır.²⁴ Çok sayıda eser²⁵ kaleme alan Kemalpaşazâde Said Bey, vefat edene

¹⁹ M. K. İ. İbnülemin, a.g.e., s.1586 vd.

²⁰ M. K. İ. İbnülemin, a.g.e., s.1587.

²¹ M. A. Beyhan, a.g.m., s. 550.; M. K. İ. İbnülemin a.g.e., s.1587.

²² M. K. İ. İbnülemin, a.g.e., s.1588 vd., Yemen’de 9 yıl kalebentlik cezasına çarptırılan ve II. Meşrutiyet’le birlikte özgürlüğüne kavuştuğunu belirten Kemalpaşazâde Said Bey, bu süre zarfında çok büyük acılar ve zulümlere maruz kaldığını ancak kendisine en çok acı veren zulmün ise 9 yıl boyunca kitap okumasına izin verilmemesi olduğunu belirtmiştir.

²³ Mevlânzade Rıfat, Mevlânzade Rıfat’ın Anıları (Haz. Metin Martı), Arma Yay., İstanbul 1992, s.9 vd; II. Meşrutiyet’in ilanı ile birlikte İstanbul’a birlikte dönüşlerine değinen Mevlanzade Rıfat Yemen’deki hayatlarına dair bir ayrıntıya yer vermemiştir.

²⁴ M. K. İ. İbnülemin, a.g.e., s.1589.

²⁵ Eserleri: Fezâil-i Ahlâkiyye ve Kemâlât-ı İlmiyye (İstanbul 1299), Hukûk-ı Düvel (Cebrail Gregor ile birlikte, İstanbul 1299), Garâib-i Âdât-ı Akvâm (İstanbul 1303), Dârü’l-kütüb (İstanbul 1303), Mehâkim (İstanbul 1306), Vazîfe-i Adliyye-i Etubbâ (İstanbul 1306), Galatât-ı Tercüme, Sefir ve

kadar (15 Mart 1921) basınla yakından ilgilenmiş, gazetelerde makaleler neşretmiş ve anılarını kaleme almıştır.

Kendisini hürriyetperver ve doğru sözlü olarak tanımlayan Kemalpaşazâde Said Bey, bu duruşundan dolayı da pek çok düşman kazandığını ve kalebentlik cezasını da bu duruşundan dolayı aldığını ifade etmiştir. Bununla birlikte eleştirel makaleler kaleme alan Kemalpaşazâde Said Bey, yazılarında devlet adamlarını ağır bir dille hicvetmiştir.²⁶

Ali Kemal, Kemalpaşazâde Said Bey'in Türk siyasetinde olmasa da edebiyatımızda ve fikir hayatımızda büyük bir mevki elde ettiğini belirterek onu Türkiye'de gazeteciliğin ve muharrirliğin piri olarak göstermiştir.²⁷ Onun basın hayatı *Tasvîr-i Efkâr*'da Nâmık Kemal'in yanında çalışmaya başlamasıyla başlamıştır. Daha sonra *Âyîne-i Vatan* gazetesine geçmiştir. İstanbul gazetesinde başyazarlık (1867-1869) yapmış ve Filip Efendi ile birlikte *Hakâyiku'l-Vekâyi'* gazetesini çıkarmıştır (1870-1873). *Hakâyiku'l-vekâyi'* gazetesinin yayımı durdurulunca da *Vakit* gazetesinin neşrine yardım etmiştir (1875-1883). *Vakit*'in isminin değiştirilerek *Tarîk* adıyla yayımına müsaade edilmesi üzerine yine Filip Efendi ile birlikte bu gazeteyi çıkarmıştır. Kemalpaşazâde Said Bey, *Vakit* ve *Tarîk* gazetelerinde başyazarlık yaptığı sırada Beyoğlu'nda *Şark* isimli bir gazete çıkarmıştır. Gazete yazılarında imza kullanmamış, "İcmâl-i Ahvâl" başlığı altında genellikle ilk sayfada devletlerarası münasebetler, Osmanlı Devleti'nin iç ve dış politikaları ile siyasi gelişmelere dair makaleler kaleme almıştır. Ayrıca yabancı yayınları takip etmiş, Avrupa'daki siyasi gelişmeleri ve dünya devletlerinin durumuyla ilgili konuları yazılarında işlemiştir.²⁸

Şehbenderler (İstanbul 1307), Ahmed Midhat Efendi Hazretleri'ne Arızadır (İstanbul 1315), Teşhîr-i İzmihlâl (İstanbul 1326), Medhal-i Usûl-i Mes'ûliyyet-i Vükelâ (İstanbul 1326), Kâmûs-ı Saîd, Musavver-Fransızca'dan Türkçe'ye (İstanbul 1334) (Çok geniş olarak tasarlanan eser "Amphotère" kelimesine kadar olan maddeleri ihtiva etmektedir.), Bulunsun (1302), Bu da Bulunsun (1303), Tatbîk-i Kavâid-i Fenn-i Kitâbet ve Numûne-i Muharrerât-ı Devâir-i Hükûmet (1304), Usûl-i Maîşet-i İnsan (1307), Teşebbüsât-ı Cürmiyye (1308), Târîh-i Hukuktan Bir Sayfa (1311), Hukûk-ı Siyâsiyye-i Osmâniyye Dersleri (1329), Bir Mazbata-i Sâlifü's-safsata Sûretidir (ts.) başlığını taşıyan, ders notları, yazıları ve polemiklerinden oluşan kitap ve risâleleri de bulunmaktadır. Basılmış eserleri dışında Başbakanlık Osmanlı Arşivi Yıldız Esas Evrakı arasında resimli *Terâcim-i Ahvâl-i Muâsırîn* adlı biyografik bir çalışması vardır. Bkz. M. K. İ. İbnülemin, a.g.e., s.1594.; M. A. Beyhan, a.g.m., s. 550 vd.

²⁶ M. K. İ. İbnülemin, a.g.e., s.1596.

²⁷ M. K. İ. İbnülemin, a.g.e., s.1596.

²⁸ M. A. Beyhan, a.g.m., s.550.

Kemalpaşazâde Said Bey, Arap dilinin üstünlüğünü savunan Hacı İbrâhim Efendi ile dil tartışmalarına da girmiş, yabancı kelimelerden arındırılmış bir Türkçeyi savunmuştur. Bu düşüncesine rağmen kendisi Arapça-Farsça kelime ve terkiplerin ağırlıklı kullanıldığı ağıdalı bir dil kullanmıştır. Türkçenin sadeleşmesi sürecinde söylenen, “*Arapça isteyen Urban’a gitsin /Acemce isteyen İran’a gitsin /Ki biz Türk’üz bize Türkî gerektir*” mısraları ona aittir.²⁹

Kemalpaşazâde Said Bey, oğlu Cemil Said Bey’i birçok yönden etkilemiştir. O, Cemil Said Bey için sadece bir baba değil aynı zamanda bir öğretmendir. Burada bahsedilen öğretmenlik sadece manevi bir anlam içermemektedir. Çünkü Kemalpaşazâde Said Bey, Mekteb-i Sultanî’de oğlunun da hocalığını yapmıştır. Cemil Said Bey’in yazarlık hayatına başlamasında da en büyük pay yine babasına aittir ve yazarlığı onun sayesinde gerçekleşmiştir.

1.1.1.3.Eşi Nimet Cemil Hanım

Cemil Said Bey’in eşi Murat kızı Nimet (Niğmet) Cemil Hanım’dır. Nimet Cemil Hanım’ın biyografisi hakkında elimizde çok bilgi bulunmamaktadır.³⁰ Biyografisi hakkında fazla bir bilgiye sahip olamadığımız Nimet Cemil Hanım’ın fikir dünyasından ise kısmen haberdarız. Nimet Cemil Hanım’ın fikirlerine sadece *Kadınlar Dünyası*’nda yayımlanan makalelerinden ulaşılabilmekteyiz. Kadın hakları konusunda son derece duyarlı olan Nimet Cemil Hanım, *Kadınlar Dünyası*’nda aile, feminizm, kadın hakları, toplumsal meseleler ve eğitim temalı makaleler kaleme almıştır.³¹

Nimet Cemil Hanım’ın kendi döneminde herhangi bir kadın örgütünün içerisinde yer alıp almadığı ve görev almışsa nasıl bir konum işgal ettiğine dair elimizde net bir bilgi bulunmamaktadır. Bu noktada sadece Osmanlı kadın hareketinin önemli cemiyetlerinden olan *Osmanlı Müdafaa-yı Hukuk-ı Nisvan Cemiyeti*’nin yayın organı olan *Kadınlar Dünyası* dergisinin 142. sayısında fotoğrafı

²⁹ M. K. İ. İbnülemin, a.g.e., s.1596.

³⁰ Araştırmalarımız neticesinde eşi Cemil Said Bey’in emekliliğinden yararlanması amacıyla Nimet Cemil Hanım’a ait bir dosya hazırlanmış ve bu kişisel dosya Emekli Sandığı Arşivi’nde bulunmaktadır. Bu dosya üzerinde araştırma yapmak için gerekli yazışmalarda bulunulmuş, ancak bu mümkün olamamıştır.

³¹ Nimet Cemil, *Kadınlar Dünyası* Dergisi, “Yine mi Taarruz?!” , nu.141, ss.10; “Talak” 142, ss.4-5; “Roma’da Kadınlar Kongresi”, nu.143, ss.4; “Meclis-i Mebusan’ın Dikkatine Çocuklarımızı Hırpalamayalım”, nu.144, ss.4-5; “Hakayık-ı Tekrardan Usanmayalım, nu.145, ss.5.-6; “Zenginlerimiz”, nu.146, ss.2-4; “Geri Gitmemeli”, nu.147, ss.5-6; “Edebiyat”, nu.148, ss.4; “Cevap”, nu.149, ss.5-6; “Taksim Bahçesi Kimindir”, nu. 150, ss.3-4; “Yetimhaneye Lüzum Yok mu?”, nu.151, ss.4; “Yarım Tedbirler”, nu.152, ss.3-4 yazılarına ulaşılabilmektedir.

basılan Nimet Cemil Hanım'ın fotoğrafının altına “*Osmanlı Müdafaa-yı Hukuk-ı Nisvan Cemiyeti'nin Erkân-ı Muhteremelerinden*”³² diye bir not düşülmüştür. Fakat araştırmalarımızda bu dipnottaki bilgiyi güçlendirecek herhangi bir veriye ulaşamamıştır. Cemiyetin örgütsel yapısı hakkında Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde yapmış olduğumuz taramalarda da herhangi bir bilgi ve belgeye rastlanılmamıştır.

Kadınlar Dünyası dergisinin yazarlarının çoğu tanınmış ailelerden olmasına karşın Nimet Cemil Hanım'ın ailesi hakkında herhangi bir bilgiye ulaşamadı. Akademisyen Serpil Çakır'ın yapmış olduğu doktora çalışmasında da *Kadınlar Dünyası* dergisi yazarlarından olan çok sayıda kadın yazar hakkında bilgi verilmesine rağmen Nimet Cemil Hanım'ın hayatı ve ailesi hakkında hiçbir bilgi verilmemiş olması Nimet Cemil Hanım'ın bilinen bir aileye mensup olmadığı kanaatini doğurmaktadır.³³

Burada önemine binaen bir başka noktaya da dikkat çekmek gerekmektedir. Cemil Said Bey, kaleme aldığı biyografisinde *Kadınlar Dünyası* dergisinde çok sayıda makale yayınladığını ifade etmiştir. Hatta dönemin feminist hareketinin öncülüğünü yaptığını dair de bir ifade kullanmaktadır.³⁴ Bu ifadeye binaen dergideki makaleler üzerinde yapmış olduğumuz araştırmalarda Cemil Said Bey'in *Kadınlar Dünyası* dergisinde Suat Said mahlasıyla yazılar neşrettiğini tespit ettik. Yapmış olduğumuz mukayeselerde Nimet Cemil Hanım'ın kaleme almış olduğu makalelerin muhteva açısından Cemil Said Bey'in fikrî yapısına uygun olduğunu görmekteyiz. Bu fikrî örtüşme, eşler arasındaki fikrî etkileşimin bir neticesi olabileceği gibi Cemil Said Bey'in Suat Said adıyla yayınlamış olduğu makale ve öykülerin yanı sıra Nimet Cemil mahlasını da kullanarak makaleler kaleme alması ihtimalini düşündürmektedir. Fakat şimdilik bu konuyu aydınlatacak bir bilgi ve belgeye ulaşamadığımızı belirtmemiz gerekiyor.

Cemil Said Bey'in kaç çocuğu olduğu kendisi tarafından ifade edilmemiştir. Bununla ilgili bilgilere ise farklı kaynaklarda ulaşılabilir. Mustafa Müjdecî ve Cem Karakılıç tarafından yapılan çalışmada üç kızının dünyaya geldiği ifade

³² Nimet Cemil'in fotoğrafı “Osmanlı Müdafaa-yı Hukuk-u Nisvan Erkân-ı Muhteremesinden Nimet Cemil Hanımefendi” notuyla yayınlanmıştır. *Kadınlar Dünyası Dergisi*, nr:142, 9 Mayıs 1330, 27 Cemaziyülahır 1331.

³³ Serpil Çakır, **II. Meşrutiyet'te Osmanlı Kadın Hareketi ve Kadınlar Dünyası Dergisi**, Basılmamış D.T., İstanbul 1991.

³⁴ D. Cündioğlu, a.g.e., s.46.

edilmiştir. Yaşça en büyük olan Naime (Çalışlar)'dir. 1900 doğumlu olan Naime 1920'de genç yaşta vefat etmiştir. Diğerleri ise Safiye Servet (D.1320/1904) ve Bedia Nezihe (Etker) (1325/1909)'dir.³⁵ Arşiv belgelerinde bugüne kadar Müjdeci-Karakılıç veya başka bir araştırmacının değinmediği Mustafa Naim³⁶ adlı bir oğlunun olduğu bilgisine de ulaşılmaktadır. Cemil Said Bey'in İran'da görev yaptığı yıllardaki arşiv belgelerinde geçen Mustafa Naim ismine daha sonraları herhangi bir kaynaktan rastlanamamaktadır. Bu da Mustafa Naim'in erken yaşta vefat ettiğini ve bundan dolayı daha sonraki kaynaklarda isminin geçmediği ihtimalini güçlendirmektedir. Bu da toplamda 4 çocuk babası olduğunu ortaya koymaktadır.

1.2.Eğitim ve Çalışma Hayatı

Yukarıda görüldüğü üzere entelektüel düzeyi yüksek bir ailede dünyaya gelen ve ilk eğitimini de ailesinden alan Cemil Said Bey, 1880 yılına kadar ailesi ile birlikte yaşamıştır. 1880 yılında Galatasaray Mekteb-i Sultanisi'ne³⁷ yatılı olarak kayıt yaptıran Cemil Said Bey, burada öğrenim gördüğü 8 yıl boyunca kısmen ailesinden uzakta kalmıştır. Cemil Said Bey'in ailede almış olduğu eğitimin ardından devam ettiği ilkökul Galatasaray Mekteb-i Sultanisi'dir. 8 yaşından 15 yaşına kadar olan çocukluk ve ilk gençlik yıllarını Mekteb-i Sultani'de geçiren Cemil Said Bey, yatılı bir şekilde bu okulda öğrenim hayatını sürdürdüğü için Mekteb-i Sultani adeta onun ikinci evi olmuştur.

Eğitim süresinin beş yıl olduğu Mekteb-i Sultani'de okula başlama yaşı 9 ile 13³⁸ yaş aralığındaydı. Öğrenciler okula başlamadan önce bir sınava tabi tutulmakta ve bu sınavda başarılı olamayanlar ilave olarak üç yıl idadî (hazırlık) okumak durumundaydılar. Bu ilk üç yıl bir anlamda liseye bağlanmış ilk mektepti. Sekiz yıl olan Mekteb-i Sultani'den mezun olan öğrenciler, seçecekleri mesleklere göre bir yıl ilave eğitim de alabiliyorlardı.³⁹ Cemil Said Bey'in Mekteb-i Sultani'de sekiz yıl

³⁵ M. Müjdeci-C. Karakılıç, a.g.m., s.194.

³⁶ BOA. DH.MKT.1243.27.1.; BOA.DH. MKT 1253.36.1.; BOA. DH.MKT.1253.36.2.

³⁷ Mekteb-i Sultani'nin tarihi 1481 yılına kadar uzanmaktadır. 1481 yılında Galata Sarayı olarak Sultan II. Bayezid (1481-1512) tarafından inşa edilen okulun tarihi geçmişi hakkında geniş bilgi için bkz. Fethi İsfendiyaroğlu, **Galatasaray Tarihi**, İstanbul 1954.; Ayrıca Mekteb-i Sultani'nin Nizamnamesi için bkz. Adnan Şişman, **Galatasaray Mekteb-i Sultânîsi'nin Kuruluşu ve İlk Eğitim Yılları 1868-1871**, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul 1989.

³⁸ Cemil Said Bey Mekteb-i Sultani'ye erken yaşta başladığını biyografisinde ifade etmiştir. Büyük olasılıkla 1 yaş erken başlamıştır.

³⁹ Vahdettin Engin, **Mekteb-i Sultani**, Yeditepe yay., İstanbul Ocak 2016, s.14, Adnan Şişman, a.g.e., s.16.

okuduğu düşünülürse, okula başlamadan önce yapılan sınavda Cemil Said Bey'in başarısız olduğu ve ilave üç yılı okumak zorunda kaldığı anlaşılmaktadır.

O yıllarda devlet yabancı dil bilen elemanlara büyük ihtiyaç duymaktaydı. Bu ihtiyaca binaen Mekteb-i Sultani'den mezun olanlar, istedikleri takdirde memur olarak atanabilmekteydiler. Memurluğu tercih etmeyip okumaya devam etmek isteyen öğrenciler ise yükseköğretime devam edebilmekteydiler.⁴⁰ Buradan başarılı bir şekilde mezun olan Cemil Said Bey'in memur olarak atanmaması, memuriyeti tercih etmediğini ve eğitimine devam ederek kendisini daha fazla geliştirmek ve yükselmek istediğini göstermektedir.

Osmanlı aydınlanmasını etkileyen merkezlerden biri olan Mekteb-i Sultani, Cemil Said Bey'in fikrî yapısı üzerinde şüphesiz önemli etkiler bırakmıştır. XIX. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı Devleti'nin yenileşme politikası doğrultusunda Osmanlı-Fransız ortaklığında⁴¹ açılan ve bir proje okulu olan Mekteb-i Sultani, eğitim alanında atılan önemli adımlardan biriydi. Islahat Fermanı'nın (28 Şubat 1856) yayınlanmasından sonra fermana yer alan maarif, ulûm ve Avrupa sermayesinden istifade edilmesi fikrine istinaden kurulan Mekteb-i Sultani, gelişmiş ülkelerin ulaştığı aşamayı kendisine temel hedef olarak belirlemiştir. Modern eğitim alanında iyi bir model olarak planlanan⁴² Mekteb-i Sultani, Osmanlı yenileşme politikasında ya da başka bir ifade ile Batılaşma hususunda önemli bir işlev görmüştür. Mekteb-i Sultani'de Cemil Said Bey'in sınıf arkadaşı olan ve daha sonra okulun müdürlüğünü de yapacak olan Tefik Fikret (1867-1915) "Sultaniye" adlı şiirinde

⁴⁰ V. Engin, a.g.e., s.17.

⁴¹ 1856 yılında ilan edilen Islahat Fermanı'nda gündeme getirilen eğitim konusunda Osmanlı Devleti'nin geciktiğini gören Fransızlar, ıslahat programlarını uygulamaya geçirmeleri için Osmanlı Devleti'ne öneriler getirmişlerdir. Bu çerçevede Fransız Eğitim Bakanı Victor Duruy'un 22 Şubat 1867 tarihli notası önemlidir. Duruy bu notasında: Müslüman olmayan toplulukların sahip buldukları eğitim ve eserlerinin teşvik ve himaye edilmesi, büyük şehirlerde Hıristiyan çocuklarının da kabul edileceği orta dereceli okulların kurulması, ilköğretimin geliştirilmesi için öğretmen yetiştirilmesi, Müslüman olan ve olmayan öğrenciler için bir üniversite kurulması ve bu üniversitede tıp, tarih, idare ve hukuk derslerinin okutulması ve bu suretle de yeni kanunlar uygulayacak memurlar yetiştirilmesi gibi hususlara yer vermiştir. 1867 tarihinde Sadrazam Ali ve Hariciye Nâzırı Fuat Paşa Fransa'nın İstanbul Büyükelçisi M. Bourre ile görüşerek İstanbul'da Fransız eğitim sistemine göre eğitim yapacak, Müslüman ve Hıristiyanların birlikte okuyacağı bir lisenin açılması konusunda mutabakata varmışlardır. Mart ayında ise Osmanlı Devleti'nin Paris Büyükelçisi Cemil Paşa, Fransa Eğitim Bakanı Victor Duruy ile bir görüşme yapmıştır. Bu görüşmede Duruy, Türkiye'de böyle bir okulun açılması için ellerinden geleni yapacaklarını ifade etmiştir. Bu kapsamda Osmanlı ile Fransız yetkilileri arasında yapılan görüşmeler neticesinde ifade edilen amaçları gerçekleştirmek için bir okulun açılmasına karar verilmiştir. Geniş bilgi için bkz. A. Şişman, a.g.e., s.12 vd.

⁴² V. Engin, a.g.e., s.3.; Adnan Şişman, a.g.e., s.9.

“*Garb iştiyak-ı fikre açık bir ufuk ve sen*

Şark’ın bu ufka ilk açılan bir deriçesi!” mısralarında Mekteb-i Sultani’yi Batı’ya açılan ilk pencere olarak tanımlamıştır.⁴³

8 Nisan 1868 tarihinde hazırlanan rapora göre Fransız elçisi M. Bouree’nin Mekteb-i Sultani’nin genel karakterinden bahsederken kurumun siyasi bir amaç doğrultusunda entelektüel bir propagandayı temel aldığını, Doğu’da Fransız tesirini yaygınlaştırmayı ve kökleştirmeyi hedeflediğini ortaya koymuştur. Ayrıca Avrupa dengeleri açısından önemsenen Osmanlı Devleti’nin toprak bütünlüğünün korunması ve devleti güçlendirmek suretiyle Fransız menfaatlerine hizmet etmesi gibi hususlara temas edilmiştir. Üst ve orta kademedeki Osmanlı gençleri arasında Fransız dil ve edebiyatını yaymak, onları Batı’daki ilim ve endüstri alanındaki gelişmelerden haberdar etmek, Fransız medeniyetinin tadını vermek ve ancak Fransız desteği ile Türkiye’nin uçurumdan kurtarılabilceği fikrini kazandırmaktır. Ayrıca şimdiye kadar Osmanlı’nın ilerlemesinin önündeki en büyük engelin ırk ayrımı olduğu, farklı din ve milletlere mensup çocukların bir arada olmasıyla bu engelin de ortadan kaldırılacağı fikrine vurgu yapılmıştır.⁴⁴

Mekteb-i Sultani gelişmiş ülke olarak Fransa’yı kendisine model olarak alırken aynı zamanda dönemin devlet politikası olan Osmanlıcılık akımının da pratize edildiği bir mekân işlevi görmüştür.⁴⁵ 15 Ağustos 1868 tarihli Galatasaray Mekteb-i Sultani’nin Kuruluş İradesi’nde, Mekteb-i Sultani’ye alınacak 600 öğrencinin yarısının Müslüman ve diğer yarısının gayrimüslimlerden⁴⁶ olması

⁴³ Tevfik Fikret, **Rûbab-ı Şikeste ve Diğer Eserleri**, İnkılâp Kitabevi, (Tertip ve Telif Eden Fahri Uzun), İstanbul 1985, s.64.

⁴⁴ A. Şişman, a.g.e., s.34.

⁴⁵ Her din, dil, etnik kökenden insanların bir arada okuduğu bir mekân olması hasebiyle Osmanlıcılık fikri açısından da önemli bir kurum olma özelliği taşıyordu. Fakat Mekteb-i Sultani’nin açılmasını sadece Osmanlıcılık fikrine bağlamak da yeterince açıklayıcı olmaz elbette. Osmanlıcılık düşüncesinin yanı sıra ilköğretim ile yükseköğretim arasında ortaöğretim ihtiyacını giderecek eğitim kurumlarına duyulan ihtiyaç da bu okulun açılmasında belirleyici olmuştur. 1855 yılında Paris’te açılan Mekteb-i Osmani bu ihtiyaçların giderilmesine yönelik bir teşebbüs olmasına karşın Mekteb-i Osmani hem devlete getirmiş olduğu ağır yük hem de arzu edilen neticeleri sağlayamadığı için bu yola başvurulmuştur. V. Engin, a.g.e., s.5.

⁴⁶ Okulun öğrenci profiline baktığımızda ciddi bir çeşitliliği barındırdığını da görmekteyiz. 1 Eylül 1868 tarihinde açılan Mekteb-i Sultani, açıldığı tarihte 341 öğrencisi vardı. Öğrenciler Müslüman (147), Gregoryan Ermeni (48), Rum (36), Musevi (34), Bulgar (34), Katolik Latin (23), Katolik Ermeni (19) gibi çeşitli din ve mezheplere mensuptu. A. Şişman, a.g.e., s.14; Mekteb-i Sultani’de Müslim ve gayrimüslimlerin bir arada okuyor olmasından dolayı dinî vecibelerin yerine getirilmesi noktasında da önemli adımlar atılmasına sebep olmuştur. Okulun göze çarpan önemli özelliklerinden biri dinî vecibelerin yerine getirilmesindeki hassasiyetydi. Mektepte okuyan öğrenci hangi dine mensup ise o dinin vecibelerini yerine getirmesi zorunluydu. Mekteb-i Sultani’de Müslüman öğrenciler için imam ve müezzinin mevcut olduğu yaklaşık 600 kişilik bir cami yapılmıştı. Namaz

kararının çıkarıldığını görürüz. Ayrıca Türkçe eğitimin yanı sıra yabancı dil ve fen bilimlerinin de okutulması, bu okulda görev yapmak üzere Paris'ten müdür ve öğretmenlerin getirilmesi istenmiştir.⁴⁷

Sadaret makamından Saray'a gönderilen 12 Aralık 1867 tarihli tezkerede yeniliklerin başarıya ulaşması için şimdiye kadar yapılmayan ilim ve fenlerin birlikte okutulmasının hedeflendiği ifade edilmiştir.⁴⁸ Mekteb-i Sultani mezunu olanların her türlü devlet memuriyetini icra edebilecek bir seviyede olması amaçlandığı için okutulacak dersler de o kapsamda verilmiştir.⁴⁹ Fakat okutulan tüm derslerin isimlerinin zikredilmediği de bilinmektedir. İsimleri zikredilmeyen ama açıldığı ilk yıldan itibaren okulda Arapça ve Farsça öğretimi için öğretmenlerin görevlendirildiği de bilinmektedir.⁵⁰

vakitlerinde ezan okunur ve namaz kılmakta mükellef olan öğrenciler camiye giderlerdi. İdare namaz kılınmasını teşvik etmekle beraber öğrencileri zorlamazdı. Bununla beraber namazın ruhi ve bedenî faydaları anlatılmış, teşvik amacıyla namaza giden öğrencilere "aferin" belgesi verilmiştir. Ramazan ayında gayrimüslimler hariç Mekteb-i Sultani öğrencileri oruç tutmak mecburiyetindeydiler. Oruçtan muaf tutulanlar sadece iptidai 1. ve 2. sınıf öğrencileriydi. Hatta bu okullarda okuyan öğrencilerin tatil günleri bile dinlerine göre belirlenmişti. Müslüman öğrenciler camiye gönderildikleri gibi gayrimüslim öğrenciler de kendi mabetlerine gönderiliyorlardı. Bkz.V. Engin, a.g.e.; Buradan okulun dindar bir kimliğe sahip olduğu anlaşılmalıdır. Pazartesi 28 Eylül 1868 tarihli L'Union Gazetesinde Jules Sprouse Roussy adıyla neşredilen bir makalede "Her cuma cumartesi, pazar dine ayrılan veya dinin yaşandığı günler olacak, haftanın diğer günleri ise istenirse filozof şüpheci dinsiz olunacaktır. Haftanın dine ayrılan günlerinde öğrenciler insanın Tanrı tarafından yaratıldığını duyacaklar diğer günlerde ise hocaların öğrencilerine insanın maymundan geldiğini öğrettikleri görülebilecektir. İbadet günleri herkes dinine göre kendisinin inandığından daha iyisi olmadığını, diğer günlerde ise tek doğrunun olmadığını inanmak konusunda en iyisinin inanmamak olduğunu düşünecektir." yorumunda bulunmaktadır. bkz. A. Şişman, a.g.e., s.24 vd.; V. Engin, a.g.e., s.17.; O. N. Ergin, a.g.e., s.483.; Dil, gelenek, din ve istidat farklılığı, uygulanan disiplin ve verilen tarafsız eğitim sayesinde Mekteb-i Sultani'de hiçbir çatışmaya yol açmamıştır. İmparatorluğun en ücra köşelerinden gelen, aynı duygu ve düşüncelerini taşıyan, aynı hayat tarzına sahip çocuklar artık Türk, Bulgar, Ermeni, Yunanlı değil Osmanlı olarak yetiştirilmişlerdir. Bkz. Adnan Şişman, a.g.e., s.31.

⁴⁷ **Arşiv Belgelerine Göre Osmanlı Eğitim Sisteminde Modernleşme**, Haz: Muzaffer Albayrak-Kevser Şeker, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Yayın Nu:134, İstanbul 2014, s.93 vd.

⁴⁸ V. Engin, a.g.e., s.9; A. Şişman a.g.e., s.13.

⁴⁹ Okulda Osmanlı Lisansı, Fransız Dili ve Edebiyatı, Ahlak ve Adab, Latince, Yunan Dili Etimolojisi, Osmanlı Tarihi ve Genel Tarih, Genel Coğrafya ile Osmanlı Devleti'nin Ziraat, Zanaat, Ticaret ve İdari Coğrafyası, Basit ve Yüksek Matematik, Astronomi, Mekanik ve Uygulama Alanları, Fizik ve Kimya, Tabiat Bilimleri, Hukuk İlimine Giriş, Mülki ve İdari İlimler, Hitabet İlimine Giriş ve Edebiyat, Resim ve Yazı Dersi, Muhasebe, Defter Tutma ve Ticaret Dersleri gibi derslerin okutulacağı nizamnamede belirtilmiştir. Bkz. V. Engin, a.g.e., s.14 vd.

⁵⁰ Mekteb-i Sultani'den mezun olan ilk öğrenciler Fransızca, Latince, tarih, coğrafya, matematik, fizik, kimya, tabii bilimler ve Türkçe'nin yanı sıra Arapça ve Farsça gibi derslerden de imtihana girmişlerdir. Bu durum Arapça ve Farsça derslerinin daha sonra Türkçe bölümüne konulduğunu göstermektedir. Fakat nizamnamede belirtilmemesine rağmen Vahdettin Engin'in yıl ders programları üzerinde yapmış olduğu çalışma Arapça ve Farsçanın açılış yılından başlamak üzere her yıl okutulduğunu ve öğrencilerin mezuniyette sınava tabi tutulduğunu ortaya koymuştur. Arapçanın her yıl okutulduğuna dair bkz. V. Engin a.g.e., s.56 vd.

Mekteb-i Sultani’de dersler kısmen Türkçe kısmen de Fransızca verilmekteydi. Fransızca kısmında sınıf sistemi uygulanırken Türkçe kısmında ders sistemi geçerliydi. Öğrenciler belirli bir sınıfta bulunmak yerine derslerdeki seviyelerine göre takip edilmektedir. Fakat iki kısımda da diploma alabilmek için yıl sonunda her iki kısmın derslerinden yapılacak sınavlarda başarılı olmak gerekiyordu.⁵¹ 1888 yılında Mekteb-i Sultani’den mezun olan Cemil Said Bey de hem Türkçe hem de Fransızca kısmından iki diploma alarak ilk, orta ve lise tahsilini tamamlamış, a’la (bien) derecesinde iki diploma alarak *Bachelier es letters ve Bachelier Es sciences*⁵² derecesine ulaşmıştır. Dolayısıyla Cemil Said Bey’in fikrî yapısını şekillendiren en önemli merkez Mekteb-i Sultani’dir. Özellikle edebi eserlerinde okulun fikrî tesiri çok net bir şekilde hissedilmektedir.

Cemil Said Bey’in Mekteb-i Sultani’de okuduğu yıllarda etkilendiği ve özellikle isimlerini zikrettiği kişiler arasında babası Kemalpaşazâde Said Bey, hocalarından Recaizade Mahmut Ekrem Bey (1847-1914)⁵³ ve sınıf arkadaşı Tevfik Fikret bulunmaktadır. Yazarlık ve edebiyata olan ilgisinde de bu üç ismin belirleyici olduğu Cemil Said Bey tarafından bizzat zikredilmiştir.⁵⁴

⁵¹ V. Engin, a.g.e., s.43 vd.

⁵² H. T. Us, a.g.e., s. 39.; Bachelier es-sciences, Fransa liseleri tarafından verilen diplomaları karşılamaktadır. Mekteb-i Sultani tarafından verilen diplomalar Fransız liselerinin diplomaları ile eş değer kabul edilmiştir. Fransa Hükümeti 12 Şubat 1872’de almış olduğu bir kararla bu eş değerliliği kabul etmiş ve bunu resmileştirmiştir. Bkz. V. Engin, a.g.e., s.63.

⁵³ Recaizade Mahmud Ekrem 1 Mart 1847’de İstanbul’da doğdu. Küçük yaşta babasından Arapça ve Farsça öğrendi, bir süre Beyazıt Rüşdiyesi’nde ve Mekteb-i İrfan’da okudu (1858). Daha sonra Harbiye İdadisi’ne girdi. 1862’de Hariciye Mektebi Kalemî’nde çalışmaya başlayan Recaizade Mahmud Ekrem, burada Leskofçalı Galib ve Hersekli Arif Hikmet, Namık Kemal ve Ayetullah Bey gibi isimlerle tanıştı. Fransızca öğrenerek Batı kültür ve edebiyatını tanıma fırsatı buldu. Fransızcadan tercüme yapıtı. Divan tarzında şiirler yazan Ekrem, Tasvîr-i Efkâr, Terakki, Hakayıkü’l-Vekayi’ ve Hazine-i Evrak gazetelerinde makaleler yayımladı. Maliye Esham Kalemî ve Tahrir-i Emlak Kalemî’nde çalıştı. Bir süre Tasvîr-i Efkâr’ın sorumluluğunu aldı. 1868’de evlendi. 1872’de Şura-yı Devlet aza muavinliğine tayin edildi. 1876’da tedavi için bir süre Viyana’da kaldı. 1877’de Şura-yı Devlet üyesi oldu, daha sonra Temyiz Mahkemesi üyeliğiyle Tanzimat Dairesi Reisliği’ne getirildi. 1878-1887 yılları arasında Mekteb-i Sultani ile Mekteb-i Mülkiyye’de edebiyat hocalığı yaptı. Çok sayıda eser kaleme alan Ekrem, 1889’da resmi görevle Trablusgarp’a gitti. Dönüşte, yaşadığı sıkıntılardan kurtulma düşüncesiyle Avrupa’ya kaçmaya niyet ettiyse de Malta konsolosu tarafından İstanbul’a gönderildi. 1908’de II. Meşrutiyet’in ardından kurulan Kamil Paşa kabinesinde Evkaf ve Maarif nazırlıklarına getirildi. Daha sonra Meclis-i Ayan üyesi oldu. 31 Ocak 1914’te vefat etti. Recaizade Ekrem, Türk edebiyatına önemli katkılarda bulundu. Yeni Osmanlılar Cemiyeti mensuplarıyla yakın ilişki içinde bulunmasına rağmen aktif politikaya girmeyerek daha çok edebiyatın yenesilmesine yoğunlaşmıştır. Gerek Mekteb-i Sultani’de gerekse Mekteb-i Mülkiyye’deki hocalığı sırasında otoriter kişiliğiyle talebelerinin sevgisini kazanmış, bundan dolayı “Üstat Ekrem” diye anılmıştır. Geniş bilgi için bkz. Abdullah Uçman, “Recâizâde Mahmud Ekrem”, TDVİA, 2007, C. 34, ss.503 vd.

⁵⁴ D. Cündioğlu, a.g.m., s.46.

Cemil Said Bey, Mekteb-i Sultani'den mezun olduktan sonra 20 Haziran 1888 tarihinde Mekteb-i Harbiye'ye girmiş ve üç yıl sonra 1891 yılında mülazım-ı sâni rütbesiyle Mekteb-i Harbiye'den mezun olmuştur. Mezuniyetinden sonra Harbiye Nezareti'nde Erkan-ı Harbiye Dairesi Şubesi bünyesine ilk görevine atanmıştır. Burada altı ay kadar görev yaptıktan sonra 1891 Eylül'ünün başında St. Petersburg Sefareti Ataşeliği'ne tayin edilmiştir.⁵⁵

Bu döneme ait bazı belgelerde Cemil Said Bey'in isminin "Cemal" olarak kayıtlara geçtiği görülse de bu hatanın kısa süre içerisinde giderildiği belgelere yansımıştır. Yine Cemil Said Bey'in St. Petersburg'da görevlendirilmesi hakkında düzenlenen belgelerde "tahsilini ikmal etme" ifadesi kullanılmış olsa da memur olarak görevlendirildiği ve kendisine memur maaşının bağlandığı, dönemin resmî belgelerinde açıkça tespit edilebilmektedir.⁵⁶

St. Petersburg'da görevlendirilen Cemil Said Bey, ilk yurtdışı görevinin zorluklarını yaşarken bunun yanı sıra farklı birtakım sıkıntılarla da karşılaşmıştır. Henüz yaşının küçük olması, Cemil Said Bey için kimi zorluklara neden olmuştur. Hıristiyan Yortusu vesilesiyle Rusya İmparatoru tarafından saraya davet edildiğinde yaşı küçük olduğu için burada kendisine öğrenci muamelesi yapılmıştır. Belgelerden anlaşıldığı kadarıyla Cemil Said Bey, bu muameleden rahatsız olmuş ve bu rahatsızlığını babası Kemalpaşazâde Said Bey'e bildirmiştir. O yıllarda Şura-yı Devlet Bidayet Mahkemesi reisi olan babası Kemalpaşazâde Said Bey, oğlunun rahatsızlığını, Sadrazamlık makamına bir dilekçeyle bildirmiş ve oğluna resmî olarak nasıl muamele edilmesi gerekiyorsa öyle davranılması gerektiğini iletmiştir. Sadrazamlık makamı da bu dilekçeye istinaden St. Petersburg Sefareti'ne bir emir göndererek Cemil Said Bey'e karşı yasalar çerçevesinde hareket edilmesine dair tebliğde bulunmuştur.⁵⁷

Mülazım-ı Sani rütbesiyle göreve başlayan Cemil Said Bey'in Ekim 1892'de Seraskerlik makamından Hariciye Nezareti'ne yazılan bir yazıda Mülazım-ı Evvel rütbesine yükseltildiği belirtilmiştir.⁵⁸ Yaklaşık iki yıl kadar Mülazım-ı Evvel olarak Petersburg Aşeteliği'nde görevine devam ettikten sonra 15 Mart 1894 tarihinde babası Kemalpaşazâde Said Bey, Seraskerlik makamına oğlu Cemil Said Bey

⁵⁵ BOA. HR. TH.113.7.1.

⁵⁶ BOA.HR.TH.113.7.1.; BOA.HR.TH. 113.7.2.

⁵⁷ BOA. İ.DH. 1261.99025; BOA. HR. TH. 116.75.

⁵⁸ BOA. HR. TH.124. 98.

hakkında bilgi veren bir dilekçe göndererek, geçen iki yıllık süre zarfında oğlunun Rusya'da çok önemli işler başardığını, Rusçayı mükemmel düzeyde öğrendiğini, Rusya'nın askerî yapısı⁵⁹ hakkında detaylı bilgiler elde ettiğini ve bunların bir kısmının dilekçeye iliştilmiş olduğunu, Cemil Said Bey'in terfi zamanının da geldiğini hatırlatarak oğlunun yüzbaşılığa terfi ettirilmesi ve hâlihazırda boş olan St. Petersburg Ataşemiliterliği'ne tayin edilmesi talebini iletmiştir. Şura-yı Devlet Bidayet Mahkemesi reisi Kemalpaşazâde Said Bey'in talebinin kabul edildiği ve Seraskerlik tarafından yürürlüğe konulduğu 24 Nisan 1894 tarihindeki dilekçesine düşülen nottan anlaşılmaktadır.⁶⁰ Belgelerde 1894'te yüzbaşılığa terfi ettirildiği tespit edilen Cemil Said Bey, 24 Eylül 1896'dan önce ise Kolağalığına⁶¹ terfi ettirilmiştir.⁶²

Cemil Said Bey'in Rusya'da görev yaptığı yıllarda görevi icabı düzenli bir şekilde yapılan askerî tatbikatların bir kısmına katıldığı ve bunun için kendisine harcırah verildiği belgelerden anlaşılmaktadır.⁶³ St. Petersburg Ataşemiliterliği görevine 1899 yılına kadar devam eden Cemil Said Bey, 1 Şubat 1899 tarihinde kabul edilen bir kararla rütbesi piyade binbaşılığa terfi ettirilerek Tahran Sefareti Ataşemiliterliği'ne tayin edilmiştir. Karar 11 Şubat 1899 tarihli yazıyla bildirilmiştir.⁶⁴ 26 Şubat 1899 tarihinde kararın kendisine tebliğ edilmesiyle birlikte eşi Nimet Cemil Hanım'la aynı yılın Nisan ayı içerisinde Tahran'a hareket eden Cemil Said Bey, 20 Mayıs 1899 tarihinde Tahran'a varmıştır.⁶⁵

Rütbesinin binbaşılığa terfi edilmesi ve Tahran Ataşemiliterliği'ne tayini Cemil Said Bey açısından beklenmeyen bir gelişme olmuştur. Bu durumu şöyle izah etmektedir:

“1899 senesinde Abdülhamid bizim pederi Yemen'e sürmeye karar vermiş ve benim o esnada Petersburg'da bulunmaktığımı tehlikeli bulmuş olacak ki hiç beklemediğim bir zamanda rütbemin Binbaşılığa terfiyle Tahran Sefareti Ataşemiliterliği'ne tayinimi mutazammın bir irade-i seniyye aldım ve o senenin Nisan'ında zevcem ile

⁵⁹ Rusya'nın topçu bataryaları hakkında geniş bir raporun hazırlandığı ve bu dilekçeye iliştilirdiği belgelerde rastlanmıştır. Bu rapora aşağıda yeniden değinilecektir.

⁶⁰ BOA. Y.MTV.92.29.1.

⁶¹ Osmanlı döneminde yüzbaşı ile binbaşı rütbelerinin arasında yer alan kolağalığı rütbesi kıdemli yüzbaşılığa karşılık gelmektedir. bkz. Kadir Türker Geçer, “Tarihten Günümüze Türk Ordusunda Kullanılan Rütbe ve Semboller”, Silahlı Kuvvetler Dergisi, Ocak 2012, S.411, ss.68-85.

⁶² BOA. BEO. 843.63192.1.

⁶³ BOA. HR. TH. 216.51.1.

⁶⁴ BOA.İ.AS.27.12.1.; BOA.BEO. 1272.62340.; BOA.HR.TH. 222.87.1.; BOA.HR. TH. 223.70.1.

⁶⁵ BOA. HR. TH. 226.108.1.; BOA.HR.TH. 226.108.2.

beraber Tahran'a müteveccihen hareket eyledim. Filhakika, tahmin ettiğimiz gibi pederim Ziya Monla ile beraber Yemen'e sürüldü."⁶⁶

Tahran'daki görevine başladıktan beş ay sonra babası Kemalpaşazâde Said Bey, II. Abdülhamid (1876-1909) tarafından Yemen'e sürgün edilmiştir. Bunu daha önce tahmin etmesine rağmen Cemil Said Bey, babasının sürgününden çok etkilenmiş ve bu yüzden Meşrutiyet'in ilanına (1908) kadar Tahran'da "mecburi bir sükût içinde" yaşadığını dile getirmiştir.⁶⁷

Tahran'da dokuz yıl kadar Ataşemiliter olarak görev yapan Cemil Said Bey, II. Meşrutiyet'in ilan edilmesini müteakip 1908 yılında İstanbul'a dönmüştür. İstanbul'da yeni bir hayata başlayan Cemil Said Bey, farklı alanlarda yazdığı makalelerini basında neşretmeye başlamıştır. Onun ifadesine göre İstanbul'da kendisine ilk el uzatan ve destek olan Ebuzziya Tevfik Bey (1849-1913)'dir.⁶⁸ Onun teklifiyle *Tasvîr-i Efkâr* gazetesinde makalelerini neşretmiştir.⁶⁹

1912 yılında Paris Ataşemiliterliği'ne tayin edilene kadar İstanbul'da yaşayan Cemil Said Bey, Paris Ataşemiliterliği'ne tayin edilmiş, iki yıl bu görevine devam ettikten sonra 7 Ocak 1914 tarihinde piyade binbaşı olarak emekliye ayrılmıştır. Fakat emeklilik dönemi fazla uzun sürmemiş, Osmanlı Devleti'nin I. Dünya Savaşı'na girmesiyle birlikte yeniden silah altına alınmıştır (27 Mart 1915). Rütbesi Miralaylığa terfi ettirilen Cemil Said Bey, I. Dünya Savaşı'nda *Kolordu Divan-ı Harbi'nde Dersaadet Ümera Divan-ı Harbi* azalığı görevini sürdürmüştür.⁷⁰ 1919 tarihinde ise terhis olmuştur. Daha sonraki dönemlerde imzasını atarken "Emekli Miralay" unvanını kullandığı belgelerde görülmektedir.⁷¹

⁶⁶ D. Cündioğlu, a.g.m., s.46.

⁶⁷ D. Cündioğlu, a.g.m., s.46.

⁶⁸ Büyük yazarlarımızdan olan Ebuzziya Tevfik, N. Kemâl'in edebî mektebine mensuptur. Hürriyet taraftarı olan Ebuzziya Tevfik düşüncelerinden dolayı birkaç kez sürgün edilmiştir. Osmanlı matbaacılığına pek çok hizmeti dokunan Ebuzziya Tevfik, II. Meşrutiyet'in ilanı ile sürgün yeri olan Konya'dan İstanbul'a dönmüştür. İlk seçimde Antalya'dan vekil seçilmiştir. Diğer yandan "Tasvîr-i Efkâr" gazetesini çıkararak yazılarını neşretmiştir. "Mecmûa-i Ebû'z-Ziya"daki makaleleri, "Nümûne-i Edebiyat-ı Osmâniyye", "Takvîm-i Ebû'z-Ziya", "Ne Hakkında Tetebbuat", "Nevsâl-i Marifet", "Lügat-ı Ebû'z-Ziya", Doğu ve Batı ilimlerindeki vukufiyetini ve üslubundaki başarısını göstermektedir. 1329 yılında vefat etmiştir. Ebuzziya Tevfik'in ayrıca "Millet", "İbn-i Sina", "Ezop", "Neff", "Napolyon", "Sürûri-i Müverrih", "Götenberg", "Buffon", "Franklin", "Diyojen", "Yeni Osmanlılar" gibi eserleri vardır. Bkz. Bursalı Mehmet Tahir Bey, Osmanlı Müellifleri, C. 2, Meral Yayınevi, İstanbul 1972 s.98 vd.

⁶⁹ D. Cündioğlu, a.g.m., s.46.

⁷⁰ M. Müjdecî-C. Karakılıç Cemil Said Bey'in daha önce albaylığa terfi edilmemesinin ehil görülmemesinden olmadığını muhtemelen kadrosuzluktan olduğunu iddia etmişlerdir.

⁷¹ M. Müjdecî-C. Karakılıç, a.g.m., s.193.

Cemil Said Bey, üstlenmiş olduğu görevlerindeki başarısı sebebiyle kendisine Rusya tarafından üçüncü dereceden Saint Anne Nişanı'na⁷², Padişah tarafından 1897'de dördüncü Mecidiye Nişanı'na⁷³, dördüncü rütbeden Saint Aleksandr Nişanı'na⁷⁴ ve İran hükümeti tarafından Şir û Hurşid nişanına⁷⁵ layık görülmüştür.

Cemil Said Bey askerlik mesleğinden ayrıldıktan sonra da çalışma hayatını sürdürmüştür. Öz geçmişinde 1919-1929 yılları arasındaki on yıl zarfında ne yaptığına ilişkin bilgi verilmemiş fakat bu yıllarda yazı hayatını sürdürdüğü bilinmektedir. Hayat öyküsünde belirttiğine göre 1929 yılında Elektrik Şirketi Tercüme Kalemi Müdürlüğü görevini üstlenmiştir. Hakkı Tarık Us'un 1943'te yazdıklarından, aynı tarihe kadar da çalışmaya devam ettiği anlaşılmaktadır. Fakat bu kurumdan ne zaman ayrıldığına dair elimizde herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Vefat tarihi ise nüfus kayıtlarına göre 15 Şubat 1948'dir.⁷⁶

Cemil Said Bey, Türkçe ile birlikte Rusça, Fransızca, Farsça ve Arapça bilmektedir. Cemil Said Bey'in Kur'an-ı Kerim tercümesini Arapçadan değil de Fransızca bir tercümeden yaptığı iddiasını sürdürenler onun Arapça bilmediğini iddia etmişlerdir. Fakat teknik anlamda Arap dilinin inceliklerine vakıf olma durumu tartışmalı olsa da Mekteb-i Sultani'de 8 yıl boyunca her yıl Arapça derslerini almış olması, bu derslerde yapılan imtihanlarda başarılı olması ve Kur'an-ı Kerim tercümesini Arapça tefsir kitaplarındaki metinlerle de karşılaştırmalar yaptığını ifade etmiş olması onun Arapça bildiğini ortaya koymaktadır.

Cemil Said Bey'in, meşrutiyet yıllarında özellikle orduda gizli örgütlenmelerin içerisinde yer aldığına dair elimizde bir bilgi bulunmamaktadır. Bu durumun muhtemelen küçük yaşta Cemil Said Bey'in yurt dışı görevlerde bulunması ve İstanbul'a uzak olmasından kaynaklandığını düşünmekteyiz. Bu çerçevede söylenebilecek tek bilgi, onun bir şekilde feminizm hareketiyle ilişkisinin olduğudur. Fakat bu hususta da onun konumuna dair net bir bilgi bulunmamaktadır. Bu konuya dair tek bilgi, kendi hayat öyküsünde Feminist hareketle ilişkili olduğuna dair söylediği söze dayanmaktadır.⁷⁷ Bununla birlikte Cemil Said Bey'in dönemin iktidarına karşı muhalif olduğu ve bu yönetim anlayışını istibdat olarak nitelendirdiği

⁷² BOA. BEO.842.63133.1.

⁷³ BOA. İ.TAL. 77.44.1.; BOA.HR.TH.199.82.1.

⁷⁴ BOA. İ.TAL. 168.47.1.; BOA.TAL. 168.47.1.

⁷⁵ BOA. İ.TAL.214.61.02.

⁷⁶ Üsküdar Nüfus kayıtlarından alınan nüfus kayıt örneğine göre.

⁷⁷ D. Cündioğlu, a.g.m., s. 46.

yazılarında açık bir şekilde görülmektedir. Cumhuriyet Dönemine dair herhangi bir açıklamada bulunmadığından dolayı eleştirilerinin olup olmadığı hususunda net bir bilgiye sahip olamasak da bu döneme hâkim olan resmi ideoloji ile fikirlerinin örtüştüğü iddia edilebilir.

1.3.Edebî Kişiliği ve Yazarlık Hayatı

Son dönem Osmanlı bürokrasisinde görev yapmış İstanbul'un meşhur ailelerinden birine mensup olan Cemil Said Bey, devlet terbiyesinin ne olduğunu yakından bilen ve aynı zamanda modern Batı'ya ve onun düşünce dünyasına da küçüklüğünden itibaren aşina bir kişi olarak yetişmiştir. Küçük yaşta olmasına rağmen askerî diplomat olarak St. Petersburg'da ilk yurt dışı görevine atanan Cemil Said Bey, hem uzun yıllar sürecek ataşemiliterlik görevini başarılı bir şekilde icra ederken diğer yandan da kendisini her alanda geliştirmeye çalışmıştır. Cemil Said Bey, salt bir asker olarak değerlendirilemeyecek kadar birçok alanda çalışmalar yürütmüş ve eserler ortaya koymuştur. Cemil Said Bey, asker olmanın yanı sıra mütercim, müellif, müeddib, mütefekkir, münevver ve gazeteci kimliklerine de sahipti. O sadece askerî konularla ilgilenmemiş, memleketi ilgilendiren her konuya kafa yormaya çalışmıştır. Kur'an-ı Kerim başta olmak üzere tercüme eserleri, hikâyeleri, tiyatro eserleri, lügat çalışması, telif eserleri, gazete makaleleri olan ve memleketin gelişimine, kadının toplumsal rolüne, eğitime ve genel olarak toplumsal sorunların tespitine yoğunlaşmış ve çözüm önerileri sunmaya çalışmış bir aydındır.

Muharrirlik Cemil Said Bey'in hayatında önemli bir yer işgal etmektedir. Yazarlık konusunda çok şanslı bir şekilde dünyaya gelmiştir. Dedesi Ahmet Kemal Paşa ve babası Kemalpaşazâde Said Bey ülkenin yetiştirmiş olduğu önemli yazarlardandır. Yazarlık geleneği olan bir ailede yetişen Cemil Said Bey, asker olmasına rağmen bu geleneği sürdürmeye çalışmıştır. Sadece o değil hanımı Nimet Cemil Hanım'ın da süreli yayınlarda makaleler neşretmesi genel olarak ailede yazarlığa önem verildiğini göstermektedir.

Cemil Said Bey çok farklı konularda eserler kaleme alsada edebiyat onun için önemli bir uğraş alanı olmaya devam etmiştir. Cemil Said Bey, edebiyat hakkındaki düşüncelerini ifade ederken şunları söylemiştir:

“Asırlardan beri her ilim ve fen daima ilerleyerek başka başka şekiller almıştır. Hatta bazı ilimlerin azim terakkileri dünyanın halini ve insanlığın yaşayışını bütün bütün değiştirmiştir. Hâlbuki insanların duygularına,

hayallerine, ümitlerine, velhasıl en ince hislerine daima tercüman olan edebiyat hiçbir asırdaki, hiçbir millette inhiraf etmemiş ve gerek çok ileri ve gerek pek geri kalmış olsun her milletin kalbindeki incelikleri daima meydana koymuştur. İşte bunun için edipler meyânında büyük servet sahibi az olsa da milletin kalbini fethetmiş olanlar pek çoktur.”⁷⁸

Yazın hayatına her zaman önem veren Cemil Said Bey, çocukluğundan itibaren süreli yayınlarda yazılar yazmaya çalışmıştır. Şiir, hikâye, tiyatro, gazete makaleleri, fikir eserleri, tercüme ve sözlük çalışmaları olmak üzere çok farklı alanlarda pek çok eser telif eden Cemil Said Bey’in edebiyata ilgisi, yazarlık ve basın hayatına dair ilk çalışmaları babası Kemalpaşazâde Said Bey’in etkisiyle gerçekleşmiştir. Evindeki ilk hocası olan babası, Mekteb-i Sultani’de *Usul-i Terceme ve Kitabet* derslerini de okutmuştur. Bu dönemde siyasi konular hakkında ilk yazılarını kaleme alan Cemil Said Bey, bu yazıların zaman zaman dedikodulara konu olacak kadar etkili olduğunu ifade etmiştir.⁷⁹ Tespit edebildiğimiz kadarıyla Cemil Said Bey’in basında çıkan ilk yazısı 31 Aralık 1885 tarihindeki *Saadet* gazetesinde çıkan bir eserdir.

Yazarlık hayatına önemli katkılar sunan babası Kemalpaşazâde Said Bey’den başka Mekteb-i Sultani’den de önemli destekler almıştır. Özellikle Mekteb-i Sultani’de okuduğu yıllarda edebiyat öğretmeni olan Recaizade Mahmut Ekrem Bey bu noktada ifade edilmesi gereken önemli kişilerdendir. Recaizade Mahmut Ekrem’in farklı üslubu onun dikkatini celbetmiştir. Cemil Said Bey’in hayat hikâyesinde Mekteb-i Sultani’de son sınıfta edebiyat öğretmeni olan Recaizâde Mahmut Ekrem’in edebiyatı orijinal bir tarzda tanımladığına değinmiş ve onun dilinden edebiyatı şu cümlelerle aktarmıştır:

“Yemeklerini pek usta bir aşçının pişirdiği bir sofraya tasavvur ediniz: Bu sofraya oturanların bir kısmı açtır, yemekleri iştahla yerler; nefis midir değil midir? Hatıra bile getirmezler. Sofradakilerin bir kısmı toktur, hatır için oturmuşlardır. Yemekleri tadarlar, fakat nefasetin farkına varmazlar. Üçüncü bir kısım, ne açtır ne toktur. Onlar yemekte yalnız nefaset ararlar. Ancak bu noktadan takdir ederler...”⁸⁰

Recaizâde Mahmut Ekrem’in bu cümlelerini aktararak kendi üzerindeki etkisine değinen Cemil Said Bey’in edebiyat öğretmeninden yapmış olduğu bu

⁷⁸ H. T. Us, a.g.e., s. 80 vd.

⁷⁹ D. Dücaneoğlu, a.g.m., s.46.

⁸⁰ D. Dücaneoğlu, a.g.m., s.46.

aktarıma atıf yapan Hakkı Tarık Us, Cemil Said Bey için “*Böyle bir sofrada oturmakla kalmadı. Kılıcını çıkarıp fikir mutfağından mükemmel alafranga sofralar tertip etti.*”⁸¹ diyerek onun edebiyat sanatına olan bağlılığını dile getirmiştir.

Cemil Said Bey’in hocaları hakkında kullanmış olduğu yukarıdaki ifadeler onun nasıl bir karaktere sahip olduğunu göstermesi açısından da dikkate şayandır. Cemil Said Bey’in yaptığı görevleri bu hassasiyetle icra etmesi aynı zamanda fikir dünyasını da her yönüyle estetik bir ruh ile mücehhez hale getirdiğini göstermektedir. Fizyolojik ve zihinsel ihtiyaçlarını giderme konusunda bile bu derece estetiğe önem vermiş olması onun sanata verdiği ehemmiyeti ortaya koymaktadır.

Yazın hayatında kendisine destek olan üçüncü kişi ise Mekteb-i Sultani’den sınıf arkadaşı olan Tevfik Fikret’ti.⁸² Tevfik Fikret’in bu konudaki desteklerine değinen Cemil Said Bey “*Tevfik Fikret ara sıra hepimizin mizacına uygun şiirler yazar ve sınıf içinde hepimizi az çok şiirle iştigale sevk eden bir edebiyat havası hüküm sürer idi. Nitekim ben de o vakit edebiyat ile iştigale başlamış ve hatta yazdığım birkaç şiiri küçük mecmualarda neşretmişim.*”⁸³ diyerek Tevfik Fikret’in üzerindeki tesirinden bahsetmektedir.

Mekteb-i Sultani’de okuduğu yıllardan itibaren edebiyata ve yazarlığa meyilli olan Cemil Said Bey’in eserlerine II. Meşrutiyet’ten sonra İstanbul’a dönüşüne kadar tesadüf edilmemektedir. Aradaki yirmi yıllık süre, aşağıda değineceğimiz şekilde elimize geçen, görevi ile ilgili hazırlamış olduğu resmi yazışma ve raporlardan müteşekkildir. Her ne kadar bu süre zarfında onun herhangi bir eserine rastlanmamış olursa da yazarlıkla bağıını koparmamış olduğu neşredilen eserlerinin kaleme alınma tarihlerinden anlaşılmaktadır. II. Meşrutiyet’ten sonra döndüğü İstanbul’da süreli yayın organlarında makaleler yazması hususunda teklifler almış olması onun yazarlıktan hiçbir zaman el çekmediği ihtimalini güçlendirmektedir.

İstanbul’a dönüşünden sonra onu yeniden basın hayatına kazandıran ilk kişi Ebuzziya Tevfik Bey (1849-1913)’dir. Cemil Said Bey, bu süreçte Ebuzziya Tevfik Bey’in teklifiyle *Tasvîr-i Efkâr* gazetesinde makaleler yazmaya başlamıştır.⁸⁴ *Tasvîr-i Efkâr*’da C.S. rumuzuyla makalelerini neşretmeye başlayan Cemil Said Bey, 31 Mart Vakası’ndan (13 Nisan 1909) sonra subayların gazetelerde yazmalarının

⁸¹ H. T. Us, a.g.e., s.40.

⁸² H. T. Us, a.g.e., s.39.

⁸³ D. Cündioğlu, a.g.m., s.47.

⁸⁴ D. Cündioğlu, a.g.m., s.46.

yasaklanmasından dolayı süreli yayınlarda yazılarını yayınlamayı bırakmış; fakat yazmaya devam etmiştir. Bu süreçte ilk kitabı olan “Teceddüd-i Hakikî Nasıl Olur?” adlı eserini telif etmiştir. Cemil Said Bey ilk telif eserinden sonra Harbiye Nezareti’nin emriyle “Ordu’da Adab-ı Muaşeret” ve “İran Ordusu” adlı eserlerini kaleme aldığını ifade etmiştir.⁸⁵ Araştırmalar neticesinde İran ordusu hakkında hazırlanan eserlerin “İran Ordusu Tarihçesi”⁸⁶ ve “İran Ordusu Hakkında Muhtasar Risale”⁸⁷ isimleriyle neşredildikleri tespit edilmiştir.

Cemil Said Bey, I. Dünya Savaşı’nda yeniden silah altına alındığı için yoğun bir dönem geçirmiş ve bu süreçte muharrirlik hayatına büyük oranda ara vermiştir. Fakat yine de vakit buldukça yazın hayatına devam etmiş ve savaş yıllarında feminizm düşüncesini savunma adına *Yıldız Barışıklığı* ve tarihî içerikli *Hacı Murad* adlı iki piyes kaleme aldığını belirtmiştir.⁸⁸ Fakat Cemil Said Bey’in hazırlamış olduğu bu iki esere şu ana kadar ulaşmak mümkün olmamıştır.

Cemil Said Bey’in İstanbul’a geldikten sonra eserlerini yayınladığı dergilerden biri de *Kadınlar Dünyası* dergisidir. *Kadınlar Dünyası* dergisinde feminizm düşüncesiyle pek çok eser kaleme alan Cemil Said Bey, makalelerinde “Said” isminin Arapça müennes söylenişi olan “Suad” adını öne alarak “Suad Said” mahlasını kullanmıştır. Kimi zaman da dergide yayınlanan aynı eserin farklı sayılarında “Said Suad” mahlasını kullandığı görülmektedir. “Suad Said” veya “Said Suad” ismiyle *Kadınlar Dünyası* dergisinde neşrettiği makaleler derginin politikası olan feminizm fikri ile uyumaktadır.

II. Meşrutiyet yıllarında Osmanlı Devleti’nde çok sayıda kadın dergisi⁸⁹ neşredilmesine rağmen Cemil Said Bey’in feminist düşüncenin baskın olduğu Osmanlı Müdâfaa-i Hukuk-ı Nisvan Cemiyeti’nin yayın organı olan *Kadınlar*

⁸⁵ D. Cündioğlu, a.g.m., s.47.

⁸⁶ **İran Ordusu Tarihçesi**, Matbaa-i Askeriyye, Sene 1326.

⁸⁷ **İran Ordusu Hakkında Muhtasar Risale**, Teşrin-i Sani, 1331.

⁸⁸ Cemil Said Bey’in aktarımına göre piyesler Burhaneddin Kumpanyası tarafından Tepebaşı Tiyatrosu’nda birçok defa oynanmış ve halktan yoğun ilgi de görmüşlerdir. Bkz. D. Cündioğlu, a.g.m., s.47.

⁸⁹ Musavver Kadın, Kadın (İstanbul), Kadınlar Dünyası, Erkekler Dünyası, Güzel Prenses, Kadınlık, Siyanet, Seyyale, Hanımlar Âlemi, Kadınlık Hayatı, Bilgi Yurdu Işığı, Türk Kadını, Genç Kadın, Kadın Duygusu, İnci, Diyane, Kadınlar Saltanatı, Hanım, Ev Hocası, Süs, Firuze bu dönemde çıkan kadın dergilerinden bir kısmıdır. Bu dergilerin seçki ya da tıpkıbasımları Kadın Eserleri Kütüphanesi tarafından 2009’dan bu yana gerçekleştirilmektedir. Dergiler hakkında geniş bilgi için bkz. Serpil Çakır, **II. Meşrutiyet’te Osmanlı Kadın Hareketi ve Kadınlar Dünyası Dergisi**, Basılmamış D.T., İstanbul 1991.

Dünyası (1913-1921)⁹⁰ dergisinde eserlerini neşretmesi kadın meselesinde Cemil Said Bey'in durduğu yeri tayin etmek açısından da çok önemli bir veri sunmaktadır.

Cemil Said Bey'in eserlerini yayınladığı bir diğer süreli yayın ise dönemin önemli yayın organlarından olan *Servet-i Fünûn* dergisidir. *Kadınlar Dünyası* dergisinin yanı sıra *Servet-i Fünûn* dergisinde de “Suad Said” mahlasını kullanmıştır. *Servet-i Fünûn* dergisinde neşredilen “*Ali Fikri'nin Vitiriyol Terkiâtı*”⁹¹ ve “*Paris Milli Kütüphanesinde*”⁹² adlı eserler hakkında Cemil Said Bey biyografisinde hiçbir bilgi vermemiştir. *Servet-i Fünûn*'da Cemil Said Bey'in eserlerinin yayınlandığını *Kadınlar Dünyası* dergisinde Cemil Said Bey'in hanımı Nimet Cemil Hanım'ın bir makalesinden tespit edilmektedir. *Kadınlar Dünyası* dergisinde “*Edebiyat*” başlığıyla kaleme almış olduğu makalesinde dönemin edip ve edebiyatı hakkında bir değerlendirme yapan Nimet Cemil Hanım, makalesinde Suad Said ismini de önemli edebiyatçılar arasında zikretmekte ve Suad Said tarafından *Servet-i Fünûn*'da neşredilen “*Ali Fikri'nin Vitiriyol Terkiâtı*” adlı eserinin Avusturyalı bir yazar tarafından Almancaya tercüme etme ve bir gazetede yayınlama derecesinde takdire mazhar olduğunu ifade etmiştir. Nimet Cemil Hanım, Suad Said isminin hak ettiği değeri görmediğinden de yakınlıkla Suad Said'in eserinin Avusturyalı yazar kadar kimsenin dikkatini çekmediğinden şikâyet etmiştir.⁹³

Yazma konusuna çok önem veren Cemil Said Bey, içinde bulunmuş olduğu koşullara aldırmadan fırsat buldukça eserler ortaya koymaya devam etmiştir. Bu konuda en önemli çalışması olan Kur'an-ı Kerim'in Türkçe meali olan “Türkçe Kur'an-ı Kerim” adlı tercümedir. İstanbul'un İtilaf güçlerince işgal edildiği, kimsede neşenin bırakılmadığı mütareke yıllarında okumaya olan ilginin de iyice düştüğüne, edebi ve içtimai makaleleri artık kimsenin okumadığına ve herkesin Millî Mücadele'den gelecek haberlere kilitlenmiş olduğuna değinen Cemil Said Bey, böyle bir süreçte Türkçe Kur'an hazırlıklarına başladığını ifade etmiştir. Bu yıllarda Şeyhülislamın baskısının da kısmen azaldığına değinen Cemil Said Bey, bu süreçte Kur'an'ın Türkçeye tercümesi gündeme geldiği için Türkçe Kur'an tercümesini

⁹⁰ Dergi bazen kesintilere uğramasına rağmen 1921 yılına kadar yayınlanmaya devam etmiştir.

⁹¹ Suad Said, “Ali Fikri'nin Vitiriyol Terkiâtı”, *Servet-i Fünûn*, nu. 1154, ss.223.-226-227; nu. 1155, ss.247-250; nu. 1156, ss.274-275.

⁹² Suad Said, “Paris Milli Kütüphanesinde”, *Servet-i Fünûn*, nu.1151, ss.154-155.

⁹³ Nimet Cemil, “Edebiyat”, *Kadınlar Dünyası*, nu.148, 9 Şubat 1331 (22 Şubat 1916)- 20 Haziran 1330 (3 Temmuz 1914), s.4.; Nimet Cemil Hanım'ın buradan verdiği bilgi ile ilgili yapmış olduğumuz araştırmada, eserin Almancaya tercüme edildiğine dair bir bilgiye ulaşılamadı.

hazırlamaya giriştiğini ifade etmiştir.⁹⁴ Cemil Said Bey tarafından hazırlanan Türkçe Kur'an tercümesi 1924 yılında ilk baskısını yapmıştır.

Cemil Said Bey'in biyografisinde sözünü ettiği eserlerinden biri de Fransızca-Türkçe Lügat'tir. Fakat Fransızca-Türkçe Lügat adlı eseri hakkında hiçbir bilgiye ulaşamamıştır.

Şimdiye kadar ulaştığımız tercüme eserlerin haricindeki hiçbir eserini doğrudan kendi adıyla yayınlamayan Cemil Said Bey, eserlerinde C.S. rumuzunu ve Suad Said/Said Suad mahlaslarını kullanmıştır. Cemil Said Bey, *Tasvîr-i Efkâr*, *Kadınlar Dünyası* ve *Servet-i Fünûn* adlı süreli yayınlarda yayınlamış olduğu eserlerini bu iki isimle yayınlamıştır. Süreli yayınlardaki ulaşabildiğimiz eserleri ağırlıklı olarak *Tasvîr-i Efkâr* ve *Kadınlar Dünyası*'nda yer alırken *Servet-i Fünûn*'da tespit edebildiğimiz kadarıyla yayınlanmış iki eserine ulaşabildik. *Tasvîr-i Efkâr* haricinde diğer iki süreli yayının tüm nüshalarına ulaşamadığımız için başka eserleri olup olmadığı hususunda kesin bir bilgiye sahip değiliz.

1.4.Cemil Said Bey'in Eserleri

Cemil Said Bey, yukarıda işaret edildiği üzere geniş bir yelpazede eserler ortaya koymuştur. Fakat yaptığımız araştırmalar neticesinde Cemil Said Bey'in kaleminden çıktığını tespit ettiğimiz eserlerin bir kısmına ulaşamadı. Aşağıda Cemil Said Bey'in ulaşılan eserleri incelenmiş ve ulaşamayan eserleri hakkında da kısa bir bilgilendirilmede bulunulmuştur.

1.4.1. Teceddüd-i Hakikî Nasıl Olur?

31 Mart ihtilalinden sonra muvazzaf subaylara süreli yayınlarda yazı yazma yasağının getirilmesi, Cemil Said Bey'i kitap yazımına sevk etmiştir. "*Teceddüd-i Hakikî Nasıl Olur?*" adlı eser onun ilk telif eseri olma hüviyetine sahip olup Nisan 1330 (Nisan/Mayıs 1914) tarihinde basılmıştır.

"*Teceddüd-i Hakikî Nasıl Olur?*", Cemil Said Bey'in fikirlerinin ve dünya görüşünün anlaşılması açısından en önemli eseridir. Çünkü bu eser, Osmanlı'nın neredeyse iki yüz yılına tekabül eden Nizam-ı Cedit, ıslahatlar, Tanzimat, teceddüt, meşrutiyet aracılığıyla gerçekleştirilmek istenen Osmanlı'nın yeniden ayağa kaldırılması, gençleştirilmesi ve devamlılığının sağlanması çabalarına yazarın

⁹⁴ D. Cündioğlu, a.g.m., s.47.

kendince sunduğu bir katkıdan oluşmaktadır. Eser, medeni bir toplum inşa etme adına Cemil Said Bey'in sunduğu önerilerden oluşmaktadır. Eserde bir mütefekkir ve sosyal bilimci olarak memleketin sorunlarına yönelik tespitlerde bulunan Cemil Said Bey, bu sorunlara çözüm önerilerinde bulunmaktadır. 59 sayfadan müteşekkil olan eser, Cemil Said Bey'in fikrî yapısını tanıma açısından bir manifesto özelliğine sahiptir.

Mebâhis-i içtimâ'iyeye, inzibât ve intizâm, ecnebîye husûmetin muzırratı, Avrupa ile beynimizde tezâd menâfi'i, hürriyet-i matbuât, hürriyyet-i mezâhib, adab-ı umumiyye, cesaret-i medeniyye, hayat-ı medeniyye konu başlıkları altında içtimai meseleler hakkında teferruatlı izahlarda bulunmuştur.

Teceddüd-i Hakikî Nasıl Olur? adlı eserin yayımlandığı dönemde insanlar üzerinde nasıl bir etki bıraktığını tespit etmek kolay bir durum değildir. Kitabın Balkan savaşları esnasında ve I. Dünya Savaşı'nın arifesinde çıkmış olması da dikkatleri çekmesi anlamında talihsiz bir zamanlamadır. Fakat koşulların bu kadar olumsuz olmasına rağmen özellikle dönemin feminist kadın hareketi olan *Osmanlı Müdafaa-yı Hukuk-ı Nisvan Cemiyeti*'nin yayın organı olan *Kadınlar Dünyası* dergisi, teceddüt anlayışlarının nasıl olması gerektiğini anlatması itibariyle, bu eserin reklamını ana sayfasında yapması, en azından eserin, dönemin kadın hareketlerinin ciddi anlamda dikkatlerini çektiğini göstermektedir. *Kadınlar Dünyası* dergisi okuyucularına “*Teceddüd-i Hakikî Nasıl Olur? bu unvan ile bu defa intişar eden bu risale hakiki bir teceddüdün esasatını mevzuhen tasvir ve beyan etmektedir. Vatani ile alakadar olanların bu risaleden birer dane alarak dikkatle okumalarını tavsiye ederiz*” ibareleriyle tavsiyede bulunmuştur.⁹⁵

Cemil Said Bey, I. Dünya Savaşı'nın arifesinde, kitabına yazmış olduğu içtimai meselelerin öneminin ancak Balkan Savaşları'ndan⁹⁶ sonra ülkemizde fark edildiğine değinerek içtimai meselelere önem vermememizin büyük felakatlere duçar olmamıza neden olduğunu ifade etmiştir. Bu da ancak ileri görüşlü olmak ile mümkündür. Son yıllarda Osmanlı'nın savaşlardan almış olduğu yenilgileri de içtimai meselelere ilgisizlikle açıklayan Cemil Said Bey, bu yenilgilerin tamamen ordunun eksikliğinden kaynaklandığı görüşünü kabul etmemektedir. Çağımızın ilim

⁹⁵ Kadınlar Dünyası, 2. Sene, nu.147, 13 Haziran 1330, 2 Şaban 1331, s.1.

⁹⁶ Cemil Said Bey eserinde savaşın adını ifade etmekten ziyade son harp tabirini kullanmaktadır. Eserin neşrediliş tarihine baktığımızda bunun Balkan Savaşları'nı kastettiği sonucuna vardık.

ve fen ekseninde hareket ettiğinin, askerî yapının da ilim ve fen ile donatılması gerektiğini belirten Cemil Said Bey, bireysel kahramanlığın eski önemini kaybettiğine dikkat çeker. Fransız işgali karşısında Faslıların göstermiş oldukları büyük kahramanlıkların, esaret altına girmelerini engellemediğini; ilim ve teknolojiye gerekli hassasiyeti göstermedikleri için bu neticeyle karşılaştıklarını ifade eder.

Bir ülkenin ordusunun zaferi ya da yenilgisi sadece ordunun içinde bulunduğu duruma bağlı değildir. Ordunun durumu da halkın durumuna bağlıdır. Cemil Said Bey'in ifadesiyle *“Neferâtın kısm-ı küllisi okumak yazmak bilmez, zâbitânın kısm-ı a'zamı tahsîlinin noksanından nâşî vazîfesini öğrenemez ise o ordunun ta'lîm ve terbiyyesi muhâl mertebesinde müşkil olur”*⁹⁷

İşte bu noktada Cemil Said Bey, ilim ve fennin sadece okullarda öğrenilemeyeceğini, başta ailede olmak üzere fabrikalarda, müzelerde, sokaklarda, hayatın her alanında öğrenilmesi gerektiğini ifade etmiş; ilim ve fennin öneminin daha iyi anlaşılabilmesi için neler yapılması gerektiğine dair görüşlerini ortaya koymuştur. İlk sayfasından son sayfasına kadar eser, Cemil Said Bey'in teceddüd ile ilgili bakış açısını ortaya koymaktadır.

Teceddüt konusunda toplumsal bilincin zayıf olmasına rağmen her geçen gün bilinçli kesimde bir artışın olduğunu belirten yazar, medeni bir hayatın tesisine engel olmaya çalışanların askerî olarak da zayıflayacağına dikkat çekmektedir. Ayrıca o, bu eserin terakkiperver insanların ümitlerini diri tutmak amacıyla yazıldığını da ifade etmektedir.⁹⁸ Cemil Said Bey'in fikrî yapısını açıklarken çokça başvurduğumuz bu eser, onun fikirlerini anlamak açısından bir manifesto özelliğine sahiptir. Bu eser üzerine yazılmış herhangi bir değerlendirme yazısına ulaşamadığımız için dönemin yenilik yanlısı insanları arasında eserin ne kadar etkili olduğu hakkında bir yargıda bulunamamaktayız.

1.4.2. Askerî Raporlar

1888 yılında Mekteb-i Harbiye'ye giren Cemil Said Bey, 1919 tarihinde albay olarak askerlik hayatından ayrılmıştır. Hayatının önemli bir kısmını asker olarak geçiren Cemil Said Bey, devlet bünyesinde askerî görev haricinde hiçbir

⁹⁷ Cemil Said, **Teceddüd-i Hakikî Nasıl Olur**, Der-Sa'âdet, Nisan 1330, s.3.

⁹⁸ C. Said, a.g.e., s.3 vd.

görevde bulunmamıştır. Birinci Dünya Savaşı yılları hariç askerî ataşe olarak vazifelendirilen Cemil Said Bey, doğal olarak görev yaptığı ülkelerin askerî durumlarına ilişkin araştırmalarda bulunmuş ve elde ettiği bilgileri Seraskerliğe rapor olarak sunmuştur. Ataşemiliter olarak görev yapan Cemil Said Bey, görev yaptığı ülkelerin askerî yapılarına ve hareketliliklerine özellikle de sınır hareketliliklerine dair pek çok rapor hazırlamıştır. Görevi çerçevesinde çok sayıda askerî rapor hazırlamasına karşın biz burada daha kapsamlı ve derli toplu olan askerî raporlarını değerlendireceğiz. Arşiv belgelerinden oluşan askerî raporlar, o ülkelerin askerî durumlarını anlamak açısından oldukça önemli bilgiler sunmaktadırlar.

Cemil Said Bey'in görev yaptığı ülkelerin askerî durumlarına ilişkin hazırlayıp gönderdiği çok sayıda askerî rapor içinde kapsamlı olarak hazırlanmış olduğu beş askerî raporu bulunmaktadır. Bunlardan iki tanesi Rus ordusu tarafından gerçekleştirilen askerî tatbikatlara ilişkin olup üç tanesi de İran ordusunun yapısına dair raporlardır. İran ordusu hakkındaki iki rapor neşredilmiş, diğer üç rapor ise Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde bulunmaktadır.

Cemil Said Bey tarafından Rus ordusu hakkında kaleme alınan ve Erkân-ı Harbiyye-i Umumiyye Dairesi'ne gönderilen raporlar Başbakanlık Osmanlı Arşiv Müdürlüğü'nde yer almaktadır. 30 Mart 1895 tarihli bu rapor Rus topçu bataryalarının modernizasyonu, atış talimleri ve bu konuda hazırlanan nizamnameler hakkında bilgi vermektedir.⁹⁹

Bir diğer rapor olan İran ordusunun bando takımı hakkındaki rapor ise kısa olmasına rağmen İran bando takımının tarihçesine ve teknik yapısına dair önemli bilgiler vermektedir. Cemil Said Bey, İran ordu bandosunun muntazam bir bandoya sahip olduğunu ve bundan dolayı musiki bandosu hakkında bilgi vermeyi uygun bulduğunu ifade etmektedir. İran askerî bandosuna dair olan raporda en dikkat çekici unsur musiki bandosunun 1855 tarihinden beri Avrupa'dan getirilen musiki muallimleri tarafından teşkil edilmeye çalışıldığıdır. 1855'te yapılan çalışmaların başarısız olması üzerine 1869 yılında Fransa'dan talep edilen Fransız Harbiye Nâzırı Has Ordusu musiki muallimlerinden Mösyö Lomer, 1868'de İran'a gelerek musiki bandosunu çalıştırmaya başlamış ve Fransız tarzında musiki bandosunu teşkil etmiştir. Bando takımının tarihçesini kısaca izah ettikten sonra musiki bandosunun eğitim usulüne ve bando takımına ilişkin teknik bilgiler veren Cemil Said Bey'in

⁹⁹ BOA.Y.MTV.117.133.1.; BOA.Y.MTV.117.133.2.; BOA.HR.SFR, 1.92.7.1-32.

raporda dikkat çektiği önemli konulardan biri de İran ordusu içinde en intizamlı birlik olan Kazak Tugayı bandosunun en düzenli musiki bandosu olduğu yönündeki tespitidir.¹⁰⁰

İran ordusu hakkında hazırlanan diğer iki rapor ise Genel Kurmay Başkanlığı'nın emriyle hazırlanmış askerî istihbarat raporlarıdır. Milli Kütüphane ve İstanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kitaplığı'nda ulaşılmış olduğumuz *İran Ordusu Hakkında Muhtasar Risale* (Teşrin-i Sani, 1331) ve *İran Ordusu Tarihçesi*, (Matbaa-i Askeriyye, Sene 1326) adlı raporlar üzerinde kim tarafından kaleme alındıklarına dair bilgi bulunmamaktadır. İki raporun Cemil Said Bey'in kaleminden çıktığı bilgisine ancak onun diğer eserlerinden yola çıkarak ulaşabilmekteyiz. Cemil Said Bey *Tasvîr-i Efkâr* gazetesinin 123 numaralı 1 Teşrin-i evvel 1909/18 Eylül 1325, s.3-4; 129 numaralı 7 Teşrin-i evvel 1909/24 Eylül 1325, s.3-4; ve 149 numaralı 29 Teşrin-i evvel 1909/16 Teşrin-i evvel 1325, s.3-4 sayılı nüshalarında “İran Mektupları'na Zeyl” olarak “İran Ordusu” başlığıyla İran ordusunu değerlendirdiği bir dizi makale yayımlamıştır. Bu makalelerinde daha önce kaleme almış olduğu raporun içeriğini aktaran Cemil Said Bey, rapordaki bilgilerde çok az değişiklik yapmıştır. Bu makaleleri raporlarıyla dil ve muhteva açısında mukayese ederek onun raporlarına ulaşabildik.¹⁰¹

1.4.2.1.İran Ordusu Tarihçesi

Cemil Said Bey tarafından hazırlanan “*İran Ordusu Tarihçesi*” adlı rapor 19 sayfadan müteşekkildir. Matbaa-i Askeriye tarafından 1910 (1326) yılında basılan rapor, dönemin İran ordusunun genel yapısı, İran ordusundaki modernleşme çalışmaları ve modern bir ordunun kurulması konularında önemli bilgiler vermektedir. *İran Ordusu Tarihçesi* adlı rapor, İran ordusu hakkında hazırlanmasına rağmen sadece askerî yapı ile ilgili bilgi vermekle sınırlandırılmamış, dönemin İran'ının toplumsal ve ekonomik yapısı, kültürü, modernleşme çalışmaları, İran'daki etkin güçler ve yabancı devletlerin nüfuzları hakkında da önemli ipuçları vermektedir. Raporun bu yönüyle ele alınması modern İran tarihinin ve siyasi olaylarının nasıl cereyan ettiğinin anlaşılmasına da yardımcı olacaktır.

Cemil Said Bey “*İran Ordusu Tarihçesi*” adlı raporunu, İran ordusunun genel tarihine değinmeden, 1810 yılında Rusya'ya karşı kullanılabilen iyi bir ordunun

¹⁰⁰ BOA. Y. MTV.233.128.2.

¹⁰¹ **İran Ordusu Tarihçesi**, Matbaa-i Askeriyye, 1326.

tesis edilmesi için İngiliz General Malcolm'un başkanlığında oluşturulan bir heyetin çalışmaları ile başlatılmaktadır. Cemil Said Bey, İngiltere'nin Rusya'ya karşı kullanabileceği bir ordu için gerekli olan silah ve parayı tedarik ettiğini belirtmiştir. Fakat İngiltere, Rusya ile savaşacak bir ordu kurulmadığı için İran ordusunu modernize etme çalışmalarından vazgeçmiştir. Cemil Said Bey, İran'ın askerî modernleşmesindeki çabaları, başta İngiltere ve Rusya olmak üzere yabancı devletlerin kendi aralarındaki nüfuz savaşına dayandırmaktadır. İngiltere'nin İran ordusunu modernleştirme çalışmalarını askıya almasına karşın, İran'ın diğer Avrupa ülkelerinden müfettiş ve eğitimcileri getirmeye devam ettiğini fakat bu devletlerin de İngilizler gibi nakdi yardımda bulunmamaları ve İran yönetiminin de ordunun modernleşmesi hususunda gerekli mali güce sahip olmaması ve modernleştirme çalışmalarına yeterince önem vermemesinden dolayı askerî modernleşmenin istenen düzeyde başarılı olamadığı tespitinde bulunmuştur.¹⁰²

Raporda, İran ordusunun çok zayıf ve eğitimsiz, subaylarının askerî ilimlerden habersiz olduğuna dikkat çeken Cemil Said Bey, İran ordusunun düzenli bir orduyla savaşabilecek bir gözle görülemeyeceğini belirtmiştir. İran ordusunun modernleşme çalışmalarına Rusların el attığını ve göndermiş oldukları subaylarla kendi emir komutalarında Kazak Tugayı adını verdikleri bir birlik kurduklarını ifade etmiştir.¹⁰³ İşte İran ordusunun sahip olduğu yegâne düzenli ordu da Ruslar tarafından kurulan ve eğitilen bu Kazak Tugayı'dır.

Cemil Said Bey raporunda, askerî müesseselerden tophane, fişekhane ve baruthane; asker alım usulleri, askerlerin maiyetlerini karşılama yöntemlerine ve eyaletlere göre asker alım usullerine; ordunun sevk ve idaresi, teşkilat yapısı, asker içtiması; zabıtların eğitimi, atamaları, hareket tarzı; topçuluk, piyade ve süvari birlikleri ve bunların eğitimleri, ordunun hiyerarşik yapısı, kullandıkları silahların menşeleri ve teknik yapıları, askerî organizasyonlar, askerî tıbbiye ve eczacılık; askerî okulların kuruluşu, yurt dışından getirilen askerî uzmanlar, askerî okullardaki eğitim müfredatı ve genel olarak eğitim yapısı hakkında detaylı bilgiler içermektedir.

Burada sadece düzenli ordu hakkında değil özellikle İran savunmasının önemli bir parçası olan aşiretlerin düzensiz süvari birlikleri hakkında da uzun uzadıya bilgiler vermektedir. Cemil Said Bey ayrıca Osmanlı'ya komşu olan hudut

¹⁰² a.g.r., s.2

¹⁰³ a.g.r., s.2.

bölgelerindeki halkın inanç ve etnik yapısı, sosyolojik özellikleri ve Osmanlı Devleti'ne yaklaşımları hakkında da tespitlerde bulunmaktadır. Yine bu raporda stratejik öneminden dolayı İran'ın önemli şose yolları ile ilgili çeşitli bilgilere yer veren Cemil Said Bey'in raporu çeşitli teknik bilgiler içermesine karşın genel okuyucuya da hitap edecek düzeyde açık bir usul ve üslup ile kaleme alınmıştır.

İran Ordusu Tarihçesi adlı raporunda Cemil Said Bey'in verdiği dikkat çekici bilgileri şöyle aktarabiliriz. İran ordusunun muvazzaf, muntazam bir başka devletin ordusu ile savaşılabilecek bir güce sahip olmadığını belirten Cemil Said Bey, İran ordusunun bir tür müstahfiz askeri olduğunu ifade etmiştir. Ancak Rusya'nın Osmanlı ile yaptıkları 93 Harbi'ne (1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi) müteakiben İran'ı savaşa hazırlamak adına Tahran'a bir miralay, üç kazak zabiti, sekiz süvari topu ve iki bin Berdan tüfeği göndererek İran'da bir Kazak Livası oluşturulmuştur. Bu adım ile İran'da düzenli bir ordunun temeli olarak teşkil edilen Kazak Livası, İran Meşrutiyeti'ne kadar Rus zabitlerin komutasında eğitimlerini sürdürmüştür. Zaman zaman Fransa başta olmak üzere farklı devletlerden de askerî modernleşme desteği almıştır.¹⁰⁴

1854 yılında Sadrazam Emîr Takî Hân tarafından askerî fen bilimlerinin öğretilmesi amacıyla bir *Dârülfimîn* tesis edilmiştir. Sivil öğrencilerin de kabul edildiği ve muhtelif ilimler okutulduğu bu okula askerî ilimleri öğretmek amacıyla ilk muallimler Avusturya'dan getirilmiştir. Daha sonra kısmen askerî eğitim ihmal edilmiş ve 1886'da Nasirüddin Şah *Nasiriye* adıyla ayrı bir Mekteb-i Harbiye kurarak Alman usulüyle asker yetiştirilmesi için Almanya'dan piyade eğitimi için General Vett ve topçu eğitimi için General Flemer adlı iki askerî uzman getirmiştir. Süvari zabitleri ise Rus zabitleri komutası altında yetiştiriliyorlardı. *Dârülfünûn* ve *Nasiriye* adlı askerî okullarında sadece piyade ve topçu birlikleri yetiştiriliyordu. Cemil Said Bey, raporu hazırladığı yıllarda General Vett ve General Flemer memleketlerine döndüklerini onların yerine Avusturya'dan uzmanların getirildiğini ifade etmiştir. İranlıların askerî eğitim amacıyla Avrupa'ya da gönderildiğini belirten Cemil Said Bey, mezun olan askerlerin gelecekte ne yapacaklarına dair belirsizlikten dolayı çoğu öğrencinin bu okulları terk ettiğini ifade etmiştir.¹⁰⁵

¹⁰⁴ a.g.r., s.2.

¹⁰⁵ a.g.r., s.3.

Cemil Said Bey İran ordusunun en muktedir subaylarının İstanbul'da yetiştiğini, çünkü Avrupa'ya gidenlerin muntazam bir nezaret altında bulunmadıklarından dolayı İstanbul'da yetişenlerden daha düşük profilde olduklarını ifade etmiştir. Avrupa'da eğitim görenlerin zamanlarını daha çok dil öğrenmeye ayırdıklarını ve memlekete geldiklerinde de farklı memuriyetlerde görevlendirildikleri tespitinde bulunmuştur.¹⁰⁶

İran ordusu birimlerinden olan tophane 1860 tarihinde bir Fransız yüzbaşı tarafından Tahran'da kurulmuştur. İlk kurulduğunda top ve tüfek ihtiyacını karşılayabildiğini ancak şimdi bu ihtiyaçları karşılayamadığını belirten Cemil Said Bey, hala kuyruktan dolan topların kullanıldığını bunların kabiliyetlerinin de şüpheli olduğunu ifade etmiştir. Yine askerî müesseselerden fişekhanenin de 1885 yılında bir Fransız doktoru ile musiki muallimi General Lomer tarafından tesis edildiğini ifade etmiştir. Vrendel tüfekleri için fişek imal edildiği fişekhane bünyesinde ayrıca bir baruthane de mevcuttu.¹⁰⁷

İran'da asker alım usulü 1871'de düzenlenmiştir. Mevzuata göre her bölge mükellef olduğu vergi miktarına göre asker vermek durumundaydı. Fakat hükümet doğrudan asker alımı ile uğraşmazdı. Fevc kumandanları nahiye müdürleri ile uzlaşarak istedikleri gibi asker alımını kararlaştırırlardı. Bu da her türlü suiistimale açık bir durum yaratmaktaydı. İran'ın tamamından orduya asker alınmamaktaydı. Azerbaycan, Tahran, Gilan, Mazenderan, Irak¹⁰⁸ ve İsfahan vilayetlerinde orduya asker alımı yapılırken Fars, Arabistan, Kürdistan ve Horasan vilayetleri aşiretler ile meskûn olduğundan dolayı oralardan düzenli orduya asker alımı yapılmamaktaydı. Bu vilayetlerde sadece düzensiz süvari birlikler temin edilmiştir. Ayrıca Meşhet, Kum ve Kaşan vilayetleri ise askerî hizmetten muaf tutulmuştur.¹⁰⁹

İran ordusunun riyasetinde Harbiye Nâzırı makamındaki Sipehsalar bulunmasına rağmen, sipehsaların yetkileri ve gücü sınırlıydı. Tahran'daki askerler ve askerî müesseseler kendi kontrolünde olmasına mukabil vilayetlerde ordu valilerin emrindeydi. İran'daki en büyük askerî kıt'a fevcdi. Sipehsalar fevclerin

¹⁰⁶ Cemil Said, "İran Ordusu", Tasvîr-i Efkâr, nu.123, 1 Teşrin-i evvel 1909/18 Eylül 1325, s.4.

¹⁰⁷ a.g.r., s.3 vd.

¹⁰⁸ İran'da geçmişte Irak-ı Acem olarak bilinen bir eyalet. Bugün Irak denilmektedir.

¹⁰⁹ a.g.r., s.4.

komutanlarını tayin ederdi. Her fevcin mevcudu, iaşesi ve eğitiminden fevcin komutanı sorumluydu.¹¹⁰

İran ordusunda Emîr Tûman (Müşir), Sertîp Evvel (Birinci Ferik), Sertîp Düvvom (Ferik), Sertîp Siyom (Liva), Serheng (Miralay), Yaver-i Evvel (Kaymakam), Yaver-i Düvvom (Binbaşı), Sultan (Yüzbaşı), Naib-i Evvel (Mülâzım-ı Evvel), Naib-i Düvvom (Mülâzım-ı Sâni), Vekilbaşı (Başçavuş), Vekil (Çavuş), Serçuka (Onbaşı) gibi rütbelere vardı.¹¹¹

İran ordusu piyade, süvari ve topçu olmak üzere üç sınıftan müteşekkil olup istihakam-ı nakliyye ve sıhhiye teşkil edilmemiştir. En büyük piyade birliği fevc olarak tabir edilen taburdur. Bundan büyük askerî birlik yoktur. Aynı zamanda hazari ve seferi diye ayrılmamıştır. Piyade fevcleri takriben yüz kişilik sekiz desteden oluşmaktadır. Süvarilerden oluşan yegâne düzenli ordu Rus zabıtların komutasında olan Kazak Tugayı'dır. O dönemde Kazak Tugayı'nın Rus subay Albay Liyakhof Şah'ın maiyetindedir. Diğer süvariler ise aşiret liderlerine bağlı olan düzensiz aşiret birlikleriydi. Aşiret liderleri tarafından teçhizatları sağlanırdı. Topçu kıtaları ise dört ve altı toptan mükrekkep bataryalara taksim olunmuştu. Bir kaç batarya topçu fevci teşkil ediyordu. İran'da muvazzaf hizmet için otuz fevcin görev yapması gerekirken mali sıkıntılardan dolayı bu sayı hep az olmuştur.¹¹²

Seksen fevcden mükrekkep olan İran piyadesi Avusturya'nın piyade tüfeği Vrendal ile donatılmıştı. Yaklaşık elli atmış bin Vrendal tüfeği bulunmaktaydı. Fakat bu tüfeklerden başka pek çok ülkenin piyade tüfeği de bulunmaktadır. Örneğin 1907'de Fransa'dan on bin Lobel piyade tüfeği alınmıştır. Fakat askerlerin çoğu silahlıta değildir. Normalde otuz fevc görev yapması gerekirken daha az sayıda asker silahlıtaındaydı. Her fevc sekiz yüz kişilik olarak planlansa da 5 yüz ile 6 yüz arasında değişmekte hatta daha az sayıda fevcler de vardı. Dağınık bir yapıda olan bu ordu toplanması emrolunduğunda en fazla kırk sekiz bin kişi toplanabilirdi. Piyade eğitimi Tebriz, Tahran ve İsfahan vilayetlerinde verilmekteydi. Diğer bölgelerde askerler kendi işlerini yapmaktaydı. Asker talimleri Alman ve Rus askeri talimnameleri olmak üzere farklı ülkelerin askerî talimnamelerine göre

¹¹⁰ Geniş bilgi için bkz. a.g.r., s.5.

¹¹¹ a.g.r., s.9.

¹¹² a.g.r., s.5 vd.

yapılmaktaydı. Fevcler arasında bir birlik olmayıp hepsinin isimleri ve emir komutaları farklıydı.¹¹³

Sekiz desteden oluşan bir fevcde genel olarak bir sertip (general), iki yaver (binbaşı) bir senheng (miralay), bir hekimbaşı (doktor), sekiz muavin tabip, muhtelif sayıda muallim zabıt görev yapmaktaydı. Küçük zabitan sekiz vekilbaşı (başçavuş), otuz iki vekil (çavuş), otuz iki serçuka (onbaşı), bir ser riştedar (katip), bir acudan (katip muavini), bir bayraktar ve dört bayraktar muhafızı görev yapmaktaydı.¹¹⁴

İran'da Rus zabıtların komutasında olan yegâne süvari sınıfı Kazak Tugayı, yüz kişilik dört bölüğe ayrılmış üç süvari alayından ve iki yüz elli mevcutlu bir piyade taburundan ve iki bataryadan teşekkül eden sekiz süvari topundan meydana gelmekteydi. Kazak Tugayı'nın başında sunûf-ı selaseden üç Rus zabiti ve on iki Rus küçük zabiti vardı. Geriye kalan zabıtlar İranlılardan oluşmaktaydı. Kazak Tugayı'nın ihtiyaçları Şah tarafından karşılanırsa da Rus Sefareti'nin kontrolünde gerçekleştiği için disiplinli bir şekilde devam etmekteydi. Gerek görüldüğünde Tahran'da Kazak Tugayı'ndan polislik hizmeti de alınmaktaydı. Askerler Rusların eski Berdanka tüfeklerini kullanmışlardır ve üniformaları Rus Kazak üniformaları ile aynıdır. Tebriz, Meşhed, Kirman ve İsfahan'da bu tugaya mensup müfrezeler bulunmaktaydı.¹¹⁵

Kazak Tugayı dışında kalan süvari birlikleri aşiret liderlerine bağlı süvari birlikleriydi. Bu birlikler üniformaları, silahları ve atlarıyla hizmete gelmekteydiler. Yalnız hizmet ettikleri sürece masrafları hükümet tarafından karşılanırdı. Zaman zaman Kazak Tugayı zabıtlarından da eğitim konusunda destek alan aşiret süvarileri ağırlıklı olarak Avusturya'nın Vrendel ile Hanry tüfeklerini kullanmışlardır. Genel olarak hudut bölgelerinde görev yapmışlardır. Aşiret süvarileri yalnız deste olarak isimlendirdikleri bölükler halinde teşkilatlanmışlardır. Miktarları yüz ile bin arasında değişmekteydi. Azerbaycan'da on sekiz, Kirmanşah'ta beş, İsfahan'da altı, Irak-ı Acem'de yirmi, Mazenderan ve Gilan'da beş, Horasan'da otuz üç, Kirman ve Sistan'da altı olmak üzere toplamda 93 bölük vardı. Aşiret güçleri İran'ın savunmasında önemli görevler icra etmişlerdir.¹¹⁶

¹¹³ Piyade birlikleri hakkında geniş bilgi için bkz. a.g.r., s.11 vd.

¹¹⁴ a.g.r., s.8.

¹¹⁵ Süvari birlikleri hakkında geniş bilgi için bkz. a.g.r., s.14 vd.

¹¹⁶ Aşiret süvari birlikleri hakkında geniş bilgi için bkz. a.g.r., s.15 vd.

İran'da genel olarak topçu birliği dört ve altı toptan mükrekkep bataryalara ayrılmıştır. Birkaç batarya bir fevc oluşturur. Genelde tüm şehirlerde top bulunmakta ancak pek çok yerdeki toplar eski ve kullanım dışıdır. Son yıllarda Avusturya ve Fransa'dan modern toplar da alınmıştır.¹¹⁷

1.4.2.2. İran Ordusu Hakkında Muhtasar Risale

Cemil Said Bey "*İran Ordusu Tarihçesi*" adlı raporunda İran ordusunun daha çok tarihi yönüne ağırlık verirken "*İran Ordusu Hakkında Muhtasar Risale*" adlı raporunda ise İran ordusunun askerî kanun ve nizamnamesi, subay kadrosu, rütbe ve maaşları, jandarma teşkilatı, piyade ve süvari sınıfları, topçu teşkilatı, ordunun kullandığı topların teknik özellikleri, askerî müesseseler, askerî kıyafet ve uniformalar, bahriye teşkilatı ve ordunun askerî savaş kabiliyetleri hakkında bilgiler vermiştir. Bir önceki raporda da değinilen subay kadrosu, topçuluk, piyade ve süvari teşkilatları hakkında bilgi vermenin yanı sıra jandarma teşkilatı, bahriye, askerî kanun ve nizamnamesine ilk defa bu raporda bilgi verilen konulardandır.

"İran Ordusu Hakkında Muhtasar Risale" adlı raporda açıklamalara daha az yer verilmiştir. Bu rapor, tabloların kullanılması ve her bilginin sayısal veriler ile güçlendirilmesi yönüyle diğer raporlardan farklı olarak, teknik rapor olma özelliğine sahiptir. Yine bu raporda verilen bilgilerin bir kısmı, raporun, Cemil Said Bey'in İran'daki görev yıllarından sonra hazırlandığını göstermektedir. Bu iddiayı ispatlayacak herhangi bir veri olmamasına rağmen, Birinci Dünya Savaşı'ndan dolayı bu tarz bir raporun hazırlanması emrinin verildiği düşünülmektedir.

Raporda yukarıdaki rapordan farklı olarak verilen önemli bazı bilgiler şöyle aktarabiliriz:

Yüzölçümü 1645 metrekare olan İran, dokuz milyon nüfusa sahiptir. Bu nüfusun 5/2'si çadırlarda yaşamaktaydı. 27.850.000 Frank bütçeye sahip olan İran ordusu raporun hazırlandığı tarihe kadar askerî mükellefiyeti, askerî hizmet süresi, asker alım ve terhisi gibi hususlarda bir kanun yoktu. Ordu teşkilatının işleyiş ve düzeni ile ilgili düzenlemelerde bulunmak amacıyla yirmi altı üyeden oluşan bir komisyon kurulmuş ve ordunun modern bir yapıya kavuşturulması için çalışmalar yürütülmüştür.¹¹⁸

¹¹⁷ Topçu birlikleri hakkında geniş bilgi için bkz. a.g.r., s.17 vd.

¹¹⁸ Geniş bilgi için bkz. **İran Ordusu Hakkında Muhtasar Risale**, Teşrin-i Sani, 1331, s.3 vd.

Diğer raporda hiç değinilmeyen bir konu da jandarma teşkilatıdır. Jandarma teşkilatı Tahran ve Fars'ta teşkilatlandırılmıştır. Tahran'daki jandarma teşkilatı beş bölük, yirmi dokuz zabıt, doksan dokuz küçük zabıt, üç yüz yirmi iki süvari, yedi yüz yirmi yedi piyade olmak üzere toplamda bin yüz doksan iki neferden oluşmaktaydı. Tahranda jandarma teşkilatı iki alaya çıkarılması hedeflenmiştir. Fars'taki jandarma ise altı bölük, on beş zabıt, yetmiş dokuz küçük zabıt, üç yüz bir süvari olmak üzere toplamda bin dört yüz elli dört neferden müteşekkildir.¹¹⁹

1.4.2.3. Tasvîr-i Efkâr: İran Ordusu

Cemil Said Bey'in *Tasvîr-i Efkâr* gazetesinde "İran Ordusu" başlığı ile yayınlamış olduğu makaleler ise aslında iki raporun genel okuyucu için yeniden kaleme alınmasından ibarettir. İran ordusu hakkında bilgi veren gazete makaleleri muhteva açısından iki rapor ile uyum halindedir. Söz konusu iki raporun, onun kaleminden çıktığı ile ilgili tespitimiz bu makalelere dayanmaktadır. Bununla birlikte raporlar arasında birtakım ufak tefek değişiklikler de bulunmaktadır.¹²⁰

1.4.2.4. Raporların Değerlendirilmesi

Tasvîr-i Efkâr gazetesinde kaleme aldığı *İran Ordusu* başlıklı makalesinde, o günlerde İran ordusu hakkında yapılan değerlendirmelerin hatalı olduğunu işaret eden Cemil Said Bey, genel olarak ülkemizde, herhangi bir konuda bilgi alınacaksa konunun uzmanı olan kişilere başvurulmadığını, yurt dışı ile ilgili bilgilerin ise tamamen Avrupa gazetelerinden alındığı tespitinde bulunmuştur. Cemil Said Bey zaman zaman yurtdışı haberlerinin Avrupa gazetelerinden alınmasının yanı sıra daha da ileri gidilerek Osmanlı ile ilgili pek çok haberin bile onlardan alındığından yakınmıştır. Bu noktada İran ordusu hakkındaki bilgilerin de Avrupa gazetelerinde çıkan haberlerden ibaret olduğunu ve bu haberlere dayalı olarak hüküm verilemeyeceğini savunmuştur. İran'daki yabancı gazetecilerin İran askerleri hakkında, sadece gördükleri şeyleri yazabileceklerini, fakat ordu hakkında ciddi bilgiler veremeyeceklerine değinen Cemil Said Bey, İran'da Erkân-ı Harbiyye-i Umumiyye Dairesi olmadığı için İranlıların bile kendi orduları ile ilgili sağlam ve yeterli bilgiye sahip olmadığını ifade etmiştir. Kendisinin diğer gazetecilerden farklı

¹¹⁹ a.g.r., s.6 vd.

¹²⁰ Cemil Said, "İran Ordusu", *Tasvîr-i Efkâr*, nu.123, 1 Teşrin-i evvel 1909/18 Eylül 1325, ss.3-4 ve nu. 129, 7 Teşrin-i evvel 1909/24 Eylül 1325, ss.3-4 ve nu. 149, 7 Teşrin-i evvel 1909/16 Teşrin-i evvel 1325, ss.3-4.)

olduğunu belirten yazar, uzun yıllar İran’da kaldığını, görevi gereği İran ordusunu incelediğini ve bu yüzden önemli bilgiler verdiğini söylemektedir.¹²¹

İran ordusu hakkında bilgi veren kaynaklar içerisinde bu kadar net sayılarla malumat veren bir başka kaynağa rastlamadık. Dönemin askerî yapısı hakkında bilgi veren eserler incelendiğinde ordunun tarihçesi, askerî yapısı, modernleşme çalışmaları noktasında muhteva birliğin olduğu görülmektedir. Fakat nicel yönden bilgilerde farklılıklar göze çarpmaktadır. Nicel yönden görülen bu farklılık, İran ordusunun tek çatı altında örgütlenmiş, düzenli bir ordu olmamasından kaynaklanmaktadır. İran ordusunun bu özelliğinden dolayı askerî bir uzman olması hasebiyle Cemil Said Bey tarafından verilen rakamların daha doğru olduğu kanaatini taşımaktayız.

Cemil Said Bey tarafından hazırlanan askerî raporların teknik kısımlarına ilişkin daha fazla detaya girmeden, özellikle üçüncü bölümde inceleyeceğimiz Cemil Said Bey’in İran’daki siyasi meselelere bakışını anlamak adına Cemil Said Bey’in bu raporlarda önemle vurguladığı birkaç noktaya değinmek yerinde olacaktır.

Birincisi İran’da Kazak Tugayı haricinde düzenli bir ordu bulunmamaktadır. İran ordusu hakkında ifade edilen tüm rakamlar aslında bir yönüyle kâğıt üstünde görünmektedir. Gerçekte ise söylenen düzeyde böyle bir ordu yoktur. Bunun nedeni büyük oranda ekonominin kötü olmasıdır. Ekonomik yapının bozulması askerî yapıyı da etkilemiş ve yapılan modernleşme çalışmaları da bundan dolayı akim kalmıştır.¹²² Ancak İran ordusunun zayıflığını sadece ekonomik yapının bozulmasına bağlamak doğru değildir. İran’da ordu, İran’ın birkaç eyaleti hariç, valilerin ya da aşiret liderlerinin komutasındaki düzensiz birliklerden meydana gelmektedir. Valiler merkezi hükümete bağlı olduğu için istendiğinde kendi sorumluluk bölgesinden asker toplamasına rağmen aşiret liderleri için böyle bir zorunluluk bulunmamaktadır. Yani aşiret liderleri ikna olmadıkları takdirde, hükümete asker vermiyorlardı. Bu durum, yaşanacak bir savaşta İran’ı çok zor durumda bırakabiliyordu. Aşiret ağalarını ikna etmek için de vergi indirimine gidilmesi ise ekonomik gelirin azalmasına neden oluyordu. Diğer yandan aşiret liderlerinin emrinde düzensiz olmasına rağmen modern silahlarla donatılmış güçlü askerî birliklerin olması, aşiret

¹²¹ Cemil Said, “İran Ordusu”, Tasvîr-i Efkâr, nu.123, 1 Teşrin-i evvel 1909/18 Eylül 1325, s.3.

¹²² Cemil Said Bey tarafından İran ordusuna dair olan bu tespitleri yıllar sonra araştırma yapan E. Abrahamian tarafından da yapılmıştır. Bkz. Ervand Abrahamian, **Modern İran Tarihi**, Türkiye İş Bankası Kültür Yay. (Terc. Dilek Şendil), (1. Baskı), İstanbul 2009, s.13 vd.

liderlerini hükümet karşısında güçlü bir pozisyona taşımaktaydı. Aşiret liderliğindeki düzensiz süvari birlikler, İran'ın güçlü askerî birliklerindendi. Aşiretlerin merkezi hükümet karşısında bu kadar güçlü olması, İran'ın genel siyasetini aşiret liderlerinin lehine ve hükümet aleyhinde ilerlemesine neden olmaktaydı. Meşrutiyet yıllarında yaşanan iç savaşın bazı şehirlerle sınırlı kalması İran'daki bu dağınık askerî yapının bir neticesiydi.

İkincisi İran coğrafyası üzerinde başta İngiltere olmak üzere Avrupa devletleri ile Rusya arasında süren nüfuz mücadelesi, İran ordusu üzerinde de devam etmiştir. İran ordusu üzerindeki hâkimiyet mücadelesini Cemil Said Bey'in de tespitiyle Rusya kazanmış görünmektedir. Çünkü İran'ın tek düzenli ordusu, Rus subayların komutasındaki Kazak Tugayı'dır. Kazak Tugayı'nın teçhizatı, eğitimi ve maaşların ödenmesi dâhil her şey doğrudan Rus subayların kontrolü altındaydı. Bu durum özellikle meşrutiyet olaylarının bir iç savaşa evrilmesinde oldukça etkili olmuştur. İngiltere'nin meşrutiyet yanlılarını desteklemesi ve Rusya'nın da Şah'ın yanında yer alıp meşrutiyet karşıtı bir tutum sergilemesi bu çerçevede dikkat edilmesi gereken unsurlardır. Cemil Said Bey'in rapor ve makalelerinde Kazak Tugayı'na geniş yer ayırması, buna önem atfettiğini göstermektedir.

Son olarak Cemil Said Bey tarafından hazırlanan askerî raporlar sadece İran'ın askerî yapısına ilişkin bilgiler içermiyor aynı zamanda İran'ın iktisadi, içtimai, siyasi ve coğrafi yapısı hakkında da geniş bilgiler veriyordu.

1.4.3. Süreli Yayınlarıdaki Eserleri

Cemil Said Bey'in bütün eserleri içerisinde süreli yayınlarda yayımlanan eserleri önemli bir yekün tutmaktadır. Ulaşabildiğimiz kadarıyla çocukluk yıllarında ilk eserlerinin yayınlandığı Saadet Gazetesi gibi gazeteler hariç eserlerini başlıca üç farklı süreli yayında neşretmiştir. Bunlar Tasvîr-i Efkâr, Kadınlar Dünyası ve Servet-i Fünûn adlı yayın organlarıdır.

1.4.3.1. Tasvîr-i Efkâr

Cemil Said Bey süreli yayınlarda ilk makalelerini *Tasvîr-i Efkâr*'da yayınlamıştır. *Tasvîr-i Efkâr* gazetesindeki makaleleri ağırlıklı olarak İran'da görev yaptığı yıllarda vuku bulan siyasi meseleler ve dönemin siyasi iklimine yönelik değerlendirmelerden oluşmaktadır. Bununla birlikte az da olsa İran'ın sosyokültürel ve askerî yapısı hakkında bilgi veren makaleler de yazmıştır. II. Meşrutiyet'in

ilanından sonra İstanbul'a dönen Cemil Said Bey, *Tasvîr-i Efkâr* gazetesindeki “*İran Mektupları*” adlı köşesinde ilki 2 Haziran 1909'da sonuncusu ise 8 Kânûn-ı Evvel 1909 tarihinde olmak üzere bir dizi makale kaleme almıştır. Bu makalelerde Cemil Said Bey isminin baş harfleri olan C.S. rumuzunu kullanmıştır.

Cemil Said Bey, *Tasvîr-i Efkâr*'da yayımlanan makalelerini yayım tarihinden önce olayların cereyan ettiği günlerde ya da olayların vuku bulduğu günlere yakın zamanlarda kaleme almıştır. Buna rağmen neşredilmesi amacıyla gazeteye gönderdiği tarihlerde büyük bir olasılıkla makalelerini yeniden gözden geçirmiştir. Her şeye rağmen bu makaleleri ilk kaleme alışı, bizzat tanıklıklarına dayanıyor olması ve hatta zaman zaman bu olaylarda rol alması yazdıklarını son derece önemli kılmaktadır. Makalelerinden anlaşıldığı kadarıyla Cemil Said Bey, o yıllarda İran'da, Osmanlı Devleti'nin ataşemiliteri olarak görev yapmasının yanı sıra kimi zaman fikirleriyle, kimi zaman siyasi çabalarıyla olayları etkileyen bir aktöre dönüşmüştür.

Tasvîr-i Efkâr gazetesinde yazmayı bırakması 31 Mart Vakası'ndan (13 Nisan 1909) sonra subayların süreli yayınlarda yazmalarının yasaklanması ile ilgilidir.¹²³ *Tasvîr-i Efkâr* 'daki makalelerini Montesquieu'nun “*Lettres Persanes*” adlı eserinden mülhem “*İran Mektupları*” köşe başlığında yayımlayan Cemil Said Bey'in İran'da gelişen siyasi olaylar üzerinden iç politikaya yönelik eleştirilerini dile getirdiği ifade edilse de makalelerin muhtevası üzerinde yaptığımız incelemede makalelerin iç politikaya yönelik doğrudan bir hedefinin olmadığı anlaşılmaktadır. Makalelerinde her ne kadar içeride yaşanan siyasi olaylara yönelik değerlendirme yapmamış olsa da bu çalışmalarından yola çıkarak onun memlekette yaşanan siyasi olay ve olgulara yönelik yaklaşımını ortaya koyacak değerlendirmelerde bulunulabilir. Cemil Said Bey'in görev yaptığı yıllarda İran'daki siyasi iklim ile Osmanlı'daki siyasi iklim arasında büyük benzerlikler bulunmaktadır. Modernleşme tartışmaları, Meşrutiyet'in ilanı, Kanun-ı Esasi, meclisin kurulması, seçimler vs. Osmanlı'da yapılan tartışmalar ile paralellik arz etmektedir.

Tasvîr-i Efkâr gazetesinde şu başlıklardan oluşan makaleler neşredilmiştir:

- İran'da Meşrûtiyyet Nasıl Başladı?¹²⁴
- İran'da Kânûn-ı Esâsî¹²⁵

¹²³ D. Cündioğlu, a.g.m., s. 47.

¹²⁴ Cemil Said, “İran'da Meşrûtiyyet Nasıl Başladı?”, *Tasvîr-i Efkâr*, nu.3, 2 Haziran 1909/20 Mayıs 1325, ss.5-6 ve nu. 4, 4 Haziran 1909, ss.5-6.

- Yeni Şâh’ın Evâil-i Saltanatı”¹²⁶
- Emînessultan’ın Keyfiyyet-i Katli¹²⁷
- Rusya ve İngiltere’nin İran Hakkında İ’tilâfi Nasıl Oldu?¹²⁸
- Devlet-i Osmâniyye İle Olan Hudud Mes’elesini¹²⁹
- Meclis’in Dağılmasına İlk Teşebbüs ve Tavassut-ı Süferâ¹³⁰
- Sefir-i Osmânî’nin Oynadığı Rol¹³¹
- Şah’a Bomba Atılması¹³²
- Meclis-i Meb’usân’ın Topa Tutulması¹³³
- Yağma¹³⁴
- İranlıların Âdât ve Ahlâkı¹³⁵
- İran’ın Hâli ve İstikbâli¹³⁶
- İran Ne Âlemde?¹³⁷
- İran Ordusu¹³⁸ (İran Mektupları’na Zeyl)
- İran Ahvâli ve Journal De Saint Petersburg’a Cevap¹³⁹
- İran Hudûdu Mes’elesini¹⁴⁰
- Meclis-i Mebusân’ın Topa Tutulması¹⁴¹

¹²⁵ Cemil Said, “İran’da Kânûn-ı Esâsî”, Tasvîr-i Efkâr, nu.7, 6 Haziran 1909/24 Mayıs 1325, ss.6-7.

¹²⁶ Cemil Said, “Yeni Şâh’ın Evâil-i Saltanatı”, Tasvîr-i Efkâr, nu.10, 9 Haziran 1909/27 Mayıs 1325, s.6-7.

¹²⁷ Cemil Said, “Emînessultan’ın Keyfiyyet-i Katli”, Tasvîr-i Efkâr, nu.16, 15 Haziran 1909/2 Haziran 1325, ss.7-8.

¹²⁸ Cemil Said, “Rusya ve İngiltere’nin İran Hakkında İ’tilâfi Nasıl Oldu?”, Tasvîr-i Efkâr, nu.22, 21 Haziran 1909/8 Haziran 1325, ss.8 ve nu. 26, 25 Haziran 1909/12 Haziran 1325, ss.7-8.

¹²⁹ Cemil Said, “Devlet-i Osmâniyye İle Olan Hudud Mes’elesini”, Tasvîr-i Efkâr, nu.34, 3 Temmuz 1909/20 Haziran 1325, ss.6-7.

¹³⁰ Cemil Said, “Meclis’in Dağılmasına İl Teşebbüs ve Tavassut-ı Süferâ”, Tasvîr-i Efkâr, nu.36, 5 Temmuz 1909/22 Haziran 1325, s.5-6.

¹³¹ Cemil Said, “Sefir-i Osmânî’nin Oynadığı Rol”, Tasvîr-i Efkâr, nu.50, 19 Temmuz 1909/6 Temmuz 1325, ss.5-7.

¹³² Cemil Said, “Şah’a Bomba Atılması”, Tasvîr-i Efkâr, nu.58, 28 Temmuz 1909/15 Temmuz 1325, ss.6-7.

¹³³ Cemil Said, “Meclis-i Meb’usân’ın Topa Tutulması”, Tasvîr-i Efkâr, nu.65, 4 Ağustos 1909/22 Temmuz 1325, ss.7-8.

¹³⁴ Cemil Said, “Yağma”, Tasvîr-i Efkâr, nu.71, 10 Ağustos 1909/28 Temmuz 1325, ss.7-8.

¹³⁵ Cemil Said, “İranlıların Âdât ve Ahlâkı”, Tasvîr-i Efkâr, nu.78, 17 Ağustos 1909/4 Ağustos 1325, ss.6 ve nu. 91, 30 Ağustos 1909/17 Ağustos 1325, ss.6-7.

¹³⁶ Cemil Said, “İran’ın Hâli ve İstikbâli”, Tasvîr-i Efkâr, nu.105, 13 Eylül 1909/31 Ağustos 1325, ss.6.

¹³⁷ Cemil Said, “İran Ne Âlemde?”, Tasvîr-i Efkâr, nu.112, 20 Eylül 1909/7 Eylül 1325, ss.2-3.

¹³⁸ Cemil Said, “İran Ordusu”, Tasvîr-i Efkâr, nu.123, 1 Teşrin-i evvel 1909/18 Eylül 1325, s.3-4 ve nu. 129, 7 Teşrin-i evvel 1909/24 Eylül 1325, s.3-4 ve nu. 149, 7 Teşrin-i evvel 1909/16 Teşrin-i evvel 1325, ss.3-4.

¹³⁹ Cemil Said, “İran Ahvâli ve Journal De Saint Petersburg’a Cevap”, Tasvîr-i Efkâr, nu.173, 22 Teşrin-i evvel 1909/9 Teşrin-i Sâni 1325, ss.1-2.

¹⁴⁰ Cemil Said, “İran Hudûdu Mes’elesini”, Tasvîr-i Efkâr, nu.189, 8 Kânûn-ı evvel 1909/25 Eylül 1325, ss.1-2.

İran Mektupları başlığında 19 bölüm olarak yayınlanan makaleleri, dönemin İran'ının siyasi konjonktürünü anlamak açısından çok önemli bilgiler sunmaktadır. Üçüncü bölümde Cemil Said Bey'in İran'daki siyasi meselelere bakışı detaylı bir şekilde ele alınacağı için bu konunun detaylarına burada girilmemiştir. Ayrıca Cemil Said Bey'in fikrî yapısını anlamak açısından önemli veriler sunan bu makalelerden çalışmanın ikinci bölümünde de yararlanılacaktır.

1.4.3.2. Kadınlar Dünyası

Cemil Said Bey'in eserlerini yayınladığı önemli süreli yayın organlarından biri de *Kadınlar Dünyası*'dır. Hikâye ve makalelerden meydana gelen *Kadınlar Dünyası*'ndaki eserleri yukarıda belirttiğimiz üzere yine müstear bir isimle kaleme alınmıştır. Cemil Said Bey biyografisinde 31 Mart Vakası'ndan sonra subaylar için süreli yayınlarda yazı yazma yasağından söz etmiş ve Müjdecî-Karakılıç da bu bilgiye dayanarak Cemil Said Bey'in eserlerini kendi adıyla yayınlamadığını iddia etmiştir.¹⁴² Müjdecî-Karakılıç'ın bu ifadesi doğru olmakla birlikte kanaatimizce *Kadınlar Dünyası*'ndaki makalelerini Suad Said gibi bir kadın ismiyle kaleme almasının esas nedeni bu yasağın olmasıdır. *Kadınlar Dünyası*'ndaki eserlerinin farklı bir isimle kaleme almasının en önemli sebebi *Kadınlar Dünyası*'nın yazarlarının tamamının kadın olması ve erkek muharrirlerden makale kabul edilmemesi olsa gerektir. *Kadınlar Dünyası*'nın en önemli ilkesi yazarlarının tamamının kadın olmasıydı. Dergi yönetimi, kesinlikle, bile isteye erkek yazarlardan yazı kabul etmemiştir. Fakat durum zahirde böyle olsa da erkek yazarların dergide yazı yazmadığına dair net bir ifade yoktur. Hatta Aliye Esad isimli kadın bir yazar, erkek yazarların da makalelerinin yayımlandığını iddia ederek Kadınlar Dünyası dergisinin yönetimine yönelik çeşitli ithamları gündeme getirmiş ve onları eleştirmiştir. Söz konusu ithamlara cevap veren dergi yönetiminin, erkek yazarların da dergide yazılar yazdığı iddiasını kesin bir dille yalanlamadığı görülmektedir. Cevabi yazıda daha mutedil bir dil kullanılmış ve *Kadınlar Dünyası Yazı İşleri Heyeti*'nde erkeklerin bulunmasının mümkün olmadığı dile getirilmiştir. Bununla birlikte yazarların yazılarının posta ile kendilerine ulaştırıldığı gerekçesiyle makale sahiplerinin bir kısmının bu şekilde kadın ismi kullanarak kendini saklayanlar varsa *Kadınlar Dünyası*'nın bunu bilemeyeceğini ve gelen makaleleri kabulden başka

¹⁴¹ Cemil Said, Meclis-i Meb'ûsân'ın Topa Tutulması", Tasvîr-i Efkâr, nu.65, 4 Ağustos 1909/22 Temmuz 1325, ss.7-8.

¹⁴² M. Müjdecî-C.Karakılıç, a.g.m., s.195.

yapabilecekleri bir şeylerinin olamayacağını ifade etmişlerdir.¹⁴³ Aliye Esad'a verilen bu cevap ile aslında onun iddialarının doğru olabileceği hususunda da açık kapı bırakıldığı görülmektedir.

Cemil Said Bey, Suad Said adına Kadınlar Dünyası dergisinde yayınlamış olduğu eserlerinde genel olarak kadınların toplumsal durumlarına dair eleştiri ve tekliflerini dile getirmiştir. Kadınların toplumsal konumlarını doğrudan medeniyetle ilişkilendiren Cemil Said Bey, kadınlar konusunda büyük hassasiyet göstermiştir.

Kadınlar Dünyası'nda Suad Said adı ile yayımlanan yazılar hikâye ve makalelerden meydana gelmektedir. Cemil Said Bey'in *Kadınlar Dünyası* dergisinde Suad Said adına yayımlanmış:

- Trokadero Parkında¹⁴⁴,
- Garpta Derdi Maişet¹⁴⁵,
- Biraz da Anadolu'ya Bakalım!¹⁴⁶ başlıklı makalelerine;
- Muallime¹⁴⁷,
- Cezmi'nin Hataları¹⁴⁸,
- Hatıranın Levhası¹⁴⁹,
- İnkisar-ı Garam¹⁵⁰,
- Cenk¹⁵¹ serlevhalı hikâyelerine ulaşılmıştır.

“Muhasebe” köşe başlığında kaleme almış olduğu “*Trokadero Parkında*” adlı makalesinde Paris'te karşılaşılan iki Türk'ün diyaloglarına yer veren ve bu şekilde bir muhasebe yapan yazar, Türklerin medeni âlemde geri kalmalarının sebeplerini sorgulamakta ve çözüme dair bir tartışma yürütmektedir. Medeni âlemde geri kalmalarının nedeninin savaşlarda alınan yenilgilerden kaynaklanmaktan ziyade toplumsal yapının bir neticesi olduğuna dikkat çekmiştir.

¹⁴³“Erkeklerden Ziyade Erkekler”, Kadınlar Dünyası, 6 Mayıs 1921, Nu.194-10, ss.2.

¹⁴⁴ Suad Said, “Trokadero Parkında”, Kadınlar Dünyası, S. 126, ss.4-6.

¹⁴⁵ Suad Said, “Garpta Derdi Maişet”, Kadınlar Dünyası, S. 100-14,1914 Paris, ss.6-7.

¹⁴⁶ Suad Said, “Biraz da Anadolu'ya Bakalım!”, Kadınlar Dünyası, S. 145, s.4-5.

¹⁴⁷ Suad Said, “Muallime”, Kadınlar Dünyası, S. 100-3, s.7; S. 100-4, ss.11-12, S.100-5, ss.10; S.100-6, ss.10-11; sayı 100-7, ss.10.

¹⁴⁸ Suad Said, “Cezmi'nin Hataları”, Kadınlar Dünyası, S. 121, ss.10-11; S. 122, ss.10-11; S. 123, ss.10-11; S. 124, ss.9-10; S. 125, ss.9-11.

¹⁴⁹ Suad Said, “Hatıranın Levhası”, Kadınlar Dünyası, S. 128, ss.10-11; S. 129, ss.8-9; S. 130, ss.11; S. 131, ss.9-10; S. 132, ss.10-11.

¹⁵⁰ Suad Said, “İnkisar-ı Garam”, Kadınlar Dünyası, S. 100-10, ss.10; S. 100-11, ss.12; S. 100-13, ss.11.

¹⁵¹ Suad Said, “Cenk”, Kadınlar Dünyası, S. 100-19, ss.8-10.

Özellikle Türk toplumunda kadının içinde bulunmuş olduğu durumun medeniyetten geri kalmanın ana sebebi olduğunu, medeni âleme dâhil olabilmek için kadının toplumsal konumunun yükseltilmesi, kadının toplumsal alanda daha görünür olması gerektiğine dikkat çekmiştir. Yazar, erkeklerin kadınlara haklarını vermesini savunmak yerine kadınların haklarını elde etmek için mücadele etmesi gerektiğine vurgu yapmıştır. Medeni âlem olarak gördüğü Avrupa ile karşılaştırmalara da yer veren yazarın, Türkiye’de kadınların çalışma hayatına Avrupa’ya nispetle aktif katılmamalarından dolayı toplumsal hayattaki durumlarının düzeleceği noktasındaki inancı da zayıftır.¹⁵²

Kadınlar Dünyası’ndaki “*Garpta Derd-i Maişet*” adlı makalesinde ise Avrupa’da kadınların hukuki ve çalışma hayatlarına ışık tutmaya çalışmaktadır. Makalede özellikle büyük oranda toplumsal cinsiyetler arasında kanun üzerinde eşitliğin sağlandığını ifade eden Cemil Said Bey, öte yandan kadınların konumunun hâlâ erkekler tarafından eşit kabul edilmediğini ve ağır çalışma koşullarından örnekler vererek Avrupa’daki kadınların toplumsal hayatlarının da istenen düzeyde olmadığını izah etmeye çalışmıştır.¹⁵³

Suad Said adıyla yayımlanan “*Biraz da Anadolu’ya Bakalım!*” başlıklı makalesinde ise toplumsal bir kurtuluşun gerçekleşmesi, kadınların haklarını elde edebilmesi amacıyla uzak görüşlü Türk kadınlarının mücadelesinin gerekliliği üzerine kafa yormuştur. Ülkede kadın mücadelesinin eksikliklerine dikkat çeken yazar, bu makalede kadınların haklarını alması ve gerçek anlamda bir kurtuluşun olması amacıyla kadınların neler yapması gerektiğine dair eleştiri ve tekliflerini dile getirmiştir.¹⁵⁴

Makaleleri haricinde Kadınlar Dünyası dergisinde beş adet hikâyesi yayımlanan Cemil Said Bey, hikâyelerinde Kadınlar Dünyası’nın genel ideolojisine uygun olarak feminist duyguları önceleyen kadın odaklı bir dil benimsemiştir. Başkarakterlerinin kadın olduğu hikâyelerinde kurgu, kadın ve kadınların bakış açısı etrafında örülmüştür. Hikâyelerinde geleneksel hayatın imajlarından çok, modern hayatı benimsemiş bir kadın imajına yer veren yazar, yer yer geleneksel anlayışlara yönelik eleştirileri dile getirmiştir.

¹⁵² Geniç bilgi için bkz. Suad Said, “Trokadero Parkında”, Kadınlar Dünyası, S. 126, ss.4-6.

¹⁵³ Geniç bilgi için bkz. Suad Said, “Garpta Derdi Maişet”, Kadınlar Dünyası, S. 100-14,1914 Paris, ss.6-7.

¹⁵⁴ Geniç bilgi için bkz. Said, Suad, “Biraz da Anadolu’ya Bakalım!”, Kadınlar Dünyası, S. 145, s.4-5.

Her hikâyede toplumsal hayatın içerisinde, dışa dönük, eğitimine önem veren ilerici kadın imajını ortaya koymaya çalışan yazar, kadını toplumsal hayatın öznesi yapmaya çalışmıştır. Yazarın ortaya koyduğu kadın profili, çevresine duyarlı, ayakları üzerine durmayı başaran, çağdaş Avrupa'nın kadın imajıyla örtüşmektedir. Genelde genç kızları merkeze alan yazar, onların mutlaka iyi bir eğitimden geçirilmiş olmasının yanı sıra her biri özellikle Fransızca olmak üzere bir Avrupa dilini anadili gibi konuşan; edebiyatı ve sanatı önemseyen karakterler olarak tasvir etmiştir. Hikâyelerinde her fırsatta kızların eğitimini konu edinen yazar, bir müzik aletini çalabilen, resim yapabilen ve sanatsal faaliyetleri önemseyen bir kadın imajını ön plana çıkararak kadının bu alanlarda da varolması gerektiğine işaret etmektedir.

Yazar, geleneksel yapıdaki sosyal hayattan uzak, eve kapanan ve münzevi bir hayat yaşayan; sadece çocuklarına analık, eşine kadınlık yapan mahremiyetin ön planda olduğu kadın kimliklerini de dışlamaktadır. Görücü usulünü ve çok evliliği dışladığı hissettirilen hikâyelerinde yer alan başkarakterdeki tüm kadınlar üzerinden aşk muhtevası yoğun bir şekilde işlenmiş, erkeklerle karşılıklı görüşme ve evlilik kararını kendi başına alma durumu özellikle ön plana çıkarılmıştır. Bu noktada dışarıdan yapılan müdahaleler eleştirilmiştir.

Hikâyelerinin tümünde aşk muhtevasına yer veren yazar, aynı zamanda toplumsal meselelere duyarlılık da kazandırmaya çalışmıştır. Mesela “Cenk” adlı hikâyesinde savaş ile iç içe yaşayan halkın, cephe gerisinde yaşadığı sıkıntıları konu edinmiştir.¹⁵⁵

Fikrî hayatında savunduğu şekliyle kadınların eğitimini medenileşme açısından çok önemseyen Cemil Said Bey, hikâyelerinde de bu tutumunu sürdürmüştür. Geleneksel Osmanlı toplumunda kız çocuklarına uygulanan ayrımcı tutumu eleştirmiş ve hikâyelerinde eğitiminin önemsendiği, özel hocaların tutulduğu çağdaş bir kadın imajına yer vermiştir.

Modern bir hayatın kurgulandığı, tasvirlerin oldukça yoğun ve sade bir üslubun kullanıldığı hikâyelerin konuları şöyledir:

1912 tarihinde Paris'te olduğu yıllarda kaleme aldığı “Cenk” adlı hikâye, savaşta cephe gerisinde yaşananları konu etmektedir. Savaşın kapıya dayanması üzerine “aşk mı vatan mı” ikilemi içindeki genç yaştaki Behram'ın vatan savunması

¹⁵⁵ Suad Said, “Cenk”, Kadınlar Dünyası, S. 100-19, ss.8-10.

için sevgilisi Hacer'i geride bırakarak cepheye koşması üzerine Hacer'in yaşadığı hayat üzerinden bir kurgu geliştirilmiştir. Köy ve kasabalarda eli silah tutan erkeklerin cepheye gitmesi ile cephe gerisinde nelerin yaşandığına projeksiyon tutmaya çalışan yazar, aynı zamanda savaşın kaybedilmesiyle yurdun düşman işgaline uğraması neticesinde yaşananları göz önüne sermiştir. Yazar, sevgililerinin yolunu gözleyen gelinlik kızları, çocuklarının sağ salim dönmeleri için dua eden yaşlı anne babaları ve topyekûn bir halkın yaşadıklarını bu hikâyede tasvir etmeye çalışmıştır. Ayrıca yaşanan mağlubiyetin neticesinde gençlerin yurt müdafaasında kırıma uğraması, evliliklerin ertelenmesi, üretimin düşmesi, işgal ile birlikte insanların yurtlarını terk edip kaçması, yaşanan katliam, yağma, soygun, taciz ve tecavüz yazarın hikâyede öne çıkardığı önemli temaları oluşturur.¹⁵⁶

“Muallime” adlı hikâyede ise yetim bir kız olan Sara'nın hayatını anlatır. Sara 20 yaşına kadar halası ve amcasının yanında büyümüş bir genç kızdır. Ailesinin hayatta olmamasından dolayı çok büyük sıkıntılar yaşayan Sara'nın hayattaki en büyük ideallerinden biri kendi mizacına uygun bir eş bularak mutlu olmaktır. Hayatının büyük bir kısmını müzik ve kitaplar arasında geçiren Sara, kitap okumaya o kadar çok önem vermiştir ki neredeyse sosyal hayattan çekilmiştir. Muallime sıfatı da okumaya bu kadar önem vermesinden dolayı arkadaşları tarafından verilmiştir.

Evlilik yaşına gelen Sara, 20 yaşında olmasına rağmen görücü usulüyle kendisinden 25 yaş daha büyük olan 45 yaşındaki bir topçu binbaşıyla evlendirilir. Avrupa hayatı ile tanışmış, yeni fikirlere aşina, okumaya önem veren Sara, yakınlarının manevi baskısıyla hiç beklemediği bir kişiyle gerçekleştirdiği bu izdivaç ile büyük bir hayal kırıklığı yaşar. Evlendikten sonra kocasının Erzurum'a tayini çıkması ile bu şehre yerleşir. Dört çocuğu olan Sara Erzurum'da “yeknesak bir cehennem hayatı” diye tanımladığı bir hayat yaşar.

Sara'nın Erzurum'a yerleşmesi ve oradaki hayatını konu alan hikâye üzerinden yazar, onun şahsında Anadolu kadınlarının içinde yaşadıkları zor hayat şartlarına dikkat çeker. Kocasını eğitilmiş olmasına rağmen kocasının yaşadıklarının farkında değildir. Sara, bir Anadolu şehri olan Erzurum'da sahip olduğu bilgi ve kültür derecesinde çocuklarını ve Anadolu'daki kadınları yetiştirmeye çalışır. Sara, evinde dikiş nakış kursu vermiş ve okuma yazma öğretmiştir. Fakat tüm bunlara

¹⁵⁶ Bkz. Suad Said, “Cenk”, Kadınlar Dünyası, S. 100-19, ss.8-10.

rağmen Sara kendi tercihleri doğrultusunda evlenmediği için başkalarının tercihlerinin kurbanı olmuştur. Gençlik hayalleri kaybolmuş ve mevcut duruma razı olmuştur.

İstanbul'da yaşayan arkadaşı Feride ile Sara arasında kısa bir mukayeseye de yer veren yazar, Feride'nin İstanbul'da yaşamasından dolayı da daha şanslı olduğu intibasını bırakır. Avrupa hayatıyla tanışmamış, okuma ile Sara kadar vakit geçirmemiş olmasına rağmen Feride'nin evinde hizmetçisi vardır ve çocuklarına ise İngiliz mürebbiyeler tutmuştur. İstanbul'un her şeye rağmen kadınlar konusunda bir Anadolu şehri olan Erzurum'dan daha iyi olduğu duygusunu yaşatan yazar, bu hikâyede genel olarak geleneksel hayatın kadına çizmiş olduğu sınırlara bir eleştiri getirmiştir.¹⁵⁷

Kadınlar Dünyası dergisinde yayımlanan bir başka hikâyeye ise "İnkisâr-ı Garâm"dır. Bu hikâyede Haydar Zahit ile kuzenleri Nebahat ve Fasiha arasında geçen aşk konu edilmiştir. Büyük validelerinin yanında İstanbul'da kalan iki kuzen, özel hocalar tutulmak suretiyle iyi bir şekilde yetiştirilmeye çalışılmaktadır. Her iki kuzen müzik enstrümanlarını çalabilmelerinin yanı sıra, o günün Osmanlı toplumunda aslında pek görülmeyecek bir şekilde Fransızca tercüme, yazarlık vs. için de özel hocalar nezaretinde dersler almaktadırlar. Hikâyede Fasiha ve Nebahat isimli iki kuzenin, kuzenleri ve Türkçe öğretmenleri olan Haydar Zahit'e karşı yaşadıkları aşk ve kıskançlık duyguları anlatılmaktadır. Cemil Said Bey, Haydar Zahit ve kuzenleri arasında kurgulanan bu aşk hikâyesi üzerinden genç erkek ve kızların duygularını işlemiş ve o günün genç kız algısını değiştirmeye çalışmıştır. Her yönüyle eve kapalı, eğlence kültüründen uzak, mahrem olarak görülen kadın algısı yerine salonlarda müzik ziyafetleri sunan, özel hocalardan ders alan, moda uygun dekolte kıyafetleriyle salonlarda boy gösteren, zeki kadın imajını ön plana çıkarmak istemiştir.¹⁵⁸

Suad Said adıyla kaleme aldığı diğer hikâyesi ise "Cezmi'nin Hataları"dır. Sadiye ve Cezmi arasındaki aşkın anlatıldığı hikâyede, her iki âşığın hayatı Cezmi'nin görev icabı Paris'e gitmesiyle değişir. Aşkın yerini keder almaya başlamıştır. Birbirlerine ölümüne bağlı olan iki sevgili olmalarına rağmen Cezmi

¹⁵⁷ Bkz. Suad Said, "Muallime", Kadınlar Dünyası, S. 100-3, s.7; S. 100-4, ss.11-12, S.100-5, ss.10; S.100-6, ss.10-11; sayı 100-7, ss.10.

¹⁵⁸ Bkz. Suad Said, "İnkisar-ı Garam", Kadınlar Dünyası, S. 100-10, ss.10; S. 100-11, ss.12; S. 100-13, ss.11.

Avrupa’da tanışmış olduğu varlıklı ve kendisinden yaşça büyük bir kadınla yaşamaya başlamış ve zamanla Ona daha fazla bağlanarak Sadiye’yi tamamen ihmal etmiştir. Cezmi Avrupa’dan yeni sevgilisi ile birlikte dönmüştür. Cezmi’nin sözünde durmaması, Sadiye’nin aşkına ihanet etmesi ve yaşlı bir Avrupalı kadın ile düşüp kalkmasına yönelik eleştirel bir yaklaşım sergileyen yazar, kendini iyi yetiştiren Sadiye’nin, Cezmi’nin tavrından dolayı tüm erkeklere yönelik olumsuz bir yaklaşım geliştirdiğine dikkat çekmiştir. Sadiye kendisinin tercih edilmemesinin sebebinin maddi olduğunu görünce çalışma hayatına atılmak ve oradan uzaklaşmak istemiştir. Fakat burada da karşısına başka bir engel çıkmıştır. O günün toplumunda kadınların öğretmenlikten başka bir işte çalışma olanağı yoktur. Çalışmadığı takdirde bu erkeklerden birisiyle ortak bir hayat geçirmek zorunda kalacağını düşünen Sadiye, öğretmenlik yapmaya karar vermiştir ve kısa sürede öğretmen olarak çalışmak amacıyla Hayfa’ya hareket etmiştir.¹⁵⁹

Cemil Said Bey’in Suad Said mahlasıyla *Kadınlar Dünyası* dergisinde kaleme aldığı hikâyelerden biri de Hatıranın Levhası’dır. Bir genç kız olan Zülal, Abdulhadi, Suphi Paşa ve Şehper’in dâhil olduğu bir aile üzerinden kadın ve erkeklerin yaşadıklarını konu etmektedir.

Ahlaki bir sorgulamayı ihtiva eden hikâyeye, kadının davranışları üzerinden toplumsal algıya dikkat çekerken aynı zamanda aslında erkekler dünyasının da çok farklı olmadığı fikri verilmeye çalışılmıştır. Bu hikâyede kadın ruhunun resim ve musiki ile eğitilmesi gerektiği noktasında önemli mesajlar verilmiştir.¹⁶⁰

1.4.3.3. Servet-i Fünûn

Cemil Said Bey’in Suad Said adıyla yazılar kaleme aldığı bir diğer süreli yayın ise *Servet-i Fünûn* dergisidir. *Servet-i Fünûn* dergisinde şimdiye kadar Suad Said adıyla yayımlanmış iki yazıya ulaşabildi. Bunlardan biri “*Paris Milli Kütüphanesinde*”¹⁶¹ adlı bir makale diğeri ise “*Ali Fikri’nin Vitiriyol Terkibatı*”¹⁶² adlı bir hikâyedir.

¹⁵⁹ Bkz. Suad Said, “Cezmi’nin Hataları”, *Kadınlar Dünyası*, sayı 121, ss.10-11; S. 122, ss.10-11; S. 123, ss.10-11; S. 124, ss.9-10; S. 125, ss.9-11.

¹⁶⁰ Bkz. Suad Said, “Hatıranın Levhası”, *Kadınlar Dünyası*, S. 128, ss.10-11; S. 129, ss.8-9; S. 130, ss.11; S. 131, ss.9-10; S. 132, ss.10-11.

¹⁶¹ Suad Said, “Paris Milli Kütüphanesinde” *Servet-i Fünûn*, nu.1151, ss.154-155.

¹⁶² Suad Said, “Ali Fikri’nin Vitiriyol Terkibatı”, *Servet-i Fünûn*, nu. 1154, ss.223.-226-227; nu. 1155, ss.247-250; nu. 1156, ss.274-275.

1913 yılında Paris’te kaleme aldığı “*Paris Milli Kütüphanesinde*” adlı makalede Cemil Said Bey, kütüphanede çalışan genç-yaşlı, erkek-kadın, öğrenci-profesör, din adamı-sanatçı, soylu sıradan insanlara kadar kütüphanede ilmî çalışma yürüten insanları tasvir ve tahlil etmiş; gelişmiş ve medeni toplumların durumunun bu derece iyi olmasını, bu toplumdaki insanların kütüphaneyi yoğun ve faydalı bir şekilde kullanmalarına dayandırmaktadır. Kütüphanede çalışanların durumunu uzun uzun tahlil ve tasvir ettikten sonra bu tabloyu ülkemizle mukayese ederek bunların aralarındaki farkın ne kadar büyük olduğuna dikkat çekmeye çalışmıştır. Medeni ve terakki etmiş milletlerin karşısında memleketimizin maarif ve terakkisinin oldukça geri olduğunu görerek hayıflanmıştır.

Bu makalede yıllardan bu yana ülkemizde hiç ilerlemeyen edebiyatın, şiirin, felsefenin doğuda da ilerlemesi, irfan seviyesinin artırılmasının ülkemizi medeni milletlere yakınlaştıracak düşüncesine yer veren yazar, kitap alamayanların yararlanması amacıyla halk kütüphanelerinin kurularak halkın okumaya alıştırılması gerektiğini savunmuştur. Fransa’nın bu kadar gelişmesinin ardındaki dayanağın edebiyat ve tiyatro olduğunu belirten yazar; eserlerin yazılması, tercümelerin yapılması ve her yönüyle ilmî çalışmalara ağırlık verilmesi gerektiği düşüncelerine yer vermektedir.¹⁶³

Servet-i Fünûn’da yayımlanan “*Ali Fikri’nin Vitiriyol Terkibatı*”¹⁶⁴ adlı hikâyesi de genel özellikler açısından diğer hikâyeleriyle uyumluluk göstermektedir. *Ali Fikri’nin Vitiriyol Terkibatı* bir aşk hikâyesidir. Yıllarca Avrupa’da öğrencilik yapan Ali Fikri iyi bir kimyager olarak Türkiye’ye dönmüştür. Türkiye’de kendisine bir kimya laboratuvarı kuran Ali Fikri, kimya alanında önemli keşifler gerçekleştirmiştir. Fakat ülkeye döndüğünde kendi çocukluk aşkı olan Rabia’nın kardeşiyle evlendiğini görmüştür. Bu duruma çok içerlenen Ali Fikri, kendisini çocukluk aşkından uzak tutmaya çalışmıştır; fakat başarılı olamamıştır. Hikâyede Ali Fikri’nin çocukluk aşkına tekrar sahip olma isteğiyle hareket ettiği görülmektedir. Çocukluk aşkı ona direnmiş ve boğuşma esnasında vücudu ağır yaralar almıştır. Bunu gören Ali Fikri’nin psikolojisi bozulmuş ve kriz geçirerek kendisine zarar vermiştir. Rabia, Ali Fikri’ye evden ayrılmasını ve bir daha eve dönmemesi talebinde bulunmuştur. Ali Fikri’nin ailesi de onun kendine zarar verdiğini ve psikolojik

¹⁶³ Bkz. Suad Said, a.g.m., s.154 vd.

¹⁶⁴ Hikâye toplam üç sayıda yayınlanmıştır. Fakat bir nüshasına ulaşamadığımız için bu hikâyeyi eksik bir şekilde okumak durumunda kaldık.

rahatsızlıklar geçirdiğini gördükleri için tedavi amacıyla Fransa'ya göndermiş, fakat yaşananlardan da haberdar oldukları için yurtdışına çıkan Ali Fikri'yi ailesi bir daha arayıp sormamıştır. Bu olay üzerine Ali Fikri de bir daha Türkiye'ye dönememiştir. Önemli bir bilim adamı olan Ali Fikri, ondan sonraki ömrünü Avrupa sokaklarında memleket hasretiyle tüketmiştir. Kısaca hikâye bir bilim adamının gayri ahlaki görülen yasak aşkından dolayı ödediği bedeli konu edinmektedir.¹⁶⁵

1.4.4. Tercüme Eserleri

Cemil Said Bey'in tercüme eserlerinin sayısı az olmasına rağmen diğer telif eserlerine nazaran oldukça ciddi ses getirdiği görülmektedir. Yazarın önemli iki tercüme eserinden biri *Türkçe Kur'an-ı Kerim* adlı Kur'an-ı Kerim'in Türkçe mealidir. Diğer eseri ise *Ölenle Ölinmez* adlı bir romandır.

1.4.4.1. Kur'an-ı Kerim Tercümesi (Türkçe Kur'an-ı Kerim)

Cemil Said Bey'in Kur'an tercümesi meselesine geçmeden önce bir meseleye açıklık getirmek gerekiyor. Kur'an-ı Kerim'in anlaşılması mevzusu nazil olduğu ilk dönemden itibaren temel bir problemdir. Hz. Muhammed'in Arap bir kavme gönderilmesinden dolayı o kavmin diliyle hitap etmesi, Kur'an'ın dilinin Arapça olması ilahi mesajın anlaşılması açısından önemliydi. Bundan dolayı zamanla Arap olmayan milletlerin Müslüman olması ile tercüme ve tefsir faaliyetleri önem arz etmiştir. İlk tercüme örneklerinin Hz. Muhammed döneminde başlamasıyla¹⁶⁶ birlikte Kur'an farklı dillerle birlikte Türkçeye de tercüme edilmiştir. İlk dönemlerden itibaren müteaddit defalar Türkçeye tercüme edilen Kur'an'ın, Cumhuriyet dönemine kadar çok sayıda tercümesi gerçekleştirilmiştir.¹⁶⁷ Osmanlı'da ise Tanzimat'ın

¹⁶⁵ Bkz. Suad Said, "Ali Fikri'nin Vitriyol Terkiyatı", Servet-i Fünûn, nu. 1154, ss.223.-226-227; nu. 1155, ss.247-250; nu. 1156, ss.274-275.

¹⁶⁶ Hidayet Aydar, "Türklerde Kur'an Çalışmaları", İ.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi, S.1, İstanbul 1999, ss.159-235, s.164. Tercüme çalışmaları ilk olarak Hz. Muhammed döneminde başlamıştır. İslam'a davet etme amacıyla komşu ülkelerinin krallarına gönderilen mektuplarda ayetlerin yazılması ve bu ayetlerin krallara tercüme edilmesiyle tercüme faaliyeti başlamıştır. Bu hususta önemli bir adım da yine Hz. Muhammed döneminde Selman-ı Farisi tarafından Müslüman olan İranlıların talebi üzerine Fatih suresinin Farsçaya tercüme edilmesidir. Bu tercümenin Hz. Muhammed'e sunulduğu ve onun tarafından da kabul edildiği kaynaklarda geçmektedir. Bu durum Kur'an'ın tercüme edilmesi açısından çok mühim bir hadisedir.

¹⁶⁷ H. Aydar, a.g.m., s.166 vd.; Kur'an'ı anlama konusunda ilk dönemde başlayan tercüme ve tefsir çalışmaları sonraki çağlarda daha da artmış ve sistematik hale gelmiştir. Bunun için çok sayıda eser kaleme alınırken Arapça bilmeyenler için de eserler hazırlanmıştır. Bu konuda ilk derli toplu tefsir kabul edilen İbn Cerir et-Taberi'nin tefsirinin Farsçaya tercüme edilmesidir. Samanoğulları Emiri Mansur b. Nuh'un (350-365/961-976) emriyle içinde Türklerin de olduğu bir grup âlim tarafından, Kur'an-ı Kerim ve adı geçen tefsiri Farsçaya tercüme edilmiştir. Bu heyetin kimlerden oluştuğu ve hangi tarihlerde bu çalışmayı yaptıkları bilgisi elimizde olmamasına karşın heyetin içinde bulunan Türklerin bir süre sonra Kur'an'ı Türkçeye tercüme ettikleri ve şu an elimizde bulunan en eski Türkçe

ilanına müteakip başlayan tercüme faaliyetleri 1841 yılında ilki çıkarılan Tercüme-i Tefsîr-i Tibyân ve Mevâkib adlı Türkçe Kur'an çeviriyle başlamıştır.¹⁶⁸ II. Meşrutiyet'in ilanından sonra bu tercümelere Tafsîlu'l-Beyan (1908) adlı bir tercüme daha dâhil olmuştur. II. Meşrutiyet'in ilanını müteakip basında Türkçe meal ve tefsir ihtiyacı konusunda önemli tartışmalar yapılmış ve bu tartışmaların sürdüğü bir zeminde yeni bir Türkçe Kur'an meali¹⁶⁹ yayımlanmıştır. Bu mealin peşi sıra başka mealler de yayınlanmıştır. Başta Şeyhülislam Musa Kazım olmak üzere pek çok kimse tercüme ve tefsir çalışmalarına başlamış ve dönemin süreli yayınlarında da Kur'an ayetlerinin tercümelere yayımlanmaya başlanmıştır. 1914'ten sonra ise müstakil Kur'an tercümelere ortaya çıkmıştır.¹⁷⁰

Cumhuriyetin ilan (29 Ekim 1923) edilmesi ile Kur'an'ın tercüme edilmesi çalışmaları hız kazanmıştır. Bu süreçte *Nûru'l-Beyan*¹⁷¹, *Türkçe Kur'an-ı Kerim*

Kur'an tercümesinin, büyük bir ihtimalle böyle bir tercümeden istinsah edildiği ifade edilmiştir. Bununla beraber bu ilk tercümeden istinsah edilen nüshalar günümüze ulaşmıştır ve elimizde mevcuttur. Bunların en eskisi olarak Şirazlı Muhammed b. el-Hac Devletşah'ın, H. 734, M. 1333'lü yıllarda istinsah ettiği nüsha kabul edilmektedir. Tercüme Oğuz Türkçesiyledir. Tamamen ilk Farsça tercüme tarzındadır. Eser hakkında pek çok araştırmacı geniş bilgi vermektedir. Bu nüsha halen Türk ve İslam Eserleri Müzesi 73 numarada kayıtlıdır. Zeki Velidi Togan, W.W. Barthold, M. Fuad Köprülü, A. Kadir İnan gibi araştırmacılar, ayrıca başka nüshalar da tesbit etmişlerdir. Görüldüğü üzere Kur'an, ilk dönemlerden itibaren farklı dillere ve Türkçeye tercüme edilmiştir. Bu hareket sadece İslam âlemiyle de sınırlı kalmamıştır; çok eski dönemlerden itibaren Kur'an'ın Süryanice, Berberice ve Latinceye tercüme edildiği kaynaklarda belirtilmektedir. Kur'an-ı Kerim ilk kez bir bütün halinde İspanya'da Robertus Retinensis tarafından 1143 tarihinde Latinceye çevrilmiştir. Uzun bir süre durgun kalan bu hareket, bilhassa 1500'lü yıllardan sonra yeniden canlanmış, Kur'an kısa bir süre içerisinde Fransızca, İngilizce, Almanca ve İtalyanca başta olmak üzere pek çok Batı diline tercüme edilmiştir. geniş bilgi için bkz. H. Aydar, a.g.m., s.166 vd.

¹⁶⁸ Konu hakkında geniş bilgi ve tartışma için bkz. Osman Nuri Ergin, **Türk Maarif Tarihi**, C. V, Eser Matbaası, İstanbul 1977, s.1927.

¹⁶⁹ Tafsîlu'l-Beyan adlı tercümeyi hazırlayan Süleyman Tevfik el-Hüseyini, 1897 yılından beri herkesin anlayacağı tarzda bir tefsir üzerinde çalıştığını ve bu tefsirini 1907 yılında tamamladığını söylemesine rağmen Şeyhülislam Cemaleddin Efendi'nin basımına izin vermediğini söylemiştir. Bkz. H. Aydar, a.g.m., s.177.

¹⁷⁰ Düccane Cündioğlu, **Türkçe Kuran ve Cumhuriyet İdeolojisi**, Kitabevi Yay. İstanbul 1998, s.20.

¹⁷¹ Nûru'l-Beyan; Kur'an'ı Kerim'in Türkçe tercümesi: ilmi bir heyet tarafından tercüme edildiği belirtilmiş olsa da Osman Nuri Ergin asıl mütercimini Şeyh Muhsini Fani Eğreti adını taşıyan Hüseyin Kazım Kadri olduğunu ifade etmiştir. Bu tercüme harfi harfine değildir. Gerekli olduğu görülen yerlere şerh ve açıklamalar metne eklenmiştir. Osmanlıca ile yazılmıştır. Nadiren yazılan tefsirlerle haşiyeler ise ufak puntolarla sayfa aralarına ve tercümenin hemen altına konulmuştur. Birinci cildin sonuna 19 sayfalık bir yazı eklenerek, yazıda Kur'an tercümesi hakkında açıklamalar yapılmış ve Diyanet İşleri Reisliği'nin tercüme yapacağı itirazlara cevaplar verilmiştir. İkinci cildin sonuna da eser nasıl yazılmış olduğuna izah etmek maksadıyla Mülk Suresi'nin ayrıntılı tefsir ve tahlil edildiğini gösteren 35 sayfalık bir izahat eklenmiştir. Yine ikinci cildin sonuna bir lügatçe eklenmiştir. İndeksi yoktur. (Yazdırın ve Bastırın: Kütüphane-i İslam sahibi İbrahim Hilmi. C. 2, s. 1147, sene 1924.) bkz. O. N. Ergin, a.g.e., s.1928.

(Eylül 1924)¹⁷² ve Cemil Said Bey'in tercümesi olan *Kur'an-ı Kerim Tercemesi* (Nisan 1924)¹⁷³ adlı Kur'an mealleri ilk etapta dikkat çekenlerdir.

Çok farklı alanlarda eserler veren Cemil Said Bey, yukarıda değinildiği gibi daha eski örnekleri olmasına rağmen yine de bu dönemde çok hoş karşılanmayan netameli bir alana girerek "*Türkçe Kur'an-ı Kerim*" adlı bir tercüme hazırlamıştır. Türkçe Kur'an-ı Kerim adlı tercüme Cemil Said Bey'in telif ve tercüme eserleri içerisinde bugüne kadar en fazla tartışmalara konu olan eseridir.

Cemil Said Bey, siyasi ve edebi konularla ilgili eserler ortaya koymasına rağmen daha öncesinde Kur'an-ı Kerim hakkında tefsir veya tercüme çalışması yapmadığı bilinmektedir. Ancak kendi mealini hazırlamadan yıllar önce Kazımirski'nin mealini ve bu meale yapılan eleştirileri takip etmiş olması bu konuya ilgi duyduğunu göstermektedir. Cemil Said Bey'in belirttiğine göre İstanbul'un işgal altında olması edebiyata olan ilgiyi azaltmış ve herkesi Anadolu'daki Milli Hareketten gelecek haberlere yöneltmişti. Bu süreçte İstanbul'da Kur'an-ı Kerim'in Türkçeye tercüme edilmesi konusunda tartışmalar yürütülmüştür. Bu esnada Kur'an-ı Kerim'in Türkçeye tercüme edilmesiyle ilgili olarak dört beş farklı çalışmanın yürütüldüğünü de ifade eden Cemil Said Bey, bu çalışmaların tamamının eski tefsir dilinden ayrılmadığını belirtmiştir. Cemil Said Bey, daha önce Tevrat ve İncil'in Fransızcaya Tercüme edildiğini bildiği ve Kur'an-ı Kerim'in de Suriyeli Kazımirski adındaki Katolik bir Arap tarafından Fransızcaya yapılan çevirisinin birkaç tashih ile kabul edildiğine dair çalışmalara vakıf olduğu için bu tartışmaları bir fırsat olarak değerlendirmiştir. Kur'an-ı Kerim'in tercümesine girişen Cemil Said Bey, dört yıllık bir çalışmanın ardından Kur'an-ı Kerim'i Türkçeye tercüme ettiğini ifade etmiştir.¹⁷⁴

Cemil Said Bey, eserinin dış kapağında *Kur'an-ı Kerim Tercümesi* adını kullanırken iç kapakta ise *Türkçe Kur'an-ı Kerim* adını kullanmıştır. 1924'te birincisi, 1926'da ikincisi olmak üzere toplam iki baskısının yapıldığı görülmektedir.

¹⁷² Kur'an-ı Kerim Tercemesi: İlmî bir heyet tarafından tercüme edilip İsmail Hakkı İzmirli tarafından da tetkik ve tashih edildiği ilk sayfasında ifade edilmesine karşın Osman Nuri Ergin bu eserin asıl müterciminin, Hıristiyan Araplardan Zeki Megamiz olduğunu ifade etmiştir. Zeki Megamiz Hıristiyan olduğu için adı kitabın üzerinde belirtilmemiştir. Tercüme harfi harfinedir. Mananın iyi anlaşılması için eklenen kelime ve ibarelerin üstü çizilmiştir. Pek az olan tefsir ve haşiyeler ise sayfa altında gösterilmiştir. Arapça metine eserde yer verilmemiştir. İndeks hazırlanmamıştır. Bkz. O. N. Ergin, a.g.e., s.1928 vd.

¹⁷³ Eserin üzerinde baskı tarihi yazılmadığı için Osman Nuri Ergin ilk baskısının 1923'ten sonra mütercim tarafından basıldığını ifade ederken, Düccane Cündioğlu ise bu tarihi daha da netleştirerek Nisan 1924 tarihinde basıldığını ifade etmiştir.

¹⁷⁴ D. Cündioğlu, a.g.m., s.46.

Eserin ikinci baskısında, ikinci baskının ilk baskıdan iki yıl sonra yapıldığı açık bir şekilde ifade edilmektedir. Bu durum eserin ikinci baskısının 1926'da yapıldığını doğrulamaktadır. Bununla birlikte tercüme hakkında bilgi veren Osman Nuri Ergin, Cemil Said Bey tarafından basılan eserin birinci baskısında Arapça metnin beraberinde verildiğini iddia etmektedir. Birinci ve ikinci baskısını incelediğimiz eserde ise Arapça metin hiçbir şekilde kullanılmamıştır. Her iki metinde de sadece Türkçe anlamı verildiği görülmektedir.¹⁷⁵ Diğer yandan iki baskı yapıldığı bilgisini şüpheli hale getiren başka bilgiler de mevcuttur. Eser hakkında yaptığımız incelemelerde üç farklı baskıya rastladık. Birinci baskıda ön söz ve tercüme haricinde hiçbir ilave bilgi kullanılmamışken, baskılardan birinde mürettip hatalarından kaynaklı kimi kelimeleri düzeltmek adına mütercim açıklamasıyla birlikte tercümenin sonuna sekiz sayfalık bir düzeltme cetvelinin ilave edildiğini tespit ettik. Ancak bu ilave yapılan düzeltmelerin tercümenin ikinci baskısından önce olduğu ve eserin ikinci baskısında bu yanlışların düzeltildiği ifade edilmiştir. Fakat birinci baskıda da bu düzeltme cetveli bulunmamaktadır. Bu iki ihtimalden kaynaklanabilir: Ya baskı esnasında bu hatalar erken fark edildi o esnada bir cetvel hazırlanarak eserin sonuna ilave edildi. Ya da birinci basım adına eser yeniden basıldı. Her hâlükârda bu düzeltme işlemi ikinci baskıdan önce yapılmış ve hatalar düzeltildikten sonra yeni baskıya gidildiği düşünülmektedir. İkinci baskısında ise esere indeks ve mütercim adına kısa bir önsöz ilave edilmiştir. Hem Osman Nuri Ergin'in verdiği bilgiler hem de bizzat farklı nüshalar üzerinde yapmış olduğumuz incelemeler, baskının ikiden fazla olabileceğini göstermektedir.

Cemil Said Bey, o günkü verilerden yola çıkarak dünyada sayısı üç yüz milyonu bulan Müslümanların arasında Arapça konuşanların çoğunlukta olduğunu fakat Asya'nın Mezopotamya, Suriye ve Hicaz'dan başka bütün ülkelerinde, Çin, Hindistan, Cava, İran, Afganistan, Beluçistan, Buhara, Kafkasya ve Kırım'da yaşayan milyonlarca Müslümanın Arapçadan çok Türkçe konuştuklarını ve bunların Kur'an'ı Arapça okuyamadıklarını belirterek Türkçe Kur'an tercümesini hazırlamaktaki maksadını ortaya koymuştur.¹⁷⁶

Şimdiye kadar Türklerin, İslam'a duydukları özel yakınlıktan dolayı çeviri esnasında doğabilecek hata ve eksikliklerden korktukları için Kur'an-ı Kerim'in

¹⁷⁵ O. N. Ergin, a.g.e., s.1928.

¹⁷⁶ Cemil Said, **Kur'an-ı Kerim Tercümesi**, (2. Baskı), 1926, s.3.

Türkçeye tercüme edilmediğine dikkat çeken Cemil Said Bey, bu gibi görüşlerin yersiz olduğuna işaret etmiştir. Dünyada hatadan tamamen yoksun bir faaliyetin yapılamayacağını bilimsel bir gerçek olduğunu ifade eden yazar, bu endişeden dolayı dinine Arapçasını tamamen ezberleyecek düzeyde âşık Türk milletinin kutsal kitabı olan Kur'an-ı Kerim'in yüce manasını anlayabilmekten mahrum kaldığını, bunun doğru bir yaklaşım olmadığını dile getirmiştir. Kur'an-ı Kerim'in Arapçadan hemen hemen bütün dillere birçok kez çevrilmiş olduğu halde, Türkçesi için yalnızca tefsirlerle yetinildiğini, bu tefsirlerin en iyi örneklerinden birinin de Sultan Abdülaziz zamanında Maarif Nezareti'nde bulunmuş olan, dedesi Ahmet Kemal Paşa tarafından basılan *Kitabü'l-Tefsir* olduğunu belirtmiştir. Ancak tefsir ile çeviri arasında büyük bir fark olduğunu, en meşhur âlim ve müçtehitlerin fikirlerine dayandırılrsa bile tefsirin netice itibarıyla doğrudan Kur'an'ın sözlerini aktarmak yerine birilerinin Arapça metindeki çıkarımlarından ibaret olduğunu ifade etmiş ve müfessirlerin kurduğu bazı cümlelere Kur'an-ı Kerim'de neredeyse bir işaret bile olmadığını iddia etmiştir. Dinler tarihi ve din bilimlerine hâkim olmayanlar için Kur'an'ın birçok ifadelerini anlayabilmenin gerçekten zor olduğuna değinen Cemil Said Bey, tefsirin kuşkusuz gerekli olduğunu ancak her şeyden önce Kur'an metnini anlamak gerektiğini ve sonra tefsire başvurulması gerektiğini ifade ederek, anlamı bilinmeyen bir cümlenin tefsirinin doğal olarak bir kanaat bildirmeyeceğini ileri sürmüştür.¹⁷⁷

Kur'an-ı Kerim'i tercüme etmek için en az on beş kişiden oluşan ve Arapçayı iyi bilen, tefsir, hadis, fıkıh, kelam, Arap edebiyatı, felsefe, psikoloji, sosyoloji ve ahlak ilimlerinde uzman olan bir heyetin gerekli olduğu fikrini de reddeden Cemil Said Bey, böyle bir heyetin yıllarca çalışabilmesi için ciddi bir maliyet gerektirdiğini, hükümetin bizzat oluşturduğu dil bilimciler heyetinin bile böyle bir çalışmayı sürdüremediğini belirterek bu fikrin anlamsız olduğunu ifade etmiştir. Bu düşüncenin aksine o, Kur'an-ı Kerim'i ancak müteşebbis, kararlı ve cesur adamların çevirebileceğini savunmuştur.¹⁷⁸

Batılı müsteşriklerin tamamının Kur'an-ı Kerim'i harfi harfine tercüme etme gereği duyduklarını, tek bir çeviriyle yetinmediklerini ve sürekli olarak tashih ederek yeni çeviriler yaptıklarını ileri süren Cemil Said Bey, kendisinin de yeryüzünde Türkçe konuşan milyonlarca Müslümana bir hediye bırakmak amacıyla Kur'an-ı

¹⁷⁷ C. Said, a.g.e., s.3 vd.

¹⁷⁸ C. Said, a.g.e., s.4.

Kerim'i gerek Arapçasından, gerekse değişik Türkçe tefsirlerinden yararlanarak ve birebir anlamını koruyarak bir Türkçe tercüme hazırladığını ifade etmiştir.¹⁷⁹ Türkçeye uygun bir biçimde tercüme etmek için gerekli sözcükleri de eklediğini belirten Cemil Said Bey'in "*Kur'an-ı Kerim'i gerek Arapçasından, gerekse değişik Türkçe tefsirlerinden yararlanarak ve birebir anlamını koruyarak*" şeklinde kullandığı ifadelerinden anlaşılacağı üzere gerçek anlamda sadece Arapça kelimelere odaklanmadığını göstermektedir.¹⁸⁰ Ayrıca tefsirleri incelemiş olması ve birebir anlama yoğunlaştığını söylemesi aynı zamanda iddia ettiği gibi kelime kelime çeviri yapmadığının da bir itirafıdır. Fakat Cemil Said Bey bu iddiasını sürdürerek Kur'an çevirisinde anlam verirken hata ve eksikliklerinin olabileceğini, ancak incelemiş olduğu farklı çeviri ve tefsirlerde tek hedefinin orijinal metne mutabık bir çeviri gerçekleştirmek olduğunu savunmuştur. Ayetlerin açıklaması için tefsire gerek görmediğini, maksadının Arapça metni en iyi şekilde Türkçeye aktarmak olduğunu belirtmiş ve bunu mahkemede şahidin ifadesini aynı şekilde çevirmeye zorunlu olan bir mütercim görevi gibi yapmaya çalıştığını ifade etmiştir. Ona göre mahkemede mütercim, davalının kullandığı ifadelerin muğlak ve kuşku olmasına bakmaksızın, aynı şekilde çevirmeli ve bu ifadelere hiçbir şekilde müdahale etmemelidir.¹⁸¹

Cemil Said Bey'in tercümesinin üç farklı baskı üzerinde yapmış olduğumuz incelemede tüm surelerin isimlerinin anlamlarını kullanmadığını, sadece bazı surelerde surenin Arapça ismini kullandıktan sonra surenin isminin Türkçe anlamını parantez içerisinde kullandığını tespit ettik. Örneğin Bakara suresi (Sığır), Nisa suresi (Kadınlar), Enfal suresi (Ğanaim), Ra'd suresi (Gök gürültüsü) şeklinde parantez içinde sure isimlerinin Türkçe manaları verilmiştir.

Cemil Said Bey'in Arapça bilmediği ve bu tercümeyi Kur'an-ı Kerim'i Fransızcaya tercüme eden Hıristiyan Katolik asıllı Kazimirski'nin Le Coran, (Paris, 1832) adlı tercümesinden Türkçeye aktardığı iddiası başta Aksekili tarafından olmak üzere tercüme hakkında değerlendirme yapan herkes tarafından iddia edilmiştir.¹⁸² Fakat ne ilginçtir ki Cemil Said Bey, Türkçe Kur'an-ı Kerim adlı tercüme yazdığı

¹⁷⁹ Osman Nuri Ergin de tercümenin harfi harfine olduğunu, sadece mananın daha iyi anlaşılması amacıyla çok az kelime eklendiğini belirtmiştir.

¹⁸⁰ C.Said, a.g.e., s.4.

¹⁸¹ C.Said, a.g.e., s.5.

¹⁸² O. N. Ergin, a.g.e., s.1928; A. H. Aksekili, a.g.m., s.403; H. Aydar, a.g.m., s.184.

ön sözde Kazımirski'nin tercümesini hiç zikretmemektedir. Bu konuda yapılan ithamları adeta görmezden gelmiştir.¹⁸³

Cumhuriyetin ilk yıllarında bu iddialar karşısında sessizliğini koruyan Cemil Said Bey, 1940'tan sonra Us'a göndermiş olduğu hayat hikâyesinde ise Kazımirski'nin tercümesinden ilham aldığını gizlememiştir:

“Birkaç sene evvel Fransa’da Traduction des livres saints gayesiyle bir cem’iyyet teşkil edilmiş ve eski Tevrat, İncil bugünkü Fransızcaya çevrildiği gibi, Kur’an’ın tercümesi dahi Kazımirski nâmında Suriyeli Katolik bir Arab’a havâle ve bunun yaptığı tercüme bir iki tashihe uğratıldıktan sonra en doğru olarak kabul olunmuş idi. Ben bunu bir fırsat ittihâz eyledim. Kur’an’ın bugünkü Türkçemize nakli için muhtelif tercümelerini bir araya getirerek dört senelik bir gayret neticesinde Kur’an’ı bugünkü Türkçemize çevirmeye muvaffak oldum.”¹⁸⁴

Dönemsel olarak göstermiş olduğu bu farklı duruş Cemil Said Bey'in Kazımirski'nin Fransızca tercümesinden yararlandığı iddiası karşısındaki suskunluğunu açıklar niteliktedir. Yani ya gerçekten ondan yararlanmamıştır ya da yararlanmışsa ve bunu gizlemek durumunda kalmışsa bunun önemli nedeni Kazımirski'nin Hıristiyan kimliğine mensup olmasından kaynaklanmaktadır. Şayet onun dini kimliği Hıristiyan olmamış olsaydı, gerek orijinal metinden ve gerekse farklı tefsirlerden yararlandığını açıkça söyleyen bir kişiden bu gerçeği gizlemesi beklenemezdi.

Cemil Said Bey'in Kur'an tercümesi ile ilgili ortaya atılan iddialardan biri de onun bu tercümeyi ekonomik amaçlar için yaptığıdır. Bu iddiaya göre Cihan Kütüphanesi sahibi Mihran Efendi'nin (Ö.1936) siparişi üzerine Cemil Said Bey, Kur'an tercümesini, doğru dürüst bir emek sarf etmeden, Kazımirski'nin Fransızca tercümesinden yapmıştır. Mihran Efendi, Türkçe Kur'an adıyla bu tercümeyi Eylül

¹⁸³ Kanaatimizce Cemil Said Bey'in, tercümesini Kazımirski'nin Fransızca asıllı eserinden faydalanarak hazırladığı ithamlarına karşı suskun kalması iki neden ile açıklanabilir. Bunlardan biri dil ile ilgili söylenenlere dair olabilir. Yani iddia edildiği gibi Cemil Said Bey'in, Arapçayı bilmediği ve bu tercümeyi Kazımirski'nin eserinden, Fransızcadan çevirmek suretiyle yaptığı ihtimalidir. Fakat yeniden hatırlatacak olursak Cemil Said Bey'in eserin ön sözünde Türkçe tefsirlerin yanı sıra Arapça metninden de yararlandığını ifade etmiş olması dil bilmediği yönündeki iddiayı zayıflatmaktadır. Arapçasının yeterliliği tartışmalı olsa da Arapça bilmediği iddiasını zayıf bir ihtimal olarak değerlendirmekteyiz. Cemil Said Bey'in Kazımirski'nin tercümesine hiç değinmemiş olmasının Kazımirski'nin dini kimliğinden kaynaklandığını düşünmekteyiz. Cemil Said Bey'in kendi tercümesini yazarken, Hıristiyan bir Katolik olan Kazımirski'nin tercümesini bırakın doğrudan kullanmasını, sadece birkaç ayetin tercümesinde bile ondan yararlandığını kabul etmesi, Müslüman bir toplumda Cemil Said Bey'in eserinin itibarsızlaşması için yeterli bir sebeptir. Hazırlanmış olduğu eserinin itibarsızlaştırılma ihtimaline karşı Cemil Said Bey, bu konuda sessizliğini korumuş olabileceğini daha güçlü bir ihtimal olarak değerlendirmekteyiz.

¹⁸⁴ D. Cündioğlu, a.g.m., s.47.

1924'te yayınladığı zaman konu ile ilgili *Sebilü'r-reşâd*'da şöyle bir haber çıkmıştır: “*Cihan Kütüphanesi sahibi Mihran Efendi, müsta'cilen diğer bir tercümenin tab'ına başladı ve az zamanda ikmal ederek 'Türkçe Kur'an' namıyla bu hafta neşretti*”¹⁸⁵. Bu habere istinaden tercümenin çok kısa bir sürede hazırlandığı, ciddi bir emeğin sarf edilmediği, hatta Kur'an'ın Arapça metni ile hiç karşılaştırılmadan ekonomik kaygılarla Fransızca tercümeden doğrudan Türkçeye aktarılmak suretiyle hazırlanıp basıldığı iddia edilmiştir.¹⁸⁶

Osman Nuri Ergin'e dayandırılarak savunulan ekonomik çıkar iddiası bir yanlış anlamadan mütevellittir. Ergin, Cemil Said Bey tarafından hazırlanan tercümenin piyasada değer görmesi üzerine pek çok kişinin Kur'an'ı kazanç maksadıyla tercüme etmeye yeltendiklerini ifade etmiş¹⁸⁷ ve Cemil Said Bey'in tercümesinin ekonomik kazanç amacı güttüğüne dair bir bilgi vermemiştir. Ayrıca Cemil Said Bey'in tercümesini ekonomik çıkarlardan dolayı aceleye getirdiği ve sadece Kazımîrski'nin tercümesinden yararlandığı noktasında söylenenler de sadece bir iddia olarak ortada durmaktadırlar. Bu bilgi Cemil Said Bey'in ifade ettiği farklı tefsirlerden ve Arapça aslından tercüme yaptığını ve dört yıl kadar üzerinde çalıştığı bilgileri ile de çelişmektedir.

İlk etapta Cemil Said Bey'e ve Kur'an çevirisine yönelik yapılan bu eleştiriler zamanla daha da ilmî bir çerçevede yapılmaya başlanmıştır. Bu konuda basında çeşitli eleştirel makaleler yayımlanmıştır. Bu makalelerin birinde Cemil Said Bey'in ilmî yönünün yetersizliği vurgulanmıştır:

*“Cemil Said Bey, salahiyet ve ihtisasa hürmetkâr olsa, şüphesiz böyle işleri ehline bırakır, hiç olmazsa hatayâtı ve tahrifatı kendisine gösterildikten sonra, tercümesini medhüsenada ısrar etmezdi. Bu da Cemil Said Bey'in kendilerine gösterilen hataların ehemmiyetini de takdir edecek derecede haiz-i vukuf olmadığını göstermektedir. Bir mütercimmin seviye-i ilmiyyesi bu merkezde olursa, tabii ona söylenecek söz kalmaz.”*¹⁸⁸

Cemil Said Bey'in tercümesi hakkında *Sebilü'r-reşâd*'da “*Türkçe Kur'an*” *Namındaki Kitab'ın Sahibi Cemil Said Bey'e*” başlığıyla önemli bir makale kaleme alan Ahmet Hamdi Aksekili, tercümeyi okuduğunu belirterek Cemil Said Bey'i Arapçayı bilmemenin yanı sıra İslam'ı da bilmemekle itham etmiştir. Aksekili,

¹⁸⁵ Yeni Kur'an Tercümesi, SR, C. XXIV., S. 617, (18 Safer 1343).

¹⁸⁶ H. Aydar, a.g.m., s.183.

¹⁸⁷ O. N. Ergin, a.g.e., s.1928.

¹⁸⁸ H. Aydar, a.g.m., s.184.; SR, C. XXV., S. 640, s. 251.

Cemil Said Bey'e göre Arapçayı ve İslam'ı bilmeden ve Kur'an'a vakıf olmadan çevirinin yapılabileceğini fakat Arapça ve İslam bilinmeden yapılan bir çevirinin de kimseye yarar sağlamayacağını savunarak Cemil Said Bey'in çevirisinin din adına bir değer arz etmediğini ifade etmiştir. Aksekili, nazil olan kitabın adının "Kur'an" olduğunu ve bundan başka bir esere "Kur'an" isminin verilemeyeceğini ve İslam ilimlerinde bunun önemli bir konu olduğuna işaret ederek "Türkçe Kur'an" isminin kullanılmasına da tepki göstermiştir.¹⁸⁹

İlmî yönden tercümede bu kadar hatanın olmasının iki nedenden kaynaklanabileceğini iddia eden Aksekili, bu tercümenin ya birebir indirilen Kur'an'ın bir tercümesi olmadığını ve başka bir tercümeden yapılan bir çeviri olduğunu ya da tercüme edeyim derken bilmeyerek Kur'an'ı tahrif ettiğini iddia etmiştir. Netice itibarıyla hangi ihtimal geçerli olursa olsun her hâlükârda bu eserin ne bir Kur'an ne de Kur'an'ın hakiki bir tercümesi olduğunun savunulamayacağını ifade etmiştir.¹⁹⁰

Cemil Said Bey'in tercümesine yönelik Aksekili'nin eleştirilerini tasdik eden bir tepki de dönemin Diyanet İşleri Reisi Rıfat Börekçi'den gelmiştir. Bir beyanname yayınlayan Börekçi şu ifadelerle yer vermiştir:

*"Türkçe Kur'an-ı Kerim" namıyla Cemil Said imzasıyla intişar eden eser tetkik olundu. Kur'an-ı Azimüşşan ile karşılaştırıldığı zaman serapa muharref olduğu anlaşılan bu esere "Türkçe Kur'an" demek esasen caiz olmadığı gibi, "Kur'an-ı Kerim'in Tercümesi" diye itimad etmek de caiz değildir. Binaenaleyh gunagun maksadlarla neşredilen bu gibi eserlere aldanmamalarını Müslümanlara tavsiye etmeyi bir vazife addederiz (1 Teşrin-i Evvel 1340)."*¹⁹¹

Aynı muhtevada bir eleştiri de Ömer Rıza Doğrul tarafından yapılmıştır. Doğrul da Aksekili ile aynı eleştirileri dile getirerek bu eserin, Kur'an tercümesi olmaktan ziyade Kur'an tercümesinin tercümesi olduğunu, Kur'an'ın manalarını tam

¹⁸⁹ Bu ifadelerle rağmen Aksekili, Cemil Said Bey'in ön sözde kullanmış olduğu "Türkçeye aslına sadık kalarak, aynen" gibi ifadeleri ile "Türkçe tefsirleri karıştırdım" ifadelerine atıfta bulunarak, onun bu ifadelerde samimi olsa bile yaptığı tercümenin başarısız olduğunu iddia etmiştir. Aksekili'ye göre Cemil Said Bey'in tercümesinin inzal olunan Kur'an'dan ayrı, başka dillerde yazılmış bir eserin tercüme edilmesinden dolayı başarısızdır. Tekasür suresini dil ve muhteva açısından tetkik ederek tercümenin çok sayıda hata ile malul olduğunu delilleriyle açıklamaya çalışan Aksekili, o güne kadar hiç yapılmayan bir şekilde Kur'an surelerinin isimleri yerine anlamlarının kullanılmış olması durumunu, tercümenin doğrudan Arapça metinden yararlanmak yerine başka birtakım çevirilerden birebir tercüme edildiği iddiasını güçlendirmek için delil olarak sunmuştur. Bkz. A. H. Aksekili, a.g.m., s.403 vd.

¹⁹⁰ A. H. Aksekili, a.g.m., s. 406.

¹⁹¹ Rıfat Börekçi, Sebilü'r-reşâd, C.XXIV, S. 620, (Ekim 1340), s. 349.

olarak ifadeden aciz bir tercüme olduğunu, ilim ve edebiyat adına ise hiçbir kıymeti haiz olmadığı değerlendirilmesinde bulunmuştur.¹⁹²

Tercüme hakkında bir değerlendirme de Elmalılı M. Hamdi Yazır'dan gelmiştir. Kur'an'ın tercümesi denilmesine tepki gösteren Yazır, tercüme için bir kelamın manasının diğer bir lisanda denk bir kelime ile ifade edilmesi gerektiğini, bunun için de aslın manasına mutabık olması için sarahatte, delâlette, icmalde, tafsilde, umumda, hususta, ıtlakta, takyidde, kuvvette, isabette, hüsn-i edada, üslûb-ı beyanda, hâsılı ilimde, san'atta, asıl ifadeye eşit olması gerektiğini savunmuştur. Bu tercümede mananın aslı tam karşılayamayacağını düşünen Yazır, bu nedenle Kur'an tercümesi denilmesine karşı çıkmıştır.¹⁹³ Kur'an tercümesi denilmesine bile karşı çıkan Yazır, Cemil Said Bey'in "Türkçe Kur'an" çevirisine atfen "... duyuyoruz ki Kur'ân Tercemesi demekle iktifa etmiyor da, "*Türkçe Kur'ân*" demeğe kadar gidiyor. *Türkçe Kur'ân mı olur behey şaşkın?*" diyerek sert tepki göstermiştir.¹⁹⁴

Tüm bu eleştirilere ve tartışmalara konu olan tercümenin bir nüshası Cemil Said Bey, tarafından kendi el yazısıyla imzalanarak Mustafa Kemal'e hediye edildiği bilinmektedir.¹⁹⁵ Mustafa Kemal'in kendisine hediye edilen bu eseri okuduğu ve eser üzerinde çeşitli notlar aldığı iddia edilmiştir. Fakat Mustafa Kemal'e imzalanarak hediye edilen ve bugün Atatürk'ün Anıtkabir Özel Kütüphanesinde bulunan eser üzerinde yapmış olduğumuz incelemede bu noktada bir iki cümlemin altının çizilmesi haricinde herhangi bir notun alınmadığını görülmektedir. Ayrıca Mustafa Kemal'in bu tercümeyle beğenerek çokça okuduğunun Cemil Said Bey tarafından söylendiği iddia edilse de bu durumun tam olarak böyle olmadığını düşünmekteyiz. Mustafa Kemal'in Cemil Said Bey tarafından hazırlanan tercümeyle pek çok kütüphaneye ve kişiye hediye ettiği bilinmesine rağmen bu çeviriyi çok okuduğu hususunda elimizde bir bilgi bulunmamaktadır. Özellikle Hafız Sadettin Kaynak'ın aktarmış olduğu bir hadise Mustafa Kemal'in tercümeyle kütüphanesinde bulundurmasına rağmen pek okumadığını göstermektedir.

¹⁹² Ömer Rıza Doğrul, "Yeni Kur'an-ı Kerim Tercümesi", Tevhid-i Efkâr, 5 Teşrin-i Evvel 1340.; Ömer Rıza Doğrul Cemil Said Bey'in tercümesini hatalarından dolayı eleştirmektedir. Hatalardan arınık olduğunu düşündüğü tercümelere ise destek sunmuştur. Doğrul, İzmirli'nin tercümesini ise övmektedir. Bkz. H. Aydar, a.g.m., s.187.

¹⁹³ Muhammed Hamdi Yazır, **Hak Dini Kur'an Dili**, Yenda Yayın-Dağıtım, C. 1, s. 3 vd.

¹⁹⁴ M. H. Yazır, a.g.e., s.9.

¹⁹⁵ Cemil Said Bey'in kendi el yazısıyla imzalayıp Mustafa Kemal'e hediye etmiş olduğu Kur'an tercümesi "Atatürk'ün Özel Kütüphanesi, Anıtkabir Bölümü No:184"te yer almaktadır.

Hafız Sadettin Kaynak'ın aktarımına göre, bir gün Mustafa Kemal kendisine Kur'an'dan bir yer işaret ederek Türkçesini okumasını ister. Hafız Kaynak da işaret edilen yeri okur. Gösterdiği yer Nisa suresinde hürmeti musahere ayetinin tercümesidir. Bu ayette “*en tecme'û beyne-l-uh'teyni illâ mâ kad selef(e)(k)inma(A)llâhe kâne ğafûran rahîmâ*”¹⁹⁶ şeklinde geçen ibare Cemil Said Bey tarafından şöyle tercüme edilmiştir. “*İki hemşireyi nikâh etmeyiniz. Bir emri vaki olmuş ise Allah ğafur ve rahimdir.*” Hafız Sadettin Kaynak bu şekilde tercüme okuyunca Mustafa Kemal'in burada hiddetlendiğini ve yüksek sesle: “*Konya'ya git, orada karının hemşiresini bilmeden al sonra da bir emri vaki oldu, Allah Ğafur ve Rahimdir de ha! Bu bir hezeyandır!*” dediğini ifade etmiştir.¹⁹⁷ Dikkatli bir okuyucu olan ve okuduğu her kitabın altını çizip üzerine notlar alan Mustafa Kemal, iddia edildiği gibi bu tercümeyle daha öncesinde çok okumuş olsa idi bu ibareyi fark etmemiş olması düşük bir ihtimaldir.

Hafız Sadettin Kaynak, Mustafa Kemal'in bu tepkisi karşısında kendisinin Mustafa Kemal'e bu ayetin tercümesinin yanlış yapıldığını ve ayetin doğrusunu ifade etmeye çalıştığını belirtmektedir.¹⁹⁸ Mustafa Kemal sonuna kadar dinleyip bir gün sonra da kendisinin de meseleyi tetkik ettiğini ve Kaynak'ın doğru söylediğini ifade etmiştir.¹⁹⁹

¹⁹⁶ “...وَأَنْ تَجْمَعُوا بَيْنَ الْأُخْتَيْنِ إِلَّا مَا قَدْ سَلَفَ إِنَّ اللَّهَ كَانَ غَفُورًا رَحِيمًا” (Nisa 23); Ayetin tam metni: Analarınız, kızlarınız, kızkardeşleriniz, halalarınız, teyzeleriniz, kardeş kızları, kızkardeş kızları, sizi emziren analarınız, süt bacılarınız, eşlerinizin anaları, kendileriyle birleştiğiniz eşlerinizden olup evlerinizde bulunan üvey kızlarınız size haram kılındı. Eğer onlarla (nikâhlanıp da) henüz birleşmemişseniz kızlarını almanızda size bir mahzur yoktur. Kendi sulbünüzden olan oğullarınızın eşleri ve iki kız kardeşi birden almak da size haram kılındı; ancak geçen geçmiştir. Allah çok bağışlayıcı ve esirgeyicidir.

¹⁹⁷ O. N. Ergin, a.g.e., s.1053.

¹⁹⁸ Hafız Kaynak Mustafa Kemal'e şu açıklamaları yapmıştır: “*İki hemşireyi bir zamanda nikâhınızda bulundurmayınız. Ancak birini bıraktıktan yahut öldükten sonra ötekini alınız. Bir emri vaki olmuş ise değil, “illa ma kad selef” Kur'an'ın nüzulünden yani İslamiyet'ten önce vaki olan evlenmeler müstesnadır. Bunlardan dolayı Cenabı Hak sizleri muhatap tutmaz. Ğafur ve Rahim olan Allah bu müsaadesiyle bu evsâfta bulunan birçok kadının kocasız kalmasını mü'eddi olacak hareketi lütfen affediyor, demektir.*” diye izah ediyor.

¹⁹⁹ O. N. Ergin, a.g.e., s.1054.; Mustafa Kemal'i bile isyan ettiren bu ayetin tercümesi Cemil Said Bey'in tercümeyle Kazımîrski'nin Fransızca tercümesinden Türkçeye tercüme ettiği iddiasını güçlendirmek için de kullanılmıştır. Konu ile ilgili mütalaada bulunan Ergin, bu konuda önemli noktalara temas etmektedir. Ergin “Tercümesinin iyi olmadığı ileri sürülen ve hakikaten Atatürk'ü bile yanlış kanaatlere saptırarak Kur'an'a hezeyandır dedirten kitap, Cemil Said Bey'in Kazımîrski'den tercüme ettiği nüshadır. O, bunu Fransızcadan tercüme ettiğini inkâr ediyor. Her ne kadar eserinin önsözünde “*Kur'an'ı azimuşşanı gerek Arapçasından, gerek müteaddit Türkçe tefsirlerden tetebbu ederek aynen tercüme ve Türkçe şivesi ile mananın harfiyen muhafazasına gayret eyledim. Benim vazifem Arapçayı aynen Türkçe olarak bildirmekten ibarettir.*” Diyorsa da unumun kanaati bunun aksini gösterdiği gibi burada yanlışlığa sebep olan ayetin Fransızcaya tercümesiyle Türkçesi arasındaki benzeyiş de mütercimim iddiasını yalana çıkarmaktadır.” demektir.

Tüm eleştirilere rağmen 1926'da kitap ikinci baskısını da yapmıştır. Cemil Said Bey'in tercümesinden sonra pek çok kişi tarafından Kur'an-ı Kerim tercümesi²⁰⁰ hazırlanmış olmasına rağmen Cemil Said Bey'in tercümesinin Cumhuriyetin ilk tercümelerinden olmasından dolayı tüm tenkitlere rağmen bu tercümenin önemli etkileri olmuştur. Türkçe ibadetin ilk adımı olan 17 Ocak 1932 tarihinde vefat eden Müdafaa-i Milliye Müsteşarı Derviş Paşa'nın cenaze merasiminde okunan mersiye²⁰¹ sonraki en önemli adım Mustafa Kemal'in emriyle Türkçe Kur'an'ın okunmasıdır. Türkçe Kur'an okuma denemeleri de ilk olarak Cemil Said Bey'in tercümesi üzerinden gerçekleştirilmiştir.

1932 Ramazan'ında Mustafa Kemal'in emriyle hafızların bir listesini²⁰² hazırlayan Hafız Yaşar Okur hatıralarında o gece bayram tekbirleri meşk ettiklerini²⁰³ ve Mustafa Kemal'in çok beğendiğini ve ikinci akşam tekrar davet edildiklerini ifade ederek o akşam Cemil Said Bey'in hazırlanmış olduğu tercüme²⁰⁴ kendilerine verdiğini belirtmiştir. Bu olaydan sonra Mustafa Kemal'in 20 Ocak 1932'deki emriyle 22 Ocak 1932'de (Cuma günü), Hâfız Yaşar, Yerebatan Camii'nde kürsüye çıkarak halka karşı besmele çekip Yâsin suresini rast makamıyla Arapça olarak tilavet ettikten sonra Cemil Said Bey'in tercümesinden Yâsin suresinin Türkçesini de rast makamıyla okumuş ve merasime bir Türkçe duayla son vermiştir.²⁰⁵

Bu şekilde başlayan "Türkçe Kur'an" okumaları yine Cemil Said Bey'in tercümesi üzerinden Sultan Ahmed Camii ve Kadir gecesinde de Ayasofya Camii'nde gerçekleştirilerek devam ettirilmiştir. İlk "Türkçe Kur'an" okuma çalışmaları başta Mustafa Kemal olmak üzere pek çok kişinin eleştirilerine maruz kalsa da Cemil Said Bey'in tercümesi üzerinden yürütülmüştür.

²⁰⁰ Tercüme hakkında geniş bilgi için bkz. O. N. Ergin a.g.e., s.1928 vd.

²⁰¹ Metin Mustafa Kemal kaleme alınmış ve bestesi Hafız Yaşar Okur'a aittir.

²⁰² O gün Dolmabahçe Sarayı'nda katılan Hâfızlar heyeti şu isimlerden oluşmaktadır: 1) Hâfız Sadettin (Kaynak); 2) Sultan Selimli Rıza, Hâfız Ali Rıza (Sağman); 3) Beşiktaşlı Hâfız Rıza; 4) Süleymaniye Camii Başmüezzini Hâfız Kemal; 5) Beylerbeydi Hâfız Fahri; 6) Dârüt-Tâlim-i Mûsikî Cemiyeti âzası Hâfız Büyük Zeki (Çağlarman); 7) Galatasaray Lisesi muallimlerinden Hâfız Nuri (Börekçi); 8) Beşiktaşlı Hâfız Burhan (Sesılmaz); Ayrıca Okur'un isimlerini zikretmediği halde o gece katılan diğer isimler: 9) Enderunlu Hâfız Yaşar (Okur). Aslında Dolmabahçe Sarayına davet edilen başka hâfızlar da vardır: 1) Üsküdarlı Hâfız Ali 2) Eyüb Hatibi Hâfız İdris, 3) Adapazarlı Hâfız Nuri, 4) Hâfız Sâmî, 5) Hâfız Âsim. Fakat bu zevâtın teklif edilen görevden içtinap etmeleri dolayısıyla, kendilerine bu projede herhangi bir görev verilmemiştir.

²⁰³ Hafız Yaşar Okur, **Atatürk'le On Beş Yıl Dini Hatıralar**, Sabah Yay., İstanbul, Tarihsiz, s.12.

²⁰⁴ Mustafa Kemal tarafından imzalanarak Hafız Yaşar Okur'a verilen tercüme 23-24 Ocak 1932 tarihini taşımaktadır. Aynı şekilde Mustafa Kemal tarafından imzalanıp Sadettin Kaynak'a verilen bir nüshanın var olduğunu da kendi ifadelerinden anlamaktayız.

²⁰⁵ Y. Okur (Hafız), a.g.e., s.14 vd.

1.4.4.2. Ölenle Ölümez Romanı

Cemil Said Bey'in Kur'an-ı Kerim tercümesinin yanı sıra diğer tercüme çalışması da Paul Bourget (Pol Burje) (1852-1935)'nin *Le Sens de La Mort* adlı romanıdır. Cemil Meriç'in fikrî gelişmemi en çok etkileyen yazarlar arasında saydığı Paul Bourget, bir Fransız aydınıdır.²⁰⁶ 1943 yılında Millî Mecmua Basımevi tarafından İstanbul'da basılan "Ölenle Ölümez" adlı eser, edebî bir romandır. Eser I. Dünya Savaşı'nın ortalarında, 1915 yılında kaleme alınmıştır. II. Dünya Savaşı yıllarında kitabı okuyan Cemil Said Bey, I. Dünya Savaşı'na da katılmış olmasından dolayı kitabın içeriği dikkatini çekmiştir. Savaşta olan bir ülkenin insanların hayatını konu eden bu eseri Türkçeye kazandırmaya karar vermiştir. Olay örgüsü Fransa'da geçen roman I. Dünya Savaşı'nda bir sahra hastanesinde çalışan personelin yaşadıklarını konu etmektedir.

Cemil Said Bey "Ölenle Ölümez" kitabının ön sözünde büyük edebiyatçıların eserlerinin dilimize çevrilip okunmadıkça dünya edebiyatının hakkıyla anlaşılamayacağını dile getirmiştir. Bu amaçla Cemil Said Bey kitabı tercüme ederek vatandaşların istifadesine sunmayı faydalı bir iş olarak görmüştür. Ancak kitabı olduğu gibi çevirmek yerine eserde toplum için faydalı olabileceğini düşündüğü kısımları almış, eseri kısaltarak tercüme etmiştir. Tercüme 88 sayfadan müteşekkildir.²⁰⁷

1.4.5. Diğer Eserleri

Cemil Said Bey tarafından kaleme alındığına dair bilgi sahibi olduğumuz "Fransızca-Türkçe Lügat", "Hacı Murat" ve "Yıldız Barışıklığı" adlı eserlere ise ulaşılamadı. Biyografisinde bahsettiği kadarıyla "Hacı Murat" adlı piyes kahramanlık temasını ön plana çıkaran bir piyestir. "Yıldız Barışıklığı" adlı piyes ise feminist duygularla kaleme alınmıştır. Her iki piyesin de rağbet gördüğü ve uzun süre Tepebaşı Tiyatrosu'nda oynandığını belirtmiştir. Ancak bu yönde elimizde başka herhangi bir bilgi yoktur.

Cemil Said Bey, Hakkı Tarık Us'a yazmış olduğu biyografisinde Fransızca bir lügat yazmaya 1929 yılında bir kitapçı tarafından yapılan bir teklif üzerine

²⁰⁶ Cemil Meriç, **Bu Ülke**, İletişim Yay., (16. Baskı), İstanbul 2002, s. 42.

²⁰⁷ Pol Burje, *Ölenle Ölümez*, (Ç. Cemil Said Dikel), Bastıran: C. Talaykurt, Milli Mecmua Basımevi, İstanbul 1943.

başladığını ifade etmektedir. Sözlüğün basımı, teklifi yapan kitapçıya ait olacaktı. Cemil Said Bey bu sıralarda Elektrik Şirketi Tercüme Kalemi müdürüydü. Cemil Said Bey'e göre o günler için yazılmış en iyi sözlük Şemseddin Sami tarafından hazırlanan sözlüktü. Fakat zamanın geçmesiyle bu sözlük de yetersiz kalmış ve pek çok yeni çıkan kelime sözlükte olmadığından dolayı yeni sözlük hazırlama teklifinin kendisine cazip geldiğini ifade etmiştir. Bir sözlük ne kadar mükemmel olursa olsun 20-30 sene sonra yeni kelimeler eklenmesi ve yenilenmesi gerektiğini savunan Cemil Said Bey, aksi durumda sözlüklerin yetersiz kalacağını dile getirmiştir.²⁰⁸

Fransızca-Türkçe bir lügate olan ihtiyaca istinaden sözlük çalışmasına başlayan Cemil Said Bey, büyük oranda Şemseddin Sami'nin lügatinden ve bazı önemli gördüğü kelimeler için de Larousse'dan örnekler alarak sözlüğünü zenginleştirdiğini ve bu çalışmasını yaklaşık dokuz yılda tamamladığını ifade etmiştir. Ayrıca Cemil Said Bey, babası Kemalpaşazâde Said Bey'in de hazırlamış olduğu Fransızca-Türkçe Lügat'ten²⁰⁹ yararlandığı da muhtemeldir. Sözlüğünü tamamladığı yıllarda Cemil Said Bey Maarif Vekâleti'nin yeni kelime ve ıstılahların eklendiği bir Fransızca lügat hazırlanması için komisyon oluşturduğunu haber alır ve vakit kaybetmeksizin, hazırladığı sözlüğü Maarif Vekâleti Nezareti'ne takdim eder. Cemil Said Bey'in lügati bakanlık tarafından incelenmiş ve basılmaya muvafık görülmüştür. Bunun üzerine Cemil Said Bey ile bakanlık arasında sözlüğün basılması ile ilgili bir sözleşme imzalanmış ve Cemil Said Bey, sözlüğün telif haklarını Maarif Vekâleti Nezareti'ne satmıştır.²¹⁰

Lügatin basım sözleşmesi 1942 yılından önce gerçekleşmiş olmasına rağmen bugün elimizde lügatin kaderi hakkında bir bilgi bulunmamaktadır. Kütüphane ve arşiv araştırması neticesinde de lügat hakkında bir bilgiye ulaşılamadı. Bu da sözlüğün basılmadığı ihtimalini güçlendiriyor. Özellikle bu dönemde yaşanan II. Dünya Savaşı'nın ülkenin ekonomik durumunun ağırlaşmasına neden olması, söz konusu sözlüğün basımının geciktirilmesine neden olduğu ve bundan dolayı basılmayan sözlüğün daha sonra unutulmaya terk edilmiş olabileceği fikrini akla getirmektedir.

²⁰⁸ D.Cündioğlu, a.g.m., s.47.

²⁰⁹ Kemalpaşazâde Said, **Musavver Kamus-i Said: Fransızcadan Türkçeye**, C.1, Matbaa-i Amire, İstanbul 1334. Kemalpaşazade Said tarafından hazırlanan bu lügat tamamlanamamıştır. Bu nedenle babası tarafından hazırlanan sözlükten daha çok Şemseddin Sami'nin sözlüğünden istifade ettiği söylenebilir. Şemseddin Sami'nin lügatinden daha çok yararlandığı gerçeği Cemil Said Bey tarafından da ifade edilmiştir.

²¹⁰ D.Cündioğlu, a.g.m., s.47.

İKİNCİ BÖLÜM

2. CEMİL SAİD BEY'İN DÜŞÜNCE HAYATI

2.1.Cemil Said Bey'in Düşüncesini Besleyen Çevre

Cemil Said Bey'in fikrî yapısını oluşturan üç ana çevreden söz edilebilir. Bunlar ailesi, okul çevresi ve görev yaptığı ülkelerdir. Cemil Said Bey, Osmanlı'ya önemli devlet adamı yetiştirmiş ve saray ile iç içe yaşayan entelektüel bir aileye mensup olarak dünyaya gelmiştir. Bunun yanı sıra Cemil Said Bey'in aile büyükleri Ahmet Kemal Paşa ve oğlu Kemalpaşazâde Said Bey hem Doğu'yu hem de Batı'yı yakından tanıyan isimlerdendir. Yurt içinde cereyan eden fikrî ve siyasi gelişmelere vakıf oldukları gibi çeşitli vesilelerle yurtdışında kalmalarından dolayı Batı'da meydana gelen siyasi ve fikrî gelişmeleri de yakından görmüş ve takip etmişlerdir. Baba ve oğul, Osmanlı Batılılaşması hususunda değişim yanlısı bir tutum benimseyerek önemli yenilikler gerçekleştirmişlerdir. Yukarıda değindiğimiz üzere dedesi Ahmet Kemal Paşa Osmanlı modernleşmesinde nâzırlık yaptığı yıllarda ciddi icraatlarda bulunmuş bir devlet adamıydı. Yine babası Kemalpaşazâde Said Bey, yurtdışında yaşanan gelişmeleri basın üzerinden gündemleştirerek Osmanlı toplumunun dünyaya açılmasını sağlamaya çalışmıştır. Cemil Said Bey'in ailesi sadece devlet adamlığı kimliğiyle değil gerek dedesi Ahmet Kemal Paşa ve gerekse babası Kemalpaşazâde Said Bey çok sayıda ilmî eser kaleme almaları yönüyle de bilinen isimlerdi. Hülasa Cemil Said Bey'in mensubu olduğu, çocukluğunu ve gençliğini içinde geçirdiği ailesi, ilmî ve siyasi yönden son derece entelektüel bir yetkinliğe sahipti. Cemil Said Bey'in fikrî oluşumunun ilk nüveleri de bu dönemde ortaya çıkmıştır.

Cemil Said Bey'in fikir hayatını şekillendiren önemli çevrelerden biri de eğitim gördüğü okullardır. Ailedeki ilk eğitiminden sonra başladığı Mekteb-i Sultani Cemil Said Bey'in fikrî hayatında ciddi tesirler bırakmıştır. Özel bir misyonla kurulan Mekteb-i Sultani Batı düşüncesinin önemli merkezlerinden biridir. Farklı etnik ve dinî cemaatlere mensup öğrencilerin bir arada okuduğu Osmanlı-Fransız ortak projesi olarak hayata geçirilen Mekteb-i Sultani, Osmanlı'da Fransız düşüncesinin yaygınlaşması anlamında liderlik yapmış bir okuldur. Fransa'dan da yönetici ve öğretmenlerin görevlendirildiği Mekteb-i Sultani'de siyasi, fikrî ve ilmî

hayatımızı etkileyen çok sayıda devlet adamı ve aydın yetişmiştir.¹ Cemil Said Bey, Mekteb-i Sultani'de başta babası Kemalpaşazâde Said Bey olmak üzere edebiyat öğretmeni Recaizade Mahmut Ekrem ve sınıf arkadaşı Tevfik Fikret'in üzerinde bıraktıkları etkiden özellikle söz etmektedir. Aşağıda fikrî yapısı analiz edildiğinde Mekteb-i Sultani'nin Cemil Said Bey'in zihin dünyasını nasıl şekillendirdiği daha net görülecektir.

Siyasi ve içtimai meselelere karşı duyarlı olan Cemil Said Bey'in Mekteb-i Sultani'de okuduğu yıllarda dönemin önemli gazete ve mecmualarını, hiç olmazsa babasının ve hocalarının çıkarmış olduğu yayınları takip ettiği ve buralarda yapılan tartışmalardan etkilendiği görünmektedir. Bu süreçte yine çeşitli gazete ve mecmuada kendi eserlerini de yayınlayan Cemil Said Bey, özellikle daha sonra yazılarını da neşredeceği Servet-i Fünun dergisinden etkilendiği bilinmektedir.

Cemil Said Bey, Mekteb-i Harbiye'den mezun olur olmaz kısa bir süre İstanbul'da görev yaptıktan sonra genç yaşta ilk yurt dışı görevine atanarak St. Petersburg'a gitmiştir. Yaklaşık dokuz yıl Rusya'da, 10 yıl İran'da ve 2 yıl ise Fransa'da görev yapmıştır. Meclis-i Mebusan'ın kapatıldığı ve Kanun-ı Esasi'nin askıya alındığı yılları yurt dışında geçiren Cemil Said Bey, ancak II. Meşrutiyet'in ilanı ile İstanbul'a dönmüş ve eserlerini de II. Meşrutiyet'ten sonra kaleme almıştır. 1912'de Paris ataşemiliterliğine atanarak yeniden İstanbul'dan ayrılmak durumunda kalan Cemil Said Bey, Osmanlı fikir hayatının en canlı ve renkli olduğu bir dönemi yurt dışında geçirmiştir. Bundan dolayı Cemil Said Bey, İstanbul'daki güncel siyasi tartışmalardan uzak kalmıştır. St. Petersburg ve Tahran gibi şehirler Kahire, İskenderiye ve Paris gibi şehirlere nazaran Osmanlı aydınlarının etkinliklerinin çok zayıf olduğu kentlerdi. Cemil Said Bey'in fikrî yapısının oluşum yıllarında İstanbul'dan uzak olması onu günlük polemik ve siyasi tartışmalardan uzak tutmuştur. Paris'te geçirdiği zaman diliminde ise Cemil Said Bey'in herhangi bir siyasi çevre ya da oluşumla ilişkili olduğuna dair elimizde somut bir bilgi bulunmamaktadır. Siyasi ve içtimai meselelere duyarlı olduğu bilinen Cemil Said Bey'in, görevinin bir parçası olarak da bulunmuş olduğu ülkelerin siyasi, içtimai, askerî ve fikrî yapıları hakkında araştırmalar yaptığı da eserlerinden anlaşılmaktadır.

¹ Ahmet Rıza (1859-1930), Abdülhak Şinasi Hisar (1887-1963), Babanzade Ahmet Naim (1872-1934), Tevfik Fikret (1867-1915), Cevat Çobanlı Paşa, Ahmet Haşim (1884-1933), Galip Kemali Söylemezoğlu (1873-1960) Hamdullah Suphi Tanrıöver (1885-1966), Fatih Rüştü Zorlu (1912-1961), Yusuf Hikmet Bayur (1881-1980), Ruşen Eşref Ünaydın (1892- 1959), Şehbenderzade Ahmed Hilmi (1865- 1914) Mekteb-i Sultani'de yetişen bir kaç isimdir.

Cemil Said Bey, fizikî olarak İstanbul'dan uzakta olsa da görev yaptığı ülkelerin siyasi ve içtimai olaylarına, fikrî cereyanlarına baktığımızda İstanbul'daki fikrî akımlara paralel tartışmaların yapıldığını görmekteyiz. Bu nedenle Cemil Said Bey, Osmanlı aydınlarının yaptığı tartışmalara yabancı değildir. Hülasa tarihsel zaman açısından baktığımızda bir bütün olarak St. Petersburg'da, Tahran'da ve İstanbul'da yaşanan siyasi ve içtimai tartışmaların, bir şekilde Cemil Said Bey'in fikrî oluşumunu etkileyen önemli merkezler olarak zikredilmesi gerekiyor.

2.2.Cemil Said Bey'in Penceresinden Osmanlı

İstanbul'un fethi ile Osmanlı karşısında ağır bir travma yaşayan Avrupa, coğrafi keşifler, Rönesans ve Reform hareketleriyle bir çıkış yakalamıştır. XVIII. yüzyılda geleneksel toplumsal yapıyı köklü bir değişime uğratan sanayi inkılabını gerçekleştiren Batı dünyası, 1789 Fransız İhtilali ile bütün dünyayı etkileyen büyük bir devrim gerçekleştirmiştir. Avrupa'da yaşanan bu büyük içtimai, iktisadi ve siyasi değişimlerin neticelerini ilkin askerî alanda yaşadığı mağlubiyetlerle fark eden Osmanlı Devleti, askerî alanda büyük hamleler yaparak modern dünyaya uyum sağlamaya çalışmışsa da kısa sürede bir başarı elde edememiştir.²

Yaşadığı yenilgilerin kaynağının daha kapsamlı ve derin olduğunu fark eden Osmanlı devlet ricali, özünde askerî ağırlıklı olmakla birlikte III. Selim (1789-1808) döneminden itibaren Nizam-ı Cedit gibi kapsamlı çözümler üretmeye çalışmıştır. Çünkü özellikle Fransız ihtilalinin yaymış olduğu milliyetçilik, eşitlikçi düşünceleri başta Balkanlar olmak üzere pek çok yerde milliyetçi isyanlara dönüşmüştür. Askerî alanda alınan tüm tedbir ve ıslahat çalışmalarına rağmen Osmanlı'nın son yüzyılında yaşanan sorunlar meselenin sadece askerî olmadığını ortaya koymuştur. Osmanlı yöneticileri de bu karmaşık sorunlar karşısında başta askerî alan olmak üzere Tanzimat Fermanı, Islahat Fermanı, I. ve II. Meşrutiyet'in ilanı, Meclis-i Mebusan'ın açılması ve Kanun-ı Esasi'nin yürürlüğe girmesi gibi adımlarla yaşanan sorunların üstesinden gelmeye çalışmışlardır.³

² Osmanlı askeri modernleşmesi hakkında geniş bilgi için bkz. Niyazi Berkes, **Türkiye'de Çağdaşlaşma**, (Yayına Haz. Ahmet Kuyaş), YKY, (4. baskı), İstanbul 2003.

³ Osmanlı modernleşmesi hakkında geniş bilgi için bkz. Bilal Eryılmaz, **Tanzimat ve Yönetimde Modernleşme**, İşaret Yay., Ankara 2010., Komisyon, Tanzimat I-II, M.E.B., İstanbul 1999.

Atılan adımların temel amacı Batı'nın tanımlamasıyla "hasta adam"ı kurtarmaya yönelik adımlardı.⁴ Bu adımlar Osmanlı'da ilk olarak yenilikçi ve muhafazakârlık⁵ fikriyatının doğuşuna neden olmuş; fakat değişimin hızlanmasının, süreci daha girift hâle getirmesiyle birlikte fikrî cereyanlar da çeşitlenmiştir. Osmanlıcılık, İslamcılık, Batıcılık, Turancılık, Türkçülük, Adem-i Merkezîyetçilik gibi fikrî cereyanlar hep "hasta adam"ı kurtarma iddialarıyla ortaya çıkan ama özünde Batılı ideolojilerdir. İslahatların başlangıcıyla tebarüz eden muhafazakârlık ve yenilikçilik fikriyatından son dönemde neşvünema bulan modern ideolojilere kadar tüm fikrî akımların ortak mücadelesi hasta adamın iyileştirilmesine matuftu. Bu fikirlerin savunucusu aydınların siyasi mücadelesi de bu zeminde hayatiyet bulmaktaydı.

İlk ıslahatlar gerçekleştirildiğinde bir kısım muhafazakâr devlet ricali karşı bir duruş sergilemiş olsa da Tanzimat dönemiyle birlikte artık değişimin mutlak olduğu kabul görmüştür. Sorumluluk duyan her aydın, bürokrat ve devlet ricali, mevcut gidişatın büyük sorunlara gebe olduğu ve acil önlemlerin alınmasının elzem olduğu fikrinde ittifak etmişlerdi. Yenilik, ihya, ıslah, imar, tanzimat ve tecdit kavramları etrafında önerilen ve yürürlüğe konulan ıslahat programları siyasi ve içtimai alanda ciddi neticelere kaynaklık etmiş olsa da tüm gayretlere rağmen arzulanan başarıyı sağlayamamıştır.

Batı karşısında yaşanan yenilgilerin nedenlerini uzun bir süre iç yapıda arayan Osmanlı devlet ricali sorunun tespiti konusunda hayli zorlanmıştır. XVIII. yüzyılın son çeyreğinden Batı'daki gelişmeler fark edilmiş ve sorunun sadece iç yapıdan kaynaklanmadığı anlaşılmıştır. Bunun üzerine yüzünü Batı'ya dönen Osmanlı, Ziya Gökalp'in tabiri ile çağdaşlaşma adına "Garplılaşma" sürecine girmiştir.⁶ İlimde, fikirde, ekonomide, sanayide, sosyokültürel ve siyasi yapıda yaşanan büyük değişim Osmanlı'yı doğrudan etkilemiştir. Değişimin sonuçlarına doğrudan maruz kalan Osmanlı'nın yenileşme tarihi Batı'da yaşanan bu değişime adapte olma süreci olarak okunabilir. Bu nedenle nasıl bir yenilenme hususundaki

⁴ Edward S. Creasy, **History of The Ottoman Turks**, Beyrut 1961, s.xi.; Zeine N. Zeine tarafından yazılan giriş "Avrupa'nın hasta adam" tanımlamasını Londra'yı 1844'te ziyaret eden Rus politikacı Çar Nikolas tarafından yapılmasına rağmen aslında tanımlama Avrupalı devletler tarafından da kabul edilmekteydi.

⁵ Ahmed Hamid Ongunsu, "Tanzimat ve Amillerine Umumî Bir Bakış", Tanzimat I, M.E.B., İstanbul 1999, ss.1-12, s.2.

⁶ Ziya Gökalp, **Türkleşmek İslamlaşmak Muasırlaşmak**, Bordo Siyah Klasik Yay., İstanbul 2004, s.23.

tartışmalar yoğunlaşarak devam etmiştir. İşte bu tartışmalara müdahil olan bürokrat aydınlarımızdan birisi de Cemil Said Bey'dir.

Osmanlı yenileşmesi sürecine fikirleriyle katkı sunan Osmanlı'nın son ve Cumhuriyet'in ilk döneminde yaşayan önemli bürokrat aydınlarımızdan Cemil Said Bey'e göre temel sorun medeniyetten geri kalmamızdı. Bunun çeşitli sebeplerinin olduğuna işaret eden Cemil Said Bey, özellikle dünyada yaşanan değişime dikkat çekerek dünyada iki hususta önemli gelişmeler yaşandığını belirtmiştir. Birincisi ilim ve fen alanında yaşanan gelişmeler, ikincisi ise mal akışının olağanüstü düzeyde artışıdır. Cemil Said Bey, ilim ve fen alanında yaşanan büyük gelişmeler ve mal dolaşımının geçim üzerinde yaşattığı daralmadan dolayı Avrupalıların her tarafa nüfuz etmek için her türlü araca başvurduklarını belirtmiştir. Avrupalıların bir arşın topraktan azami düzeyde fayda sağlamak amacıyla kıymeti düşük, savunmasız ve boş toprak parçalarını sahiplenmeye çalıştıklarını belirten Cemil Said Bey, Avrupa'nın bu sömürgeleştirme mantığını her yerde işlettiklerini ifade etmiştir. Aynı şekilde bu sömürgeleştirme siyasetini Osmanlı'da da sürdürmek istediklerini fakat bu siyasetin her yerde uygulanabilir olmadığını belirtmiştir. Çünkü Osmanlı Devleti'nin topraklarının savunması zayıf da olsa hepten sahipsiz olmadığı gibi bu topraklar boş kalmasın diye oralarda çalışan gayretli insanlar bulunmaktadır.⁷

Devletler arasındaki güç mücadelesinin Charles Darwin'in doğal seleksiyon diye kavramsallaştırdığı "büyük balık, küçük balığı yutar" yasasına benzediğini savunan Cemil Said Bey, bu nedenle bağımsız yaşamak isteyen zayıf devletlerin kuvvetlenmesi gerektiğini savunmuştur. Bu devletler, sahip oldukları güçle bağımsızlıklarını koruyamıyorsa da en azından mütecaviz büyük devletlere karşı direnerek onlara ağır bedeller ödetmek suretiyle, bu şekilde devam ederlerse, mütecaviz devletlere yarardan fazla zarar edeceklerini hissettirmeleri gerektiğine işaret etmiştir. Bu hedefe ulaşmak için de ilim ve fen dairesinde tanzim edilmiş bir orduya, bu ordu için yeterli miktarda paraya, çağdaş eserler üretmek için ciddi bir emeğe ihtiyaç olduğunu ve bunların hepsinin de ancak sanayileşmek ile mümkün olacağını hatırlatmaktadır.⁸

Cemil Said Bey, bireyin hayatında olduğu gibi milletlerin hayatında da ilerlemenin, gelişmenin ve iyileşmenin önemli bir hedef olması gerektiğini belirterek

⁷ Cemil Said, **Teceddüd-i Hakiki Nasıl Olur?**, Der-Sa'âdet 1330, s.53.

⁸ Cemil Said, "İran'ın Hâli ve İstikbali" Tasvîr-i Efkâr, nu.105, 13 Eylül 1909/31 Ağustos 1325, s.6.

medeni olmak isteyen milletlerin bu amaç için çalışmalarının bir görev olduğunu ifade etmiştir. Her ne kadar kendinden kötü durumda olanları düşünerek şükretmek ve kanaatkârlık etmek bir fazilet olsa da her duruma bu gözle bakarak hiçbir şey yapmamanın ise milletin ve devletin ilerlemesi ve gelişmesi hususunda önemli bir engel olduğunu belirtmiş; bunun kanaatkârlık değil tembellik olduğunu, devletimizin bu derece geri kalmasına ve yabancıların elinde oyuncak olmasına ahlaki açıdan problemlili olan bu tembelliğin sebep olduğunu ifade etmiştir.⁹

Devletlerin politikalarını çıkarlarına göre belirlediğini belirten Cemil Said Bey, Avrupa'nın milletimize karşı Osmanlı'nın son döneminde ortaya koyduğu negatif politik yaklaşımın ve gayrihukuki tavırlarının da bu çerçevede okunması gerektiğini ifade etmiştir. Avrupa devletleri bir yandan Osmanlı topraklarını sömürgeleştirmeye çalışırken diğer yandan da Osmanlı topraklarının stratejik konumundan dolayı üzerinde çıkar çatışması içerisindeydiler. Bundan dolayı Osmanlı topraklarının kolay bir şekilde sömürgeleştirilemediğini ve doğrudan bir devletin işgaline uğramasının uzun süre engellendiğini belirterek Osmanlı Devleti'nin bu vaziyetini kurtlar ortasında kalmış koyuna benzetmektedir.¹⁰

Osmanlı Devleti'ni kurtlar sofrasına düşüren neydi ve Avrupa devletleri neden Osmanlı'ya kurtlar gibi saldırmaktaydı? Cemil Said Bey, Avrupa'nın bu tavrının tek nedeninin çıkarları olduğunu savunmuştur. Kırım Muharebesi'nden II. Meşrutiyet'in ilanına kadar Osmanlı'nın toprak bütünlüğünü ve istiklâlini Avrupa dengeleri açısından elzem gören Avrupa'nın uzun süre Osmanlı'yı desteklediğini belirtmiştir. Hatta Avrupa'nın Makedonya meselesinde Osmanlı Devleti'nin yaptığı ıslahat müzakerelerini ve kabul edilen ıslahat tedbirlerini bile zamanında gereksiz görerek lağvettiğini ifade eden Cemil Said Bey, Avrupa'nın bugün çıkarlarından dolayı bu tavırdan vazgeçtiğini savunmuştur. Ancak Cemil Said Bey, Avrupa'nın bu tavır değişikliğine yine siyasi ufkumuzun ve eylemlerimizin sebep olduğunu iddia etmiştir.¹¹

Cemil Said Bey'e göre Osmanlı'nın farklı mezhep ve milletlerden müteşekkil olması hasebiyle Avrupa, Osmanlı'nın devamlılığını ve ilerlemesini birbirine karşıt olan bu unsurların üzerinde güçlü bir unsurun varlığına bağlı olduğu görüşündeydi.

⁹ C. Said, "İran'ın Hâli...", s.45.

¹⁰ C. Said, a.g.e., s.54.

¹¹ C. Said, a.g.e., s.19.

Bu denge ve otoriteyi sağlayan da Osmanlı Devleti'ydi. Bundan dolayı Avrupa devletleri uzun süre Osmanlı'nın toprak bütünlüğünü savunmuşlardır. Fakat Osmanlı'da otoritenin bozulması, anarşi ortamının doğması ve farklı milletler ve mezhepler arasında uyum sağlama sorununun yaşanmasıyla birlikte Avrupa'nın çıkarları zarar görmüştür. Bu nedenle uzun süre Osmanlı'nın birlik ve bütünlüğünü korumaya yönelik politikasını sürdüren Avrupa, bu politikayı terk ederek tersi bir yola girmiştir.¹²

Osmanlı'da uzun yıllar bu birlik ve düzeni sağlayan ana unsurun Türkler olduğunu belirten Cemil Said Bey, Kırım Harbi'nden sonra durumun Türklerin aleyhine bozulduğunu ifade etmiştir. Özellikle II. Abdülhamid döneminde (1876-1909) gayrimüslim unsurlara tam bir serbestlik verildiğini, onların gelişim ve ilerlemelerine hizmet edilirken Türklere ve Müslümanlara ise fazlasıyla baskı kurulduğunu iddia etmiştir. Türk ve Müslümanların yüzlerce yıl öncesindeki durumlarında kaldığını, bir iki okul haricinde onların fikrî aydınlanmalarına (tenvir-i fikr) katkı sunmak için hiçbir dersin okutulmadığını belirtmiştir. Bu durumu bir tür intihar olarak tanımlayan Cemil Said Bey, bu nedenle daha önce otoriteyi sağlayan, huzur ve güveni tesis eden Türklerin geri kaldıklarını, gelişmiş ve ilerlemiş olan gayrimüslimleri idare edemez duruma geldiklerini ifade etmiştir.¹³

Osmanlı toplumunda bu ahengın bozulmasından dolayı Avrupa'nın endişelerinin arttığını düşünmektedir. Bu amaçla düzenin devamlılığını sağlamak ve Osmanlı'da yaşayan farklı milletler arasındaki ahengın yeniden tesis edilmesi için Avrupa'nın "ıslahat layihalar" ile birlikte birtakım tedbirler alınmasını teklif ederek olabildiğince ülkenin istikrarını, bütünlüğünü, birlik ve beraberliğini korumaya çalıştığını savunmuştur. Yapılan ıslahatların yerinde olup olmadığı hususunun tartışılabileceğini fakat gerçekleştirilen ıslahatların Osmanlı'nın dağılmasını hazırladığı gibi bir iddianın da gerçeğı yansıtmadığını ifade etmiştir. Hatta Cemil Said Bey, Türk unsurunun yeniden güçlenebileceğı ve devlet yönetiminde eski ahengi sağlayabileceğı fikrine istinaden Avrupa'nın meşrutiyeti desteklediğini belirtmiştir. Ancak tüm bu olumlu yaklaşımlara rağmen Cemil Said Bey, aydınlarımızın ve İttihat ve Terakki'nin devletin ilerlemesi ve yükselmesinin önündeki zincirleri kıramadığını, medeniyet yanlılarının umudunu ve beklentisini

¹² C. Said, a.g.e., s.20 vd.

¹³ C. Said, a.g.e., s.21.

boşa çıkardığını ifade etmiştir. Bu süreçte her şeye rağmen önemli gelişmelerin yaşandığını, okulların çoğaldığını, kötü idare ve kötü niyetlilerin önüne geçildiğini, nispeten iyi yetişmiş memurların atandığını ifade etmiş; ancak tüm bu olumlu gelişmelere rağmen durumun düzelmesi için daha köklü bazı inkılapların yapılmasını gerekli görmüştür.¹⁴

II. Meşrutiyet ilan edilene kadar neredeyse tüm sorunların kaynağı olarak Sultan II. Abdülhamid'in gösterildiğini belirten Cemil Said Bey, bu anlayışın eksik ve hatalı olduğunu, II. Meşrutiyet'in ilanına rağmen sorunların çözülememiş olması, problemlerin daha köklü olduğunu gösterdiğini dile getirmiştir. Bu süreçte özellikle milletin cehaletinin ve muktedirlerin yetersizliklerinin gün yüzüne çıktığını belirterek devletin yıkıma doğru yuvarlanmasının daha derin sorunlardan kaynaklandığına işaret etmiştir.¹⁵

Cemil Said Bey Osmanlı'nın yaşadığı bu derin sorunlardan dolayı payidar olamayacağı fikrinin Avrupa'ya yayılmasıyla birlikte Avrupa'nın Osmanlı'ya bakışının değiştiğini, böylece kötüye giden durumun daha da hızlandığını söylemiştir. Neticede Balkanlarda birbirlerine düşman olan devletlerin bile ittifak yaparak Osmanlı'ya karşı aldıkları galibiyet ile Avrupa'nın Osmanlı hakkındaki tavırlarının daha da netleştiğini ve keskinleştiğini belirten Cemil Said Bey, Balkan Savaşları (1912-1913)'ndan¹⁶ sonra Avrupa'nın artık istiklâlimizi ve toprak bütünlüğümüzü korumaktan vazgeçtiğini ve yeni bir Dünya savaşına yol açmayacak şekilde Osmanlı'nın dağılmasına odaklandığını; ancak büyük devletlerin iç dengeleri sayesinde sadece zamana bırakıldığını ifade etmiştir.¹⁷

¹⁴ C. Said, a.g.e., s.21 vd.

¹⁵ C. Said, a.g.e., s.22.

¹⁶ Balkan Savaşları hakkında detaylı bilgi için bkz. Richard C. Hall, **Balkan Savaşları/1912 -1913 I. Dünya Savaşı'nın Provası**, (Çev. M. Tanju Akad), Homer Kitabevi, (1. Basım) İstanbul 2003.; **1912-1913 Balkan Harbi, Trakya Harp Sahnesinden Mütarek 1913 Balkan Harbi, Trakya Harp Sahnesinden Mütarekeye Kadar Vuku' Bulan Olaylar**, C. 1, Erkan-ı Harbiye-i Umumiye Harp Tarihi 1 nci Şube, Berlin, 1914.; **1912-1913 Balkan Harbi'nde Türk-Bulgar Harbi, Kırklareli Harekâtı**, (Çev. Murat Tunca) C. II, Bulgaristan Harbiye Nezareti Genelkurmay Dairesi Harp Tarihi Encümenince neşredilmiştir, Askeri Basımevi, İstanbul 1943.; Ahmet Nihat, **Askeri Tarih ve Coğrafya, 2 nci Kitap 1 nci Kısım, Balkan Seferi, Harbiye Mektebi Matbaası**, İstanbul 1928.; Ali Şükrü – Şerafettin; **Balkan Harbi, Tarih-i Harp Meseleleri**, Erkan-ı Harbiye Mektebi Matbaası, İstanbul 1926.; **Balkan Harbi**, Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Balkan Harbi Etüt Başkanlığı Yay., Genelkurmay Basımevi, 1979.; **Balkan Harbi 1912-1913 Mütarekeye Kadar Trakya Harp Sahnesindeki Olaylar**, (Çev. Süreyya Öney).; Balkan Savaşları kaynakçası için bkz. Hakan Bacanlı, Balkan Savaşları Kaynakçası, Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi / Journal of Turkish World Studies, XII/2 (Kış 2012), s.265-307.

¹⁷ C. Said, a.g.e., s.22 vd.

Cemil Said Bey, Avrupa'nın bu politik değişiminin taassuptan kaynaklanmadığını belirterek şartların değişmesiyle Avrupa'nın Osmanlı'ya karşı olan negatif yaklaşımının da değişebileceği fikrindeydi. Uluslararası ilişkilerde geçerli akçenin güç olduğunu vurgulayan Cemil Said Bey, sahip olunan güç oranında milletlerin başarılı olunabileceğini dile getirmiştir. Toprak paylaşımı hususunda da bu esasın geçerli olduğunu belirterek Avrupa'nın Osmanlı'ya yönelik politikasını değiştirmesinin tek sebebinin Osmanlı'nın zayıflamasından kaynaklı olarak yaşanan otorite boşluğuna dayandırmıştır. Avrupa'da din ile devlet işlerinin tamamen birbirinden ayrıldığını, Avrupa devletlerinin siyasetlerinde siyaset ve iktisat ile ilgili meselelerin dinî mülahazalardan bağımsız olarak ele alındığını belirten Cemil Said Bey, Avrupa siyasetinin duruma ve zamana göre yeniden şekillendirildiğini belirtmiştir.¹⁸ Ülkemizde de eşi görülmemiş ciddi bir faaliyetin söz konusu olduğunu, bu hızla devam edilmesi durumunda sanayinin gelişeceğini, eğitimde ilerlemenin sağlanacağını, ülkenin imar edileceğini ve Avrupa medeniyetinin ülkemizde gelişmesi ve inkişaf etmesini engelleyen unsurların ortadan kaldırılacağı öngörüsünde bulunarak bu gelişmelerin yaşanması durumunda Avrupa'nın mevcut siyasetinin lehimize değişeceğini iddia etmiştir.¹⁹

Osmanlı'nın dağılma ve parçalanma tehlikesi altında olmasının temel nedeninin medeniyetten geri kalınması olduğunu belirten Cemil Said Bey, bu durumdan kurtulmanın yolu olarak koyun olmaktan çıkıp kurt olmayı göstermiştir. Kurt olmak ne anlama gelmektedir? Cemil Said Bey'in fikir dünyasında kurt olmak kesinlikle sömürgeci olmak demek değildir. Ona göre kurt olmak, medenileşmek ya da bir başka ifadeyle Avrupalılaşmaktır. Ancak bu şekilde kurtlar sofrasında koyun olmaktan kurtulabileceğimizi düşünen Cemil Said Bey'in fikriyatının temeli de kurtlar sofrasındaki koyunun nasıl kurtarılacağı ve yeniden nasıl kurt olunacağına dairedir.

¹⁸ Bu çerçevede Adalar meselesini gündemine alan Cemil Said Bey, Adaların kime verileceğinin bahriyemizin gücünün belirleyeceğini Yunanlılara verilse bile gücümüz olursa onu tekrar geri alabileceğimize işaret etmiştir. Büyük devletlerin adaları Yunanlılara vermesi üzerine ittifak ettiği haberlerinin dahi önemsiz olduğunu, öyle olsa bile kuvvetli bir ordu karşısında Yunanlılar sadece bu taahhüde güvenirlerse vay onların haline diyerek uluslararası ilişkilerde güç unsurunun ne kadar önemli olduğunu vurgulamaktadır. Diğer yandan Avrupa'nın toprak bütünlüğümüzü muhafaza ettiği bir zamanda Girit'i Yunanistan'a vermemek için silahlı kuvvetlere başvurduğu hatırlatmasında bulunan Cemil Said Bey, Yunanlılar güçlü bir ordu kurması ve denizde hakimiyeti sağlamaları üzerine de Avrupa tersi bir yola başvurduğuna işaret etmiştir. Cemil Said Bey, Avrupa'nın kesinlikle taassup gereği din ve mezhebine göre hareket etmediğini bizim gücümüze göre tavır belirlediğine dikkat çekmiştir.

¹⁹ C. Said, a.g.e., s.24 vd.

Yaşadığımız sorunların tek çözümünün medenileşmek olduğunu savunan Cemil Said Bey, medenileşmenin bir tercih değil kaçınılmaz bir zorunluluk olduğu düşüncesindeydi. Bu nedenle cehalet ve taassuptan kaynaklı medeniyetin hayırlı girişimlerini engellemeye çalışan güçlü bir kitlenin olduğunu fakat bu çabaların nafile çabalar olduğuna inanıyordu. Medenileşmenin bir ihtiyaç olduğunu belirten Cemil Said Bey, zamanı geldiğinde çağın ihtiyaçlarının bir sel gibi önüne çıkacak her şeyi alıp götüreceğine hiç şüphesi yoktu. Ancak onun endişesi, gelecek olan bu selin aynı zamanda gücü oranında zarar da vereceği ve tahripkâr sonuçlar doğuracağı ile ilgiliydi. Bu endişeden dolayı Cemil Said Bey, çağın ihtiyaçları karşısında var olan bu engelleri kendi irademizle kaldırmamız gerektiğini savunmuştur.²⁰

2.3.Batılılaşmanın Sınırları

Osmanlı'nın kendisini Batı karşısında eksik hissetmesiyle birlikte Osmanlı devlet ricali ve aydınları arasında Batılılaşmanın kaçınılmaz olduğu hususunda bir anlayış birliği oluşmuştu. Fakat Batı'dan nelerin alınması ve nelerin geri bırakılması mevzusuna gelince anlaşmazlık devam etmekteydi. Her aydın ve devlet adamının Batı'ya yaklaşımı farklı olsa da onların genel yaklaşımını şöyle izah edebiliriz: Tanzimat döneminin muhafazakâr aydınları Namık Kemal, Ali Suavi, Şirvanizade Rüştü Paşa ve Ziya Paşa gibi Yeni Osmanlılar, Batılılaşmanın elzem olduğunu ancak Batı'nın dinî ve kültürel değerlerinin hariç tutularak sadece Batı'da ilim ve fennin alınması gerektiğini savunmuşlardır. Bilim ve tekniğini almanın zorunluluğuna işaret eden Yeni Osmanlılar, Batının kültürü, dinî, fikrî ve felsefî anlayışları hususunda ise bir zorunluluğun olmadığı görüşündeydiler.²¹

Yeni Osmanlılara yakın bir yaklaşım sergileyen İslamcılar da Batı'nın teknik ve ilmî açıdan ilerlemiş ve üstün olduklarını kabul ederek bu yönlerinin alınması gerektiğini savunmuşlardır. Manevî ve ahlaki açıdan ise Batı'nın bir gerileme ve zafiyet içinde oldukları düşüncesiyle manevi ve ahlaki yönlerinin alınmasını reddetmişlerdir. İslamcılara göre İslam'ın mazisinden kuvvet alan ahlakı, sosyolojisi ve siyaset prensipleri, onun yükselmesi için XX. asırda lüzumlu şartların muhtevi olduğunu savunarak bu çerçevede Batı'dan alınacak bir değer olmadığını, sadece Batı'nın teknikte, ticarete ve makinedeki üstünlüklerinden yararlanmanın lüzumunu

²⁰ C. Said, a.g.e., s.38.

²¹ Taner Aslan, "Osmanlı Aydınlarının Gözüyle Batılılaşma" Erdem Atatürk Kültür Merkezi Dergisi, Aralık 2009, S. 55, ss.1-32., s.14.

savunmuşlardır. Amacın İslam'ın temel prensiplerine dönüş olması gerektiğini savunan İslamcılar, Batı'nın tümüyle alınmasıyla bir ilerlemenin mümkün olmadığı fikrindeydiler.²²

İslamcıların önemli simalarından olan Mehmet Akif Ersoy'un aşağıdaki mısraları İslamcıların garba yaklaşımını güzel bir şekilde izah etmektedir:

“Alınız ilmini Garb'ın, alınız san'atını;

Veriniz hem de mesâînze son sür'atini.

Çünkü kâbil değil artık yaşamak bunlarsız;

Çünkü milliyeti yok san'atın ilmin; yalnız,

İyi hâtırda tutun ettiğim ihtârı demin;

Bütün edvâr-ı terakkîyi yarıp geçmek için,

Kendi “mahiyet-i rûhiye” niz olsun kılavuz.

Çünkü beyhûdedir ümmîd-i selâmet onsun.”²³

İlmî ve teknik yönden Batı'dan yararlanmak gerektiğini savunan İslamcılar, bu yararlanmanın iki prensibe dayanması gerektiğini savunmuşlardır. Taklitten sakınmak ve yapılan iktibasların İslam'ın inkişaf kanunlarına ve ihtiyaçlarına uygun olması gerektiğini dile getirmişlerdir.²⁴

Türkçülük fikriyatı da İslamcılara yakın bir yaklaşım ortaya koymuştur. Türkçülüğün önemli ideologlarından biri olan Ziya Gökalp, muasırlaşmanın aletten doğduğunu belirterek meselenin teknik ve maddi unsurlardan ibaret olduğunu ve bir milletin gelişmiş milletlerin kullandığı bu aletlerin hepsini yapabilen ve kullanabilir duruma gelene kadar Batıdan yararlanması gerektiğini savunmuştur. Muasırlaşmanın Avrupalılar gibi otomobiller, tayyareler yapıp kullanabilmek olduğunu ifade eden Gökalp, meseleyi teknik boyuta indirgemıştır. Muasırlaşmanın şekilce ve maişetçe Avrupalılara benzemek olmadığını Batı'nın ilmî ve amelî aletlerle fenlerinin alınması ile yetinilmesi gerektiğini, dinden ve medeniyetten doğan değerlerin alınmasının gereksiz olduğunu dile getirmiştir.²⁵

²² Tarık Zafer Tunaya, **İslamcılık Akımı**, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yay., İstanbul 2007, s.62.

²³ Mehmet Akif Ersoy, **Safahat**, Beyaz Çizgi Yay., Ankara 2013, s.194 vd.

²⁴ T. Z. Tunaya, a.g.e., s.64 vd.

²⁵ Z. Gökalp, a.g.e., s.31.

Bir milletin körü körüne başka milletin dinî, ahlaki ve bedii duygularını taklit etmesinin feci neticeler doğuracağını belirten Gökalp, ilerlemenin ve terakki etmenin yolu milliyet ruhunun canlandırılmasından geçtiğini savunmuştur. Gökalp “Biz, medeniyetçe, irfânca, iktisatça ve tehzipçe Avrupa milletlerinden çok geri kalmış olduğumuzu inkâr etmeyiz ve medeniyetçe onlara yetişmek için bütün kuvvetimizle çalışacağız. Fakat kültür itibariyle, hiçbir milleti kendimizden üstün görmeyiz. Bize göre, Türk kültürü dünyaya gelmiş ve gelecek olanların en güzelidir. Buna göre, ne Fransız kültürünün, ne de Alman kültürünün taklitçisi ve tabii olmamıza imkân yoktur. Biz, onları da diğer kültürler gibi yalnız milletlerine mahsus hususî kültürler sayarız ve onlardan, diğer kültürler gibi yalnız egzotik bir zevkle lezzet alırız.”²⁶ diyerek Avrupa’nın kültürünün taklit edilmesine karşı çıkmıştır. Genel olarak Türkçüler her yönüyle Batılılaşmaya karşı çıkmış ve çağdaşlaşmanın Avrupa’nın maddi gelişmişliğinden yararlanmak ile sınırlandırılmasını savunmuşlardır.

Her üç fikrî cereyan arasında Batılılaşma hususunda farklılıklar olsa da Batı’nın ilminden ve fenninden yararlanma hususunda bir görüş birliği vardı. Bu fikrî cereyanları savunan aydınlar Avrupa’nın ilmî, fennî, iktisadî ve siyasi yönlerinin üstün olduğunu ve almamız gerektiğini savunurken Batı’nın manevi üstünlüğü fikrini reddederek manevi ve kültürel yönden örnek alınmaması gerektiğini savunmuşlardır.

Yukarıdaki düşünce akımlarına göre daha radikal bir yol benimseyen Batıcı aydınlar ise Avrupa’dan başka bir medeniyet olmadığından Batı medeniyetinin gülüyle dikeniyile alınması gerektiğini savunmuşlardır. Aralarında fikrî nüanslar olmasına rağmen bu konuda ortak bir yaklaşım benimseyen Batıcı aydınlar, Batı medeniyetinin her yönüyle alınmasının elzem olduğunu ifade etmişlerdir. Batıcı aydınlardan biri olan Cemil Said Bey de medeniyetin temsilcisi olarak Avrupa’yı görmekteydi. Bu nedenle Avrupa’nın sadece ilim ve tekniğini değil ahlak ve adap kaidelerinin de alınmasının lüzumuna vurgu yapmıştır. “*Avrupa adatının iyisini alalım, fenasını bırakalım.*” gibi sözlerin ciddi ve makul karşılanamayacağını, kimsenin bir fenalığı isteyerek kabul edemeyeceğini belirterek her gülün dikeniy olduğu gibi medeniyetin de kötü taraflarının olduğunu; Avrupalıların da bunların ıslahına çalıştıklarını belirtmiştir. Her şeye rağmen medeni Avrupa’da sefaletin bizden daha az olduğunu ifade ederek ülkemizde iklimin uygun olmasına ve topraklarımızın münbitliğine rağmen Avrupa hayatına nispetle daha mesut

²⁶ Ziya Gökalp, **Türkçülüğün Esasları**, Türk Kültür Yayını, (5. Baskı), İstanbul, Tarihsiz, s.98.

olmadığımızı belirtmiş, medeni hayatın tesisiyle oluşacak faydanın, hâlihazırdaki durumdan kat kat fazlası olacağı iddiasında bulunmuştur. Cemil Said Bey, Avrupa hayatının ne kadar süratli bir şekilde hayatımıza girerse devletimizin temelini de o kadar sağlamlaşacağını ifade etmiştir.²⁷

Cemil Said Bey, Batı'nın her şeyiyle alınması gerektiğini savunurken Batı'nın her yönüyle üstün olduğu iddiasında değildir. İlim ve fen alanında Batı'nın üstünlüğünü vurgularken ahlak ve adap hususunda ise Batı'nın üstün ya da aşağı olduğu iddiasında değildir. Cemil Said Bey, ahlak ve adap konusunda iki toplum arasında büyük ayrılıkların olmadığı fikrindeydi. Avrupa'da kısa bir süre yaşayan ve onların sosyal hayatlarına tanık olan kimi insanlarımızın Avrupa hayatına dair derin vukufiyete sahiplermiş gibi tespitlerde bulunarak bizde edebini olduğunu, Avrupalıların ise edebi hiç bilmediklerini ve bundan dolayı da bizim Avrupalıların hayatına adapte olmamızın mümkün olmadığını iddia ettiklerini belirten Cemil Said Bey, Avrupa'nın toplumsal hayatı ile bizim toplumsal hayatımız hakkında yapılan bu değerlendirmenin doğru olmadığını savunmuştur. Cemil Said Bey, edep kelimesine saplanmak yerine genel ahlak kuralları çerçevesinde medeniyet âlemi ile kendimizi mukayese etmemizin akla ve menfaatlerimize daha uygun olacağını savunmuştur.²⁸

Batı ile ülkemizdeki toplumsal hayat hakkında bir mukayese yapan Cemil Said Bey, görünüşte ülkemizde büyük bir sessizliğin ve edebini olduğunu, sokaklarda kadınların seslerinin işitilmediğini hatta varlıklarının bile hissedilmediğini, şakalaşmalara, kahkahalara ve eğlencelere şahit olunmadığını belirterek en büyük zevkin kahve ve sigara içmek olduğunu ifade etmiştir. Fakat bunun aksine Avrupa'da ise halkın içip eğlendiği büyük gazinoların, her yerden yükselen müzik seslerinin, balolarda kahkaha seslerinin eksik olmadığını belirterek görünüşte iki yaşam tarzı arasında ciddi farkların olduğunu; ancak bu farkın özde değil sadece dış görünüşten ibaret olduğunu iddia etmiştir.²⁹

Eğlenmenin insanlar için bir ihtiyaç olduğunu belirten Cemil Said Bey, sadece doğal ihtiyaçları için çalışan ve zevk için çalışmayan toplumlarda miskinlikten ve tembellikten başka bir şeyin beklenemeyeceğini ifade ederek çalışkan insanların ise zevk için çalıştıklarını bunun için de çalışmalarının karşılığını

²⁷ C. Said, a.g.e., s.59.

²⁸ C. Said, a.g.e., s.39.

²⁹ C. Said, a.g.e., s.40.

görmek istediklerini; şayet çalışmalarının karşılığını görmezlerse çalışmalarının anlamsızlaşacağı tespitinde bulunmuştur. Bu anlayıştan dolayı Avrupa’da yüz binlerce kişinin eğlence kültüründen dolayı çalışmakta ve ekmeklerini kazanmakta olduğunu belirten Cemil Said Bey, Osmanlı toplumunda ise bunun aksine mesire yerlerinde gezmenin bile günah sayıldığını ve kendilerine hiçbir fayda sağlamayacak şekilde dünya zevklerinden mahrum ettiklerini dile getirmiştir.³⁰

Cemil Said Bey’e göre eğlence kültürüne görünüşte bu şekilde yaklaşan insanlarımızın aslında eğlence kültürüne karşı tavırları çelişkilidir. Bir yandan eğlence kültürüne düşmanlık edilirken diğer yandan bu eğlencelerin kötü bir taklidinin yapıldığını ifade etmiştir. Toplumumuzun küçük ölçekte kabul ettiği bazı eğlenceleri daha geniş alanda medeni ölçülerde yaşanmasını reddettiklerini belirtmiştir. Mesela Avrupa’da aile hayatına verilen önem ve geçim konusunda yaşanan daralmadan dolayı geç evlenen gençlerin kadınlarla eğlenmesi tabii karşılanırken buna karşılık bizde meşru eğlencelerin bile suç olarak değerlendirildiğini ve cezalandırıldığını belirtmiştir. Aynı toplum tarafından gayrimüslim tebaanın bu gibi hareketlerinin tabii karşılandığını ve hatta Müslüman erkeklerin Hıristiyan kadınlarla kurduğu gayrimeşru ilişkilerin bile doğal karşılandığını ifade etmiştir. Ahlak kurallarına dair toplumsal algıdaki bu gibi çelişkilere dikkat çeken Cemil Said Bey, İslam adabını genel adap kurallarından ayırmağa kalkışmanın doğru olmadığını belirtmiştir. İddiaların aksine Avrupa’nın genel ahlak kurallarını yok saymadığını, bu nedenle adap kuralları üzerinde Müslümanları diğer toplumlardan ayırıştırmanın en fazla Müslümanlara zarar vereceğini ifade etmiştir.³¹

Müslümanların zihninde Avrupa’nın ahlaksız ve edepsiz olduğu algısının olduğunu ifade eden Cemil Said Bey, bunun yanlış bir algıdan kaynaklandığını belirtmiştir. Müslümanların Avrupa toplumunu gerçekte tanımadığını, Avrupa toplumu hakkındaki bilgilerin “mundar romanlar” üzerinden öğrenildiğine işaret ederek bu bilgilerin gerçekte bir karşılığının olmadığını savunmuştur. Avrupa’yı yakından tanıyan Cemil Said Bey’e göre Avrupa toplumu sosyal hayatta namus ve ahlaka çok önem vermekteydi. Mesela zannedildiği gibi her evli kadının evini rast gelen erkeğe açmadığını, bir kız ile bir erkeğin yalnız bir şekilde تنها yerlere

³⁰ C. Said, a.g.e., s.40.

³¹ C. Said, a.g.e., s.41.

gitmediğini, namuslu kadınların fahişelerle görüşmediğini ve onları cemiyetlerine kabul etmediklerini, alenen fahişelik yapan bir kadınla kimsenin evlenmediğini, böyle bir evlilik yapan memurların görevden alındığını, bir erkeğin hiçbir zaman bir kadına karşı edepsizlik yapmadığını ileri sürmüştür. Ayrıca Avrupa'da bir kızın bakire olup olmadığına önem verilmediği fikrinin de yanlış olduğunu belirten Cemil Said Bey, namus meselesinden dolayı Avrupa'da her gün cinayetlerin işlendiğini ifade etmiştir.³²

Avrupa toplumunda durumun böyle olmasına mukabil bizde peçe altında, kafes içinde edep ve namusun kabul etmeyeceği pek çok fiilin yapıldığı imasında bulunan Cemil Said Bey, her millette olduğu gibi bizde de ahlaka mugayir durumların var olduğunu, sürekli kendimizi beğenmek, kendi dışımızdaki herkesi namussuz ve edepsiz olduğunu söylemenin yakışık kalmayacağını belirtmiştir. Cemil Said Bey, genel ahlak kuralları ve İslam'ın genel ahlak kuralları diye önümüze konulan değerlerin de İslam şeriatı ile kesinlikle münasebetinin olmadığını iddia etmiştir. Bu ahlak kurallarının ya aydınların ya da halktan birilerinin gelenek ve görenekleri olduğunu, hayatımızdaki değişime rıza göstermeyen ve yanlış bir anlayışla önümüze çıkarılan değerler olduğunu ifade etmiştir.³³ Genel ahlak kurallarının tatbik edilmesinde Müslümanlar ile gayrimüslimler arasında ikircikli bir yaklaşımın sergilendiğini iddia ederek tüm topluma eşit bir şekilde yaklaşmak gerektiğini savunmuştur.³⁴

Hülasa Cemil Said Bey'e göre her konuda olduğu gibi genel ahlak kurallarında da medeni âlemde cari olan usul ve kaidelere uymaktan başka çare yoktur. Nasıl ki medeniyet bir milletin tekelinde değilse adab-ı umumiye dediğimiz genel ahlaki kurallar da bir toplumun, bir milletin tekelinde değildir. Bir millete ait adab-ı umumiye aramanın anlamsız olduğunu, doğru yoldan sapıp sarp kayalardan sonra yeniden yuvarlanıp doğru yola geldiğimiz gibi bizim de Avrupa medeniyetini

³² C. Said, a.g.e., s.42.

³³ C. Said, a.g.e., s.42 vd.

³⁴ Bu noktada toplumda din farkı gözetmeksizin herkese eşit davranılması gerektiğini savunmuştur. Bu hususta ülkemizde garip durumların ortaya çıktığını ve gayri Müslimlerin bile bu durumu kanıksadığına işaret etmiştir. Örneğin ülkemizde Müslüman bir kadına laf atıldığında o kadına namuslu mu değil mi diye bakmayıp o erkeği her türlü cezaya layık gördüğümüzü ama gayri Müslim bir kadına bırakın laf atılmasını, elle taciz edilse bile buna kayıtsız kalabildiğimizi ve gayrimüslim kadınların da bu durumu kanıksadıklarını ve artık şikâyete bile kalkışmayarak sadece kendi kendilerini savunmaya çalıştıklarını ifade etmiştir.

kabul etmemek için çeşitli yollara saptığımızı ve fakat çeşitli darbeler aldıktan sonra bizim de bu medeniyeti kabul etmek durumunda kalacağımızı ileri sürmüştür.³⁵

2.4.Medenileşmenin Önündeki Engel: Yabancı Düşmanlığı

Osmanlı Devleti'nin Batılılaşmasını ve Batı medeniyetine entegrasyonunu engelleyen önemli bir sorun vardı. Cemil Said Bey bunu yabancı düşmanlığı olarak ifade etmektedir. Yabancı düşmanlığı, halkın düşüncesine hâkim olduğu müddetçe halk her alanda Batılılaşmaya karşı duracaktı. Negatif milliyetçiliğin bir versiyonu olan yabancı düşmanlığının taassuptan kaynaklanmadığını belirten Cemil Said Bey, yabancı düşmanlığını bir medeniyet sorunu olarak değerlendirmiş ve konuya geniş yer ayırmıştır.³⁶

Uzun yıllar bulunduğu coğrafyada kendi kendine yeten ve tartışmasız bir güç olan Osmanlı Devleti, dünyanın hiçbir bölgesinde onun için örnek alınacak bir millet olmadığı gibi hele hele ehl-i küfür milletlerden alınacak hiçbir değer olacağına inanmıyordu. Osmanlı'nın sahip olduğu bu tavır, Osmanlı toplumunun Avrupa medeniyeti ile entegrasyonunu da engellemiştir. Bunu yabancı düşmanlığı olarak niteleyen Cemil Said Bey, Müslüman halkın kendileri dışında kalan yabancılara, ayırt etmeksizin “el-küfrü millet-i vâhide” demek suretiyle bütün yabancılara birbirleriyle eşitlediklerini belirtmiş ve bu yaklaşımın çok tehlikeli olduğunu vurgulamıştır. Cemil Said Bey, “Xénophobie-ksenofobi” diye tabir edilen yabancı düşmanlığının sürdürülmesinin yabancılara değil Osmanlı'nın iç ve dış siyasetini vuracağını ve zamanla kendini gerçekleştiren kehanete dönüşebileceğine işaret ederek düşmanlarının kendisi karşısında birleşmesini sağlayabileceği uyarısında bulunmuştur.³⁷

Bireysel hayatta dost düşman ayrımında yapılan hataların millet hayatında da sürdürüldüğünü belirten Cemil Said Bey, millet olarak devletlerarasında süren ilişkiler hariç her konuda dini esas aldığımızı ve bundan dolayı çoğu zaman kuracağımız dostlukları baştan bitirdiğimizi ifade etmiştir. Bu toptancı yaklaşımdan dolayı Cemil Said Bey, çoğu zaman Hıristiyan diyerek birbirinden çok farklı olan Yunan, Bulgar, Fransız ya da İtalyanlar arasında hiçbir ayırım yapmadığımızı, hatta

³⁵ C. Said, a.g.e., s.44.

³⁶ C. Said, a.g.e., s.9.

³⁷ C. Said, a.g.e., s.9 vd. Bunun bir örneğinin zamanında Çin'in başkenti Pekin'de gerçekleştiğini belirten Cemil Said Bey, Pekin'de yabancılara karşı yaşanan Boxer Ayaklanması'nın Avrupa devletleri ile Japonya'yı bir araya getirdiğini ve hatta her fırsatta birbirlerine düşmanlık yapan Almanya ve Fransa'nın bile buraya diğer devletlerle birlikte asker gönderdiklerini ifade etmiştir.

ülkemizde yaşayan Rum, Ermeni ve Yahudiler arasında bile fark gözetmeden dostluğumuzu kestiğimizi ve herkese yabancı muamelesi yaptığımızı dile getirmiştir.³⁸

Yabancı düşmanlığını eleştiren Cemil Said Bey, içte ve dışta yabancıların zaman zaman milletimiz aleyhine oluşturdukları ittifakları da kesinlikle göz ardı etmemiştir. Fakat yine de dışarıda milletimizin hukukuna karşı ittifaklar olsa da, milletimiz zor durumda kaldığında yerli, gayrimüslim unsurların yardım etmese de, mecbur kalmadıkça vergi vermeyip fırsat buldukça da kötülük yapsalar bile tüm medeni âleme ve yerli gayrimüslim unsurlara düşmanlık etmenin doğru olmadığını savunmuştur.³⁹

Milletimizin medenileşmesinin önündeki önemli engellerden biri olan yabancı düşmanlığının “taassup”tan kaynaklanmadığını belirten Cemil Said Bey, yabancıların milletimize olan düşmanlığının da “Hıristiyanlık taassubu” şeklinde izah edilmesine karşı çıkmıştır. Tarihte bunun aksine pek çok olayın yaşandığını belirten Cemil Said Bey, Balkanlarda Osmanlı’ya karşı tüm Hıristiyanların dâhil olması için ilan edilen Haçlı savaşlarının medeniyet âleminde alay ile karşılandığını belirtmiştir. Diğer yandan bu devletlerin kendi aralarında da savaştıklarına dikkat çeken Cemil Said Bey, yine aynı şekilde iki Hıristiyan devlet olan Fransa ile Almanya arasındaki düşmanlık da meselenin “Hıristiyanlık taassubu” olmadığını ortaya koymuştur.⁴⁰

Klasik Ortaçağ Hıristiyan dünyasında yaşananlar kısmen dinî taassupla izah edilse bile modern dönemde hayatı boyunca kiliseye hiç uğramamış, hatta kiliseye karşı durmuş seküler bir Fransız’ı Doğu’nun taassup abidesi Hıristiyanları ile bir tutmanın yanlış olduğunu vurgulamıştır. Cemil Said Bey’e göre kısmen dinî taassuptan söz edilse bile milletleri asıl harekete geçiren unsurun “menfaat” olduğunu ifade etmiştir. Avrupa milletleri ile aramızdaki dost ve düşmanlığın da dinden ziyade çıkarı dayandığını savunan Cemil Said Bey, Kanuni Sultan Süleyman (1520-1566) döneminde Hıristiyan Fransa ile kurulan ilişkiler, Kırım Savaşı’nda Avrupalı Hıristiyan devletlerin Hıristiyan Rusya’ya karşı bizimle yaptıkları

³⁸ C. Said, a.g.e., s.13.

³⁹ C. Said, a.g.e., s.14.

⁴⁰ C. Said, a.g.e., s.14.

ittifakların bu gerçeği ortaya koyduğunu belirterek milletlerarası münasebetlerde çıkarlar karşısında gerçek taassupların bile etkisizleştiğini ileri sürmüştür.⁴¹

Yabancı düşmanlığının küçük yaşta kazanıldığını belirten Cemil Said Bey, bunun birkaç noktada milletimize zarar verdiğini savunmuştur. Birincisi toplumsal bir ayrışmaya neden olacağı için aynı hukuka tabi medeni bir toplum inşa edilmesine sekte vuracaktır. Bu aslında her şeyden önce toplumsal barışı tehdit edecektir. İkincisi medeni milletlerin toplumsal yapılarını takdir edemediğimiz için onların fen ve ilminden de uzak kalmamamıza neden olacaktır. Yabancıların ilminden uzak kaldığımız takdirde ise onlarla iç içe yaşasak bile çağdaş medeniyetten yeteri kadar yararlanamayız. Üçüncü zarar ise karşı tarafta bir düşmanlık duygusunu geliştireceği için yabancıların aleyhimize birleşmesi tehlikesidir. Bu da siyasi ve askerî olarak kaybedeceğimiz anlamına gelecektir.⁴²

Muhabbet iki taraflı olur, diyen Cemil Said Bey, yabancıların düşmanlığını gördüğümüz gibi dostluğunu da gördüğümüzü belirtmiştir. Her millette insanlık ve nezaket tecelli ettiği gibi cinayet ve ihanetin de tecelli edebileceği realitesine dikkat çekerek sırf birileri yabancıdır diye düşmanlık etmenin yanlışlığına işaret etmiştir. Elbette yabancılara düşmanlık etmeyeceğiz diye hukukumuzdan ve meşru müdafaamızdan vazgeçecek değiliz. Milletimize kötülük yapan, ülkemizi işgal etmek için yüz binlerce insanımızın kanını döken adamlardan intikam almamızın ve kaybettiğimiz yerleri geri almak için çalışmamızın bir görev olduğuna da işaret etmiştir. Meşru savunma hakkımızı yabancı düşmanlığı gibi zararlı ve manasız hislerle birleştirmememiz gerektiğini ifade etmiştir.⁴³

2.5.Hakiki Teceddüdün İctimai Temelleri

Medeni bir toplumun inşa edilmesi için hakiki bir teceddüt şarttır. Hakiki bir teceddüt için içtimai yapıda köklü değişimlere gitmek gerekiyor. Bunun için de başta cehalet olmak üzere, taassup ve yabancı düşmanlığının ortadan kaldırılması; ilimde, sanatta, ahlak anlayışında, kadınların sosyal konumlarında köklü değişime yol açarak medeniyetin inşasına zemin hazırlanması gerekiyor. Bu hususta kınayıcıların kınamasından korkmayan medeni cesaret sahibi aydın bir kitlenin ortaya çıkarılması, medeni bir toplum için elzemdir. Fiziksel ve ruhsal yönden eğitilmeden, bilimsel bir

⁴¹ C. Said, a.g.e., s.14 vd.

⁴² C. Said, a.g.e., s.16 vd.

⁴³ C. Said, a.g.e., s.18 vd.

eğitim anlayışıyla cehaletle mücadele edilmeden, yabancı düşmanlığı ve taassuptan kurtarılmadan medeni bir toplum inşa edilemez. Milletın felaha, devletin salaha ulaşmasının yolu, içtimai yapıda gerçekleştirilecek bir inkılabaya bağlıdır.

Milletimizin yeniden medeniyet sahnesindeki yerini almasına yönelik Osmanlı devlet ricali arasında bir amaç birliğı vardı. Fakat bunun yöntemi, sınırları, programının ne olacağı konusunda görüş ayrılıkları sürmekteydi. Bu nedenle Cemil Said Bey de kendi penceresinden “Teceddüd-i hakiki nasıl olmalıdır?” sorusu çerçevesinde ilk müstakil eserini bu hayati probleme ayırarak cevap bulmaya çalışmıştır. Medeni bir toplumun inşa sürecine yoğunlaşan Cemil Said Bey, medeniyete ulaşma amacını sosyolojik değışim üzerine temellendirmiştir. İki yüz yılı aşkın bir süreden beri devletin kurtuluşunun askerî alandaki reformlarla mümkün olabileceğini düşünüp ordunun güçlendirilmesini isteyenlere karşı, kendisi de bir asker olan Cemil Said Bey farklı bir tez ortaya koymuş ve tüm toplumsal dinamiklere birden hareket kazandırarak medeni toplumun inşasının sağlanması gerektiğini vurgulamıştır. Çünkü askerî modernleşme alanında gerçekleştirilen onca ıslahat çalışmalarına rağmen yenilgilerin önü alınamamış ve arzulanan başarı sağlanamamıştır. Bundan dolayı yaşanan yenilgi ve gerilemenin salt teknik bazı eksikliklerden kaynaklanmadığı ve çok daha derinlerde yatan kimi yapısal sorunların varlığı fikri güçlenmişti. Sorunun teknik bir meseleden ziyade yapısal olduğu düşüncesinde olan Cemil Said Bey de teceddüdü basit ve sıradan bir kelime olarak görmekten ziyade, geniş bir çerçevede ele almıştır. Meselenin askerî yetersizliğı indirgenmesinin sorunun tespitini ıskalamak anlamına geleceğini belirterek hakiki teceddüdün içtimai meselelere ilim ve fen temelinde çözüm aranması olduğunu ifade etmiştir. Bu çerçevede “Türk milletinden Alman ordusu çıkmaz” sözünün de abartılı bir ifade olmadığını ve iyi bir ordunun da içtimai sorunlarını halletmiş bir toplumda kurulabileceğini savunmuştur.⁴⁴

Toplumsal meselelerimizi çözmeden herhangi bir noktada ilerlememizin mümkün olmadığını savunan Cemil Said Bey, toplumsal meselelerimizin çözümünün hakiki bir teceddüt ile mümkün olacağını savunmuştur. Teceddüt nedir? Lügatlerde yenileme, yeni olma, tazelenme⁴⁵ ve eskimiş olanı yenileme anlamlarına gelmektedir. Aynı kökten gelen *tecdit* zaman karşısında eskiyen ve yıpranan unsurları yenileme,

⁴⁴ C. Said, a.g.e., s.3.

⁴⁵ Şemseddin Sami, **Kamus-ı Türki**, Çağrı Yay., İstanbul 1978, s.381.; Ferit Develioğlu, **Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat**, Ankara 1970, s.1257.

tozlarını silkeleme, eskimiş olana yeni bir soluk kazandırmadır. Tecdit, aslen gelenekten kopuşu değil öze dönüşü ifade etmektedir. Ateşin üzerindeki külün üflenerek közün açığa çıkarılması, özünden saptırılan değerlerin yeniden asıl mecrasına kavuşturulmasıdır. Elbette teceddüt; kuru ve basit bir geriye dönüşü değil kaybedilen, ihmal edilen, unutilan medeni değerlere yeniden dönüşü ifade etmektedir. Medeni değerler neredeyse oraya yüzümüzü dönmek ve o değerleri almak durumunda olduğumuzu savunmaktadır.

Medeni hayata ulaşmak Cemil Said Bey'in düşüncesinin temel hedefidir. Yukarıda da değindiğimiz üzere Osmanlı Devleti'nin kurtlar ortasındaki koyun olmaktan kurtulmasının yegâne çözümü olarak medeni hayata ulaşmak, yani medenileşmek olduğunu belirten Cemil Said Bey'in medenileşmekten kastı ise Avrupalılaşmak idi.⁴⁶ Teceddüdün de bu amaca yönelik olması gerektiğini, yani asıl sorunumuz medeni hayattan geri kalmaksa amacın da medeni hayata ulaşmak olması gerektiğini savunmuştur. Ona göre hayat-ı medeniyeye ulaşmanın yani medenileşmenin yolu içtimaiyattan geçiyor. İçtimai sorunlar çözülmeden medeni bir toplum olunamaz. İçtimai sorunlarımızın çözümünde ise Avrupa toplumunu örnek almak gerekiyor. Yani Rönesans ve Reform ile başlayan ve aydınlanma ile devam eden, Fransız İhtilali ve Sanayi İnkılabı gibi önemli sosyal, siyasal ve iktisadi süreçlerin bir neticesi olarak ortaya çıkan modern Avrupa'nın içtimai yapısına, anlayışına sahip olmakla medeniyetin yolu açılmış olacaktır.

Osmanlı toplumu bu hedefe ne kadar yakındı? Kuruluşundan itibaren Avrupa kıtasında var olmuş ve uzun yıllar orta Avrupa'ya kadar hâkimiyet kurmuş olan Osmanlı, Avrupa'nın sosyokültürel hayatı hakkında doğudaki devletlere nazaran oldukça detaylı bilgiye sahipti. Ayrıca Paris Barış Antlaşması'ndan (1856) bu yana resmen bir Avrupa devleti sayılması,⁴⁷ XVII.- XIX. yüzyıllar arasında yenileşmek için Avrupa medeniyetini örnek alarak ıslahatların gerçekleştirilmesi ve Avrupa'nın tekniğinin transfer edilmesi Avrupa medeniyeti ile Osmanlı'yı pek çok açıdan yakınlaştırmıştır. Hülasa Osmanlı Devleti, Doğu'nun herhangi bir devletinden çok daha fazla Avrupa medeniyetine yakındı. Osmanlı Devleti'nin Avrupa'ya olan bu yakınlığını Cemil Said Bey, İran ve Afganistan gibi ülkelere nazaran hızla

⁴⁶ C. Said, a.g.e., s. 54.

⁴⁷ Paris Barış Antlaşması hakkında geniş bilgi için bkz. Kemal Beydilli, "Paris Antlaşması", C. 34, TDVİA, ss.169-172.; Alan Palmer, **1853-1856 Kırım Savaşı ve Modern Avrupa'nın Doğuşu**, (Terc. Meral Gaspıralı), İstanbul 1987.; Osmanlı Belgelerinde Kırım Savaşı (1853-1856), Ankara 2006.; Nihat Erim, **Devletlerarası Hukuku ve Siyasî Tarih Metinleri**, Ankara 1953.

medenileşebileceği hususunda önemli bir avantaj olarak değerlendirmiştir. Avrupa'nın sosyokültürel hayatını yakından tanıdığı için Osmanlı toplumunun medeni hayata daha rahat uyum sağlayabileceğini savunan Cemil Said Bey, Osmanlı toplumunun medeniyete çok yabancı olmadığını ifade etmiştir. Özellikle 1876'da I. Meşrutiyet'in ilan edilerek tecrübe edilmesi, Kanun-ı Esasi'nin büsbütün yeni bir şey olmaması, Tanzimat-ı Hayriye ile devlete hayat-ı tazenin girmesi Osmanlı toplumunu uzun süreden beri Avrupa hayatı ile ülfet ettirmişti.⁴⁸

Tüm bu gelişmelerden dolayı Osmanlı toplumunda medeni hayatın daha hızlı ve kolay bir şekilde inşa edilebilir olduğunu savunan Cemil Said Bey, İslam şeriatının medeni hayatın tatbikine karşı olduğu fikrini de reddetmiştir. Ona göre medeni hayatın bir bütün olarak tatbik edilmesine İslam şeriatı asla engel çıkarmamaktadır.⁴⁹ Elbette bu hususta yoğun bir şekilde tartışmalar yapılmıştır. Ancak yukarıda da değindiğimiz üzere Cemil Said Bey ahlaki ve manevi değerler dâhil olmak üzere medenileşme amacına hizmet edecek tüm unsurların alınması gerektiğini savunmuştur.

2.5.1. İçtimai Yapının Değişim Şartları

Cemil Said Bey hastalığımızın yegâne çözümünün medenileşmek olduğunu, medenileşmekten başka bir kurtuluş reçetesinin olmadığını ifade etmiştir. Ancak medeni hayatın gerçekleşmesini istemekle medeni hayatın gerçekleşmeyeceği de ortadadır. O hâlde ne yapmak gerekiyor? Medeni hayata nasıl ulaşılabilir. Öncelikle medeni bir toplum inşa etmek için içtimai yapının buna hazır hâle getirilmesi gerekiyor. Yani içtimai yapıda bir değişim yapılmadan bir anda medeni hayata ulaşmanın mümkün olmadığı ortadadır. Burada Cemil Said Bey'in Osmanlı devlet ricalinin salt Avrupa'dan teknik ve bazı bilimsel gelişmelerin ülkemize getirilerek taklit edilmesini toplumsal bir temelden yoksun olmasından dolayı eleştirdiği anlaşılmaktadır. Bu nedenle medenileşmenin en başta içtimai temelli olmasını savunduğu görülmektedir. İçtimai temelli bir medenileşme için mücadele edilmesi gerektiğini savunan Cemil Said Bey, bu çerçevede vatanperverlerin çabalarını örnek vermektedir. Vatanperverlerin, yabancıların istilasını engellemek için medeni hayatı inşa ederek bir an evvel bu tehlikeyi bertaraf etmek istediklerine değinmiştir. Fakat medenileşmenin bugünden yarına gerçekleştirilebilecek basit ve teknik bir mesele

⁴⁸ C. Said, a.g.e., s. 55.

⁴⁹ C. Said, a.g.e., s. 55 vd.

olmadığı için kısa sürede gerçekleştirilemeyeceğine işaret eden Cemil Said Bey, medenileşmenin, içtimai yapının tümünü kapsayan bir değişimle mümkün olacağını savunarak bu değişimi sağlayacak temel dinamiklere değinmiştir. İçtimai yapıyı hazırlayan temel dinamiklere kısaca göz atalım.

2.5.1.1.Eğitim-Öğretim

Cemil Said Bey medenileşme yolunda içtimai yapıyı köklü değişime uğratacak temel dinamiklerden biri olarak eğitime işaret eder. Siyasi, iktisadî, askerî ve içtimai tüm sorunların çözümü iyi bir eğitimden geçmektedir. Eğitimle her türlü problemin üstesinden gelineceğini savunan Cemil Said Bey, eğitim anlayışının da Batı'da gelişen ilim ve fenni merkeze alması gerektiğini ifade etmiştir. Yaşanan sorunların ilim ve fen temelinde yapılacak iyi bir eğitim ile çözülebileceğini belirten Cemil Said Bey, askerî zaferlerin dahi "ilim ve fen" temelinde gerçekleştirilecek iyi bir eğitim ile mümkün olacağını savunmuştur. İlim ve fen ile mücehhez bir ordunun teşekkülü mutlaka iyi bir eğitime bağlıydı. Eğitimsiz bir ordunun neferlerinin kendi görevlerini bile hakkıyla yerine getiremeyeceğini ileri süren⁵⁰ Cemil Said Bey, İranlı bir mebus ile gerçekleştirdiği bir sohbetta İranlı mebusun ne yapılması gerektiği hususunda kendisine danışması üzerine hangi alanda olursa olsun sorunların çözümü isteniyorsa mutlaka iyi bir eğitimin şart olduğunu ifade etmiştir.⁵¹

Cemil Said Bey, ilim ve fennin öğretildiği eğitime kurtarıcı bir misyon yüklemiştir. Osmanlı'nın da ilim ve fenlerin öğretilmesi amacıyla eğitim alanında önemli adımlar attığını ancak eğitim konusunda atılan adımların okullarla sınırlandırılmasını doğru bulmamıştır. İlim ve fennin ailede, fabrikalarda, müzelerde, sokaklarda ve hayatın her alanında yaygınlaştırılması ve hâkim hâle getirilmesi gerektiğini, bunun başarılabilmesi için de Avrupa hayatının ülkemize transfer edilmesi ile mümkün olabileceğini ileri sürmüştür. Mevcut hâlde ilim ve fennin önemini kavrayan insanlarımızın sayılarında günden güne artış olsa da hâlâ eğitilmiş kesimin azınlıkta olduğunu belirten Cemil Said Bey, yine de durumun umut vadettiğini çünkü medeni bir hayatın tesisine engel olmak isteyenlerin gün geçtikçe kan kaybettikleri tespitinde bulunmuştur.⁵²

⁵⁰ C. Said, a.g.e., s.3.

⁵¹ Cemil Said, "Şah'a Bomba Atılması" Tasvîr-i Efkâr, nu.58, 28 Temmuz 1909/15 Temmuz 1325, s.6.

⁵² C. Said, a.g.e., s.3 vd.

İçtimai yapının değişiminin fikrî yapıdaki değişime bağlı olduğunu savunan Cemil Said Bey, ilim ve fennin öğretimine ve ilmî çalışmalara büyük önem vermiştir. Fransa'da görev yaptığı yıllara dair gözlemleri hakkında tek makale kaleme alan Cemil Said Bey, bu makalesini de ilmî araştırmaların merkezi sayılacak olan Paris Milli Kütüphanesi'ndeki araştırma yapan araştırmacılara ayırmıştır. Servet-i Fünun dergisinde yayınlamış olduğu "Paris Milli Kütüphanesi'nde" adlı makalede Avrupa medeniyetinin önemli merkezlerinden biri olan Paris'te okuyan ve araştıran insanları tasvir ederek Batı medeniyetini ortaya çıkaran dinamiklere dikkat çekmeye çalışmıştır. Makalede yaşlısıyla genciyle, kadınıyla erkeğiyle, öğrencisiyle profesörüyle kütüphanede yapılan bu ilmî çalışmaları göz önüne sermeye çalışan Cemil Said Bey adeta Batı medeniyetinin kuruluş hikâyesine yer vermektedir.⁵³ Avrupa medeniyeti, bıkmadan usanmadan masa başında ilmî araştırmalara vakit ayıran bu insanların emeğinin semeresi olduğu hususuna işaret etmiştir.

Cemil Said Bey eğitimi sadece erkeklerle de sınırlandırmaz. Erkekler kadar kadınların eğitime de büyük önem verir. Ancak kadın meselesini aşağıda ele alacağımız için burada ayrıca değerlendirmeyeceğiz.

2.5.1.2.Edebiyat ve Sanat

Cemil Said Bey, medeni hayatın inşasında içtimai yapının değişiminde önemli katkılarının olduğunu savunduğu dinamiklerin başında edebiyat, tiyatro, güzel sanatlar ve musiki gelmektedir. Bireyin ruhi ve fiziksel olarak eğitilmesinde bu değerlerin önemine işaret etmiştir. Bu hususta muhtelif eserler de ortaya koyan Cemil Said Bey, medeni hayatın tesisi için özellikle sanayi-i nefise, tiyatro ve musikide kadın sesinin kullanılmasının önemine dikkat çekmiştir. Ancak toplumsal hayatımızda sanayi-i nefise, tiyatro ve kadın konusunda büyük eksiklikler olmasının yanı sıra ayrıca halkta da bu değerlere karşı bir direniş ve düşmanlığın olduğunu dile getirmiştir.⁵⁴

Cemil Said Bey, asırlar içerisinde ilim ve fennin daima ilerleyerek başka şekiller aldığıını, dünyanın halini ve insanlığın yaşayışını köklü değişimlere uğrattığını fakat insanların duygularına, hayallerine, ümitlerine, velhasıl en ince hislerine daima tercüman olan edebiyatın hiçbir asırda, hiçbir millette başka bir yöne sapmamış olduğunu belirtmiştir. İster geri kalmış olsun isterse ileri gitmiş olsun her

⁵³ Suad Said, "Paris Milli Kütüphanesinde", Servet-i Fünun, (Paris 1913), Nu. 1151, ss.154-155.

⁵⁴ C. Said, a.g.e., s.56.

milletin kalbindeki incelikleri daima ortaya çıkardığını belirterek edebiyatın ve sanatın insanların ruhi terbiyeleri açısından önemini vurgulamış ve edebiyata önem verilmesi gerektiğine dikkat çekmiştir.⁵⁵

İnsanın fiziksel ve ruhsal yönden terbiye etmedeki gücünden dolayı tiyatro, edebiyat, güzel sanatlar ve musikiye önem veren Cemil Said Bey, bu değerlerin medeni bir toplumun inşasında içtimai altyapıyı hazırladığına işaret etmiştir. İçinde aktör ve aktrislerin yetiştirilebileceği mükemmel tiyatroların yapılmasının ve milletin ilerlemesi ve yükselmesinde sanayi-i nefisenin katkısının inkâr edilemeyecek boyutlarda olduğunu belirterek bu iki alanın geliştirilmesi gerektiğini özellikle vurgulamıştır. Medeni tüm milletlerde sanayi-i nefiseye önem verildiğini belirterek güzel sanatların insan hayatı üzerinde doğrudan etkili olduğunu ifade etmiştir. Temiz bir odada oturan insanın ister istemez terbiyeli olacağını, yere tükürmeyeceğini, böyle bir odada yatıp kalktıkça hayata karşı muhabbetinin daha da artacağını, daha fazla çalışacağını savunan Cemil Said Bey, sanatın da insan ruhunu bu şekilde arındıracağını ve terbiye edeceğini ileri sürmüştür.⁵⁶

Milletin terakki etmesi için kadın meselesinin çok önemli olduğunu savunarak bu meselenin çözümünün sanat açısından da birçok faydalar meydana getireceğini ifade etmiştir. Musikinin ıslahının kadın meselesine bağlı olduğunu iddia eden Cemil Said Bey, kadın sesi olmadan musikide ahengin tamamlanamayacağını, *Daru'l-Musiki*'de kadın sesinin çocuk sesiyle telafi edilmeye çalışıldığını, fakat bunun çözüm olamadığını da dile getirmiştir.⁵⁷

Tiyatro, edebiyat, güzel sanatlar, musiki ve kadın mevzularında yapılacak çalışmalar ile medeni bir toplumun inşa edilmesinin altyapısını hazırlama çalışmalarına karşı muhalefet eden kesimlere karşı Cemil Said Bey, bu amacın şahsi bir zevk ve menfaat meselesi olmadığını dile getirmiştir. Bu kesime biraz tahammül göstermeleri gerektiğini söylemiş ve sosyal hayattaki bu değişime karşı durarak belki de ülkelerine büyük fenalık yapıyor olabilecekleri hususunda uyarmıştır. Cemil Said Bey, amaçlarının kesinlikle hiçbir Müslümanın dinine saldırmak, onu ibadetten men etmek, onun itikadına dokunmak olmadığını; medenileşmeyi savunanların da Müslüman olduğunu, din ve milletin yükselmesinden başka bir maksatlarının

⁵⁵ Hakkı Tark Us, **Elli Yıl**, İstanbul, Tarihsiz, s. 80 vd.

⁵⁶ C. Said, a.g.e., s.57.

⁵⁷ C. Said, a.g.e., s.57.

olmadığını ifade ederek kendilerine yönelik Sebilü'r-reşâd dergisinin “misyoner şakirdi” şeklindeki suçlamalarını da reddetmiştir. Amaçlarının Avrupa’da yapılan araştırmalarda elde edilen bilgi ve tecrübeleri ülkelerine uygulayarak ülkenin sorunlarını çözmek olduğunu iddia etmiştir.⁵⁸

2.5.1.3.Medeni Cesaret ve Aydınlar

Medeni bir toplumun inşası hususunda milletimize güvenen Cemil Said Bey, milletimizin eğitim konusunda zannedildiğinden oldukça ileride olduğunu, medeni hayatı tesis edebilecek kadar çok sayıda tahsil görmüş ve aydın fikirli gencin yetiştiğini ifade etmiştir. Ancak Cemil Said Bey’in asıl çekincesi medenileşme hususunda işin başında yaşanacak bir takım ufak tefek bazı olumsuzluklardan dolayı geri adım atılması ya da birilerinin bu olumsuzlukları bahane ederek önlerine set çekmesidir. Mevcut koşullarda şayet herhangi bir engel çıkarılmazsa medeni hayatın çok rahat bir şekilde inşa edilebileceği konusunda ümitlidir.⁵⁹

Her işin başında kimi aksaklıkların çıkmasının çok normal olduğunu belirten Cemil Said Bey, aksaklık çıktı diye medeniyet yolundan dönülemeyeceğini çünkü kamu menfaati açısından medeniyetin olumlu taraflarının daha fazla olduğunu savunmuştur. Nasıl ki teknik gelişmelerin birtakım zararları olduğu halde onları kullanmayı bırakmıyorsak medeniyetin bazı zararları var diye ondan da vazgeçemeyeceğimizi belirtmiştir.⁶⁰ Medenileşme yolunda yaşanacak olumsuzluklardan etkilenerak medeniyetten yüz çevirmemek için Cemil Said Bey medeni cesaretin büyük önem taşıdığını ifade etmiştir.

Bu hususta; “gelişmenin ve ilerlemenin kaynağı çalışmak ise onun ayırıcı vasfı da cesarettir. Dilimize “courage civique” tabirinin karşılığı olarak giren medeni cesaret kavramı her ne kadar dilimize yerleşmiş olsa da henüz medeni cesaretini kazanmış insanlarımızın sayısı çok azdır.” diyen Cemil Said Bey, yenileşme döneminde gerekli ıslahatların yapılması hususunda yaşadığımız tereddüt ve kararsızlığın temel nedeninin medeni cesaretin olmayışına dayandırırmaktadır. Medeni cesaretin olmayışının her türlü teşebbüsün önüne set çektiğini ifade eden Cemil Said Bey, başarısızlık korkusunun azim ve metaneti kıracağını, uzak görüşlülüğün ifrata vardırılmasının ise medeni cesareti imha edeceğini belirtmiştir. Kaba bir cesaretin

⁵⁸ C. Said, a.g.e., s.56.

⁵⁹ C. Said, a.g.e., s.58.

⁶⁰ C. Said, a.g.e., s.58.

lüzumsuz olmadığını fakat devletin istikbalinin kaba güç ve kuvvetle mümkün olacağını düşünenlerin acınacak bir hâlde olduklarını ifade etmiştir.⁶¹

Bir milletin irfan seviyesini sahip olduğu medeni cesarete göre değerlendiren Cemil Said Bey: “*Bir hakikatin söylenmesinde ve inşa olunmasında büyük bir faide ma’mul olduğunu bilirsiniz fakat o hakikat umumen yanlış anlaşılmiş ve halka tashih-i zeban ettirmeğe kalkışmak tehlikeli bulunmuş iken siz o tehlikeyi göze alarak doğruyu söylerseniz işte bu bir cesaret-i medeniyedir.*”⁶² şeklinde tanımlamaktadır.

Tüm tehlikeleri göze alarak hakikati dile getirmenin medeni cesaret olduğunu söyleyen Cemil Said Bey, aynı zamanda medeni cesareti donkişotluktan da ayırmaktadır. Bir hakikati ifade etme adına sağa sola çatmanın, herkesi rencide etmenin medeni cesaret ile açıklanamayacağını, bunun faydadan çok zarara sebep olacağı uyarısında bulunmuştur. Tarihin kaydettiği en meşhur medeni cesaret örneklerinden biri olarak 1789’da Fransız ihtilali öncesinde ilk kez toplanan Meclis’te krallığın şiddetli bir şekilde eleştirilmesi üzerine Kral XVI. Louis (1754-1793) ve maiyetinin Meclis’in feshine karar verdiklerini ve bu kararın Meclis’e tebliğ edilmesinden sonra “*biz burada halkın arzusuyla toplanıyoruz bizi ancak süngü zoruyla çıkarabilirsiniz*” diyerek direnen ve böylece ihtilalin başarıya ulaşmasında büyük öneme sahip olan mebusun bu tavrını gösteren Cemil Said Bey, tarihimizdeki medeni cesaret için en büyük örneğin ise Mustafa Reşit Paşa (1800-1858)⁶³ olduğunu savunmuştur. Reşit Paşa’nın İslam ülkelerinin hiçbirinde olmadığı halde Tanzimat Fermanı’nı (1839) ilan etmesi ve hangi mezhebe mensup olursa olsun her Osmanlı vatandaşının kanun önünde eşit olacağı, devlet işlerinin Avrupa usulünde tanzim edileceği tarzında bir düzenleme yapmasının takdir edilecek bir medeni cesaret örneği olduğunu ifade etmiştir.⁶⁴

Zalim iktidarların tebaalarının sıradan bir cesarete sahip olmasından rahatsızlık duymayacaklarını belirten Cemil Said Bey, sıradan cesaretin zulümden kurtulmak için yeterli olmadığını savunmuştur. En cesur toplumların bile zulüm altında yok olup gittiklerini ama medeni cesarete sahip topluluklara tahakküm etmenin kolay bir iş olmadığını ifade etmiştir. Cemil Said Bey, Sultan II.

⁶¹ C. Said, a.g.e., s.45 vd.

⁶² C. Said, a.g.e., s.47 vd.

⁶³ Mustafa Reşit Paşa hakkında geniş açıklama için bkz. Reşat Kaynar, **Mustafa Reşit Paşa ve Tanzimat**, TTK, (4. Baskı), Ankara 2010.

⁶⁴ C. Said, a.g.e., s.48 vd.

Abdülhamid döneminde kanunsuz, akıl ve mantık dışı emirlerin verildiği, inanılmaz haksızlıkların yapıldığı, devletin tahribine hizmet edecek fiillere rağmen kimsenin engel olmamasını medeni cesaretin olmayışına bağlamaktadır.⁶⁵ Halkın büyük bir kısmının iyiyi ve kötüyü seçemeyecek düzeyde cahil, medeniyet ve terakkiye düşman olmasının yanı sıra halkın medeni cesarete sahip olmaları durumunda ise aydınların medeniyet yolunda atacağı adımları engellemeye ve aydınları yok etmeye çalışacaklarını belirterek cahil halkın medeni cesarete sahip olmasına olumsuz yaklaşmaktadır. Böyle olması durumunda medeni cesaretin olumsuz neticeler doğurabileceğini ifade eden Cemil Said Bey, böyle bir tehlikeye rağmen medeni cesareti yok edecek adımlardan ziyade medeni cesarete alıştıranların ilim ve irfan dairesinde terbiye edilmesi gerektiğini savunmuştur. En basit iş bile nasıl ki bir usul dâhilinde yapılıyorsa medeni cesaret de ilim ve irfan çerçevesinde kazandırılması gereken bir meziyettir. Cemil Said Bey'e göre, sorumlulukları diğer insanlara göre daha fazla olan aydınların medeni cesarete sahip olması gerekir.⁶⁶

Aydınların manevi gücü maddi güç gibi faydalı bir şekilde kullanımını temin etmekle yükümlü olduklarını hatırlatan Cemil Said Bey, medenileşme hususunda yaşanacak bazı olumsuzluklardan dolayı Avrupalılaşmaktan imtina edilmesini doğru bulmamaktadır. Medeni cesaret sahibi olmayı da en fazla bu hususta hissetmektedir. Medenileşme yolundan dönülemeyeceğini belirten Cemil Said Bey, terakkiyi tevkif ve tehir etmenin devlet, millet ve İslam âlemine ihanet olduğunu, Avrupalılar ile siyaset sahasında istediğimiz kadar mücadele edebileceğimizi ancak şapkalya asla nefret ve husumet besleyemeyeceğimize dikkat çekerek bu hususta medeni cesareti terk etmememiz gerektiğini ifade etmektedir.⁶⁷

2.5.1.4.İçtimai Yapının Değişiminde Kadın

Cemil Said Bey'in medeni bir toplumun inşası için içtimai yapının değişiminde önemli rol biçtiği unsurlardan biri de kadındır. Eserlerinde kadınların toplumsal konumlarını sorgulayan ve kadının toplumsal görünürliğini artırmaya yönelik ciddi çabalar ortaya koyan Cemil Said Bey, kadın meselesine özel bir önem verilmesini savunmuştur. Sosyokültürel olarak kadınların toplumda icra ettiği görevlerde bazı farklılıklar gözetilse de ona göre içtimai yapı içerisinde kadın ile

⁶⁵ C. Said, a.g.e., s.50.

⁶⁶ C. Said, a.g.e., s.50 vd.

⁶⁷ C. Said, a.g.e., s.59.

erkek arasında bir farkın olmaması gerekiyor. Kadınların erkeklerle birlikte sosyal hayata eşit düzeyde katılmalarını sıradan bir eşitlik meselesi olarak görmeyen Cemil Said Bey, kadınların sosyal hayata aktif katılımını bir medeniyet sorunu olarak ele almaktadır. Dolayısıyla kadınların erkeklerle birlikte eşit düzeyde toplumsal alanda yer almadığı bir toplumun medeni bir toplum olamayacağı fikrindedir.

Avrupa'daki içtimai hayatı ve kadının içtimai hayattaki konumunu çok iyi inceleyen ve medenileşmek adına Avrupa hayatını koşulsuz bir şekilde almaktan yana tavır koyan Cemil Said Bey, kadın meselesinde Avrupa ile kısmen ayrı düşmektedir. Avrupa'da pek çok içtimai sorunun halledildiğini ama kadın meselesinin hâlâ çözülemeyen bir mesele olduğunu belirten Cemil Said Bey, feminizm gibi bir meselenin Paris gibi medeni bir yerde bile o yıllarda henüz halledilemediğini ifade etmiştir. Ülkemizin aksine kadınların Avrupa'da mesai hayatında aktif olduğunu belirten Cemil Said Bey, buna karşın Avrupa kadınlarının kadınlarımıza nazaran daha çok sefalet içinde olduğu tespitinde bulunmuştur.⁶⁸ Kadınların erkeklerle birlikte teşrik-i mesai etmesinin medeni toplum olmanın önemli bir göstergesi olduğunu düşünen Cemil Said Bey, Avrupa medeniyetinin önemli merkezlerinden biri olan Fransa'da kadın ve erkeklerin teşrik-i mesaide bulunmalarından dolayı medeni ve terakki etmiş bir toplum olduğunun söylenebileceğini fakat Avrupa'da kadın ve erkeklerin beraber çalışmaları ve her konuda birlikte çalışabilme olanaklarına sahipmiş gibi görünmesine rağmen sosyal hayatta bunun tam bir karşılığının olmadığını dile getirmiştir. Avrupa'da erkeklerle kadınların asırlardan beri birlikte çalıştıklarını ama hâlâ kadın erkek eşitliğinin sorunlu olduğunu, erkeklerin hâlâ kadınların kendilerinden aciz olduklarını düşündüklerini ve erkeklerin kadınlardan üstün olan konumlarını korumak istediklerini ifade etmiştir. Avrupa toplumunda erkeklerin kadınları kendileriyle eşit kabul etmeme düşüncesinin yanı sıra geçim şartlarının zorlaşmasıyla birlikte insani değerlerin de zayıfladığını, maneviyatın anlamsız hâle geldiğini belirtmiş kadınların ihtiyaçlarına yetecek kadar çalışabildiğini lakin kadınların çalışmalarının onların sosyal konumlarını değerlendirmek açısından aldatıcı olabileceğine dikkat çekmiştir.⁶⁹ Çünkü mesai hayatına ortak olmaları kadınların sosyal hayatında tam

⁶⁸ Suad Said, "Garpta Derdi Maişet" (Paris 1913), Kadınlar Dünyası, nu.100-14, s.6.

⁶⁹ Cemil Said Batı'da kadınların durumundan bahsederken aristokrat sınıfa mensup kadınlardan bahsetmediğini, zaten içtimai hayatların esaslarını teşkil eden kanunlar zenginlerden ve yüksek tabakadan olan halktan olmadığını özellikle belirtmektedir. Aristokrat ve varlıklı kadınların tüm toplumlarda aynı hayatı yaşadıklarını belirtmiştir.

olarak etkisini göstermemiştir. Avrupa'da yaşayan bazı kadınların sosyal hayatlarına projeksiyon tutan Cemil Said Bey, çok vahim tablolara yer vermiştir.⁷⁰

Cemil Said Bey, Paris'te ticaret hayatında erkekler kadar kadınların da varlık gösterdiğini ancak kadınların erkeklere göre daha ağır koşullarda istihdam edildiğini, sokakları kadınların süpürdüğünü, kadınların köylerden şehre sebze vesaire getirip pazarlarda sattığını söylemektedir. Kadınların her işte istihdamı makul karşılanırsa ve hukuki açıdan bir mahzuru olmasa da birkaç çocuğuyla hayatını kazanmak mecburiyetiyle gece yarlarına kadar sokaklarda çalışan bir annenin halinin doğulular açısından hayret edilecek bir durum olduğuna dikkat çekmiştir. Avrupa'da evli her kadının bu olumsuz durumları yaşamak zorunda kaldığını, erkeklerle beraber teşrik-i mesai ederken envai türlü zorluklara maruz kaldığını ifade etmiştir. Hatta bu durum kadınlar açısından o kadar ağırlaşmıştır ki bundan dolayı Avrupa'da kadınlar kadınlıktan doğan haklarını ne kadar elde etmişlerse o kadar sefil ve perişan duruma düştüklerini ifade etmiştir. Hayat şartlarının ağırlığından dolayı kadınlarda erkeklerle eşit olma fikrinin zayıfladığını dile getirmiştir.⁷¹

Avrupalı kadınlar bu durumdan memnun olsalar bile çocuklarının geçimi için annelerin gece yarlarına kadar dışarıda çalışmak zorunda kalmaları, işportacılık yapmaları, müşterileri memnun etme adına her işi yapmaları Batılı kadınların çalışma hayatına katılımını gösterdiğini ancak aynı zamanda çok büyük zorluklar yaşadıklarını da göstermiştir. Bu ağır koşullarda çalışmak zorunda kalmalarının yanı sıra bütün eğlencelerin ve zevklerin hepsine insafsızca iştirak ettirilenlerin yine kadınlar olduğunu belirten Cemil Said Bey, o günün Fransa'sında bu ağır hayat koşullarından dolayı kadın olmaktan muzdarip olan kadınların olduğunu iddia etmiştir.⁷²

Medeni Avrupa'ya kıyasla memleketimizin kadınlarının teşrik-i mesaide istenen düzeyi yakalayamamış olduklarını ama vaziyetlerinin Avrupa kadınlarından daha iyi olduğunu hiç olmazsa memleketimizde gece yarlarına kadar çalışan kadınların çok az olduğunu ifade eden Cemil Said Bey, kadınlarımızın erkeklerle

⁷⁰ S. Said, a.g.m., s.6.

⁷¹ S. Said, a.g.m., s.6.

⁷² S. Said, a.g.m., s.6 vd.

birlikte çalışma hayatına aktif bir şekilde yer almalarının elzem olduğunu savunurken kesinlikle onların ağır işlerde çalıştırılmasını doğru bulmamıştır.⁷³

Başta anneler olmak üzere kadınların sokakta çalıştırılmasına karşı çıkan Cemil Said Bey, kadınların olabildiğince içeride yapılabilecek işlerde çalıştırılmasını, onları sokaklarda süründürmekten kurtaracak sanat evlerinin tedarik edilmesi ve bu sanat evlerinde müstakbel annelerin ahlakının da tashih edilmesini gerektiğini tavsiye etmiştir. Anadolu kadını ile Avrupa kadınının çalışma hayatında yer almalarındaki bu farklılığa rağmen Anadolu kadınının daha mutlu olduğunu iddia ederek eksik olan kadınlarımızın insani hakları olduğunu ve bu hakların karşılanması gerektiğini dile getirmiştir.⁷⁴

Avrupa kadınlarına kıyasla Anadolu kadınlarının daha mutlu olduklarını söyleyen Cemil Said Bey, buna rağmen Türklerde kadının sosyal hayattaki durumuna ilişkin son derece kötü bir tablo çizmektedir. Avrupa’da karşılaşmış olduğu bir Türk aydını ile yaşadıkları diyalogla Anadolu’daki kadının konumunu değerlendiren Cemil Said Bey, Türklerin kadınları vahşi hayvanlar gibi her yerde sakladıklarını, hiçbir yerde onların varlığının hissedilmediğini, seslerinin işitilmediğini, vapurlarda tramvaylarda her yerde onları sıkı sıkı örttüklerini ve bu şekilde vahşi yetiştirilen kadınların ise tabii olarak insanları görünce kaçtıklarını ifade etmiştir. Hatta bu konudaki iddialarını daha da ileriye taşıyıp ağır ithamlarda bulunarak kadınların varlıklarının gerekip gerekmediğini bilmediklerini ifade etmiştir.⁷⁵

Cemil Said’in bu iddialarının gerçeği yansıtmadığını, kadınların sosyal konumlarının bu derece kötü olmadığını, Türklerin içinde okumuş mürebbiyelerin ve onların eliyle yetişmiş çocukların olduğunu söyleyen Türk aydınının ifadeleri karşısında Cemil Said Bey, memlekette kız okullarının çok az olduğunu, var olan kız okullarında ise kızlara daha çok dinî kitapların okutulduğunu, kızların dinden başka bir şey öğrenmelerini istemediklerini ve bu eğitimin ise doğal olarak esaretten başka bir sonuç ortaya çıkarmayacağını iddia etmiştir.⁷⁶ Cemil Said Bey’in bu iddiasında Osmanlı’daki dinin etkisindeki geleneksel kadın eğitimi ve anlayışını bizzat kadını köleleştirme süreci olarak değerlendirdiğini göstermektedir.

⁷³ S. Said, a.g.m., s.7.

⁷⁴ S. Said, a.g.m., s.7.

⁷⁵ Suad Said, “Trokadero Parkında”, Kadınlar Dünyası, nu.126, s.5.

⁷⁶ S. Said, a.g.m., s.5.

Kadınların toplumsal hayattaki bu izole durumlarının erkeklerden kaynaklanabileceğini ifade eden Türk aydınının bu değerlendirmesini de reddeden Cemil Said Bey, XX. asırda medeniyetin bu kadar gelişmiş ve yaygın olmasından dolayı kadınların hâlâ bu şekilde bir hayat sürmelerinin erkeklere bağlamanın doğru olmadığını ifade ederek “hürriyet verilmez alınır” önermesini hatırlatmıştır. Ayrıca kadınların mücadele etmesi gerektiğini belirterek asıl sıkıntının Türk kadınının medeniyet değerlerinden bihaber yaşamasından kaynaklandığını söylemiştir. Türk kadınında medeniyet bilincinin olması durumunda mutlaka şimdiye kadar bir varlık gösterebileceklerini ifade etmiştir. Fakat kadınların ortaya herhangi bir eser koymayı talep etmediklerini, hatta hiçbir kadının erkekler sayesinde geçinmekten kurtulmak istemediğini ve bu kötü hayata karşı isyan etmeyi akıllarına bile getirmediğini iddia etmiştir.⁷⁷ Kadınların bu anlayışlarından dolayı erkeklerin suçlanamayacağını belirten Cemil Said Bey, kadınların bu yaklaşımlarından dolayı eşlerinin yabancı kadınlarla evlenme sorumluluğunun bile kadınlarda olduğunu savunmuştur. Çünkü erkeklerin kendi seviyelerindeki kadınlarla teşrik-i mesai etmek isteyebileceklerini belirterek Türk kadınının erkeklerle birlikte çalışma hayatına katılmamasının olumsuzluğuna işaret etmiştir.

Burada Cemil Said Bey sanki her konuda kadınları suçluyormuş gibi bir durum olsa da gerçek böyle değildir. O, kadınların kendi iradelerine sahip çıkıp kendi hayatları için mücadele etmeleri gerektiğini, kendi kaderlerini erkeklerin iradelerine bağlayanların suçlu olduğunu savunarak haklarını zorla da olsa almak için mücadele etmeleri gerektiğini ifade etmiştir.

Kadınların hukukuna saygı göstermeyen ve onlara bir muhabbet beslemeyen bir millete karşı isyan edemeyecekleri fikrine karşı Cemil Said Bey, her millette kadınlara esir muamelesi yapanların olduğunu ancak bunların sayılarının sınırlı olduğunu, milletin kahir ekseriyetinin böyle olmadığını ifade etmiştir. Osmanlı’da da kadınlara esir muamelesi yapanların hayatın akışına zarar verecek güçte olmadığını dile getirerek kadınlara hakları için mücadele etmelerini öğütlemiştir. Türk kadınının ilk yapacağı şeyin erkeklerle birlikte mesai hayatına katılmak olduğunu belirten Cemil Said Bey, bunun için toplu taşıma araçlarında birlikte yolculuk etmeye, yavaş yavaş toplumsal hayata, ticarete ve sanayiye kadının dâhil edilmesi gerektiğini

⁷⁷ S. Said, a.g.m., s.5.

savunarak erkekler ile kadınlar arasında bir ünsiyetin oluşturulması gerektiğini ifade etmiştir. Fakat toplumda hâlihazırda böyle bir emarenin olmadığını da belirtmiştir.⁷⁸

Cemil Said Bey'in kadın meselesinde üzerinde durduğu bir başka durum ise münevver erkeklerin yabancı kadınlarla evlenmeleri mevzusudur. Anadolu kadınlarının kendilerini yetiştirmediği için münevver erkeklerin onlardan ziyade yabancı kadınlarla evlenmeyi tercih etmelerini doğal karşılarken aynı zamanda bunun bazı olumsuzluklara da neden olduğuna dikkat çekmiştir. Yabancı kadınlarla evlenen erkeklerin cemiyet hayatıyla bağlarını kopardığını belirterek bu husustaki endişelerini dile getiren Cemil Said Bey, toplumsal hayatın ve kültürün korunması konusunda milli bir refleks de göstermiştir. Bu tip olumsuzluklarla karşılaşmamak için insan yetiştirmeye çocuklardan başlanması gerektiğini, özellikle de kız çocuklarının fikrî anlamda yetiştirilmesinin önemini vurgulayarak bu olumsuzluğun ancak eğitimle ortadan kaldırılacağını ifade etmiştir.⁷⁹

Çarenin medenileşmekte olduğunu belirten Cemil Said Bey, Türklerin Avrupa kavanin-i umumiyesini ve adâb-ı muaşeretini kabul etmesiyle kurtulabileceklerini aksi takdirde mevcut durumda kalacaklarına dikkat çekmiştir. Tüm dünyanın, medeniyetin eserlerinden yararlandığını fakat Türklerin yeteri kadar faydalanamadığını, Türklerin yararlanamamasının nedeninin ise kadınların yetersizliği olduğunu ifade etmiştir. Kadınların yetersizliğinden kastı, sosyal hayatta eğitilmiş kadınların yer almamasıdır. Sosyal hayatta eğitilmiş kadınların olmayışı kabiliyetsiz çocukların yetiştirilmesine sebep olmuştur. Kadının tüm ilerlemiş medeniyetlerin en önemli unsuru olduğunu savunan Cemil Said Bey, Türklerde ise kadının hayatının eski zamanlardaki esirlerden farksız olarak devam ettiğini, özgür bir iradeye sahip olmayan bir kadının ise münevver fikirli çocuklar yetiştiremeyeceğini ifade etmiştir.⁸⁰

Medenileşmek ve gerçek bir kurtuluşa ermek için sadece erkeklerin mücadelesinin yetersiz olduğuna dikkat çeken Cemil Said Bey, kadınların erkeklerle birlikte mücadele etmesinin ve mesai hayatına atılmasının elzem olduğunu ifade etmiştir.⁸¹ Kadınların övünmeyi ve gelişigüzel söz söylemeyi bir kenara bırakarak durumlarını ciddi bir şekilde gözden geçirmeleri çağrısında bulunmuştur. Kadınların

⁷⁸ S. Said, a.g.m., s.5.

⁷⁹ S. Said, a.g.m., s.6.

⁸⁰ S. Said, a.g.m., s.5.

⁸¹ S. Said, a.g.m., s.6.

haklarını alabilmesi için onlara önemli görevlerin düştüğünü belirten Cemil Said Bey, kadın hakları konusunda bir bilince sahip olan kadınların vatanın her köşesindeki kadınların ihtiyaçlarını görebilecek bir ileri görüşlülükle mücadele etmeleri gerektiği tavsiyesinde bulunmuştur. Ancak bu şekilde liyakatin elde edilebileceğini ve kadın mücadelesine destek verecek kadınların çoğalabileceğini savunmuştur.⁸²

Türk kadını ne yapmalıdır? Cemil Said Bey, sadece söz söyleme düzeyine indirgenmiş, plansız programsız, önü ve arkası düşünülmeden çalışalım, gayret edelim gibi sözlerin kadın mücadelesinde anlamsız olduğunu vurgulayarak kadınların mevcut durumdan kurtulmaları ve sosyal konumlarını düzeltmeleri hususunda eleştiri ve önerilerde bulunmuştur.

Medenileşmek için eğitimin önemini sürekli dile getiren Cemil Said Bey, aynı şekilde eğitilmiş kadınlara da büyük önem vermiştir. Sosyal çevreden, kadınlara verilen terbiye anlayışından ve ırkın etkisiyle kadınların hayatla çarpışamayacak kadar atıl kaldıklarını iddia eden Cemil Said Bey, bu rehavetten, gururdan ve idealsizlikten kadınlarımızı kurtarmanın, eğitilmiş dimağların ittihat etmesiyle mümkün olacağını savunmuştur. Ülkemizin hangi köşesinde yer alırsa alsın eğitilmiş kadınların milletin kendilerinden istifade etmelerini sağlamaları ve geride kalan validelerimizin elden geldiği kadar ıslah edilmesi ve olabildiğince toplumu mahveden içtimai marazlardan kurtulmakla mümkün olacağını ifade etmiştir.⁸³

Memleketin her köşesindeki kadınları medenileşme açısından aynı değerde gören Cemil Said Bey, “Millet mekteplerinde tahsil görmüş hemşirelerimiz İstanbul haricindeki hizmetlerden kendilerini münezzeh mi görüyorlar?” diyerek eğitilmiş kadınların taşrada yaşayan eğitimsiz Anadolu kadınlarına karşı kayıtsız tavır ve yaklaşımlarını tenkit etmiştir. Başkentteki eğitilmiş kadınların taşradaki kadınların eğitimi hususunda öncülük etmeleri durumunda yalnız kalmayacaklarını, onların bu mücadelesini koruyacak ve onlarla birlikte çalışacak erkeklerin de var olduğunu hatırlatmıştır. Cemil Said Bey, taşradaki kadınların başkentteki kadınlarla aynı eğitimden geçirilemeyeceğini ama taşrada ve Anadolu’daki cahil ve biçare validelerin en azından kendi çocuklarının sıhhatini düşünecek kadar bir eğitimden geçirilmeleri gerektiğine işaret ederek, bunun için bile Anadolu kadınlarının

⁸² Suad Said, “Biraz da Anadolu’ya Bakalım!” Kadınlar Dünyası, nu.135, s.4.

⁸³ S. Said, a.g.m., s.4.

malumatlı ve tahsil görmüş kadınların himmetlerine muhtaç olduğunu ifade etmiştir. İstanbul'un tahsil görmüş ve kendilerini taşradan münezzeh gören kadınlarının, taşradaki kadınlar için adım atmamalarının kabul edilemez olduğunu, gelecekları için mücadele edip ilerlemek isteyen kadınların birbirlerinin varlığını görmezden gelerek çalışmaları durumunda asla bir birlik sağlayamayacaklarını ve aynı hedef doğrultusunda mücadele edemeyeceklerini dile getirmiştir.⁸⁴

Kadınlarımızın aynı hedef doğrultusunda mücadele etmelerinin elzem olduğuna işaret eden Cemil Said Bey, kadınlar arasındaki fikir birliğinin önemli olduğunu belirterek Türk kadınlarının sosyal konumlarını fikirdeki birliğin (ittihat) kurtaracağını ifade etmiştir. Cemil Said Bey'e göre fikir birliği olmazsa eylem birliğinin olması imkânsızlaşacaktır.⁸⁵

Başkentteki kadınların sadece başkentteki kadınların durumuna odaklanıp Anadolu kadınlarını unutmalarını eleştiren Cemil Said Bey, kadınların toplumsal konumları yükselecekse bunun ancak tüm kadınların durumunun düzelmesiyle mümkün olacağını belirtmiştir. İhtiyacı olan kadınlara destek sunulmazsa hiçbir muvaffakiyetin elde edilemeyeceğini belirten Cemil Said Bey, ne yazık ki kadın hakları mücadelesi veren kadınların bile bunu hakkıyla değerlendiremediklerini ifade etmiştir.⁸⁶

Kadınlar çok ağır işler hariç ayırım yapılmadan her yerde ve her türlü mesaiide erkeklerle birlikte çalışabilmelidir diyen Cemil Said Bey, mesai hayatına katılma konusunda Müslüman kadınların gayrimüslim kadınlardan ayrı düşmemeleri tavsiyesinde bulunmuştur. İslam'ın kadınlar ile erkeklerin birlikte çalışma hayatına katılmasına karşı olduğu iddialarını da reddederek İslam dininin birçok hükmünün kadınların çalışmasına kesinlikle karşı olmadığını söylemiş, din adına ortaya atılan bu iddiaları safсата olarak nitelendirmiş ve tahsilli kadınlardan istifade etmek gerektiğini savunmuştur. Muallimleri bekleyen mukaddes görevin başkentten başlayarak Anadolu'nun içlerine kadar uzanan köylerdeki kadınların durumunun nasıl düzeltileceği üzerine kafa yormak olduğuna işaret ederek tüm kadınları kapsayan bir perspektifin geliştirilmemesi durumunda gelecekte ne gibi buhranların ortaya çıkacağını anlaşılamayacağını ifade etmiştir. Toplumun kaderinin birbirine

⁸⁴ S. Said, a.g.m., s.4.

⁸⁵ S. Said, a.g.m., s.4.

⁸⁶ S. Said, a.g.m., s.4.

bağlı olduğunu belirten Cemil Said Bey, kadınların haklarını almasının doğrudan milletin kurtuluşuyla ilintili olduğunu, bu nedenle milletin gücünü yitirmemesi için başkentteki mücadelenin yetersiz olduğunu belirterek taşradaki kadınların durumunun da göz önüne alınması tavsiyesinde bulunmuştur. Cemil Said Bey, yeni neslin sağlıklı ve bilinçli yetiştirilmesinin hayati bir mesele olduğunu, bu nedenle taşraya münevver fikirli muallimelerin ve hıfzıssıhha hocalarının gönderilerek oradaki validelerimizin ve kızlarımızın eğitilmesini önermiştir. Anadolu'daki gelecek neslin güçlü bir bünyeye ve aydın fikirlere sahip olması için mücadele etmelerinin başkentte kadın hakları için mücadele etmekten çok daha önemli olduğunu vurgulamıştır.⁸⁷

2.5.1.5. Türkçe Kur'an

Osmanlı Devleti'nde yenileşme tartışmalarında dini konular her zaman merkezi bir unsur olarak yerini almıştır. Özellikle değişim ve teceddüde karşı çıkan muhafazakâr cereyanların en önemli sığınağı din idi. Bu nedenle değişim karşısındaki pozisyonlarını dinî referansları kullanarak meşrulaştırmaktaydılar. Buna mukabil yenileşme, ıslahat ya da teceddüt taraftarlarının dine yaklaşımlarına baktığımızda daha geniş bir yelpazenin olduğunu görmekteyiz. Dinin tamamen sosyal hayattan çıkarılarak Batı'da gelişen ilim ve fen ekseninde hayatın yeniden inşa edilmesinden yenileşme ve teceddüdün dine aykırı olmadığı aksine dinin amaçlarına daha uygun olduğu cereyanlarına kadar geniş bir fikrî yelpaze vardı. Mesele hangi fikrî cereyan açısından incelenecek olursa olsun Osmanlı toplumunda din, baskın bir belirleyici unsur olarak ortada duruyordu. Çünkü klasik Osmanlı toplumunda din, siyasetten ekonomiye, eğitimden hukuka hayatın her alanını düzenleyen müdahale edici bir pozisyona sahipti. Bu nedenle meselelerin din ekseninde tartışılması ya da dinin ana unsurlarının tartışılması son derece tabii bir durumdu.

Müslümanların zihin dünyaları ve eylemleri üzerinde din adına belirleyici olan iki ana unsur vardı: Kur'an ve Sünnet. Kur'an Müslümanların ana kaynağıydı. Bundan dolayı da Müslüman toplumunda teoride ve pratikte bir değişim yaşanacaksa bunun Kur'an-ı Kerim ve sünnet ile uyumlu olması gerekirdi. Bu sebeple Tanzimat sonrası Avrupalılaşıma serüveninde Kur'an ile ilgili çalışma ve tartışmalar yoğunlaşarak Cumhuriyet döneminde ve sonrasında da sürmüştür.

⁸⁷ S. Said, a.g.m., s.4 vd.

Tanzimat'tan Cumhuriyet Dönemi'ne kadar İslam dininin kutsal kitabı olan Kur'an-ı Kerim üzerine yapılan en önemli tartışmalardan biri Kur'an'ın ulusal dillere dolayısıyla Türkçeye tercümesi meselesidir. Cemil Said Bey Cumhuriyet döneminde Türkçe Kur'an meal çalışmasını neşrederek somut olarak bu tartışmaya katılmıştır. Fakat Cemil Said Bey, hazırlamış olduğu tercümenin fikir dünyası içerisinde nasıl bir işleve sahip olduğu hususunda esere yazmış olduğu ön söz haricinde pek bir şey söylememiştir. Bundan ötürü bu çalışmanın Cemil Said Bey'in fikir âleminde nasıl bir fonksiyon icra ettiğini ancak dönemin umumi efkârını göz önünde bulundurarak bir yargıya varabiliriz.

Yukarıda İslam tarihinin ilk yıllarından itibaren Kur'an-ı Kerim'in Türkçe ve farklı dillere tercüme edildiğini belirtmiştik. Fakat bu çalışmalar yeni Müslüman olmuş toplumlara İslam'ın öğretilmesine matuftu. Fakat Tanzimat sonrasındaki çalışmalar ve bu çerçevede yapılan tartışmalar modernleşme ya da uluslaşma paradigması zemininde sürdürülmüştür. Özellikle II. Meşrutiyet yıllarında Türkçe Kur'an-ı Kerim tercümesi ve tefsiri üzerine basında ciddi tartışmalar yürütülmüştür. II. Meşrutiyet döneminde tartışmaların yoğunlaşması modernleşmenin getirdiği zihniyet dönüşümünün doğrudan din ile alakalı olmasıyla yakından ilgiliydi. Siyasi erkin modernleşme hususundaki yaklaşımı ise ilmî ve fikrî çevrelerin tavır ve bakışını daha da etkilemiş ve netleştirmiştir. Mustafa Sabri Efendi (22 Haziran 1869-12 Mart 1954) ile Ahmet Mithat Efendi (1844-28 Aralık 1912) arasında cereyan eden Kur'an'ın Türkçeye tercümesi ile ilgili tartışmalar bu hususta dikkat çekicidir.⁸⁸ Bu tartışmalarda Ahmet Mithat Efendi 1901'de Mustafa Sabri Efendi'ye itiraz edip Kur'an tercümesine karşı çıkarken yeni süreçte Kur'an-ı Kerim'in tercüme edilmesi gerektiğini savunmuş olması siyasi erkin etkisini ortaya koymaktadır. Ahmet Mithat Efendi'nin örneğinde de görüldüğü üzere, Türkçe Kur'an tartışmalarının dönemin siyasi ikliminin paralelinde şekillendiği görülmektedir.⁸⁹

Tanzimat döneminde Batılılaşma çerçevesinde yapılan yeniliklerden dolayı Türkçe ibadet ve Türkçe Kur'an akımlarının da olmasının umulduğunu fakat bu dönemde Osmanlı Padişahlarının aynı zamanda İslam halifesi olması; bu fikirleri yayma aracı olan gazetelerin, mecmuaların ve kitapların Maarif Nezareti'ndeki Encümen-i Teftiş ve Muayene'nin yahut Meşihat-ı İslamiyye Dairesi'ndeki Tetkik-i

⁸⁸ Şeyhulislâm Mustafa Sabri, **Dinî Müceddidler**, Sebil Yayinevi, İstanbul 1969, s.208.

⁸⁹ Dücan Cündioğlu, **Türkçe Kuran ve Cumhuriyet İdeolojisi**, Kitabevi, İstanbul 1998, s.22.

Müellefat-ı Şer'iyye heyetlerinin sansürlerine tabi bulunmasından dolayı gelişmediğini ileri sürmüştür. Osman Nuri Ergin, 1908 yılında II. Meşrutiyetin ilanından sonra Türkler arasında milliyetçilik ve Türkçülük cereyanlarının etkâr-ı umumiyyeye hâkim olmasıyla bu cereyanın başladığını ifade etmiştir.⁹⁰

II. Meşrutiyet yıllarında Türkçe Kur'an tartışmalarını ilk defa kaleme alan Mehmet Ubeydullah şu açıklamalarda bulunmaktadır:

*"Bir kere din, Arapça bilmeyen halkın meçhulü kaldı. Sonra halkın zihnine 'Arapçasız din olmaz!' itikadı yerleşti. Hâlâ Türkçe bir Kur'an'ımız yoktur. Bu olmadıktan başka, olmasının imkânına kimseyi kâil etmek de mümkün değil. Bundan dolayıdır ki 'medreseleri bozalım, ıslah edelim' demek, enzâr-ı âmmede 'dini bozalım' mânâsına alınıyor."*⁹¹

Azizmâde Refik'in *Tenbih'ul-Efhâm ilâ Metâlib'il- Hayat'il-İctimaiyye ve'l-İslâm* adlı kitabını Türkçe'ye tercüme edip 1906'da Mısır'da yayımlayan Hocasâde Mehmed Ubeydullah, esere düştüğü bir dipnotta şöyle demektedir:

*"Müellifin beyan ettiği tariki ta'lim Arap kavmine aittir. Biz Türkler maarif-i umumiyyeyi ta'mîm için tariki talimi kendimize mahsus yolda ta'dil ve ıslaha muhtacız. Fakat dinî öğretmek ve anlamak için herhalde Kur'an'ı ve ehâdisi kâmilen Türkçeye tercüme etmek mecburiyetindeyiz. İçimizde, dini Arapça öğrenmek isteyenlere kimse mâni olamaz. Lâkin dinin Arapçaya inhisarını katiyyen kabul edemeyiz. Dinin Arapçaya münhasır tutulmasındandır ki Arapça bilmeyip hakâyık-ı diniyyeyi öğrenmek isteyenler Kur'an'ı Fransızcadan, İngilizceden okuyup anlamaya çalışıyorlar."*⁹²

Tarihsel süreç içerisinde dinden olmayan kimi unsurların dinmiş gibi algılanmasını tenkit eden Mehmet Ubeydullah, bu çerçevede dinden olmayan ve dindenmiş gibi algılanan unsurlardan birinin de dil olduğunu ifade etmiştir. Dinin dil ile kaim olmadığını ve Kur'an-ı Kerim'in Türkler için Türkçe olması gerektiğini ifade etmiştir. Türkçe Kur'an yönündeki taleplerin artması, Türkçe Kur'an çalışmalarına hız katarken diğer yandan bu mesele yenilikçi aydınlar arasında süren tartışmalarda baş sıraya yerleşmiştir. Bu tartışmayı daha da derinleştiren Ubeydullah Afgani kaleme almış olduğu Kavm-i Cedid adlı eserinde Türkçe Kur'an talebine ilave olarak hutbelerin Türkçeleştirilmesini de savunmuştur.

⁹⁰ Osman Nuri Ergin, *Türk Maarif Tarihi*, C.V, Eser Matbaası, İstanbul 1977, s.1923.

⁹¹ Mehmed Ubeydullah, "Lisan Neler Yapıyor", Millet, (13 Ağustos 1908), S. 9, s. 2.

⁹² Azizmâde Refik Bey, *Kıvâm-ı İslâm Tenbih'ul-Efhâm ilâ Metâlib'il- Hayat'il-İctimaiyye ve'l-İslâm*, (Terc. Hocasâde Mehmed Ubeydullah), Mısır 1324, s. 158.

Ubeydullah Efendi, hiç olmazsa Cuma günleri okunan hutbelerin anlaşılması için Türkiye umumunda genel bir Arapçanın öğretilmesi fikrine tepki göstermiş ve bu fikrin budalaca olduğunu belirtmiştir. Hutbenin anlaşılması için Arapça dilinin öğretilmesi yerine hutbelerin Türkçe okunması gerektiğini, Peygamberin sadece Araplara değil tüm kavimlere gönderildiğini ve Kur'an-ı Kerim'in tüm dillere tercüme edilmesinin farz olduğunu dile getirmiştir. Ayrıca Kur'an, Hadis ve hutbenin tercüme edilmesinin İmam-ı Azam (699-767)'a göre de caiz olduğunu ifade eden Ubeydullah, peygambere indirilen kitabın dili Arapça olsa da herkesin Arapçayı bilmesinin gerekmediğini, her kavmin diline bu dinin ahkâmı sahih ve salim bir şekilde aktarılmasının elzem olduğuna işaret etmiştir. Kur'an'ın manasının kutsal olduğunu, lafzının ise ikinci derecede kutsal olduğuna belirten Ubeydullah, kitabın ahkâmını, emir ve yasaklarının kendi dilinden anlayarak okunması durumunda imanın yükseleceğini, dinsizliğin yaygınlaşmasının engellenmiş olacağını, şer ve fesadın da azalacağını savunarak Kur'an'ın Türkçeye tercüme edilmesi gerektiğini ifade etmiştir.⁹³

Kur'an'ın farklı dillere tercüme edilip edilmemesi hususunda din ve siyaset eksenli tartışmalar yürütülürken Kur'an-ı Kerim'in tercüme edilmesinin doğal olarak köklü reformlara yol açacağı herkesin malumuydu. Martin Luther'in (10 Kasım 1483-18 Şubat 1549) şahsında bunun bir örneği Avrupa tarihinde tecelli etmişti. Martin Luther'in girişimiyle İncil'in ulusal dillere tercüme edilmesi Avrupa'da büyük bir değişimin kapılarını açmıştı. Türkiye'de ise bu eksende ilk adım⁹⁴ atanlardan birinin İslamiyet'in Luther'i olarak adlandırılan Musa Carullah Bigiyef (25 Aralık 1873- 28 Ekim 1949) olduğunu belirten Haşim Nahid, bunun İslam'ın fikir ve vicdanını esaretten kurtaracağını ve dinin hakikatine doğru bir adım olduğunu belirterek takip edilmesi gerektiğini vurgulamıştır.⁹⁵

Daha muhafazakâr bir duruşa sahip olan Şeyhülislâm Mustafa Sabri Efendi ise Haşim Nahid'in bu fikrini reddederek Türkçe tefsir yazmak ile Kur'an'ın Türkçe tercümesinin yapılmasının aynı olmadığını belirtmiş ve Kur'an-ı Kerim'in tercüme edilmesinin zor ve meşakkatli bir iş olduğunu ifade etmiştir. Bugüne kadar tercüme edilmemesinin de tercüme etmenin caiz görülmemesinden değil iyi bir tercümenin

⁹³ Ubeydullah Afgani, **Kavm-i Cedid Kitabı'l-Mevaiz**, Şems Matbaası, Dersaadet 1332, s.15 vd.

⁹⁴ Haşim Nâhid'in Musa Carullah Bigiyef'in bu adımın ilk olduğu noktasındaki tanımlaması doğru değildir. Kur'an'ın Türkçeye tercüme edilmesi çalışmaları daha öncesinde hayata geçirilmiştir.

⁹⁵ D. Cündioğlu, a.g.e., s.24 vd.

yapılacağına dair âlimlerin bu hususta yaşadıkları güvensizlikten kaynaklandığını belirtmiştir. Kaldı ki bugüne kadar Türkçe tercümelerin yapıldığını ve bunun tamamen yeni bir iş olmadığını hatırlatan Mustafa Sabri Efendi son yıllarda yapılan tartışmaların amacının farklı olduğunu iddia etmiştir. Ona göre buradaki asıl amaç Haşim Nahid'in ifadesiyle İslâm'ın fikir ve vicdanının esaretten kurtuluşu olsa bunun daha önce gerçekleşmesi gerekiyordu. Fakat buradaki amacın Kur'an-ı Kerim'in Türkçesinin bizzat Kur'an'ın yerine geçirilmek istenmesidir. Buradaki maksadın ibadetlerde Kur'an'ın değil tercümesinin okunması olduğunu iddia ederek bunun caiz olmadığını belirtmiştir. Yani Mustafa Sabri Efendi, Kur'an-ı Kerim'in tercüme edilmesine değil ibadetlerde tercümenin Kur'an yerine kullanılacak olmasına karşı çıkmıştır.⁹⁶ Türkçe Kur'an sürecini incelediğimizde Mustafa Sabri Efendi'nin bu endişesinde haklı olduğu da görülmektedir. Yukarıda değindiğimiz üzere 1932 Ramazan'ında Cemil Said Bey'in tercümesi üzerinden gerçekleştirilmek istenen proje de Mustafa Sabri Efendi'nin endişelerinin gerçekleştirilmeye çalışıldığını göstermiştir.

Bu tartışmalara eşzamanlı olarak dönemin süreli yayınlarında Kur'an-ı Kerim'in tercümesi bölüm bölüm yayınlanmaktaydı. Fakat bu konuda asıl talep, Kur'an'ın müstakil bir tercümesinin yapılmasıydı. Tüccarzâde İbrahim Hilmi bu duruma özellikle dikkat çekmiş ve hâlâ Kur'an-ı Kerim'in herkes tarafından anlaşılabilir bir tercümesinin yapılmadığından şikâyet etmiştir. Milyonlarca kişinin Allah'ın ayetlerinin içeriğini bilmediğini ifade eden Tüccarzâde İbrahim Hilmi, Kur'an-ı Kerim'in sadece fesahat ve belagat amacı taşımadığını, Arap olmayan Müslümanların da onun manasını anlamaları gerektiğini savunarak Kur'an'ın tercümesinin bir ihtiyaç olduğunu dile getirmiştir.⁹⁷

Türkçe Kur'an mevzusunda önemli gayretler ortaya koyan Tüccarzâde İbrahim Hilmi bizzat Kur'an'ın Türkçesini yayınlamaya da çalışmıştır. İbrahim Hilmi, dünyada yaşayan milyonlarca Müslümanın, Kur'an-ı Kerim'de Allah'ın kendilerine ne söylediklerini anlamadıklarını, Kur'an-ı Kerim'in Türkçe olmamasından dolayı dinin esaslarını bilmediklerini ifade ederek Arapça bilmeyenlerin dini anlamak için uzun tefsirleri okumak zorunda kaldıklarını belirtmiştir. Arapların ise doğrudan Kur'an-ı Kerim'i okuyup anladıklarını dile

⁹⁶ Ş. M. Sabri, a.g.e., s.207 vd.

⁹⁷ Tüccarzâde İbrahim Hilmi Çığıracan, **Osmanlı Devleti'nin Çöküş Nedenleri**, (Haz. Başak Ocak), Libra Kitapçılık ve Yayıncılık, (1. Baskı), İstanbul 2009, s.32.

getirerek Kur'an-ı Kerim'in tercüme edilmesi durumunda en azından onu okuyan kişilerin bir başkasının fikirlerine muhatap olmadan ve onların fikirleriyle zihinlerini kirletmeden doğrudan Kur'an-ı Kerim'in anlamı ile muhatap olacaklarını ifade etmiştir. Okunan tercümeden çok az şey anlaşılabilirse bile bunun daha iyi bir netice doğuracağını, çünkü o zaman öğrendiklerini hurafe ve gereksiz rivayetlerle muhatap olmaktan ziyade doğrudan Kur'an-ı Kerim'den almış olacağını ifade etmiştir.⁹⁸

İbrahim Hilmi, hazırlattığı tercümenin ilk formasına yazmış olduğu girişte de Kur'an-ı Kerim'in Türkçe mealinin hazırlanmasının vatandaşlara dinî bir hizmet olduğunu, dünya üzerinde yüz milyon Türk, Tatar, Çerkes, Laz, Afgan, Arnavud, Kürd ve Acem'in Arapça bilmedikleri için Kur'an-ı Kerim'in ihtiva ettiği ayetlerin anlamlarını bilmediklerini ifade etmiştir. Bu nedenle dinin esaslarına hakkıyla vakıf olmadıklarını dile getirerek Kur'an'ın sadece fesahat ve belagat kitabı olmadığını, Arap olmayan kavimlerin onu anlayacak düzeyde Arapça bilmemelerinden dolayı bunların müfessirlerin kaleme aldıkları ciltlerce kitabı okumaya da vakit bulamayacaklarını dikkat çekmiştir. Ayrıca öteden beri fikrî ve içtimai bir inkılap gerçekleştirmek amacıyla var kuvvetiyle çalıştığını ve bu nedenle Kur'an-ı Kerim'in Türkçe mealinin hazırlanmasının en önemli gayesi olduğunu vurgulamıştır. Bu amaç çerçevesinde meşrutiyetin başlangıcında Millet gazetesinde Kur'an-ı Kerim'in tercümesi ve tefsiri hususunda uzun tartışmalar açtığını ve yine bu fikrini yazmış olduğu "*Zavallı Millet*" adlı eserinde de hararetle bir şekilde savunduğunu ifade etmiştir.⁹⁹

Tüccarzâde İbrahim Hilmi'nin bu teşebbüsüne karşı Hayru'l-Kelâm¹⁰⁰ adlı dergide bir makale yayınlanır ve bu hususta hükümet uyarılır. Makalede Arapçanın süslü yapısından dolayı kısa ifadelerle pek çok anlamı birden verebilecek bir yapıya sahip olduğunu ifade etmiştir. Bu dilden yapılacak bir tercüme ile anlamın kapsamının daralacağını savunularak Kur'an-ı Kerim'in Arapçadan diğer dillere tercüme edilmesinin gerçek anlamda Kur'an-ı Kerim'in yerini tutamayacağına vurgu yapılmıştır. Diğer dillerin Arapçaya oranla daha dar bir anlam çerçevesine sahip olduğunu dile getirerek, her ne kadar tefsirler hak ile batılı tam olarak açıklamaya

⁹⁸ Tüccarzâde İbrahim Hilmi, **Avrupalaşmak**, (Haz. Osman Kafadar-Faruk Öztürk), Gündoğan Yay., Ankara 1997, s.156.

⁹⁹ Tüccarzâde İbrahim Hilmi, **Kur'an-ı Kerim Tercüme ve Tefsiri (İhvân-ı Dinime)**, Matbaai Hayriye ve Şürekâsı, İstanbul 1332, s.3 vd.

¹⁰⁰ Ahmed Şîrânî tarafından çıkarılmıştır.

muktedir olsalar da tercümelerin Kur'an olamayacaklarının açık olduğu ve bu konuda ısrar edilmesi durumunda Kur'an-ı Kerim'in de İncil'in kaderini paylaşacağına işaret edilmiştir. Nasıl ki İncil tercümelemlerle farklı farklı anlamlara gelecek şekilde çevrildiyse Kur'an-ı Kerim'in de aynı kaderi paylaşacağını ve bugüne kadar tek kelimesi değiştirilmeden korunan Kur'an-ı Kerim'in farklı dillerdeki tercümelerle birliğini kaybedeceğini ifade etmiştir. Bu tehlikeden dolayı tercümelerin Kur'an-ı Kerim'e hizmetten ziyade bir ihanet teşkil edeceğine işaret edilmiş ve yapılan tercümelerin tedavülden kaldırılması gerekliliği Makam-ı Meşihat'a, Polis ve Matbuat müdüriyetlerine yazılı bir şekilde bildirildiği ifade edilmiştir.¹⁰¹ İbrahim Hilmi'nin söz konusu teşebbüsü bu makaleden dolayı akim kalmıştır.¹⁰²

İnkılapların hayata geçirilmesi konusunda Kur'an-ı Kerim'in tercüme edilmesinin en büyük etken olduğu fikrî Osmanlı Devleti'nin son döneminde olduğu gibi Cumhuriyet döneminde de savunulan bir fikir olmuştur. Bu nedenle din siyaset tartışmalarının yoğunlaştığı Cumhuriyet döneminde hazırlamış olduğu Kur'an-ı Kerim tercümesini yayınlama olanağı bulan Süleyman Tevfik el-Hüseyinî (öl. 1939) de Kur'an tercümelemleriyle siyasi iktidar arasındaki münasebetlerin mahiyetine dair açıklamalarda bulunmuştur. Kur'an-ı Kerim'in bir ihtiyaç olduğunu ifade eden Süleyman Tevfik el-Hüseyinî, bu ihtiyacın zorla bertaraf edilemeyeceğini belirterek, kendilerinin Allah tarafından seçtiklerine inanan ve bu şekilde kendilerine ilahi bir kutsiyet atfeden sultanların halkın Kur'an'ı anlamasından korktuklarını, ancak reis in halk tarafından seçildiği Cumhuriyet döneminde böyle bir korkunun yersiz olduğunu ifade etmiştir. Hilafet meselesinin anlaşılması durumunda sultanların kendilerine verdikleri kutsiyetin sorgulanacağı ve kutsiyetin temelsiz olduğunun ortaya çıkacağından dolayı Kur'an-ı Kerim'in tercümesinin okunmasından korkulduğunu dile getirmiştir. Bu korkudan dolayı hazırlamış olduğu tefsirini Meşrutiyet dönemine kadar basmadığını ve ancak İslami hükümete en uygun olduğunu iddia ettiği Cumhuriyet döneminde bu tercümeyle bastığını ifade etmiştir.¹⁰³

Aynı minvalde eserin naşiri Naci Kasım da meşrutiyetin ilanı ile oluşan hürriyet ikliminde Maarif Kütüphanesi'nin *Hayat-ı Muhammed* adındaki eseri

¹⁰¹ "Kur'an-ı Kerim Tercemesi Hakkında", Hayr'ul-Kelâm, (11 Mart 1914), nu. 17, s.136.

¹⁰² D. Cündioğlu, a.g.e., s. 27 vd.

¹⁰³ S.T. (Süleyman Tevfik), **Tercüme-i Şerif Türkçe Kur'an-ı Kerim**, Matbaai Hamet Kamil, İstanbul 1344/1926, (önsöz), Sayfa Belirtilmemiş.

yayımladığını ve *Kur'an-ı Kerim Tercemesi'ni* de yayınlamak istediğini fakat bu faaliyetten rahatsız olan bir kesimin buna karşı çıktığını ve Maarif Kütüphanesi'nin Kur'an tercümesini yayınlamasına engel olmayı başardığını belirtmiş ve bu çalışmanın ancak cumhuriyet ve hakiki hürriyet döneminde yayın imkânı bulunduğunu ifade etmiştir.¹⁰⁴

Kur'an çevirileri ile siyasi iktidarın yaklaşımları arasında bir paralellik kuran isimlerden biri de cumhuriyet döneminin ilk tercümelerinden birini yayımlayan Tüccarzâde İbrahim Hilmi'dir. Tüccarzâde İbrahim Hilmi, Cumhuriyet hükümetinin müsaadesi sayesinde dini kendi diliyle kendi idrakleriyle anlamaya başlamalarından dolayı *Nûru'l-Beyan'ı* yayımladığını belirtmiştir.¹⁰⁵

Tanzimat'tan itibaren yayımlanan Kur'an çevirilerinin din-siyaset ilişkilerinden bağımsız olarak ele alınamayacağı görülmektedir. Bu nedenle Kur'an tercümesi meselesinde siyasi arka planın anlaşılması Kur'an tercümelerinin gerçek mahiyetinin anlaşılmasını da kolaylaştıracaktır. Ancak din-siyaset ilişkisi kadar önemli olan bir mesele de, Kur'an tercümesi ile içtimai inkılaplar arasında kurulan ilişkidir. Kur'an tercümesinin fikrî ve içtimai bir değişimin yolunu açacağı fikri güçlü bir şekilde vurgulanmıştır. Kur'an tercümeleleri çerçevesinde din-siyaset ilişkilerini değerlendiren Dücane Cündioğlu da Kur'an çevirilerinin doğrudan uluslaşma sürecinin bir parçası olarak ortaya çıktığını ifade etmiştir. Cumhuriyet ile birlikte imparatorluktan arta kalan unsurların bir potada erimeye başlamasıyla Türk milletinin ana dilinde kutsal kitabını anlamaya olan ihtiyacın arttığını dile getiren Cündioğlu, kısa süre içerisinde "Türk'ün Millî Dinî" tezinin de devlet eliyle hayata geçirilmeye çalışıldığına dikkat çekmiştir.¹⁰⁶

Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e süren dinî konulardaki bu reformların amacını Ziya Gökalp (öl. 1924) *Vatan* adlı şiirinde açık bir şekilde ortaya koymuştur.

"Bir ülke ki camiinde *Türkçe Ezan* okunur.

Köylü anlar mânâsını namazdaki duânın...

Bir ülke ki mektebinde *Türkçe Kur'an* okunur.

Küçük, büyük herkes bilir buyruğunu Hudâ'nın...

¹⁰⁴ Süleyman Tefik, **Türkçe Kur'an-ı Kerim**, Maarif Kütüphanesi, İstanbul 1926, Önsöz/sayfa belirtilmemiş.

¹⁰⁵ D. Cündioğlu, a.g.e., s.30.

¹⁰⁶ D. Cündioğlu, a.g.e., s.31.

Ey Türkoğlu, işte senin orasıdır vatanın!”¹⁰⁷

II. Meşrutiyet döneminde başlayan ve Cumhuriyet’in ilân edilmesiyle imparatorluk bakiyesi halklar içerisinde bir Türk ulusu ortaya çıkarma süreci dinden soyutlanarak anlaşılabilir. Bu konuda en önemli unsur ise Kur’an’ın tercüme edilmesiydi. Kur’an hususunda dile getirilen başlıca talep milyonlarca Müslüman Türk’ün kendi kutsal kitabını kendi dillerinde okuyup anlayamamasıydı. Bu mevzu sürekli bir şekilde gündemde tutulmaya çalışılmıştır. Bu fikre Cumhuriyet ile birlikte siyasi iktidarın da sahip çıktığı anlaşılmaktadır. Siyasi iktidarın bu hususa sahip çıkması ile süreç hızlanmış ve milli bir dinin inşasına evrilmiştir. Dücane Cündioğlu ezanların, tekbirlerin, salaların, hutbelerin Türkçe okunması, namazların Türkçe Kur’an’la kılınması gibi din dilinin Türkçeleştirilmesi gibi meselelerin temel amacının İslam’ın millileştirilerek Türk’e has bir formunun yaratılması olduğunu savunmuştur. Yani meselenin iddia edildiği gibi “halkın kutsal kitabını kendi dilinde anlaması” gibi masum bir talep ile değerlendirilemeyeceğini belirterek halkın bu meseleye duyarlı davranarak direnç göstermesinin sebebinin de bu niyetten kaynaklandığını ifade etmiştir.¹⁰⁸ Kısaca ifade etmek gerekirse mesele salt bir dil değil İslam’ı Türk’ün milli dini haline getirme projesiydi.

Meşrutiyet döneminde yoğunlaşan Kur’an’ın tercüme edilmesi talepleri asıl mecrasına Cumhuriyet döneminde kavuşmuştur. Cumhuriyet döneminde Kur’an tercüme dönemin siyasi erki tarafından da destek görmüştür. Cumhuriyet’in ilanından (29 Ekim 1923) kısa bir süre sonra üç tercümenin yayınlanmış olması bu etkiyi gösterirken 21 Şubat 1925’te Kur’an’ın tercümesiyle ilgili meclise bir önerenin verilmesi ve bu önerenin mecliste kabul edilmesiyle Kur’an’ın Türkçeye tercüme edilmesi kararı alınmıştır.¹⁰⁹

Bizzat meclisin Kur’an’ın çevirisine dair almış olduğu bu karar, meselenin ne kadar önemsendiğini göstermektedir. Cumhuriyet döneminde siyasi iktidarın da Kur’an’ın tercümesine gösterdiği hassasiyet, meselenin sadece dinî bir mesele

¹⁰⁷ Ziya Gökalp, **Yeni Yol-Doğru Yol**, Devlet Kitapları, Güneş Matbaacılık, (1. Baskı) Ankara 1976, s. 11.

¹⁰⁸ D. Cündioğlu, a.g.e., s.32 vd.

¹⁰⁹ T.B.M.M. Zabıt Ceridesi, Devre: II., İçtima Senesi: II, İçtima: 61, C.14, s. 222 vd.; T.B.M.M. Zabıt Ceridesi, C.14, s. 211 vd.; Bu görev Diyanet İşleri Reisliği tarafından Mehmed Âkif Ersoy’a verilmiştir. Fakat Mehmet Akif Ersoy’un bu görevi almaktan imtina etmesi üzerine meal çalışması da Elmalılı M. Hamdi Yazır’a tevdi edilmiştir.

olmadığını ortaya koymaktadır. Bu çerçevede Cumhuriyet aydınlarının dine bakışı meseleyi daha da netleştirmektedir.

Cumhuriyet'in ilk yıllarında din konusunda daha muğlak bir tavrın sergilendiği bilinmektedir. Ancak Cumhuriyet ilan edilip güçlenmesiyle Cumhuriyet aydınları da din konusundaki asıl hedeflerini daha net ifade etmişlerdir. Mayıs 1928'de Millî Mecmua'da "Türk İnkılabı Karşısında Müslümanlık" adlı bir anket yer almıştır. Ankette şu sorulara yer verilmiştir:

"Din, içtimai hayata lâzım mıdır, değil midir? Asrımızın ilmî, ahlâkî, bedîî inkişafına rağmen dinî hayat zaruri midir, değil midir? O İnkılabı yapacak kimlerdir? İslâm dininin tekâmül ve inkılap kabiliyeti var mıdır, yok mudur? Varsa o inkılabı yapacak kimlerdir? Hristiyanlık karşısında Müslümanlığın ahlâkî hüviyeti nedir? Müslümanlıkta inkılap esasları ne olabilir?"¹¹⁰

Bu sorulara "*Müslümanlıkta İbadet Esasları*" adı altında cevap veren İsmail Hakkı Baltacıoğlu, ibadethanelere temiz ayakkabıyla girilebilmesi, secdenin yerden yüksekte bir kürsüye yapılması, ibadetlerin tamamının Türkçe dili ve edebiyatıyla yapılması; namaz, dua ve hutbenin Türkçe ve Türkler için olması gerektiğini; müezzinlerin seslerinin güzel olup, camilere ney, keman, piyano gibi müzik aletlerinin konmasının elzem olduğunu savunduktan sonra din hususunda temel hedefin ne olması gerektiği sorusuna "*Hülâsa İslâm Dinini Türkleştirmek lâzımdır!*" diyerek cevaplamıştır.¹¹¹

Tanzimat döneminde başlayan Kur'an'ın tercüme edilme çalışmaları II. Meşrutiyet ve Cumhuriyet döneminde hız kazanmıştır. 1925'te meclise verilen bir önerge ile de bu süreç resmen sahiplenilmiştir. Kur'an tercüme tartışmalarına baktığımızda birkaç noktada temerküz ettiğini görmekteyiz. Öncelikle Kur'an'ın tercüme edilmesinden taraf olanların ilk savunmalarına baktığımızda Arapça bilmeyen Türklerin kendi adadillerinde kendi kutsal kitaplarını okuyup anlamaları iddiasıdır. Bu iddiaya Kur'an'ın tercümesine muhalefet eden muhafazakâr kesim de karşı çıkmamıştır. Ancak Kur'an'ın tercüme edilmesine karşı olanların argümanlarına baktığımızda meselenin sadece bir dil meselesi olarak

¹¹⁰ Millî Mecmua, Türk inkılâbı Karşısında Müslümanlık (Anketimiz), 1 Mayıs 1928 "Fakülte Müderrislerinin İsmail Hakkı Baltacıoğlu'ndan Sordukları Suallerden Bir Kaçı" SR, C. 11, sayı 267, s. 259 vd.; O. N. Ergin, a.g.e., s.1961 vd.

¹¹¹ O. N. Ergin, a.g.e., s.1963; "Fakülte Müderrislerinin İsmail Hakkı Baltacıoğlu'ndan Sordukları Suallerden Bir Kaçı" SR, C. 11, S. 267, s. 261.

değerlendirilmediği ve dinin deformasyona uğrayacağı endişesinin olduğu anlaşılmaktadır.

Kur'an'ın tercüme edilmesini savunanların önemli gerekçelerinden biri siyasi ve içtimai inkılapların önünü açacağı gerekçesidir. Tanzimat'la birlikte yaşanan zihinsel teceddüde paralel olarak Kur'an tercümelerinin yapılması, Meşrutiyet döneminde efkâr-ı umumiyeye milliyetçiliğin hâkimiyeti ile birlikte uluslaşma bağlamında ele alınması ve çağdaş medeniyetler seviyesine çıkma idealiyle kurulan Cumhuriyet döneminde Kur'an tercümesinin TBMM kararıyla resmen sahiplenilmesi bu gerçeği ortaya koymaktadır.

Diğer bir husus; Kur'an'ın ulusal dillere tercüme edilerek herkesin okuyup anlamasının önündeki engellerin kaldırılması ile hem kitap kutsallıktan arındırılmış olacak hem de araçlar ortadan çıkarılmış olacaktır. Bu projenin başarılması durumunda değişime karşı direnen ulemanın elinden kitap alınmış olacak ve bu şekilde değişimin yolu açılmış olacaktır. Bu çabanın Luther'in İncil'i ulusal dillere tercüme edilmesi çalışmalarıyla ilişkilendirilmesi de bu amacı göstermektedir. Bu hedeflerin gerçekleştirilmesiyle din, istenen forma sokulabilecek ve oluşturulmak istenen yeni kimlikle uyumlu hâle getirilebilecektir. Bu amaç çok önemsenmiş olacaktır ki Cumhuriyet döneminde bu iş bireysel çabalara da bırakılmayarak bizzat devlet tarafından ele alınmıştır. Kur'an'ın tercümesi ya da din dilinin Türkçeleştirilmesi mevzusu geçmişte önemli tartışmalara konu olduğu gibi bugün de hâlâ tartışılmaya devam etmektedir. Fakat burada yapılan tartışmaları sonlandırarak bu çerçevede Cemil Said Bey'in Türkçe Kur'an tercümesini hangi saiklerle yaptığını bakmak gerekiyor.

Cemil Said Bey'in Kur'an tercümesine dair düşüncesini incelediğimizde dönemin hâkim efkârına yakın olduğu görülmektedir. Öncelikle şunu ifade etmeliyiz ki Cemil Said Bey, Batı medeniyetin her yönüyle alınması gerektiğini savunmaktadır. Kur'an tercümesi hususunda da aynı düşüncede olduğu muhakkaktır. Cemil Said Bey, dedesi Maarif Nâzırı Ahmet Kemal Paşa döneminde yapılan Kitabü'l-Tefsir'e işaret ederek öteden beri Kur'an tercümesi meselesinde bir duyarlılığa sahip olduğunu göstermiştir. İlaveten Kur'an tercümesi çalışmasını yapmadan önce Avrupa'da Tevrat ve İncil'in ulusal dillere tercüme edildiğini biliyordu. Aynı şekilde Kur'an-ı Kerim'in de Suriyeli Kazımırski adında Katolik bir Arap tarafından Fransızcaya çevrildiğini ve yapılan çevirinin birkaç tashih ile kabul

edildiğine dair çalışmaları yakından takip etmişti. Kur'an çevirisi konusunda yapılan tartışmaları ilgiyle takip eden Cemil Said Bey, bunu bir fırsat olarak değerlendirmiş ve bu çalışmalardan mülhemle zihninde Kur'an-ı Kerim'in tercüme edilmesi fikri canlanmıştı.¹¹²

Batı'da yapılan bu tercüme girişimi ve bu çerçevede yapılan tartışmaları yakından takip etmesi, Kur'an'ı tercüme etme fikrinin ilk başta medenileşme genel perspektifine uygun bir girişim olarak değerlendirmekteyiz. Başta Almanya olmak üzere Avrupa toplumlarının ulus haline gelmesinde milli dil ve edebiyatın ortaya çıkması, ulus bilincinin kuvvetlenmesi ile Almanların hem Latincenin, hem de kilisenin boyunduruğundan kurtulmasının Kutsal Kitabın Luther tarafından Almancaya çevrilmesiyle başladığından haberdardı elbette. Cemil Said Bey'in tercüme konusunda Martin Luther'in İncil'in ulusal dillere çevrilmesi hususu ile paralellik kurmuş olabileceği, Almanya ve diğer Avrupa ulus devletleri gibi bir güce ulaşmak için Kur'an'ın Türkçeye tercüme edilmesinin aynı neticeyi yaratacağı düşüncesini edinmiş olması kuvvetle muhtemeldir. Nitekim 1932'de Türkçe Kur'an okuma denemeleriyle ilgili olarak başka isimler tarafından da Martin Luther'e atıf yapıldığı görülmüştür.¹¹³ Bu çalışma ile Türkçe, Arapçanın hâkimiyetinden, din de ulemanın elinden kurtarılmış olacaktı. Aynı zamanda Kur'an, kutsal olmaktan çıkacak ve salt bir kitap olarak içeriğine odaklanılmış olacaktır.

Fakat II. Meşrutiyet ile birlikte Türkçülük düşüncesi etkâr-ı umumiyyeye hâkim olunca bu husustaki niyetler de kısmen milliyetçi bir kulvara evrilmiştir. Konuya dair Cemil Said Bey'in ilk açıklamasını Kur'an-ı Kerim'in çevirisine yazdığı ön sözde bulmaktayız. Kur'an tercümesine yazmış olduğu ön sözde Haşim Nahid ve Süleyman Tefvîk'in tercümelerinde yazmış oldukları ön sözlere paralel olduğu görülmektedir. Kur'an'ın Türkçe tercümesine olan ihtiyaca dikkat çekmiş ve Asya'nın Mezopotamya, Suriye ve Hicaz'dan başka bütün ülkelerinde, Çin'de,

¹¹² D. Cündioğlu, "Bir Kur'an Mütercimi: Cemil Said Bey'in Kendi Kaleminden Özgeçmiş", Dergâh Dergisi, IX/100, Haziran 1998, ss.46-47, s.46.

¹¹³ Türkçe Kur'an okuma denemeleri basında büyük bir heyecanla haberleri yapılırken, yapılan törenlere çok sayıda diplomat da davet edilmiştir. 1932 Ramazan'ının Kadir gecesinde Ayasofya Camii'nde farklı ülkelerden diplomatlar da davet edilmiştir. Törene iştirak edenlerden biri de dönemin ABD Büyükelçisi Charless N. Shillers'tır. Türkiye hatıralarını kaleme alan Charless N. Shillers Kadir Gecesi'nde Ayasofya Camiinde gerçekleştirilen töreni değerlendirerek Mustafa Kemal'i Martin Luther ile kıyaslamıştır. Halktan bir kişi ile aralarında geçen bir diyaloga yer veren elçi Türkçe Kur'an çalışmasının çok önemli olduğuna dikkat çekmiştir. bkz. Charless N. Shillers, **Bir ABD Büyükelçisinin Türkiye Hatıraları Mustafa Kemal 2**, (Çev: Örgen Uğurlu), Cumhuriyet Yay., Şubat 1999, s.61.

Hindistan'da, Cava'da, İnan'da, Afganistan'da, Belucistan'da, Buhara'da, Kafkasya'da, Kırım'da bulunan milyonlarca Müslümanın kuşkusuz Arapçadan çok Türkçe konuştuklarını belirtmiştir. Türklerin Kur'an'ı Arapça okuyup anlayamadıklarını ama şimdiye kadar da yanlış tercüme edilebileceği korkusundan dolayı tercüme de etmediklerini ifade ederek bunun hatalı bir yaklaşım olduğuna işaret etmiştir. Türklerin kutsal kitaplarını kendi dillerinde okumalarının elzem olduğunu savunarak bundan önce Kur'an'ın pek çok dile çevrildiğine işaret etmiştir. Ancak Türklerde tefsir kitaplarının yazıldığını ama çoğu zaman tefsirlerde ayetlerin manasının bile verilmediği ve tefsir yapan kişinin çıkarımlarına dayandığını ifade ederek tefsir için bile tercümenin şart olduğunu ortaya koymuştur.¹¹⁴

Cemil Said Bey, Hakkı Tarık Us'a gönderdiği hayat hikâyesinde İstanbul'un işgal altında ve herkesin Milli Mücadele'den gelecek haberlere kilitlenmiş olduğu yıllarda Türkçe Kur'an hazırlıklarına başladığını ifade etmiştir. Kur'an'ı tercüme çalışmalarına bu yıllarda başlamasını şeyhülislam baskısının kısmen azalmasına bağlayan Cemil Said Bey, Kur'an-ı Kerim'in Türkçeye tercüme edilmesi hususunda bu yıllarda tartışmaların yapıldığını ve aynı zamanda Kur'an-ı Kerim'in Türkçeye tercüme edilmesiyle ilgili olarak dört beş farklı çalışmanın yürütüldüğünü ancak bu çalışmaların tamamının eski tefsir dilinden ayrılamadığını da belirterek Kur'an'ın Türkçeye tercüme işine girdiğini dile getirmiştir.¹¹⁵

Cemil Said Bey'in açıklamasından birkaç çıkarımda bulunabiliriz. Birincisi Kur'an'ın tercüme edilmesinin ciddi bir ihtiyaç olduğu hususudur. Bu ihtiyaca binaen meselenin hâlâ tartışıldığını ve bundan dolayı birkaç farklı çalışmanın da yürütüldüğünü ifade etmiştir. İkincisi ise 1920'li yıllarda artık Kur'an'ın tercüme edilmesi hususunda şeyhülislamlık makamı başta olmak üzere muhafazakârların direncinin kırıldığını ve eskiden olduğu gibi Kur'an tercümesine şiddetle karşı çıkılmadığını ifade etmiştir. Üçüncüsü ise efkâr-ı umumiyenin aksine hâlâ klasik tefsir dili terkedilmemiş ve Arapçanın güçlü etkisinin devam ettiğini ifade etmiştir. Cemil Said Bey klasik tefsir dilini terk ederek tamamen cari olan Türkçe ile bir tercüme çalışması yapmayı hedeflemiştir. Cemil Said Bey'in bu Kur'an'ın tercümesi meseledeki fikrî serüvenine bakıldığında dönemin siyasi yaklaşımına paralel olduğu görülmektedir.

¹¹⁴ Cemil Said, **Kur'an-ı Kerim Tercümesi**, (2. Baskı), 1926, s.3.

¹¹⁵ D. Cündioğlu, a.g.m., s.47.

Türkler için Kur'an'ın Türkçeye tercüme edilmesi özellikle II. Meşrutiyet yıllarında efkâr-ı umumiyeye hâkim olan milliyetçilik cereyanı ile izah edilse de Cemil Said Bey'in genel düşüncesi açısından bu açıklama yeterli değildir. Yukarıda açıklandığı üzere Cemil Said Bey, Cumhuriyet döneminden çok önceleri bu meseleye ilgi duyduğu ancak muhafazakâr ulemanın tepkisinden çekindiği için bunu ertelediği anlaşılmaktadır. Cemil Said Bey, genel olarak kendisinden önce yapılan tartışmalarda iddia edilen fikrî ve içtimai yapıda köklü değişimlere yol açacağı düşüncelerine katıldığı ve medenileşmenin önüne açacak bir girişim olarak değerlendirdiği anlaşılmaktadır.

2.6. Medeni Toplumun Ayırt Edici Özellikleri

Cemil Said Bey'in içtimai yapıda değişim gerçekleştirme düşüncesinin temelinde medeni bir toplum yaratma fikri yatmaktaydı. İçtimai değişim için modern eğitim kurumlarıyla Avrupa'nın ilminin ve fenninin öğrenilmesi, kadınların eğitimi ve toplumsal konumunun düzenlenmesi, dine bakışın değiştirilmesi, edebiyat ve güzel sanatlar aracılığıyla bireylerin ruhsal ve fiziksel açıdan eğitilmesi ve umumi ahlak prensiplerinin topluma kazandırılmasıyla içtimai yapı medeni toplumun inşası için gerekli altyapıyı kazanmış olacaktı. Medeni toplumun inşası için gerekli altyapı hazırlandıktan sonra asıl hedef medenileşmekti. Medeni toplumun özelliklerini kazanmaktı. Medeniyetin temsilcisi ise Avrupa idi. O halde medenileşmek için Avrupalılaşmak gerekiyordu. Avrupalılaşmak için de Avrupa'nın ilim ve tekniği başta olmak üzere bir bütün olarak Avrupa toplumunun tüm özelliklerinin alınması icab ediyordu. Burada önem arz eden Avrupa toplumunun yani medeni toplumun özellikleridir. Her ne kadar Avrupa toplumu medeniyetin temsilcisi olarak görülüyorsa da diğer toplumlar da tamamen medeniyet dışı değildir. Bu nedenle Cemil Said Bey, medeniyet tanımlaması yapmaktan ziyade medeni toplumun vasıflarına odaklanmakta ve bir toplum bu vasıflara ne kadar sahipse o kadar medeni bir toplum olduğu düşüncesindeydi. Bu çerçevede Cemil Said Bey, medeniyette geri kalmış olsa da milletimizin de medeni milletler arasında olduğunu savunmuştur. Medeni âlemden bahsederken sadece "Avrupalılar" ya da "Frenkler" diyerek kendimizi dışarda bırakmanın caiz olmadığını belirtmiş, ülkemizde artık Avrupa

medeniyetine karşı direnmenin aksine bu medeniyetin memleketimize girmesi ve ilerleme kaydetmesi için büyük çaba sarf edildiğini ifade etmiştir.¹¹⁶

Cemil Said Bey milletimizin medeni milletler arasında olduğunu kabul etse de çağdaş medeniyetin ölçüsü olarak Avrupa toplumunu kabul etmesinden dolayı toplumumuzun tam medenileşmesi için toplumumuzun her yönüyle Avrupalılaşması gerektiğini savunmuştur. O halde Avrupa toplumunun ayırt edici değer ve vasıfları nelerdir? Cemil Said Bey'in perspektifinden medeni toplumun ayırt edici özellikleri arasında saydığı unsurlardan biri de kadınların toplumsal konumlarıdır. Yukarıda kadın meselesine bakışını incelediğimiz için bu konuya yeniden değinmeyeceğiz.

2.6.1. İntizam ve İnzibat Fikri

Cemil Said Bey medeni bir toplumun vasıfları arasında zikrettiği en önemli özellik intizam ve inzibattır. Gelişmenin ve ilerlemenin temelinde intizam ve inzibat fikri yatmaktadır. Cemil Said Bey, *“İnsânların bâ'is-i terakkî ve te'âlisi ve medeniyet-i hâzıranın üssü'l-esâsı inzibât ve intizâmıdır”*¹¹⁷ sözüyle çağdaş medeniyetin iki esasının olduğunu ortaya koymaktadır. Birbirlerine müstenit olan bu değerlerden biri “inzibât” diğeri ise “intizâm”dır. İntizam nizamlı, tertipli, düzgün olma, düzgünlük gibi anlamlara gelmektedir.¹¹⁸ İnzibat ise yolunda olma, umumi emniyetin yolunda olması ve sağlama anlamlarına gelmektedir.¹¹⁹

“İntizam” fikri Osmanlı fikir âleminin yabancı olmadığı bir alanı temsil etmektedir. Türk-İslam düşüncesinde adalet dairesinde kamu düzeninin sağlanması olarak anlam bulan nizam-ı âlem tarih boyunca en önemli hedef olarak benimsenmiştir. Nizam-ı âlemi bozmaya ve yıkmaya yönelik fiil ve eylemler ise ağır bir şekilde cezalandırılmıştır. Fatih Kanunnamesi'nde kardeş katline cevaz veren ifade nizam-ı âlemin korunmasına ne kadar önem verildiğini göstermektedir.¹²⁰ Düzenin bozulmasına karşı her zaman teyakkuzda olan Osmanlı, yenileşme döneminde de gerçekleştirmek istediği ıslahatları yine düzeni koruma ya da bozulan düzeni yeniden kurma gerekçesine dayandırmıştır. Osmanlı yenileşmesinde ilk defa Lale Devri'nde (1718-1730) yeni yöntemle kurulan ordu birliklerini ifade etmek amacıyla dar bir anlamda kullanılan nizam kavramı, III. Selim döneminde sivil ve

¹¹⁶ C. Said, a.g.e., s.6.

¹¹⁷ C. Said, a.g.e., s.5.

¹¹⁸ F. Develioğlu, a.g.e., s.530.; Ş. Sami, a.g.e., s.172.

¹¹⁹ F. Develioğlu, a.g.e., s.531.; Ş. Sami, a.g.e., s.178.

¹²⁰ Mehmet Öz, “Klasik Dönem Osmanlı Siyasî Düşüncesi-Tarihî Temeller ve Ana İlkeler” İslamî Araştırmalar Dergisi, C.12, S.1, 1999, ss.27-33, s.29 vd.

askerî bütün kurumların geniş kapsamlı bir şekilde ıslah edilmesi için başlatılan Nizam-ı Cedit hareketi ile daha geniş bir anlama kavuşmuştur. Nizam-ı Cedit yeniliklerinde nizam kavramı kısmen anlam genişlemesine uğrayıp askerî alanın dışındaki alanları kapsasa da Osmanlı yenileşme tarihinde en kapsamlı kullanıma Tanzimat döneminde rastlanmaktadır. Bir döneme adını verecek düzeyde düzenlemelerin hepsine birden Tanzimat denilmesi yeni bir siyasal sisteme¹²¹ doğru evirilmeyi gösterse de Tanzimat Fermanı'nda bozulan düzenden kanun-ı kadime dönüşü vurgulamıştır.

Gelişmiş, ilerlemiş ve çağdaş medeniyetin önemli bir vasfı olarak intizam kavramına dikkat çeken Cemil Said Bey, öyle görülüyor ki kadim kültürümüzdeki nizam kavramına da atıf yapmaktadır. Çünkü Cemil Said Bey, intizamı sadece hâlihazırdaki Batı medeniyetinin bir vasfı olarak değil tüm medeni toplumların üzerinde oturduğu ortak temelin, düzen ve intizam olduğunu dile getirmiştir. Cemil Said Bey, medeni toplumların düzen fikrini kâinatın, yerin ve göğün mükemmel düzeninden aldığını belirtmiş, ancak kâinattaki düzenin kaynağı hususunda farklı düşünmüştür. O, kâinattaki mükemmel düzenin Cenab-ı Hakk'ın ilahi kudretinin bir yansıması olduğu fikrini savunmuştur.¹²²

Modern Batı düşüncesinde insan, kâinatın efendisi ve hâkimi olarak tasavvur edilirken Cemil Said Bey, insanoğlunun kâinatın bir parçası olduğunu, ilerlemek ve gelişmek için de parçası olduğu bu mükemmel kâinat düzeninden ders alması ve onu taklit etmesi gerektiğini dile getirmiştir. İnsanoğlunun aciz ve güçsüz olmasından dolayı ilahi kudrete tam olarak akıl sır erdiremeyeceği ve onu her yönüyle taklit edemeyeceğini belirtmiştir. Ancak yine de her şeyin devamlılığının ve terakki etmesinin düzen ve intizamla mümkün olacağını hatırlatarak çağdaş medeniyetin de başta ilim ve fen olmak üzere hayatın tüm alanlarında bu düzen esasına dayanarak büyük ve sağlam adımlarla ilerlediği tespitine yer vermiştir. Medeni milletlerde tek tek her zihne intizam fikrinin yerleştiğini, bu fikrin genel bir kural haline geldiğini belirten Cemil Said Bey, medenileşme arzusunda olan hiçbir milletin bu konuda diğerinden geri kalmamaya gayret ettiğini dile getirmiştir.¹²³

¹²¹ N. Berkes, a.g.e., s.213.

¹²² C. Said, a.g.e., s.5.

¹²³ C. Said, a.g.e., s.5.

Cemil Said Bey'e göre milletimizin Avrupa medeniyetine kapılarını açmış olması fikr-i intizâmın biraz olsun zihinlere yerleştiğinin bir göstergesidir. İntizam fikrinin toplumsal hayata yansıdığı ve kabul gördüğünü gösteren pek çok örnek olduğunu ifade eden Cemil Said Bey; işçilerin giriş ve çıkış saatlerinin aynı olması, aynı saatte öğle molasının verilmesi, kurumlarda giriş ve çıkış kapılarının ayrı olması düzen fikrinin toplumsal hayattaki göstergeleri olduğunu belirtmiştir. Eskiye nazaran memlekette belli bir düzenin oturduğunu ifade eden Cemil Said Bey, medeniyet için bu düzeni sürdürülebilir kılmanın esas olduğunu dile getirmiştir.¹²⁴

Toplumsal hayatımızda fikr-i intizam nasıl sağlanacaktır? Cemil Said Bey'e göre fikr-i intizamı sağlayacak olan en önemli unsur eğitim-öğretimdir. Bu çerçevede halkın eğitim ve öğretim düzeyinin yükseltilmesinin önemine işaret ederek eğitim düzeyinin fikr-i intizam ile doğru orantılı olduğunu ifade etmiştir. Eğitim düzeyinin yükselmesi memlekete düzen getirirken eğitim seviyesinin düşmesi ise kaosu derinleştirecektir. Ancak Cemil Said Bey'e göre eğitim kurumlarımız yetersizdi. İlk eğitim alanındaki okullaşmanın yeni yeni yaygınlaştığını ve halkın büyük bir kesiminin okur-yazar olmadığını ve dolayısıyla intizam fikrinin gerekliliğinden habersiz olduğunu ifade etmiştir. Cemil Said Bey, bunun için inzibatın gerekliliğine işaret etmiştir. Düzenli az bir ordunun düzensiz ve sayıca çoğunlukta olan bir orduya galebe çalabileceği fikrini ileri süren Cemil Said Bey, fikr-i intizam sahibi bir azınlığın intizam fikrî olmayan bir çoğunluğa zorla ya da ikna yoluyla intizamı kabul ettirebileceğini savunarak bunun için lazım olanın inzibat olduğunu dile getirmiştir.¹²⁵

Fikr-i intizamın gerçekleşmesi için inzibatın gerekliliğini vurgulayan Cemil Said Bey, medeni toplumların özellikleri arasında saydığı inzibatı "*Herkesin diğerinin hukûkuna asla tecâvüz etmemesi ve kendi hukûkunu şiddetle muhâfaza etmesi*" şeklinde tanımlayarak "*Fikr-i inzibât fikr-i intizâm ile tev'emdir. İnzibât intizâmın kuvve-i te'yidiyesidir. Binâ'en-aleyh bu kuvvet mevcûd olmadıkça intizâmın bekâsı pek müşkil olur.*"¹²⁶ açıklamasında bulunmuştur.

Cemil Said Bey'in "inzibat" konusunda yaptığı bu açıklama ile intizamın "hukuk düzeninin" korunması ile kaim olabileceğini ortaya koymaktadır. Fikr-i

¹²⁴ C. Said, a.g.e., s.6.

¹²⁵ C. Said, a.g.e., s.7.

¹²⁶ C. Said, a.g.e., s.7.

intizam bilincinin eğitim öğretim ile kazanılabileceğini belirten Cemil Said Bey, bunun yetersiz kalması durumunda ise inzibat fikrini önermektedir. Yani intizamın korunması için “hukuk düzeni”nin muhafaza edilmesi gerektiğini savunmuştur. Hukukun güvencede olmaması intizamı yok ettiği gibi hukukun egemenliği de intizamın güvencesidir. Düzenin sağlayıcısı olarak hukukun korunması, medeniyetin temel taşı olarak düşünülmüştür. İnzibat, intizam fikrini güçlendirirken inzibat olmadan intizamın bekasından da söz edilemez.

İntizamın korunması inzibata bağlı ise bunu kim ve nasıl sağlayacaktır? Eğitim seviyesinin düşük, intizam bilincinin gelişmediği toplumlarda terakkinin ve gelişmenin yani medenileşmenin sağlanabilmesi için zorunlu olarak inzibat gerekiyordu. İnzibat nasıl sağlanacaktır? Cemil Said Bey, inzibatın sağlanması konusunda en önemli görevlinin polis olduğunu ifade etmiştir. Polis sahada inzibatın yani hukuk düzeninin sürdürülmesini sağlayacak memurdur. Polis, hem kendisi kanuna itaat etmeli hem de halkı kanuna itaat ettirmelidir. Bu çerçevede polisin görevinin hassasiyetine dikkat çeken Cemil Said Bey, kendi başına bir kanun koyucu olmayan polislerin kanun bilen kişiler arasından seçilmesi gerektiğini vurgulamıştır. Polis, kanunların uygulanması hususunda ifrat ve tefritten kaçınarak mutedil hareket etmesi gerekmektedir. Polisin kanundışı davranışlara yeltenmesi inzibatı yok eder ve toplumsal kaosa yol açar.¹²⁷

Kanunların sahadaki uygulayıcısı olan polislerin, kanunları iyi bilmesi gerektiğini ve insanların doğal haklarını güvenceye alan kanunların kamu menfaatine hizmet ettiğine vicdanen kani olunması gerektiğini ifade eden Cemil Said Bey, ancak bu şekilde polislerin kanunların uygulanması için gerekli hassasiyeti göstereceği düşüncesindedir. Cemil Said Bey, polisin kanunlar konusundaki bilinci yanında inzibat için halkın da bu bilince sahip olması gerektiğini savunmuştur.¹²⁸

Hedefin inzibat ve intizamını sağlamış, medeni bir toplum yaratmak olduğunu belirten Cemil Said Bey, millet olarak bu gayeden hâlâ uzak olduğuna dikkat çekmiştir. Bunun temel nedeni olarak kanunlardaki muğlaklığa işaret etmiştir. Kanunlardaki muğlaklıktan dolayı kanunları herkes kendine göre yorumlamaktadır. Medeni âlemde kanunların herkesin anlayacağı şekilde açık yazıldığını, halkın cahil ve milli menfaatlerinin nerede olduğundan habersiz olmalarından dolayı kanunların

¹²⁷ C. Said, a.g.e., s.7.

¹²⁸ C. Said, a.g.e., s.8.

amacının da tam olarak kavranılmadığını ifade etmiştir. Bu nedenle kanunlar yapılırken ve tatbik edilirken halkın çoğunluğunun menfaatleri doğrultusunda hareket edilmesi gerektiğini ifade etmiş ve şu uyarıda bulunmuştur: Eğer kanunlar halkın menfaatlerini korumaz, açık ve anlaşılır bir dil ile yazılmazsa devletin beka ve istiklâli tehlikeye girebileceği gibi inzibatı tesis eden münevver kesim de çaresiz kalabilir.¹²⁹

Medeni bir toplum yaratılması fikrini net bir şekilde savunan Cemil Said Bey, cahil olan halkın umumi menfaatlerinin nerelerde olacağını tam olarak göremeyebilecekleri ihtimalinden dolayı halka rağmen halkın menfaatini gözeten adımların atılması gerektiğini savunmuştur. Ona göre halkın büyük bir kısmı eğitimsiz olduğu için onların taleplerine kulak verilecek olursa ülke bir beka sorunu yaşayacaktır. Cemil Said Bey, açıkça cahil halkın taleplerine kulak kabartmaktan ziyade geleceği aydınların fikirleri doğrultusunda inşa etmek gerektiğini savunmuştur.

XXI. yüzyılda bile ülkemizin en önemli tartışma konularından olan güvenlik mi özgürlük mü tartışmaları yürütülürken Cemil Said Bey, XX. yüzyılın başında güvenlik ve özgürlük dengesinin iyi korunması gerektiğini savunmuştur. Birinin diğerinin lehine esnetilmesinin kaosa yol açacağından dolayı düzenin bozulacağı ve medeniyetin tehdit altına gireceğine işaret etmiştir.

2.6.1.1. İntizam ve İnzibatın Teminatı Hukuk

İntizamın yeterli düzeyde hâkim olmadığı toplumlarda inzibatın lüzumunu savunan Cemil Said Bey, inzibatın sahadaki uygulayıcısının da polis olduğunu belirtmiştir. Sahada icracı olan polisin görev sınırları kanun dairesidir. Medeni âleme dâhil olup kanunların uygulanabilmesi için kanunların mutlaka bir standarda kavuşturulması gerekiyor. Bunun için kanunlar neye göre yapılmalıdır? Kanunların standardı ne olmalıdır? Sorularına cevap verilmesi gerekiyor.

Osmanlı'da geleneksel hukukun şer'i ve örfi olmak üzere iki kaynağı vardı. Herhangi bir kanun bu ikisinden birine dayanmıyorsa o kanunlar meşru sayılmamaktaydı. Yenileşme ile birlikte Osmanlı'da yaşayan farklı milletlerin eşitlenmesi adına hukuk alanında çeşitli düzenlemeler yapılmıştı. Ancak tüm bu düzenlemeler geleneksel anlayıştan kopmadığı için istenen toplumsal bütünleşmeyi

¹²⁹ C. Said, a.g.e., s.8.

sağlayamadığı gibi hukuk alanında da bir karmaşaya yol açmıştır. Cemil Said Bey ise hem bu hukuk karmaşasının ortadan kaldırılması hem de kanunların kolaylıkla uygulanabilmesi için kanunların “doğal” ve “nefsü’l-emr”e uygun olması gerektiğini savunmuştur. Kanunlar insanın doğasına aykırı ve zorlama ise bu kanunların uygulanmasının da güç olacağını belirtmiştir.¹³⁰ Cemil Said Bey’in ölçüt olarak kullandığı “nefsü’l-emr” kendinde, olduğu hal üzere oluş, olduğu şekil üzere oluş, gibi anlamlara gelirken, “doğal” kelimesi ise tabii anlamına gelmekteydi. Kanaatimizce her iki kavramdan kastedilen, doğal haklardır.

Doğal haklar nelerdir? İnsanlara hukuki, politik veya sosyal kurumlardan dolayı değil de insan olmalarından kaynaklı yaşama, düşünme benzeri, insanların doğuştan getirdikleri, devredilemez ve vazgeçilemez haklarına doğal haklar denilmektedir. Aydınlanma filozofları doğal yasa sayesinde sahip olunan doğal hakları, sözleşme yoluyla politik yönetime devredilemeyen haklar olduğunu savunmuşlardır.¹³¹

Doğal hukuk ise hukuku bir bütün olarak haklılandıran ve her türlü hukuk sisteminden önce a priori öge, her türlü hukukun ideal kaynağı ve bu idealden türeyen pozitif hukuku sına ölçütü, değişen kurallar veya yasalar karşısındaki değişmez hukuk kuralları bütünü olarak insan ya da toplumun özsel, temel, asli doğasında temellenen ve uzlaşımından, toplum tarafından sonradan koyulan yasalar ve başka kurumsal değerlerden bağımsız olan hukuk¹³² olarak tanımlanmıştır. Filozoflar ve hukukçular tarafından tüm insanlara eşit yaklaşan genel adalet sistemi, doğru ve adil davranışın genel kabul görmüş ilkelerinden meydana gelen sistem olarak tanımlanan doğal hukuk, pozitif hukukun temelini teşkil eder. İlkçağ Antik Yunan filozofları tarafından ilk kez savunulan doğal hukuk, modern dönemde liberal siyaset anlayışı tarafından savunulmaktadır. Doğal hukuk anlayışını temel alan tezlerin başında Locke’nin 1690’da ve Rousseau’nun 1762’de formüle ettiği, tüm insanların doğuştan eşit ve özgür oldukları kabulüne dayanmaktadır. Modern doğal hukuk

¹³⁰ C. Said, a.g.e., s.8.

¹³¹ Ahmet Cevizci, **Paradigma Felsefe Sözlüğü**, Paradigma Yay., İstanbul 2010, s.488; Mesela Hobbes, insanın doğa durumunda veya politik otoritenin tesisinden önce hayatını korumak veya hayatta kalabilmek için gerekli her şeyi yapma hakkına sahip olma olarak tanımlamaktadır. Yine Lock ise yaşama hakkı, hürriyet ve mülkiyet hakkını doğal haklar içerisinde izah etmiştir.

¹³² A. Cevizci, a.g.e., s.489.

teorisi tek tek tüm bireylere doğal haklar bahsettiğini savunur. Bu haklar öncelikle yaşam, eşitlik ve özgürlük haklarıdır.¹³³

Medeni liberal Avrupa'nın savunduğu doğal hukuk anlayışını savunan ve kanunlarımızın doğal hukuka dayanması gerektiğini ifade eden Cemil Said Bey, aynı zamanda Osmanlı gibi kozmopolit bir devlette tüm vatandaşların hukuk önünde eşit olmasını önlediği düşünülmektedir. Bu da aslında hukukta birliği savunduğunu göstermektedir. İnzibatı insanların doğal haklarının korunması olarak izah eden Cemil Said Bey, doğal olarak hukuk birliğinin olmamasını da inzibat açısından tehdit edici bulmuştur. Sözleşme kültürünü kendi aralarında hâkim kılan medeni Batı toplumları uzun süreden beri kendi aralarında bir hukuk birliğine varmışlardı. Fakat Osmanlı toplumunda devletin uygulamış olduğu genelgeçer bir hukuk düzeni yoktu. Millet sisteminden kaynaklı olarak farklı hukuki normlar geçerliydi.

Cemil Said Bey'in medeni toplumların sahip olduğu intizamın önemli bir unsuru olarak değerlendirdiği hukuk birliği, Osmanlı Devleti'nde yoktu. Müslümanlara, gayrimüslimlere ve yabancılara ayrı ayrı hukuk uygulanmaktaydı. Özellikle yabancıların hukuki açıdan bir muhtariyete sahip olduğunu ve halkın bu duruma alışkın olduğuna işaret eden Cemil Said Bey, yabancılar arasında yaşanan sorunlara halkın tepkisiz kaldığını, omuz silkerek çekip gittiğini belirtmiştir. Bu durum hürriyet çerçevesinde tabii karşılsa da Cemil Said Bey'e göre medeni toplum açısından ciddi bir sorundu. Çünkü yabancıları tamamen denetimsiz bir duruma getirmekteydi. Gayrimüslimlerin de yabancılar kadar olmasa da bir dereceye kadar serbest olduğunu belirten Cemil Said Bey, Müslümanların gayrimüslim halkın papazlarına ve patrikhanelerine mutlak bağlı olmasını istediklerini ve bu tavrın gayrimüslim halkı adeta esir durumuna getirdiğini ifade etmiştir. Ona göre gayrimüslim halk o kadar patrikhaneye mahkûm edilmiştir ki hatta hiçbir Hıristiyan'a patrikhanesinden şikâyetçi olma imkânı bile bırakılmamıştır. Müslüman halkın ise tamamen başka kanun-i inzibat altında yaşamak istediğini işaret eden Cemil Said Bey, herkesin hürriyeti kanunlarla sınırlandırılmış ve tayin edilmiş olmasına rağmen herkesin bir diğersinin hayatına da müdahale ettiğini ifade etmiştir.¹³⁴

¹³³ A. Cevizci, a.g.e., s.489 vd.

¹³⁴ C. Said, a.g.e., s.8. vd.

Medeniyet ilerledikçe hukuk birliğinin olmadığı Osmanlı Devleti'nde herkes için ayrı kanunlar yapmanın ve bu kanunları uygulayıcılara öğretmede zorlukların yaşandığını ifade eden Cemil Said Bey, asıl sıkıntının bu zorluklardan ziyade böyle bir yapının medeniyet anlayışına ters olmasıydı. Medeni toplumun iç içe bir toplum olduğunu savunan Cemil Said Bey, hukuk birliğinin olmayışının medeni toplumun önünde önemli bir engel olduğunu savunmuştur. Aynı zamanda medeni toplumlarda cari olan hukuk birliğinin hürriyet ile de doğrudan ilgili olduğu düşüncesindeydi. Gerçek bir hürriyet ortamında farklı tüm toplumsal kesimlerin kaynaşacağını savunan Cemil Said Bey'e göre toplumsal kaynaşmayı sağlayacak olan ise eğitim ve öğretimdir. Cemil Said Bey, eğitim öğretimin yaygınlaşmasıyla hürriyet taraftarı aydınların kendisine taraftar bulabileceklerini ve hiç olmazsa gayrimüslim milletler kadar özgür olmak isteyebileceklerini ifade etmiştir.¹³⁵ İşte kanun önünde eşit ve hür olan bir toplumda inzibat tamamen tesis edilmiş olacaktır.

Medenileşmek için her şeyi Avrupa'dan almak zorunda olduğumuzu belirten Cemil Said Bey, inzibat fikrinin de oradan alınması gerektiğini savunmuştur. Avrupa'da her toplumsal kesim için ayrı ayrı kanunlar yapmak yerine herkes için geçerli olan kanunların yapıldığını söyleyerek bizim de bu şekilde hukukta birliği sağlamamız gerektiğini ifade etmiştir.¹³⁶

Hukuk birliği dediğimiz zaman akla gelebilecek en önemli soru hangi hukuk üzerinde birlik sağlanacağıdır. Cemil Said Bey, burada da diğer fikirlerine paralel bir görüş ortaya koyarak Osmanlı Devleti'nin yabancıları ve gayrimüslimleri Müslümanlaştıramayacağına göre onların hürriyetlerini kısıtlamak yerine Müslümanlara yabancıların sahip olduğu hürriyetleri vermek gerektiğini ve inzibatın bu şekilde sağlanabileceğini savunmaktadır.¹³⁷

Cemil Said Bey, eşit bir hukuk düzeninin inşa edilerek medeni bir toplumun ortaya çıkarılması konusunda azınlıkların Osmanlı'daki Müslüman hukukuna uymalarını mecbur kılan düzenlemelerden, birçoğu dinî bir anlayışın ürünü olan bazı hukuki metinlerden vazgeçilerek asıl medeniyet olarak kabul ettiği Batı'nın uyguladığı formda kanunlar yapıp herkesin eşitlenmesi gerektiğini savunmaktadır.

¹³⁵ C. Said, a.g.e., s.9.

¹³⁶ C. Said, a.g.e., s.9.

¹³⁷ C. Said, a.g.e., s.9.

Cemil Said Bey'e göre bunun önündeki en büyük engel, yukarıda da değindiğimiz üzere yabancı düşmanlığıydı. Bu nedenle Cemil Said Bey, yabancı düşmanlığını bir medeniyet sorunu olarak ele almış ve yabancı düşmanlığının ortadan kaldırılması için mücadele edilmesi gerektiğini savunmuştur.

2.6.2. Basın Hürriyeti

Cemil Said Bey'in düzen ve intizam fikrine ilave olarak medeni toplumların vasıfları arasında saydığı unsurlardan biri de basın hürriyetidir. Basın hürriyeti özünde fikir hürriyetidir. Medeni milletlerin en önemli vasfının gerçekleri olduğu şekilde kabul etmeleri ve buna tahammül etmeleri olduğunu belirten Cemil Said Bey, bizim medeni milletlerden geri kalmamızı gerçekleri özgür bir şekilde duymaya alışık olmayışımıza ve hür fikirleri duymak istemeyişimize dayandırmıştır.¹³⁸ Toplumsal farklılıkların kabul edilmesi ve onların kendilerini özgürce ifade edebilme olanaklarının yaratılmasının medeniyet için önemine vurgu yapan Cemil Said Bey, Sultan II. Abdülhamid yönetiminde en çok şikâyet ettiği mesele fikir özgürlüğü olmuştur.

XX. yüzyılın başında fikir özgürlüğünün en önemli aracı basın idi. Medeni ve ilerlemiş toplumlarda en çok önemsenen konuların başında gelen basın hürriyeti yani halkın haber alma özgürlüğü, modern toplumlarda doğrudan toplumsal özgürlükler bağlamında değerlendirilmiştir. Bu nedenle medeni ve ilerlemiş bir toplum meydana getirme hususunda fikirlerini yoğunlaştıran Cemil Said Bey'in de üzerinde önemle durduğu konuların başında basın hürriyeti gelmektedir. Bununla birlikte Cemil Said Bey ülkemizde basın hürriyetinin en çok suistimale uğrayan konuların başında geldiğini ifade etmiştir. II. Meşrutiyet'in ilanından hemen sonra gazetecilere, neredeyse, ilerlemiş medeni Avrupa ülkelerinin bile ulaşamadığı bir düzeyde hürriyetin tanındığını belirterek herhangi bir kısıtlama getirilmeden verilen basın hürriyetinin ülkemizde istenmeyen sonuçlara neden olduğunu dile getirmiştir. Mutlak bir özgürlük adına eksi ve artıları hesaplanmadan taklitçi bir mantıkla basın hürriyeti konusunda adım atılmasının ciddi zararlara neden olduğunu iddia etmiştir.

Peki, basın hürriyetine nasıl yaklaşmak gerekiyor? Kategorik olarak basın hürriyetinden yana olan Cemil Said Bey, Sultan II. Abdülhamid döneminde basına karşı uygulanan sansür politikasına karşı çıkmıştır. Basına karşı uygulanan sansür

¹³⁸ C. Said, a.g.e., s.12.

politikasından dolayı başta babası Kemalpaşazâde Said Bey olmak üzere bedeller ödeyen bir aileden geliyor olması, basın hürriyeti konusundaki duruşunu göstermesi açısından önemlidir. Sansüre karşı çıktığı için babasının on yıl kadar Yemen’de sürgünde kalmasından dolayı basında uygulanan sansüre karşı çıkan Cemil Said Bey, aynı zamanda basının sınırsız bir özgürlüğe sahip olmasını da doğru bulmayarak belli konulara hassasiyet gösterilmesi gerektiğini savunmuştur.¹³⁹

Basın hürriyeti konusunda mutedil bir yol tutturulması gerektiğini savunan Cemil Said Bey, basın hürriyetinin ifrat ve tefrit derecesinde olmasının birtakım olumsuz neticeler doğurabileceğine işaret etmiştir. Geçmişte gazetecilerin daha fazla özgürlük adına yanlış işler yapmalarından dolayı mevcut hürriyetlerini de yitirdiklerine dikkat çeken Cemil Said Bey, basın hususunda ülkemizin şartlarına uygun, makul ve biraz sert kanunların yapılmasını savunmuştur. Bu şekilde basın hayatına da bir istikrarın geleceğini belirterek hiç olmazsa gazetelerin aralıksız bir şekilde açılıp kapanan bir oyuncak durumuna düşmeyeceğini ifade etmiştir.¹⁴⁰

Basın hürriyetinin ölçüsü ne olmalıdır? Kimseyi aşağılamadan ve kimseye hakaret etmeden, hiç kimsenin hak ve hukukuna tecavüz etmemek şartıyla herkesin her istediğini ve düşündüğünü serbest bir şekilde yazması ve ifade etmesi şeklinde izah edilmiştir. Bu sınırlar içinde basın hürriyetinin faydalı ve doğal olduğu düşüncesi fikir özgürlüğünden yana olanlar tarafından genel olarak savunulmuştur. Fakat Cemil Said Bey bu açıklamalara kısmen itirazda bulunmuştur. Her ne kadar basının özgür olmasının yararlı olacağı düşünülse de Cemil Said Bey, basın özgürlüğünün her zaman yarar getirmeyeceği düşüncesindedir.¹⁴¹

“*Bârîka-i hakikat müsâdeme-i efkârdan çıkar*” diyalektiğinden yola çıkan aydınlar zıt fikirleri içeren makaleleri okuyarak hakikati keşfedebileceklerini düşünmüşlerdir. Aynı minvalde devletin işleyişi hakkında da basın aracılığıyla tenkit yazılarının neşredilmesi, devlet hayatında kötü gidebilecek işlerin önüne geçilmesini sağlayacağına ve basında yükselen bu eleştirileri dikkate almak suretiyle devlet kurumlarını daha dikkatli hareket etmeye zorlayacağına inanmışlardı. Fakat Cemil Said Bey, zıt fikirlerin çarpışmasından hakikatin ortaya çıkacağı ya da yapılan yanlış faaliyetlerin eleştirilmesi yanlışların yapılmasını kısmen de olsa engelleyebileceği

¹³⁹ C. Said, a.g.e., s.26.

¹⁴⁰ C. Said, a.g.e., s.27.

¹⁴¹ C. Said, a.g.e., s.27.

fikrine katılırken bu yaklaşımın her zaman aynı neticeleri doğurmayabileceği hususunda şerh düşmüştür. Bu yöntemin faydalı olabilmesi için birtakım şartları haiz olması gerektiğini belirten Cemil Said Bey, yapılan eleştirilerin faydalı olabilmesi için öncelikle münekkitlerin tenkit yaptıkları meseleleri değerlendirebilecek bilgi birikime sahip olması gerektiğini ifade etmiştir. Ayrıca münekkitlerin dayanaksız fikirleri dile getirmekten uzak durmaları ve hataya düşecek fiillerde bulunmamasının elzem olduğunu, aksi takdirde basın hürriyetinden faydanın değil zararın hâsıl olacağını dile getirmiştir. Mevcut koşullarda bu ilkeler çerçevesinde eleştiri yapabilecek gazetecilerin azınlıkta olduğunu ve yine bu eleştirilerden ders çıkarabilecek devlet memurlarının da çok az olduğunu belirtmiştir.¹⁴²

Münekkitlerin meseleleri iyi bilmekle birlikte aynı zamanda hakikati ortaya çıkarma hususunda niyetlerinin halis olmasının lüzumunu savunan Cemil Said Bey, yazar ve okuyucuların kötü niyetli, anlayışsız olmaları ve yapılan eleştirileri kimlik meselesi haline getirmeleri durumunda eleştiriden umulan yararın ortaya çıkmayacağını dile getirmiştir. Basın üzerinden yürütülen tartışmaların kişiselleştirilmesi ve özel hayatı hedefleyecek bir boyuta getirilmesinin yeni birtakım sorunları ortaya çıkaracağını düşünmektedir. Olayın kişiselleştirilmesi durumunda eleştirilerin yer yer iftiraya, galiz küfürlere, kavgalara hatta cinayetlere sebep olacağını belirtmiştir. Bu hususta cehaletimizin kolay kolay aşılamayacak kadar derin olduğunu belirten Cemil Said Bey, ilmî, fenni ve sosyal meseleler üzerine vakıfane bir şekilde sohbet edecek insanlarımızın azınlıkta kaldığını ve bundan dolayı medeni bir şekilde tartışma yürütemediğimizi ifade etmiştir.¹⁴³

Cemil Said Bey, devlet işlerinin işleyişine ilişkin mevzuların basında eleştirilmesini tehlikeli bulmuştur. Devlet memurlarının öncelikle mesul oldukları makamlara karşı hesap verdiklerini belirten Cemil Said Bey, basında kendilerine yönelik eleştiriler yayınlanınca eleştirilen memurların kendilerini savunma adına çoğu zaman sahip oldukları makamın, dolayısıyla devletin gücünü kullanmaya çalışarak bu güçle basın mensuplarına saldırabileceklerini ve gazetecileri mahkemeye çıkarabilecekleri ikazında bulunarak neticede gazetecilerin doğal olarak haklı pozisyona geçebileceğini ifade etmiştir. Gazetecilerin haklılığının ortaya

¹⁴² C. Said, a.g.e., s.27 vd.

¹⁴³ C. Said, a.g.e., s.28 vd.

çıkması durumunda ise devlet haysiyetinin büyük zarar görebileceğini savunmuştur.¹⁴⁴

Halk üzerinde doğrudan bir otoriteye sahip olan memurların bu konumunu sarsacak haksız eleştirilere muhatap olmalarını doğru bulmayan Cemil Said Bey, aynı zamanda devlet memurlarının yaptığı hataların görmezden gelinmesini de doğru bulmamaktadır. Ancak devlet memurlarının yaptığı hataların basında gündemleştirilerek devletin manevi şahsiyetinin yıpratılmasına da karşı çıkmıştır. Yani devletin manevi şahsiyetinin korunmasını öncelmiştir. Basın hürriyetinin kısmen de olsa engellenmesinin gerekçesini devletin manevi şahsiyetini koruma amacıyla savunan Cemil Said Bey, tenkit yazılarının muhtevasından ziyade milletimizin bilinç düzeyine göre ayarlanmasını istemektedir. Devletin manevi şahsiyetini korumaya yönelik bir sansürü savunan Cemil Said Bey aynı zamanda gelişme ve terakki yolunda aydınların teşebbüslerinin engellenmesi hususlarında yapılacak neşriyata da izin verilmemesi gerektiğini savunmuştur. Onun şu ifadeleri bu gerçeği ortaya koymaktadır:

“Bir memleketde ahâli matbû’âtın ne demek olduğunu ve yazılıb neşr edilen makâlâtın ne derece hâ’iz-i ehemmiyyet ve yeddâ’i mes’ûliyyet olabileceğini takdir etmedikçe hürriyyet-i matbû’ât fâideden ziyâde muzırrat tevlîd eder. Ahâlimiz kim yazmış olur ise olsun yazılıb basılmış şeylere fevka’l-âde ehemmiyyet verir. Aklının kabûl etmediği, havsalasının almadığı şeyleri okuduğu zamânda ziyâdesiyle tehevür eder; hemân nazarlar hükûmete teveccüh eyler. “Bu yazılan şeyleri hükûmet tasvib ediyor mu, etmiyor mu?” herkes iyi bilmek ister. İşte bu şerâ’it tahtında hürriyyet-i matbû’ât olmaz. Hükûmet memleketi idâre ve râh-ı terakkîye sevk eden ekalliyet-i münevverenin mesâ’i ve ikdâmâtına hâlel verecek neşriyâta müsâ’ade etmemelidir”¹⁴⁵

Ülkemizde istenen kanunlar yapılmadığından dolayı “Matbû’ât kânûn dâ’iresinde serbestdir” gibi klişe sözlerle basın hürriyeti meselesinin çözülemeyeceğini belirten Cemil Said Bey, tam anlamıyla basın hürriyetinin ancak halkın üzerinde hiçbir vesayetin olmadığı ülkelerde uygulanabileceğini ifade etmiştir. Bizim ülkemizde halkın hükümetin vesayetine muhtaç olduğunu savunan Cemil Said Bey, hükümetin halkı istediği şekilde idare edebildiğini ifade etmiştir. Zaman zaman hükümetin keyfi uygulamalarının üstünü örtmek için halkın cehaletine vurgu yaptığını ve yapılan faaliyetleri sanki yapmak zorundaymış gibi ifade etmelerinin bir

¹⁴⁴ C. Said, a.g.e., s.29.

¹⁴⁵ C. Said, a.g.e., s.31.

bahaneden ibaret olduğunu belirterek bu tür bahanelerin kabul edilemeyeceğini belirtmiştir. Cemil Said Bey'e göre halkımız mutaassıp ve cahil bile olsa aynı zamanda itaatkâr olduğundan dolayı hükümetin halkı istediği şekilde yönetebileceğine işaret ederek sorumluluğun hükümette olduğunu belirtmiştir.¹⁴⁶

Hülasa Cemil Said Bey, sınırsız bir basın hürriyetine karşıdır. Ona göre basının görevi devletin ilerlemesi, gelişmesi ve dış ilişkiler de devletin iyi bir düzeye gelmesi için devletin önünü açacak bir yayıncılıktan taraftır. İlim, fen ve medeniyet aleyhinde konuşacak, gayrimüslim unsurları rencide edecek veya Avrupalıları boş yere öfkeli edebilecek düzeyde bir basın hürriyetinin ise faydadan çok zarar getireceği düşüncesiyle karşı durmuştur.¹⁴⁷

2.6.3. Din ve Vicdan Hürriyeti

Medeni ve gelişmiş toplumların önemli özelliklerden biri de Cemil Said Bey'in tabiriyle hürriyet-i mezâhibdir. Hürriyet-i mezâhibi günümüz literatüründe din ve vicdan özgürlüğü olarak ifade edebiliriz. Mezhep hürriyeti Cemil Said Bey'in önem verdiği konuların başında gelmektedir. Ona göre Avrupa ile aramızdaki önemli farklardan birini mezhep hürriyeti teşkil etmektedir. Mezhep hürriyeti nedir?

Cemil Said Bey'in din ya da mezhep hürriyetinden kastı, farklı dinlere mensup insanların mezheplerinin ibadetlerini tam bir özgürlük içinde yapmaları ve kimsenin onları din değiştirmeğe zorlamaması veyahut mezhebinin gereklerine uymayı kimsenin yasaklamamasından ibaretti. Ortaçağ Avrupası'nda Papa hükümeti ve engizisyon zulmünün hüküm sürdüğü bir dönemde toplumumuzda din özgürlüğünün varlığıyla iftihar eden Cemil Said Bey, günümüzde koşulların değiştiğini ve eskisi gibi bir durumun kalmadığını ifade etmiştir. Rönesans ve reform sürecini yaşayan Avrupa, dinî kamusal alanın dışına taşıyarak tamamen teolojik bir boyuta indirgemıştır. Toplumsal sorunların çözümünü ise bilime havale etmiştir. Bu şekilde laik/seküler bir hayata geçiş yapan Aydınlanma Avrupası'nda din, teolojik bir boyuta indirgenmiştir.

Medeni Avrupa'da dinî hükümetlerin kalmadığını belirten Cemil Said Bey, devlet işlerinin günün ihtiyaçları çerçevesinde her gün değiştirilen yeni kanunlarla yürütüldüğünü belirtmiştir. Bundan dolayı din ve mezhep hürriyetinin algılanma

¹⁴⁶ C. Said, a.g.e., s.32.

¹⁴⁷ C. Said, a.g.e., s.32.

biçiminin de değiştiğine dikkat çeken Cemil Said Bey, Osmanlı Devleti'nin bu süreci tam olarak okuyamadığını iddia etmiştir. Osmanlı Devleti'nin Avrupa'ya uyma adına çeşitli kanunlar yaptığını fakat dinî hükümeti de eski anlayış çerçevesinde kalıplaştırmaktan yana olduğunu belirtmiştir¹⁴⁸

Eski düzenden kasıt nedir? Eski düzenden kasıt, her Müslümanın İslam şeriatına, her Rum ve Ermeni'nin Patrikhane'ye ve her Yahudi'nin hahambaşıya tabi olduğu, dinî hükümlerin egemen olduğu ve dinî hükümlere uyulmadığı takdirde ise bireyin cezalandırılabilceği çoklu hukuk sistemidir. Bu düzende nikâh, miras, evkaf gibi birçok toplumsal hususlar şer'i mahkemelerin ve patriklerin mahkemelerinin salahiyyetindeydi.¹⁴⁹

Bu düzende din sadece teolojik alana değil toplumsal alanın tamamına müdahale edebilmekteydi. Ancak yeni süreç dinin toplumsal belirleyiciliğini ortadan kaldırmakta ve dini tamamen vicdani bir konuma indirgemekteydi. Aydınlanan Batı, dinin egemen olduğu Ortaçağ Avrupası'nı karanlık dönem olarak zikretmiştir. Her ne kadar din eksenli başlayan bir süreç olsa da nihai aşamada Avrupa'da din değil bilim, devlet ve hükümetlerin faaliyetleri üzerinde egemen olmuştur. Fakat Osmanlı devleti bu sürece tam olarak uyum sağlayamamıştır. Cemil Said Bey bunu Osmanlı devletinin süreci tam olarak okuyamamış olmasına dayandırsa da bu tespitin doğru olduğu kanaatinde değiliz. Ortaçağ Avrupası'nda dini temsil eden kilise, bilimsel gelişmelere tamamen karşı bir duruş sergilemiştir. Bu nedenle kilisenin hâkimiyetindeki din anlayışı tasfiye edilmeden bilimsel bir düşüncenin gelişmesinin imkânı yoktu. Fakat aynı şey İslam için söylenemez. Bu nedenle Osmanlı aydınları modernizmin bizzat İslam'ın toplumsal alandaki hâkimiyetine son vereceği düşüncesiyle bu yaklaşıma direnmişlerdir.

Cemil Said Bey meseleleri din penceresinden değerlendirmekten yana olmadığından dolayı dinin teolojik boyutuna ilişkin tartışmalardan özenle uzak durmuştur. Umumiyetle içtimai meselelerin çözümüne odaklanarak Avrupa örneğinde dinin müdahale ettiği kimi sosyal meselelerin nasıl çözülebileceği üzerine yoğunlaşmıştır. Bu çerçevede tartışma konusu olabilecek ilk mesele elbette ki hukuk meselesidir. Osmanlı hukukunda belirleyici olan en önemli hukuk kaynağı şeriattir. Cemil Said Bey'e göre pozitivist anlayış çerçevesinde geliştirilen hukuk anlayışı

¹⁴⁸ C. Said, a.g.e., s.33.

¹⁴⁹ C. Said, a.g.e., s.33.

Avrupa'da genel hukuk davalarını bile çözüme kavuşturamamış olması, hatta dinî hukukun sorunları kolay bir şekilde çözmesi Avrupalıların fikrini değiştirmemiş, artık kimsenin dinî hukukun uygulanmasını kabul etmediğini ifade etmiştir. Çünkü Avrupa'da modern hayatın getirdiği son derece farklı ve karmaşık bir hayat vardı. Bu son derece karmaşık olan modern hayatın sorunlarını ne kadar değiştirilirse değiştirilsin dinin hükümleriyle zamanın ihtiyaçlarına cevap verilemeyeceği inancı hâkimdi. Dinî hükümlerin asla özel olarak yapılan kanunların yerini tutamayacağı düşüncesi herkes tarafından kabul edilmişti.¹⁵⁰ Bu çerçevede Avrupa toplumunda dinî hukukun faydaları olsa da tamamen devre dışı bırakıldığı ve hukukun tamamen laikleştirildiği tespitinde bulunmuştur.

Medeni Avrupa'da hukuk laikleştirilirken buna karşı Osmanlı Devleti'nde dinî hukukun uygulanması hususunda hâlâ ciddi bir direnç vardı. Cemil Said Bey, Osmanlı'da hâlâ herkesin menfaatinin kendi dinî hükümlerinin tamamen tatbik edilmesinde görüldüğünü, toplumun zihninde hâlâ başka türlü bir hayatın tatbik edilebileceği; bir Müslümanın, bir Hıristiyan'ın ve bir Yahudi'nin nikâh ve miras gibi dünyevi meselelerde aynı kanunlara tabi olabileceği fikrinin düşünülmediğini ifade etmiştir. Avrupa ile aramızda aşılmasız sorunlardan birinin dinin egemenliğindeki bu çoklu hukuk sistemi olduğunu, aşılması gereken meselenin de dinin egemenliğindeki çoklu hukuktan hukuk birliğine geçiş olduğunu savunmuştur.

Burada yeni bir sorun alanı ortaya çıkmaktadır: Hangi hukuk üzerine birlik sağlanacaktır? Bunun tartışılmasını bile gereksiz bulan Cemil Said Bey'in zihni son derece berraktır. Amaç medenileşme ise medeniyetin temsilcisi de Avrupa olduğuna göre Avrupa ile ihtilaflarımız ne kadar azalırsa o kadar medeniyete yaklaşmış olacağız. Ayrıca Avrupa ile ihtilaflarımızın azalması ile devletimizin istiklâlinin güvence altına alınacağını ve menfaatlerimizin de o derecede dış müdahalelerden masun kalacağı fikrinde olan Cemil Said Bey, hukuk birliği meselesini sadece sosyal birtakım sorunların halli için değil aynı zamanda devletin bekası ile ilişkili olduğunu savunmuştur. Dinin egemenliğinden kurtarılmış laik bir hukuk düzeni ile Avrupa'nın desteğinin de sağlanabileceği ümidindeydi. Cemil Said Bey'e göre dinin etkisinden kurtarılmış hukuk ile Avrupa yanımızda yer almazsa bile en azından karşımızda yer almayacak ve tarafsız kalacaktır.¹⁵¹

¹⁵⁰ C. Said, a.g.e., s.34.

¹⁵¹ C. Said, a.g.e., s.34 vd.

Sahip olduğumuz hukuk, işin esasına daha uygun olsa bile bu husustaki düşüncelerimizi bütün Avrupa'ya kabul ettirmenin mümkün olmadığını belirten Cemil Said Bey, dolayısıyla Avrupa'nın hukuk anlayışını bizim kabul edip edemeyeceğimiz üzerine yoğunlaşmıştır. Osmanlı'nın son yıllarında İslamcı aydınların, geri kalmamızın nedeni olarak dinden uzaklaşmış olmamızı göstermelerini eleştiren Cemil Said Bey, Müslümanların dindar olduğu hususunda hiçbir şüphenin olmadığını fakat İslam şeriatının yanlış anlaşıldığını ve kötü uygulandığını iddia etmiştir. Müslümanların her şeye rağmen kaide ve şer'i kurallara uyma konusunda diğer milletlerden daha ileri gittiklerini belirten Cemil Said Bey, gerçekte yaşanan sıkıntıların dinî kurallara uyulmaması ile ilgisinin olmadığını ifade etmiştir:

“Bizi dîn husûsunda mübâlâtsizlikle ithâm edenler milel-i ecnebiyyenin dînlerine karşı ne derece bî-kaydâne davrandıklarını bilmeyenlerdir. Ulemâyı dîn ile ahâli hemân hemân aynı derecede inzibât-ı dîniyye tâbi' tutulmak ancak Müslümânlarda vâk'î oluyor. Biz eski zamânda olduğu gibi başımıza ne gelse hep dîn husûsundaki mübâlâtsizliğimize atf ederiz. Bu vech ile dîni pek çok şeylere âlet-i ittihâz eyleriz. Artık buna hitâm vermek ve hiç bir vech ile tenassur kabûl etmeyen ve her milletden ziyâde dînine sâdık olan müslümânları dîn nâmına taziyik etmemek zamânı gelmiş hatta geçmişdir zann ederim.”¹⁵²

Diğer yandan Cemil Said Bey, çağımızda Hıristiyan ve Yahudi vatandaşlarımızı kendi dinlerine uymaları hususunda Müslüman bir devlet tarafından zor ve baskı uygulanmasını da Avrupa'nın hoş karşılamayacağını ifade ederek gayrimüslimlere zorla dinî hukukun uygulamasının anlamsızlığına işaret etmiştir. Cemil Said Bey, meşrutiyetin ikinci yılında şöyle cereyan eden bir hadiseyi zikretmektedir:

“İ'lân-ı hürriyetin ikinci senesinde bir cum'a ertesi günü Kuzguncukda hâhâmbaşının emriyle Müslümân polis bir Yahudi hamâmını kapatmağa kalkışmış idi. Hamâmcı kadın “Böyle cum'a ertesi günleri hamâmı kapatmak için Yahudî dîninde sarâher olmadığı” iddia ve bu hamâmın hâkân-ı sâbık zamânında cum'a ertesi günleri asla kapatılmamış olduğunu der-miyân ediyor idi. zavallı Müslümân polis Yahudî dîni ahkâmını bilemeyeceğinden ne cevâb vereceğini ta'yîn edemiyor ve “eski devr geçdi şimdi hürriyyet-i mezâhib var. Hamâmı kapatacaksın!” diyor idi. Hamâmcı ise “Bu ne demek?”

¹⁵² C. Said, a.g.e., s.35 vd.

*Hürriyyet-i mezâhib hâhâmbaşının aklına geleni yapabilmesi demek midir”
diye protestoda devâm eylediği hâlde polisten “Sen orasını hâhâmbaşına
anlat” cevâbından başka bir söz alamıyor idi!”¹⁵³*

Cemil Said Bey’in anlattığı bu hadise Osmanlı toplumunda din ve inanç hürriyetinin ne kadar yanlış anlaşıldığını ortaya koyması açısından önemlidir. Bu yaklaşım kimi sosyal problemlere de kapı aralamaktaydı. Bu anlayışla herkesin birebir dinini teşhis edebilme ve her dinin kurallarını bilmeyi gerektirdiğine¹⁵⁴ işaret eden Cemil Said Bey, bu yaklaşımın sorunlu olduğuna dikkat çekmiştir. Polisin böyle bir yetkisinin olmamasının yanı sıra halkın tümünden vergi alan bir hükümetin emirlerinin de tüm kamuoyuna yönelik olması gerektiğini ifade etmiştir. Hükümetin sadece Müslümanları şeriat kurallarına itaat ettirip diğerlerine karışmam, demesinin doğru olmadığını dile getiren Cemil Said Bey, insanlara kendi dinlerinin şeriatına uyması hususunda yapacağı baskıların ise din ve mezhep özgürlüğüne aykırı olacağını belirtmiştir. Bu nedenle din ve mezhep farkı gözetmeksizin tebaasının tümüne eşit muamele etmek mecburiyetinde olan bir hükümetin yaşadığımız asırda din nokta-i nazarından hareket etmesi birçok probleme yol açacaktır.¹⁵⁵

Avrupa’da yürürlükte olan din ve mezhep hürriyetinin bizde de tatbik edilmesini savunan Cemil Said Bey, nikâh ve miras gibi konuların düzenli kanunlar dairesine sokularak din farkı gözetmeksizin herkes için bağlayıcı olması gerektiğini savunmuştur. Mezhep hürriyetinin tanınması ve herkese ortak bir hukukun uygulanması durumunda sanki Müslümanların anında dinini terk edecekleri gibi bir endişeyi yersiz bulan Cemil Said Bey, böyle düşünmenin ayrıca Müslümanlara ağır bir hakaret anlamına geldiğini ifade etmiştir.¹⁵⁶

Cemil Said Bey, dinin ana meseleleri olan teolojik konularda düzenleme yapmaktan ziyade nikâh ve miras gibi sosyal bazı meselelerde öncelikle düzenleme yapılabileceğini savunmuştur. Bunu bir aşama olarak düşünmüştür. Sosyal bir mesele olan nikâhı herkesin kendi dinî hukuklarına göre kıyabileceklerini öneren Cemil Said Bey, dinî hukuka göre kıyılan bu nikâhları aynı zamanda belediyelere kaydetme zorunluluğunun getirilerek yasal hâl getirilmesini ve böylece nikâhın bozulmasının önüne geçilebileceğini ifade etmiştir. Böylece bütün kamuoyu bu şekilde ortak bir

¹⁵³ C. Said, a.g.e., s.36.

¹⁵⁴ C. Said, a.g.e., s.36.

¹⁵⁵ C. Said, a.g.e., s.37.

¹⁵⁶ C. Said, a.g.e., s.37.

noktada birleştirilebilecektir. Bu çözümlün aynı şekilde sosyal bir mesele olan miras davaları için de uygulanabileceğini belirterek ortak bir hukukun geliştirilebileceğini dile getirmiştir. Ahirete taalluk etmeyen tüm meselelerde ortak bir hukukun uygulanabileceğini ifade eden Cemil Said Bey, Avrupa'nın da pek çok araştırma ve uygulamadan sonra çözümlü muntazam kanunlarda bulunduğunu, bizim de miras meselesinde olduğu gibi Avrupa'daki kanunlar üzerinde ufak tefek değişiklikler yaparak ölkemizde tüm topluma uygulayabileceğimizi ifade etmiştir.¹⁵⁷

Sosyal meselelerde ortak bir hukukun uygulanması hususunda İslâm şeriatına aykırı bir durumun olmadığını iddia eden Cemil Said Bey, buna karşı çıkmanın geçmişe körü körüne bağlılıktan kaynaklandığını ve bu problemlerin aşılması noktasında aydınlara büyük sorumlulukların düştüğünü belirtmiştir. Cemil Said Bey, bu hususta aydınlara gayret etmesi ve hükümetin de destek vermesiyle bu problemlerin ortadan kalkacağı öngörüsünde bulunmuştur. Cemil Said Bey, hayatın içinde önemsiz gibi görünen bu hususların aslında vatanımıza medeniyetin girişini engelleyen güçlükler olarak değerlendirmiş ve cüzi de olsa bu engellerin bertaraf edilmesinin ciddi bir iş olduğunu ifade etmiştir.¹⁵⁸

¹⁵⁷ C. Said, a.g.e., s.37 vd.

¹⁵⁸ C. Said, a.g.e., s.38.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

3. CEMİL SAİD BEY'İN İRAN'DAKİ SİYASİ MESELELERE BAKIŞI

Cemil Said Bey'in Tahran'da ataşemiliter olarak görev yaptığı 1899-1909 yılları, İran'ın modern tarihi açısından önemli siyasi gelişmelere sahne olmuştur.¹ Cemil Said Bey, İran'da geçirdiği bu on yıllık süre zarfında İran'da yaşanan siyasi meselelere bir ataşemiliter olarak doğrudan tanıklık etmenin yanı sıra zaman zaman tanıklığın da ötesine geçerek bizzat olayları yönlendiren bir aktör olmuştur. Bu nedenle Cemil Said Bey'in 1906 yılında Meşruti yönetim ile neticelenen ve 1908 yılına kadar devam eden siyasi gelişmeler hakkındaki tanıklığı, hem İran tarihinin daha iyi anlaşılmasında hem de başta Osmanlı Devleti olmak üzere diğer devletlerin bu olaylara politik yaklaşımını anlamak adına önemlidir.

Cemil Said Bey'in İran'daki siyasi meseleler hakkındaki makalelerini II. Meşrutiyet ilan edilmesiyle İstanbul'a döndükten sonra *Tasvîr-i Efkâr* gazetesinde neşrettiği birinci bölümde belirtilmiştir. 1899-1909 yılları arasında özellikle başkent Tahran'da yaşanan pek çok siyasi gelişmeye tanıklık etmesine rağmen makalelerinde ağırlıklı olarak 1905-1908 yıllarında Meşrutiyetin ilan edilmesi, Meclis-i Mebusan'ın açılması, anayasanın yürürlüğe girmesi, yabancı devletlerin nüfuz mücadelesi ve bu süreçte patlak veren iç çatışmalar gibi siyasi gelişmeler hakkında değerlendirmelerde bulunmuştur. Ayrıca İran'ın iç ve dış politikası üzerinde yaşanan, başta İngiliz-Rus nüfuz mücadelesi olmak üzere diğer Avrupa devletlerinin ve Osmanlı Devleti'nin İran'daki varlığı hakkında da önemli bilgiler vermektedir.

Cemil Said Bey'in kaleme aldığı bu makalelerinin muhtevası dışarıdan bir gözlemin neticesi ya da bir kaynaktan yaptığı alıntılardan ziyade bizzat kendisinin de müdahil olduğu bir dönemin siyasi aktörlerinden alınan bilgilere dayanmaktadır. Cemil Said Bey, özellikle yabancı devletlerin İran üzerinde yürütmüş oldukları dış politikanın arka planında yaşananlara dair önemli bilgiler vermektedir.

Cemil Said Bey, *Tasvîr-i Efkâr* gazetesindeki "İran Mektupları" adlı köşesinde dönemin siyasi olaylarını dağınık bir şekilde değil kronolojik bir düzen

¹ Ağırlıklı olarak İran'ın 1906 yılında Meşruti yönetime geçişi ve sonrasında yaşanan olay ve olgular üzerinde duracağımız bu bölümdeki amacımız bu süreç zarfında İran'da gelişen tüm siyasi olay ve olguları incelemek değildir. İncelememiz Cemil Said Bey'in bu süreçte gelişen siyasi meselelere yönelik bakışı ile sınırlı olacaktır. Ancak zaman zaman Cemil Said Bey'in fikirlerini farklı kaynaklardaki bilgilerle mukayese etmenin yanı sıra meselelerin yerli yerine oturması ve anlaşılır olması amacıyla olabildiğince farklı kaynaklardaki bilgilerle de desteklemeye çalıştık.

içerisinde ele almaya çalışmıştır. Değerlendirmeleri arasında bir bütünlüğün mevcut olduğu makalelerinde sadece yaşanan siyasi olaylara yönelik değerlendirmelerde bulunmamakta, aynı zamanda geleceğe dair Osmanlı Devleti'nin takip etmesi gereken politikaya yönelik de tavsiyelerde bulunmuştur. Osmanlı Devleti'nin görevli bir istihbarat subayı olmasına rağmen kimi zaman İran ahrarı² ile neredeyse kendisini bir hissedecek kadar duygusal tavırlar sergilemiştir. Osmanlı Devleti'nin takip etmesi gereken politikayı işaret ederken Osmanlı Devleti'nin bir temsilcisi olduğu bilincine sahiptir. Fakat her şeye rağmen bu kadar duygusal hareket etmesi, onun aktardığı bilgiler değerlendirilirken gözden uzak tutulmaması gereken bir durumdur.

Cemil Said Bey'in söz konusu İran'a yönelik makalelerinde aslında İstanbul'da yaşananları tenkit ettiği iddia edilmesine rağmen makalelerin içeriğine ve yazıldığı döneme bakıldığında böyle bir sınırlandırmanın doğru olmayacağı anlaşılmaktadır. Çünkü Cemil Said Bey'in makalelerini yayınladığı dönem, Osmanlı'da istibdat yönetimi diye tabir edilen yönetimin son bulduğu ve Meşrutiyetin ilan (1908) edildiği, hürriyet taraftarı yeni bir yönetimin iş başında olduğu bir döneme denk gelmektedir. Dolayısıyla kendisini son derece rahat hissettiği bir dönemde istibdat döneminde yaşanmış olan kimi politikalara yönelik tenkitlerini İran'daki siyasi meseleler üzerinden dile getirmesi çok mantıklı görünmemektedir. Bu sebeple öyle bir düşüncenin isabetli olmadığı kanaatindeyiz.

Aşağıda görüleceği üzere Cemil Said Bey, İran'da gerçekleşen siyasi gelişmeleri kapsamlı bir şekilde ele almak yerine başkent Tahran'a odaklı bir okuma yapmaktadır. Kimi zaman Tahran haricindeki şehirlerde yaşanan meşrutiyet olaylarına değinecek olsa da bu açıklamalar çok sınırlı düzeyde kalmaktadır. Diğer şehirlerin siyasi gelişmeler üzerindeki etkileri yeterince değerlendirilmemiştir. Her şeyden önce meşrutiyet olaylarının sadece Tahran'da gerçekleşmediğini bilmekte yarar var. Özellikle Tebriz, meşrutiyet olaylarının en yoğun yaşandığı şehirlerin başında gelmekteydi.³ Diğer şehirlerde yaşanan olaylara çok az yer vermiş olmasından dolayı İran Meşrutiyeti (1906) hakkında yapılacak genel değerlendirmeler açısından Cemil Said Bey'in vermiş olduğu bilgiler yetersizdir.

² Cemil Said Bey'in çokça kullanmış olduğu "ahrar" kelimesi herhangi bir örgüt ismi olarak kullanılmamıştır. Genel olarak hürriyet taraftarı İran muhalefetini ifade etmek amacıyla "ahrar" kelimesi kullanılmıştır. Biz de bundan sonra bu kelimenin içeriğine uygun olarak ahrar ya da muhalif tabirlerini kullanacağız.

³ Tebriz'de yaşanan meşrutiyet olayları hakkında geniş bilgi için bkz. Ahmet Kesrevi, **Tarih-i Meşruta-i İran**, Emir Kebir Yay., (22. Baskı), Tahran 1375.

Cemil Said Bey, Osmanlı Devleti'nin bir diplomatı olmasına rağmen İran'daki meşrutiyet yanlıları ve karşıtları arasında açık bir şekilde taraf olmuştur. Görevi icabı mücadelesinin önemli bir kısmını Osmanlı Devleti'nin, İran'ın siyasi hayatında etkili olması için çalışmakta; bununla birlikte İran meşrutiyetçilerine yaklaşımı daha çok fikrî yakınlıktan kaynaklanmaktadır. Stratejik olarak Şah yönetiminin yanında durma tavrı, Osmanlı'nın çıkarına dahi olsa o daima İran Meşrutiyeti'nin ve meşrutiyet taraftarlarının yanında yer almıştır. Meşrutiyet olaylarında özellikle Osmanlı Devleti'nin yönetimi üzerinde söz sahibi olan Sultan II. Abdülhamid'in takip ettiği İran politikasına karşı açık bir muhalefet ortaya koyduğu ve Şah yönetimine karşı muhalifleri sahiplendiği anlaşılmaktadır. Burada Osmanlı'nın bir vatandaşı olarak yurt içindeki siyasi yaklaşımının belirleyici olduğu görülmektedir. Cemil Said Bey'in görevi ile alakalı faaliyetlerinde zaman zaman dış politika ile iç politika yaklaşımlarının aynılaştığı ve aralarındaki ayrımın neredeyse tamamen ortadan kalktığını eylem ve fikirlerinde görmekteyiz. Cemil Said Bey, bu yaklaşımında yalnız da değildir. Bu dönemde Osmanlı Devleti'nin Tahran Büyükelçisi olan Şemseddin Bey'in de II. Abdülhamid yönetiminin İran'a yönelik dış politikasına aykırı bir şekilde hareket ettiği ve çoğu zaman kendi başına inisiyatif kullandığı görülmektedir.

Cemil Said Bey'in makalelerinde ele aldığı bilgilerden yola çıkarak dönem hakkında genel olarak değerlendirmeler yapmak makul görünmemektedir. Çünkü Cemil Said Bey'in söz konusu makalelerindeki en büyük eksiklik, meseleleri sadece siyasi yönüyle ele almasıdır. Osmanlı ile İran'ı kıyaslarken modern düşünce anlamında İran'ın bir birikiminin olmadığını iddia etmiş, dönemin entelektüel ve fikrî boyutuna neredeyse hiç yer vermemiştir. Hâlbuki Abbas Mirza (1789-1833) tarafından 1811 ve 1815 tarihlerinde iki grup öğrencinin eğitim amacıyla Avrupa'ya gönderilmesi⁴, İranlı diplomatların görev yapmış oldukları ülkelerdeki modernleşmeye tanıklıkları, yurt dışına çalışmaya giden işçi ve köylüler, dünya

⁴ Bijan Cezani, **İran Meşrutiyet Devrimi Güçler ve Amaçlar (1906-1911)**, Kaynak Yay. İstanbul 2014, s.51.; Bu grupta yer alan öğrenciler her ne kadar askeri, bilimsel ve teknik konularda eğitim almaları amaçlanmış olsa da öğrenciler arasında yer alan Mirza Salih Şîrâzî ve Mirza Cafer Han gibi isimler İran modernleşme tarihinde gerçekleştirilen yeniliklerin öncülerinden sayılmaktadırlar. Mühendis Mirza Salih beraberindeki yedi kişiyle birlikte İngiltere'ye gidenler Abbas Mirza'nın emri ile ilk gidişlerinde parlamenter hükümet hakkında ilginç bilgiler vermişlerdir. Melikü's-Suara Behar tarafından İran'ın ilk Farmason'u olduğu iddia edilen Mirza Salih, yazmış olduğu eserlerinde İran istibdadı ile parlamenter hükümeti karşılaştırmıştır. XIX. yüzyılın ilk çeyreğinde parlamenter hükümet sisteminin tartışılması Cemil Said Bey'in İran'ın bu yönünü eksik değerlendirdiğini ortaya koymaktadır.

ticaretinin önemli merkezlerinde faaliyet gösteren İranlı tüccarlar, modern okulların açılması, yabancı uzmanların gerçekleştirmiş oldukları ıslahatlar, modern düşüncenin yayılmasını sağlayan gazete ve kitaplar, aydınların fikir hayatına katkıları vs. konularıyla ilgili Cemil Said Bey neredeyse hiç bilgi vermemektedir.⁵

Onun, modern düşüncenin İran'da yaygınlaşmasına katkısı olan aktör ve araçlardan yeterince bahsetmemesi 1906 İran Meşrutiyeti'ne etkisi bağlamında eksik bir okuma olarak not edilmesi gerekiyor. Aydınların pek çoğu meşrutiyetin ilanına yetişmeden hayatını kaybetmiş olsalar da modern fikriyatın İran'da yaygınlaşmasını sağlayan çok sayıda aydın emek vermiştir. Feth Ali Ahundzâde (1812- 1878), Muhammed Han Sînekî Mecdü'l-mülk (1809-1880), Cemaleddin Afgani (1838-39 - 1897), Mirza Malkom Han (1833-1908), Abdürrahim Talibov (1848 – 1912), Mirza Ağa Han Kirmanî (1854-1896), Hacı Mirza Hasan Tebrizî, Şeyh Ahmet Ruhî, Cemaleddinü'l-Hüseynî, Tebrizli Mehmet Tahir Bey, Mirza Mehmet Ali Perveriş, Hacı Zeynelabidin Meragaî (1839-1910), Mirza Ali Han Eminü'd-devle (1843-1904), Mirza Hüseyin Han Müşirü'd-devle (1870-1880), Mirza Hasan Rüşdiye (1860-1944), Mirza Yusuf Han Müşteşarü'd-devle, ... vs. ilk etapta sayılabilecek önemli aydın ve yenilikçi devlet ricalinden bazılarıdır. İsimlerini burada zikrettiğimiz ve zikretmediğimiz pek çok aydın İran'da modernleşme düşüncesinin yaygınlaşması için mücadele edip eserler ortaya koymalarına rağmen Cemil Said Bey, bu aydınların mücadelesine fazla yer vermemiştir. Aynı şekilde İran Meşrutiyeti'nde öncü bir rol oynayan ulemadan ve onların mücadelesi hakkında da çok az bilgi vermiştir.⁶

İran'ın farklı toplumsal kesimlerinin idari, ekonomik ve siyasal birtakım değişim talepleri olsa da bu talepleri dile getiren güçlü bir toplumsal örgütlenme muhalefeti yoktu. Kısmen din adamları etrafında örgütlenen toplumsal kesimin ise siyasal anlamda bir yönetim değişikliği talebi söz konusu değildi. Bu süreçteki talepler kötü yönetimden sorumlu görülen kimi yöneticilerin değişimiyle sınırlı kalmaktaydı. Bununla birlikte modern düşünce taraftarı muhalefetin her ne kadar ciddi bir yapılanması olmasa da tamamen örgütsüz olduğu da söylenemez. Aydınların ve din adamlarının etrafında oluşan halkalar, Farmason teşkilatları gibi gizli örgütlenmeler, modern okullar, azınlıkların çalışmaları, gazete ve mecmualar

⁵ Geniş bilgi için bkz. Osman Karacan, **1906 İran Meşrutiyeti**, BYLT., Malatya 2013.

⁶ İran Meşrutiyetinde ulemanın rolü hakkında geniş bilgi için bkz. Mirzâ Muhammed Nazımu'l-İslam Kirmanî, **Târih-i Bîdâri-i İrâniyân**, Peykan Yay., Tahran 1376.; Mazlum Uyar, **İran'da Modernleşme ve Din Adamları Meşrutiyet Örneği**, Emre Yay., İstanbul 2008.

etrafında oluşan fikir çevreleri bir yönüyle bu örgütlenme boşluğunu gidermişlerdir. Fakat bu örgütlenmeler arasında meşrutiyet öncesinde ortak bir düşünce oluşmamıştır. Toplumsal muhalefet arasında ortak talepler ancak İngiliz Sefareti'nde yapılan oturma eyleminden sonra somut olarak gelişme göstermiştir. Cemil Said Bey, meşrutiyetin ilanından sonra etkili olmaya başlayan birey ve örgütler hakkında kısa da olsa bilgi vermesine rağmen meşrutiyet öncesinde var olan toplumsal örgütlenmeden hiç bahsetmemektedir.

Birinci elden kaynak olma özelliği taşıyan bu makalelerin bugüne kadar kullanılmamış olması ayrıca göz önünde bulundurulması gereken önemli bir unsurdur. Bu makaleler bir yandan istibdat ve hürriyet yanlıları olarak ikiye bölünen İran halkının siyasi mücadelesini görme adına diğer yandan ise uluslararası güçlerin İran üzerindeki nüfuz mücadelesini anlamak açısından son derece önemli veriler sunmaktadır. Devletlerin İran politikasını ve nüfuz mücadelesini tespit etmek için farklı çalışmalar yapılmış olsa da bu yaklaşımların gelişim seyrini ve siyasi yaklaşımların iç yüzünü öğrenmek açısından Cemil Said Bey'in verdiği bilgiler son derece aydınlatıcıdır. Hangi siyasi aktörün nasıl bir rol oynadığı ve olayları nasıl yönlendirdiği gibi pek çok bilinmeyen durum burada açığa çıkmaktadır. Ayrıca Cemil Said Bey'in bu metinlerinden Osmanlı Devleti'nin uygulamış olduğu İran politikasının esasını da bu politikanın uygulayıcılarından birinin gözüyle okuma olanağına sahip olacağız.

3.1.Meşrutî Yönetim Yolunda İran

Tarihteki hiçbir siyasi gelişme sadece bir nedenle açıklanamadığı gibi önemli siyasi kırılmaların yaşandığı tarihsel olayların ve olguların arkasında da pek çok dinamik mevcuttur. XX. yüzyılın başında İran'da yaşanan siyasi ve idari değişimin arka planında da çok sayıda birbirini tetikleyen unsura rastlanmaktadır. İran'da önemli sosyal ve siyasi değişime neden olan meşrutiyet, iç ve dış dinamiklerin ortak bir neticesidir. Fakat her zaman için olayları etkileyen iç ve dış dinamikleri net bir şekilde görme olanağımız yoktur. Dışarıdan bakanlar için olaylar dışa yansıdığı boyutlarıyla görülebilirken olayın aslı ancak olaylara bizzat müdahil olan aktörlerin verdiği bilgiler kadar anlaşılabilir. Cemil Said Bey bir İranlı olmamasına rağmen İran Meşrutiyeti'nde önemli roller üstlenmiş bir kişidir. Özellikle uluslararası ilişkiler boyutuyla yaşananları arka planıyla ortaya koyması dönemin olaylarını anlamak adına önemlidir.

İran'ın özellikle XIX. yüzyıl ve XX. yüzyılın ilk çeyreğinde gelişen siyasi meselelerini okumak istediğimizde, mutlaka bir dış dinamik olarak İran coğrafyası üzerinde etkinlikleri bulunan başta Rus-İngiliz rekabeti olmak üzere devletlerin nüfuz mücadelesinin iyi analiz edilmesi gerekiyor. İran üzerinde verilen nüfuz mücadelesinin etkilerinin iyi değerlendirilmesi İran'da gelişen siyasî, içtimaî, iktisadî ve fikrî hayatın kısmen daha isabetli okunmasını sağlayacaktır. İran'da Kaçarların (1779-1925) son yüz-yüz elli yıllık döneminde yaşanan her siyasi olayın bir yanında özellikle İngiliz ve Rus hâkimiyet mücadelesini görmek mümkündür.⁷ Bu nedenle Cemil Said Bey, XIX. yüzyıldan XX. yüzyılın başına kadar süren İngiliz-Rus nüfuz mücadelesine, detaylarına girmemekle birlikte, her aşamada işaret etmeye gayret göstermiştir.

Modern İran'ın siyasi tarihi hakkında çalışmalar yapan hemen hemen tüm araştırmacıların dikkat çektiği Rus-İngiliz nüfuz mücadelesine değinen Cemil Said Bey, bir asır boyunca İran üzerinde devam eden bu rekabette ilk önemli adımı İngiltere'nin attığını ifade etmiştir. İngiltere, İran'da 1815 yılında Rusya aleyhinde kullanılmak üzere modern bir ordunun teşekkülü için General Malcolm komutasında bir askerî heyet gönderdiğini⁸, bunun yanı sıra Rusya ile mücadele edebilecek bir ordu teşekkül ettirmek için para ve silah yardımı da bulunduğunu belirten Cemil Said Bey, istenen nitelikte bir ordu teşekkül ettirilemeyince İngiltere'nin bu projeden çekildiğini ifade etmiştir.⁹ Ancak Bijan Cezani, Cemil Said Bey'in aksine İngiltere'nin, İran'ın zayıflamasından da yana olduğunu ama Rusya'nın da kendi çıkarlarını tehdit edecek düzeyde güneye sarkmasından rahatsız olduğu için İran'ı sürekli olarak Rusya ile savaşması için teşvik ettiğini ifade etmiştir. Bu şekilde İran'ın zayıflamasını sağlamaya çalıştığını ve ayrıca anlaşma çerçevesinde taahhüt ettiği askerî ve ekonomik desteği de vermediğini, Gülistan (1813) ve Türkmençay

⁷ İngiliz ve Rus nüfuz mücadelesi hakkında geniş bilgi için bkz. Yılmaz Karadeniz, **İran'da Sömürgecilik Mücadelesi ve Kaçar Hanedanı (1795-1925)**, Bakış Yay., İstanbul 2006.

⁸ Esasında İran'ı kendi nüfuz alanı hâline getirme noktasında ilk kapsamlı çalışmayı yapan devlet Fransa'dır. Fransa, Rusya ve İngiltere ile farklı sorunlar yaşamaktaydı. Bundan dolayı her iki devlet ile sorun yaşayan İran'a yakınlaşmaya çalıştı. Bu çerçevede Napolyon, 30 Mart 1805'te yazdığı bir mektubu İran Şahı Feth Ali Şah'a göndermiştir. Bu mektup ile resmi ilişkilerin yoğunlaşması hususunda atılan adım 1807 Mayıs'ında İran Elçisi Mirza Muhammed Rıza Han ile Napolyon arasında 16 maddeden oluşan Finkenstein Anlaşması ile neticelenmiştir. Rusya ve İngiltere'ye karşı ortak hareket etmeyi amaçlayan anlaşma aynı zamanda Fransa tarafından İran'a danışmanlık ve askeri destek sunmayı da öngörmüştür. Fakat 1807 Temmuz'unda Rusya ile Fransa arasında imzalanan Tilsit Antlaşması, Finkenstein Anlaşması'nı geçersiz kılmıştır. Geniş bilgi için bkz. B. Cezani, a.g.e., s.20 vd.

⁹ **İran Ordusu Hakkında Muhtasar Risale**, Teşrin-i Sani, 1331, s.2.

(1828)¹⁰ Antlaşmalarında arabuluculuktan başka bir adım atmadığını dile getirmiştir.¹¹ Fakat İngiltere projeden çekilmiş olmasına rağmen Tebriz Valisi Velihaht Abbas Mirza (1789-1833)¹² ordunun komutanlığını üstlenerek Malcolm'un desteğiyle hatırı sayılır bir ordu kurmuştu. Cemil Said Bey, bu ordunun da İran'ın diplomasi alanındaki eksikliğinden dolayı konjonktürü iyi okuyamadığını ve uygunsuz bir zamanda Rusya'ya savaş açmasından dolayı yeni kurulan ordunun perişan edilerek Rusya'ya kurban edildiğini ifade etmiştir.¹³

İran'ın yenilgiyle ayrıldığı bu savaşın neticesinde imzalanan Türkmençay Antlaşması'yla (1828) Cemil Said Bey'e ve başka kaynaklara göre de Osmanlı'daki kapitülasyon benzeri imtiyazlar İran'da daha şiddetli hâle getirilmiştir.¹⁴ Bu son yenilgi sadece askerî ve ekonomik anlamda değil hukuki yönden de İran'ın egemenlik hakkını elinden almış ve İran fiili olarak Rusya'nın nüfuzu altına girmiştir.¹⁵

İran'ın, Rusya karşısında almış olduğu bu yenilgide İngiltere'nin sorumluluğuna işaret eden Cemil Said Bey, İngiltere'nin burada İran'ın yükünü

¹⁰ Türkmençay Antlaşması hakkında geniş bilgi için bkz. Okan Yeşilot, "Türkmençay Antlaşması Ve Sonuçları" A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, s. 36, Erzurum, 2008, ss.187-199.

¹¹ B. Cezani, a.g.e, s.23 vd.

¹² Feth Ali Şah'ın oğlu olan Abbas Mirza, 26 Ağustos 1789'da Mâzenderan'da doğmuştur. Annesi Âsiye, Feth Ali Han Kaçar Develü'nün kızıdır. 1797'de henüz sekiz yaşında iken büyük amcası Ağa Muhammed Şah'ın Karabağ seferine katılmış. Babası Feth Ali Şah'ın 1798'de Kaçar tahtına geçmesi üzerine, 20 Mart 1799'da saltanat nâibliğine getirilmiş ve aynı zamanda Azerbaycan valisi olmuştur. 1804-1813 ve 1826-1828 İran-Rus savaşlarında Azerbaycan valisi olarak önemli rol oynadı. Tebriz'in Ruslar tarafından ele geçirilmesi üzerine Ruslarla Türkmençay Antlaşması imzalamıştır. Yezd'deki isyanı bastırmak ve Kirman ile Fars valileri arasındaki ihtilâfi çözümlenmekle görevlendirilmiştir. Azerbaycan valiliği ile birlikte Horasan valiliğini de üstlenmiştir. Abbas Mirza kırk dört yaşında Meşhed'de ölmüştür (25 Ekim 1833). Avrupa medeniyetini İran'a getirme konusunda mücadele eden başarılı, yenilikçi ve ilerleme taraftarı olan Abbas Mirza, Avrupa devletlerine dayanarak Rusya'ya karşı modern bir ordu kurmaya çalışmıştır. Abbas Mirza her ne kadar askerî alandaki yeniliklere ağırlık vermişse de İran'da ilk matbaa, ilk Dışişleri Bakanlığı ve Posta İdaresi'nin kurulması (1821), yabancı dildeki eserlerin tercüme edilmesi gibi faaliyetler de onun eserlerindedir. Özellikle İran modernleşmesinde önemli bir adım olan 1811 ve 1815 yıllarında iki grup öğrenciyi eğitim almaları için göndermesi onun attığı dikkat çeken adımlardır. Geniş bilgi için bkz. DİA, Abbas Mirza, TDVİA, C.1, s.27-28; Hatice Kılıç, İran'ın Modernleşme Sürecinde Osmanlı Devleti'nin Rolü (1848-1923), BYLT, İstanbul, 2006; Mehmet Emin Resulzâde, (1993), **İran Türkleri (Türk Yurdu ve Sebilürreşad'taki yazıları)**, (Haz. Dr. Yavuz Akpınar, İrfan Murat Yıldırım, Selahattin Çağın), Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul 1993.; İsmail Raini, **Encümenhâ-yı Sırrî Der İnkılâb-ı Meşrutîyet-i İran**, Cavidan Yay., Tahran 1344.

¹³ Cemil Said, "Rusya ve İngiltere'nin İran Hakkında İ'tilâfi Nasıl Oldu?" Tasvîr-i Efkâr, nu. 22, 21 Haziran 1909/8 Haziran 1325, s.8.; İran ordusunun modernleşme çalışmalarını Fransa'ya dayandıran Bijan Cezani, Fransa anlaşmadan çekildikten sonra İngiltere'nin hiçbir şey yapmadığını ve ordunun berbat hâlde kalmaya devam ettiğini, İngilizlerin sadece zaman harcadıklarını belirtmiştir. B. Cezani, a.g.e, s.50.

¹⁴ Türkmençay Antlaşması hakkında geniş bilgi için bkz. B. Cezani, a.g.e, s.28 vd.

¹⁵ B. Cezani, a.g.e, s.28.; Muhammed Reza Djail-Thierry Kellner, **İran'ın Son İki Yüzyıllık Tarihi**, (Çev. Reşat Uzmen), Bilge Kültür Sanat Yay., İstanbul 2011, s.18 vd.; Raymond Furon, **İran**, Hilmi Kitabevi, (Çev. Galip Kemali Söylemezoğlu), İstanbul 1943, s.152.

hafifletmek yerine daha da ağırlaştırdığını ve kendisinin de bu anlaşmadan yararlanmaya çalıştığını ifade etmiştir. Cemil Said Bey'in bu iddiasına diğer kaynaklarda da işaret edilmektedir.¹⁶ Savaşta ağır bir yenilgiyle ayrılmış olan İran'a yönelik yeni işgal saldırılarının yapılmış olması ve ağır anlaşmaların dayatılması bu gerçeği ortaya koymaktadır.¹⁷

Ruslar ve İngilizlerin nüfuz mücadelesinin, Nasıreddin Şah (1831-1896)'ın 1848 tarihinde tahta geçmesiyle daha da kızıştığını ve İran'ın tüm Avrupa'nın iştahını kabarttığını belirten Cemil Said Bey, Şah'ın Avrupa'ya yapmış olduğu seyahatlerin medeni âleme İran diye bir ülkenin varlığını ve orada birçok menfaatin olduğunu hatırlattığı tespitine yer vermiştir.¹⁸ İran hükümetini ve vekillerini nüfuzları altına alan İngiltere ve Rusya önemli ticari imtiyazlar¹⁹ elde ederken süreç, İran'ın aleyhinde şiddetini artırarak devam etmiştir.

Cemil Said Bey'in belirttiğine göre iki devlet arasındaki rekabet öylesine bir boyuta varmış ki Tahran'a 15 km mesafede kurulan Seyfiye büyük bir köy hâline gelince Rusya burada Zergende Sefarethanesi'ni kurmak için İran'dan talepte bulunduğunu ve daha sonra sefarethane ile de yetinmeyerek oradaki halkın da kendilerine bağlanmasını, kendi kanunlarına tabi olması zorunluluğu getirmesini talep ettiğini belirtmiştir. Rusya'nın bu garip isteklerinin İran yönetimince kabul edilmesi üzerine İngiltere'nin de vakit kaybetmeden aynı şartlarda Zergende'nin karşısında Golhek'te bir sefarethane kurduğunu ve orada yaşayanlara İngiltere kanunlarına tabi olma zorunluluğunu getirdiğini ifade etmiştir. İngiltere ve Rusya'nın her iki yerde yaşayan nüfusu kendilerine bağlayıp buralarda kendi kanunlarını tatbik ettiğine işaret eden Cemil Said Bey, bu statünün 1907 tarihinde bile devam ettiğini ifade etmiştir. Hangi ülkenin vatandaşı olduğuna bakılmaksızın burada yaşamak isteyenlerin bu devletlerle mukavele yapma ve onların kanunlarına tabi olma zorunluluğu bulunduğunu belirterek bir suç işlenmesi durumunda da bu devletlerin mahkemelerinde yargılandığını belirtmiştir.²⁰ Cemil Said Bey'in vermiş olduğu bu bilgi tek başına İngiliz ve Rus emperyalizminin İran devleti içerisinde nasıl ayrı bir

¹⁶ C. Said, "Rusya ve İngiltere'nin İran...", s.8.; M. R. Djail-T. Kellner, a.g.e.,s.20 vd.; B. Cezani, a.g.e., s.23 vd.

¹⁷ M. R. Djail-T. Kellner, a.g.e., s.20 vd.

¹⁸ C. Said, "Rusya ve İngiltere'nin İran...", s.8.

¹⁹ İran'da yabancılara verilen imtiyazlar hakkında geniş bilgi için bkz. Yılmaz Karadeniz, **İran'da Sömürgecilik Mücadelesi ve Kaçar Hanedanı (1795-1925)**, Bakış Yay., İstanbul 2006.; B. Cezani, a.g.e., s.31 vd.

²⁰ C. Said, "Rusya ve İngiltere'nin İran...", s.7.

devlet gibi hareket ettiğini açıkça ortaya koymaktadır. İki devlet arasındaki rekabet, gün geçtikçe her alanda yaygınlaşarak sürmüştür.

İran’da Rusya ve İngiltere arasında süren rekabete paralel olarak Cemil Said Bey’in işaret ettiği bir rekabet de içeride yaşanmaktaydı. Bu, dinî otoriteyi elinde bulunduran ulema²¹ ile siyasi otoriteyi temsil eden Saray arasında süren bir güç mücadelesiydi. Bu mücadele zaman zaman halkın işine de gelmiştir. Halkı kendi kontrolünde tutmak amacıyla dinî ve siyasi otorite kendi aralarında hâkimiyet mücadelesi verirken halk da bu mücadele ortamından faydalanmaya çalışmıştır. Siyasi iktidarın zulmünden kaçan halk, ulemaya sığınırken ulemanın zulmünden kaçan halk ise siyasi iktidara sığınmıştır. Ulemaya yahut siyasi iktidara sığınan halk gerekli miktarda parayı verdikten sonra sığındıkları yerde rahatça yaşama olanağına kavuşmuştur.²²

Siyasi otoriteyi temsil eden Saray’ın, ulemanın otoritesinden rahatsızlığı eskiye dayanmaktadır. İran modernleşmesinde önemli ıslahatlara imza atan Mirza Taki Han Emir-i Kebir (1807-1852)²³ mollaların devlet işlerine müdahale etmeleri durumunda hiçbir reformun yapılamayacağı düşüncesiyle mollaların müdahalelerini engellemek için kimi tedbirler almıştır.²⁴ Fakat yine de uzun yıllar ulemanın otoritesini sarsacak müdahalelere cesaret edilememiştir. Yıllarca bir denge hâlinde devam eden bu durum özellikle Nasıreddin Şah ve Muzafferüddin Şah (1853-1907)’ın Avrupa’ya yapmış oldukları seyahatlerden sonra ulema aleyhine bozulmaya

²¹ Şiilik dünyasında Mercî-i Taklit ulemanın otoritesini açıklamak için salt menevî güç tabirini kullanmak yetersiz kalmaktadır. Çünkü ulemanın manevî liderliğinin yanı sıra eğitim, adalet, ekonomi ve toplumsal anlamda büyük bir gücü vardı. Kayıp imam anlayışından dolayı mevcut siyasi otoriteye gayrimeşru gözüyle bakıldığı için ulemanın vereceği bir fetva bazen Şah’ın askerleri üzerinde bile şahın otoritesini yok edebiliyordu. Tanbekü İsyanı ulemanın bu otoritesini fazlasıyla ıspatlamıştır. Bu nedenle Cemil Said Bey’in yer verdiği Avrupalı uzmanların görüşlerinin İran’ın sosyo-psikolojik yapısını etkileyen teolojisinden habersiz olduklarını ortaya koymaktadır. Tanbekü İsyanı’nda ulemadan Mirza Şirazi tarafından on iki imam Şiiliği doğrultusunda kaleme alınan ve hangi şartlar altında olursa olsun tütün kullanımının saklı imama karşı gelmekle eşdeğer olacağını bildirildiği ve imtiyaz iptal edilene kadar tütünün yasak olduğunu belirten bir fetvasının yayınlaması Mercî-i Taklit’lerin halk üzerindeki gücünü göstermesi açısından çok önemli bir örnektir. Mirza Şirazi’nin tütün fetvasına Şah’ın aile efradı bile uymuştur. Bkz. William L., Cleveland, **Modern Ortadoğu Tarihi**, Agora Kitaplığı, (Terc. Mehmet Harmancı) İstanbul 2008, s.130 vd.; Ahmet İshak Demir, “İmamiyye Şî’ası’nda İmanın Yetkilerinin Fakihlerce Devralınma Süreci”, Makâlât Mezhepler Araştırmalar, II/1 Bahar 2009, ss. 43-75, s.57.; Diğer yandan İran’da ciddi anlamda düzensiz askeri birlikler de vardı. Bu düzensiz askeri birlikler şahtan da bağımsız hareket ettiklerinden dolayı ulemanın yanında da savaşılabiliyorlardı.

²² Cemil Said, “İran’da Meşrûtiyyet Nasıl Başladı?”, Yeni Tasvîr-i Efkâr, nu.3, 2 Haziran 1909/20 Mayıs 1325, s.5.

²³ Reformları için bkz. B. Cezani, a.g.e, s.50 vd.

²⁴ B. Cezani, a.g.e, s.54 vd.; Bu hususta Mirza Taki Han, İngiliz Konsolosu Stevens’a Osmanlı Devleti’nin ancak mollaların tasallutunu kırdıktan sonra kendi ülkelerini ihya edebildiklerini ifade etmiştir.

başlamıştır. Bu dengenin bozulmaya başlaması, Nasıreddin Şah ve Muzafferüddin Şah'ın İran'a davet ettiği Avrupalıların telkin ve teklifleri ile olmuştur.²⁵

İran'a davet edilen Avrupalı uzmanlar ulemanın manevi gücü elinde bulundurduklarını ve sahip oldukları bu manevi güç üzerinden halkı yanlarında tuttuklarına inandıklarına değinen Cemil Said Bey, Avrupalı uzmanların siyasi otoritenin temsilcisi Saray'a, manevi gücün maddi güç karşısında başarılı olamayacağını telkin ettiklerini ifade etmiştir. Ayrıca ulemanın yanında yer alan halkın örgütlü olmayan dağınık bir güç olduğunu, mollaların sahip olduğu manevi güç ve nüfuzlarını kısa vadede maddi güce dönüştüremeyeceklerini, cahil ve miskinlerden oluşan mollalar ordusunun, nicel olarak az da olsa Şah'ın düzenli silahlı ordusu karşısında bir zafer elde edemeyecekleri gibi fikirleri siyasi otoritenin kulağına fısıldamışlardır. Cemil Said Bey, Avrupalı uzmanların bu tespit ve telkinlerinin İran devlet yöneticilerinin hoşuna gittiğini fakat yine de hiç kimsenin ulemanın gücünü test etmeye cesaret edemediğini belirtmiştir.²⁶ Siyasi iktidarın, ulemanın gücünü test etmeye cesaret edememesinin en önemli sebebi 1890'da Nasıreddin Şah'ın karşı karşıya kaldığı Tanbekü isyanı olmuş, bu isyan ulemanın gücünü fazlasıyla ispat etmişti.²⁷

İran siyasi otoritesini elinde bulunduran devlet adamlarına telkinlerde bulunan ve İran'da etkili olan Avrupalı uzmanlar, hakikatte siyasi meselelerde tespit yapmak ve siyasi iktidarı yönlendirmekten ziyade devletin aksayan yönlerini düzeltmek yani ıslahat yapmak amacıyla davet edilmişlerdi. Fakat bu uzmanlar devletin problemlerinin nasıl düzeltileceği noktasında yapılması gereken ıslahatlara kafa yormak yerine daha çok kendi çıkarları doğrultusunda çalışmışlardır. Siyasi ve dinî otorite arasındaki güç mücadelesinin yoğunlaştığı bir dönemde Avrupa'dan davet edilen ve bu hususta telkinlerde bulunan uzmanlardan biri de gümrükleri ıslah etmek amacıyla davet edilen Belçikalı Mösyö Naus'tu. Dönemin İran siyasi tarihinden bahseden herkes gibi Cemil Said Bey de özellikle Mösyö Naus ismini zikretmektedir.²⁸ Daha öncesinde askerî ve teknik konularda pek çok uzman

²⁵ C. Said, "İran'da Meşrûtiyyet...", s.5.

²⁶ C. Said, "İran'da Meşrûtiyyet...", s.5 vd.

²⁷ Geniş bilgi için bkz. B. Cezani, a.g.e, s.75 vd.

²⁸ C. Said, "İran'da Meşrûtiyyet...", s.6.; 1904 yılında İran'ın Umum Gümrükler İdaresi'nin başkanlığına tayin edilen Mösyö Naus, daha sonra Darphane ve Meskukat idaresine de getirilmiştir. Yaptığı yolsuzluklar halkta ciddi tepki uyandırınca 1907'de Muhammed Ali Şah tarafından azledilmiştir. Cemil Said Bey onu şöyle tanıtmaktadır: Zekî, fa'âli ma'lûmatlı olduğu kadar vicdansız, haris ve her türlü kötülüğü yapmaya amade, müthiş bir adamdı.

getirilmesine rağmen ilk defa ekonomi alanında bir Avrupalı uzman getirilmiştir. Avrupalı uzmanların görevlendirilmesi, devletin iç ve dış politikasının ortak dinamikler tarafından şekillendirilmesi anlamına geliyordu.

Cemil Said Bey, gümrükleri ıslah etmek ile görevlendirilen Mösyö Naus'un, kısa sürede İran Şahı Muzafferüddin Şah'ın Avrupa medeniyetine olan hayranlığını, lüks ve debdebeye olan düşkünlüğünü fark ederek bu durumdan çıkar sağlamaya çalıştığına dikkat çekmiştir. Maliyenin ciddi sıkıntılar yaşadığı bir dönemde, Avrupalı uzmanların da telkinleriyle Şah'ın Avrupa seyahatine çıkması ve Avrupa'da tanık olduğu lüks ve şatafatı İran'da da görme iştiağı Mösyö Naus'un hedeflerine ulaşmasını kolaylaştırmıştır. Cemil Said Bey, Naus'un Şah ve adamlarının lükse olan tutkularını kullanarak para ihtiyacını giderme karşılığında Rusya'ya, İran'ın kuzeydeki gümrüklere hükmetme hakkını veren bir imtiyaz anlaşmasını imzaladığını ifade etmiştir. Naus bu anlaşma ile vezirlik makamını elde etmiştir. Bu anlaşma, Türkmençay Anlaşması'ndan sonra İran'ın istiklâline vurulan en sert darbe şeklinde vasıflandırılmıştır.²⁹ Cemil Said Bey de söz konusu anlaşmanın İran'ın aleyhine olduğunu vurgularken buna rağmen bu anlaşmadan nemalandıkları için İran yöneticileri dâhil olmak üzere kimsenin bu anlaşmaya itiraz etmediğini ifade etmiştir.³⁰

İran'ın önde gelen uleması Seyyid Abdullah Behbehani (1840–1910) ve Seyyid Muhammed Tabatabai (1838- 1921)'yi³¹ ortak noktada buluşturan ve İran Meşrutiyet hareketini başlatan olayların başlangıcı da bu anlaşmadır.³² Ulema ile siyasi otoriteyi karşı karşıya getiren bu ilk olayda Şah Abdulazim'e³³ sığınan

²⁹ B. Cezani, a.g.e., s.90.

³⁰ C. Said, "İran'da Meşrutiyet...", s.6.

³¹ Seyyid Abdullah Behbehani ve Seyyid Muhammed Tabatabai Meşrutiyet olaylarında halka öncülük eden dönemin önde gelen müçtehitlerindendi. 1905'te yaşanan ve Meşrutiyeti başlatan en önemli olay Ekim ayında, Kirman Valisi'nin isyana önyak olduğu gerekçesiyle ulemeden birini falakaya yatırması üzerine 26 Ekim 1905'te Tabatabai ve Behbehani bir araya gelerek olayı müzakere etmeleri ve hükümete karşı kampanyanın ilk tohumları atmaları ile başlatılmaktadır. Kesrevî, bu ittifakı Meşrutiyet hareketinin başlangıcı olarak değerlendirmektedir. Bkz. A. Kesrevî, a.g.e., s.38 vd.; Tabatabai ve Behbehani Halkı İngiliz Elçiliği'ne sığınması önerisinde bulunan ve İngiliz Elçiliği'ne halka yardım etmesi için mektup gönderen iki müçtehit, eylemci halkın manevi anlamda motive eden önemli isimlerdendir. Meşrutiyetin ilan edilmesinden sonra da meşrutiyetçiler arasında ağırlığını sürdüren iki müçtehit seçime girmedikleri hâlde Meclis-i Mebusan'ın doğal üyesi sayılmışlardır. İki müçtehit istedikleri zaman Meclis oturumlarına katılabilmekteydiler. Bkz. Mirzâ Muhammed Nazımü'l-İslam Kirmanî, **Târih-i Bîdâri-i İrânîyân**, Peykan Yay., Tahran 1376.; M. Uyar, a.g.e.; Seyyid Muhammed Tabatabai'nin hayatı hakkında bkz. Abdullah Kahraman, "Tabâtabâi, Seyyid Muhammed", TDVİA, C. 39, ss.308-310.

³² B. Cezani, a.g.e., s.90.

³³ Hayatı hakkında pek bilginin olmadığı Şah Abdulazim'in soyu Hz. Ali'nin oğlu Hasan'a dayanmaktadır. Âlim ve zahit bir kişi olarak bilinmektedir. 815 yılında Medine'de doğan Şah

ulemadan bir heyet³⁴ buradan taleplerini hükümete iletmişlerdir. Cemil Said Bey bu hususta herhangi bir açıklamada bulunmazken İran kaynakları bu olayda da Osmanlı büyükelçisinin arabuluculuk yaptığını ifade etmektedir.³⁵

İran yönetimi Rusya'dan aldığı borçlarla askerî modernleşmeyi hedeflemiştir. Fakat bu para ile halkın gözünü boyayacak birkaç top ve askerî malzeme alımı haricinde esaslı bir çalışma yapılmamıştır. Saray yönetiminin bu parayı zevküsefa içerisinde tükettiğini ve paranın suyunu çekmesi üzerine de Naus aracılığıyla yeni borç anlaşmaları yaptığına dikkat çeken Cemil Said Bey, yönetimin aşırı bir kaynak israfı içerisinde olduğunu vurgulamıştır. Şah yönetiminin, dışarıdan aldıkları borçlarla lüks bir hayat yaşadıkları bir dönemde halkın ciddi ekonomik sıkıntılarla boğuştuğunu ifade eden Cemil Said Bey, aynı zamanda Rusya'dan alınan borçların karşılığında İran'ın kuzeyindeki gümrüklerin de Rusya'nın kontrolüne girdiğini belirtmiştir. Bundan dolayı gümrük vergilerinin yükseldiğini ve halkın gelirlerinin ise oldukça azaldığını dile getirmiştir.³⁶

Cemil Said Bey'in önemle vurguladığı halk ile yönetim arasındaki bu ekonomik dengesizlik ve yönetimin müsrifliği, halkın rahatsızlığına sebep olmuştur. Diğer yandan özellikle gümrük anlaşmasından dolayı vergiler Rus tacirlerin lehine, İran tacirlerinin ise aleyhine işlemeye başlamıştı. Ekonomik sıkıntılarla boğuşan ve gümrük vergilerinden zarar gören halk, içten içe yönetime karşı bilenmiştir. Cemil Said Bey'e göre meşrutiyetle neticelenen olayların başlamasının asıl önemli nedeni halkın çeşitli sebeplerden kaynaklı olarak yaşadığı bu ekonomik sıkıntıydı. İran halkının yabancıların gümrüklerde yüksek maaşlarla istihdam edilmesine, İranlı

Abdülazim, Abbâsî Halifesi Mütevekkil-Alellah'ın emriyle İmam Ali en-Naki ile birlikte Sâmerâ'ya gittiği tahmin edilmektedir. Şîa kaynaklarında onun Ali en-Naki'nin mensuplarından olduğu kabul edilse de onun imam Hasan el-Askerî'nin bağlıları arasında olduğu da ifade edilmektedir. Şah Abdülazîm, Abbâsî Halifesi Mu'tez-Billâh zamanında can güvenliğinden dolayı İran'a kaçmıştır. İran'da kaldığı süre içerisinde Rey'de seyyid ve İmam Ali en-Naki'nin dostu sıfatıyla tanınmıştır. Burada hadis âlimi ve iyi bir hoca olarak ün yapmıştır. Şah Abdülazîm, 864 yılından Rey'de vefat etmiş ve orada defnedilmiştir. Şiiler tarafından kabri inşa edilmiş ve çokça ziyaret edilen bir mekan haline gelmiştir. Buraya sığınanlar güven altında yaşamaktaydı. Bkz. Mustafa Öz, "Şah Abdülazîm", TDVİA, C. 38, s.250.

³⁴ Tebatebayi, Behbehani, Hacı Seyit Murtaza, Mirza Mustafa, Sadru'l-Ulema, Seyyit Cemalettin Efceay, Şeyh Muhammed Sadık Kaşani, Şeyh Muhammed Rıza Kamei ve Şeyh Fazlullah'ın oğlu Şeyh Mehdi katılımcılar arasındaydı. Şeyh Fazlullah Nuri işbirliği yapmamıştır.

³⁵ B. Cezani, a.g.e., s.91.

³⁶ C. Said, "İran'da Meşrutiyet...", s.6.; Ayrıca bkz. A. Kesrevi, a.g.e., s.27 vd.

tüccarların korunmamasına ve borçlarını ödeme konusunda düzenleme yapılmamasına tepkili olduğunu ifade etmiştir.³⁷

Halk ile yönetim arasında, ekonomik sıkıntılardan dolayı yaşanan gerilim, Cemil Said Bey'e göre 1905'te Rusya'da yaşanan olayların tesiriyle daha da büyümüştür. İç ve dış nedenlerden dolayı yaşanan ekonomik sıkıntıların yanı sıra bu süreçte halkın tepkilerinin büyümesini tetikleyen diğer bir unsur ise pek çok araştırmacının da işaret ettiği Mösyö Naus'un telkinleri ve faaliyetleriydi. Naus'un faaliyetleri neticesinde ulemanın konumu sarsılmış, nüfuzu ve gelirleri azalmıştır. Cemil Said Bey bundan dolayı ulemanın devreye girdiğini ve hükümete karşı halkı galeyana getirerek cevap vermeye çalıştığını ifade etmiştir.³⁸

İran'da ulemanın gücü ciddi temellere sahipti. Özellikle de Kaçarlar Dönemi'nde her türlü davaya ulema bakmakta ve siyasi iktidar ise ulemanın vermiş olduğu kararları icra etmekle yükümlüydü. Ulema bu davalardan büyük bir maddi gelir elde etmekteydi. Siyasi otorite bu güce göz dikmişti. Cemil Said Bey, Sadrazam Sultan Abdülhamid Mirza Aynu'd-devle (1845-1927)'nin³⁹ zenginleştikçe tamahının arttığını ve icra görevinin yanı sıra adli gücü de ele geçirerek oradan gelecek paraları icra makamının almasını sağlamaya çalıştığını belirtmiş; bu adımı ile siyasi iktidarın, ulemanın adli gücünü işlevsizleştirmek istediğini ifade etmiştir. Bu şekilde ulemanın verdiği kararları uygulamayan siyasi iktidar, ulemanın gelirinde ciddi bir düşüşe neden olmuş; ulema ile siyasi iktidar arasındaki gerilim gittikçe tırmanmıştır.⁴⁰

Ulema ile siyasi iktidar arasında artan gerilim neticesinde Haziran-Temmuz 1906'da mollalar ve seyyitler öncülüğünde halk dükkânlarını kapatarak camilere sığınmıştır. Ulemanın liderliğindeki halk, Sadrazam Aynu'd-devle'den yaşananların sorumlusu olarak gördükleri Mösyö Naus'un acil bir şekilde azledilmesini talep etmişlerdir. Fakat Aynu'd-devle bu talebe şiddetle karşılık vermiş ve Rus subayların

³⁷ C. Said, "İran'da Meşrûtiyyet...", s.6.

³⁸ C. Said, "İran'da Meşrûtiyyet...", s.6.

³⁹ Aynu'd-devle olarak meşhur olan Sultan Abdülhamid Mirza 1845 yılında Tahran'da doğmuştur. İlk devlet vazifesine Muzaffedüddin Şah'ın yanında başlayan Sultan Abdülhamid Mirza 1903'te Dâhiliye Nâzırı ve sonrasında Sadrazam oldu. 1906 yılına kadar bu görevde kalan Sultan Abdülhamid Mirza halkın kendisinden yoğun şikâyetleri sebebiyle azledilmiştir. Fakat meşrutiyet olayları bir iç savaşa sürüklenince Muhammed Ali Şah tarafından meşrutiyet taraftarlarına karşı mücadele etmek amacıyla yeniden göreve getirilmiş ve Azerbaycan Valiliğine atanmıştır. Başkent Tahran meşrutiyetçilerin kontrolüne geçince meclisten affını istemiş ve bu isteği kabul edilmiştir. 1913 yılında yeniden Dâhiliye Nâzırı, 1915 ve 1917'de iki kez sadrazam olmuştur. 1927'de ise vefat etmiştir.

⁴⁰ C. Said, "İran'da Meşrûtiyyet...", s.6.

eğittiği Tahran'daki Kazak Tugayı'ndan⁴¹ bir müfrezeyi ayaklananların üzerine sevk etmiştir. Cemil Said Bey, Kazak Tugayı ile çıkan arbedede kazaen bir seyyidin⁴² hayatını kaybetmesiyle İran'da kanlı bir sürecin başladığını ifade etmiştir. Kazaen bir seyyidin ölümüne neden olan o kurşun ile 11 Temmuz 1906'da gerçekleşen Meşrutiyetin işaret fişeği atılmış oluyordu.⁴³

Ulemanın halk üzerindeki manevi iktidarının hâlâ sürdüğü bir dönemde ulemadan birinin Kazak Tugayı'ndan bir askerinin silahından çıkan kurşun ile öldürülmesi, İran toplumunda infiale neden olmuştur. Mollalar ve halk arbedede hayatını kaybeden molların cenazesini sokak sokak dolaştırarak seyyidin katilinin idamını talep etmişlerdir. Cemil Said Bey, tepkilerin hedefindeki Mösyö Naus'un bu olaylara hiçbir anlam veremediğini, Aynu'd-devle'nin ise kendisi için kurşun sıkan bir askerinin cezalandırılmasına yanaşmadığını belirterek onun uzlaşmaz tavrının olayların şiddetini artırdığını ifade etmiştir. Aynu'd-devle'nin halka karşı takındığı tutum, halkın tepkisinin ona yönelmesine neden olduğunu belirten Cemil Said, ulema ve halkın Şah'tan Aynu'd-devle'nin azlini istemeye başladıklarını ifade etmiştir. Taleplerinin karşılanmaması durumunda ise terk-i diyar edecekleri tehdidinde bulunmuşlardır.⁴⁴ Fakat Cemil Said Bey ve Şemseddin Bey bu süreçte hasta olan Şah'ın, Aynu'd-devle üzerinde bir yaptırımının kalmadığını ve her şeyi Aynu'd-devle'nin kontrol ettiği noktasında görüş birliği içerisindeyler.⁴⁵

Taleplerinin dikkate alınmamasından dolayı tehditlerini alenen uygulamaya geçiren ulemanın Kum'a yönelmesinin sebebinin Aynu'd-devle ve Mösyö Naus'un hatalarının bir sonucu olduğu fikri, Cemil Said Bey ve Şemseddin Bey dâhil olmak üzere, bu konuya değinen hemen herkes tarafından kabul görmektedir.⁴⁶ Böyle bir zamanda, tepkilerin Aynu'd-devle ve Mösyö Naus'un şahsında yoğunlaşmasının üzerinde durulmasının en önemli nedeni, meşrutiyet taleplerinden ziyade halkın

⁴¹ İran'ın tek düzenli ordusunu teşkil eden Kazak Tugayı, Nasıreddin Şah'ın Avrupa'ya yapmış olduğu seyahat esnasında Kafkasya'da yapılan resmi tören geçidinde Rus-Kazak Livası'nın geçişi hoşuna gittiği için Rus makamları ile görüşerek İran'da da böyle bir ordu kurmaya karar vermiştir. Yapılan bir anlaşma ile İran'da İran-Kazak Livası'nın temelleri atılmıştır. Zabitler ve eğitimciler Rusya'dan getirilmiştir. Bkz. M.E. Resulzâde, a.g.e., s.83 vd.

⁴² Hacı Molla Bâkır-ı vaiz: İran Meşrutiyet hareketinin tanınmış vaiz ve hatiplerinden Hacı Şeyh Sultanü'l-vaiz'in kardeşi.

⁴³ C. Said, "İran'da Meşrutiyet...", s.6.

⁴⁴ C. Said, "İran'da Meşrutiyet...", s.6.

⁴⁵ C. Said, "İran'da Meşrutiyet...", s.6.; BOA. YEE. 10.20.1.

⁴⁶ BOA. YEE. 10.20.1.

yaşadıkları sıkıntılara kulaklarını tıkayan bir yönetimin işbaşında olmasıdır. Halk, olayların başlangıcında meşrutiyet talepleriyle hareket etmemiştir.

Cemil Said Bey'in analizine göre yaşananlar karşısında Şah'ın tavır belirleyememesinin iki önemli sebebi vardı. Birincisi, Şah'ın emrinde Kazak Tugayı haricinde düzenli bir ordu, polis ve jandarma teşkilatı yoktu. Şah, adeta iktidarını koruma konusunda Kazak Tugayı'na mecburdu. Bu nedenle Kazak Tugayı'na vuracağı bir darbenin, fiili olarak kendisine yönelik bir darbeye dönüşeceği inancındaydı. Fakat Kazak Tugayı'ndaki suçluları cezalandırmaması durumunda ise manevi iktidarı elinde bulunduran ulema ile karşı karşıya gelmekteydi.⁴⁷

İkinci önemli sebep ise son olaylarla birlikte öteden beri devam eden İran'daki İngiliz-Rus mücadelesinin büyümesiydi. Cemil Said Bey'e göre İngiltere ve Rusya arasında devam eden rekabetin yeniden ivme kazanmasının sebebi Mösyö Naus ve Aynu'd-devle'nin birbirlerine olduğu gibi Rus Sefaretine de sıkı sıkıya bağlı olmalarıydı. Hükümet de tamamen Rusya'nın nüfuzu altındaydı. Rusya ile rekabet hâlinde olan İngiltere, Rus nüfuzunu kırmak için siyasi iktidara karşı gelişen eylemleri alttan alta desteklemiştir. Cemil Said Bey'e göre İngilizler, Rusya'da ve Kafkasya'da ihtilalcilerin etkinliğinin artmasının İran ihtilalcilerini de güçlendireceğini düşünüyorlardı.⁴⁸

Cemil Said Bey'in dile getirmiş olduğu bu iki ihtimalli durum fiiliyatta da devredeydi. İçeride hükümet ile ulema, dışarıda ise İngilizler ile Ruslar arasında sıkışan Şah, büyük bir kıyamın fitilinin ateşlendiğini bilmesine rağmen sağlıklı bir adım atamamıştır. Cemil Said Bey, Şah'ın istibdat hükümetinin sürmesinden yana olmamasına rağmen yapabileceği fazla bir şeyin kalmadığını da ifade etmiştir. Diğer yandan meşrutiyet yanlıları ise halkı heyecana getirerek ve yapılan eylemleri abartarak süreci lehlerine çevirmeye çalıştıkları tespitine yer vermiştir.⁴⁹

Yaşanan olayların ciddiyetinin farkında olan Rusya'nın, Tahran'daki sefareti aracılığıyla devreye girerek Şah'tan, halkın ve ulemanın talepleri olan Aynu'd-devle ve Mösyö Naus'un görevden alınması durumunda İran'ın hükümeteşiz kalacağı, gümrüklerde emniyetin biteceği uyarısında bulunduğunu ifade eden Cemil Said Bey, gerekli tedbirlerin alınmaması durumunda ise son yapılan anlaşma gereği verilmesi

⁴⁷ C. Said, "İran'da Meşrutiyet...", s.6.

⁴⁸ C. Said, "İran'da Meşrutiyet...", s.6.

⁴⁹ C. Said, "İran'da Meşrutiyet...", s.6.

gereken borcun verilmeyeceğini sert bir dille bildirdiğini aktarmıştır. Cemil Said Bey, Şah'ın meşrutiyetçilerin taleplerini karşılamaması amacıyla Rusya'nın Kerbela'ya gitmeyi düşünen ulemaya, İran'da bir ihtilalin gerçekleşmesini istemeyen Osmanlı İstibdat Hükümeti'nin⁵⁰ de izin vermeyeceği telkininde bulunduğunu, dolayısıyla endişe edilecek bir durumun olmadığını, eylemcilere taviz verilmemesi gerektiği tavsiyesinde bulunduğunu ifade etmiştir. Fakat iki güç arasında kalan Şah, yaşanacakların önüne geçmek amacıyla ulema ile bir görüşme yapmış ve ulemayı bu yolculuktan vazgeçirmeye çalışmıştır. Fakat ulemayı bu yolculuktan vazgeçirememiştir. Ulema, muhalefetin organize ettiği büyük gösterilerle Kerbela'ya gitmek için yola çıkmıştır.⁵¹

Cemil Said Bey'e göre Rusya'nın Osmanlı Devleti'nin resmi politikasına dair yapmış olduğu değerlendirmeler bir gerçeği ifade etmektedir. Cemil Said Bey, ulemanın Kerbela'ya doğru yola çıkmasının Yıldız Hükümeti'ni de endişelendirdiğini ifade etmiştir. Hatta Şah'ın maiyeti, Sultan II. Abdülhamid'i daha fazla tedirgin etmek amacıyla İran'ın İstanbul Sefiri'ne durumu uygun bir dille anlatmasını emrettiğini aktarmaktadır.⁵² Fakat bu konuda Osmanlı Devleti'nin doğrudan bir girişiminin olduğuna dair herhangi bir bilgi yoktur.

İçte ve dışta süren tüm çabalara rağmen ulema, aleni bir şekilde şehri terk etmiştir. Halkın ulemaya eşlik etmesi engellendiği için halk da bir sabah akın akın İngiliz Sefareti'ne sığınmıştır. Cemil Said Bey'e göre İngiliz Sefareti'ne sığınmaktan ve İngilizler aracılığıyla hürriyetin elde edilmesinden rahatsız olan bir kesim de vardı. Bunlar Türkler ve Kafkasyalılarıdır. Fakat bu gruplar azınlıkta kalmalarından dolayı onlar da İngiliz Sefareti'ndeki halka katılmışlardır. Durumu başta fark etmeyen Şah daha sonra halkın İngiliz Sefareti'ne sığınmaması için asker görevlendirmişse de iş işten geçmişti. Kısa sürede sefarete sığınanların sayısı altı bin kişiye ulaşmıştı.⁵³

İran'da meşrutiyet olaylarının başlangıcı olarak 1905 Ekim'inde Kirman Valisi'nin, isyana önyak olduğu gerekçesiyle ulemadan birini falakaya yatırması

⁵⁰ Rusya sefirinin bu ifadeyi kullanıp kullanmadığı noktasında elimizde bir belge bulunmamaktadır. Muhtemelen bu ifade Cemil Said Bey'e aittir. Rus sefir Osmanlı İstibdat Hükümeti cümlesini burada Rusya'nın sahip olduğu bir fikir olarak ifade edilmiş olsa da Cemil Said Bey de Osmanlı Hükümeti'ne böyle bakmaktadır.

⁵¹ C. Said, "İran'da Meşrutiyet...", s.6.

⁵² C. Said, "İran'da Meşrutiyet...", s.6.

⁵³ C. Said, "İran'da Meşrutiyet...", s.6.

üzerine 26 Ekim 1905'te Seyyid Abdullah Behbehani (1840–1910) ve Seyyid Muhammed Tabatabai (1838- 1921)'nin bir araya gelerek bu olayı müzakere etmeleri ve ortak hareket etme kararını almaları ile başlatan⁵⁴ Ahmet Kesrevi'nin aksine Cemil Said Bey asıl tetikleyici unsurun Tahran halkının İngiliz Sefareti'ne sığınması olduğunu ifade etmiştir.⁵⁵ 1906 İran Meşrutiyet eylemlerini ateşleyen bu sığınma eylemi, sayının çokluğu bakımından daha önceki yıllarda gerçekleşen sığınma eylemlerinden farklılık göstermekteydi. Bir anda on bin kişinin⁵⁶ birden İngiliz Sefareti'ne sığınması İran Hükümeti'ni çok şaşırtan ve endişeye sevk eden bir olaydı.

Cemil Said Bey'e göre, on bin civarında insanın Şah'ın üç dört bin kişilik düzenli ordusuna direnmeyip İngiliz Sefareti'ne sığınmasının iki nedeni vardı. Birincisi siyasi iktidar ve İran'ın tek düzenli ordusu olan Kazak Tugayı üzerindeki Rus etkisiydi. Kazak Tugayı, Rus subayların komutasında olduğu gibi onların maaş ve iâşe giderleri de Rusların denetimindeydi. Kazak Tugayı komutanı, emirleri doğrudan Rusya Sefareti'nden ya da Rus ordusunun Güney Kafkasya'daki komutanından almaktaydı.⁵⁷ Ruslar da halkın taleplerine karşı Şah yönetiminin yanındaydı.

İkinci neden ise ulema liderliğinde başlayan ihtilalin askerî bir güçten yoksun olmasıydı. Cemil Said Bey, tüccar ve servet sahiplerinin komutan olduğu ve savaş kabiliyetinden yoksun olan perişan bir halkın askerî bir zafer elde edeceğine dair yaşadıkları güvensizlikten ötürü halkın İngiliz Sefareti'ne sığındığını ifade etmiştir.⁵⁸ Görüldüğü gibi iki nedenin de ortak noktası, muhalefetin askerî bir güçten yoksun olma gerçeğidir. Kendilerini savunma ve haklarını zorla elde etme noktasında bir güçleri olmadığı için muhalefet, kadim bir geleneğe sığınarak haklarını elde etmeye çalışmıştır.

⁵⁴ A. Kesrevi, a.g.e., s.38 vd.

⁵⁵ İran'da gelenek olarak kutsal mekânlara sığınma mekânların dokunulmazlığı ile alakalıydı. XIX. yüzyılda buna sefarethaneler de eklenmiştir. Burada öncelikli durum güvenlik olduğu için kutsal mekânlar her türlü saldırıdan beriydi. Sefarethanelerin de hükümetin saldırılarından emin mekânlar olması, onları bu kategoriye taşımış olmalıdır. İngiliz Sefarethanesine sığınma eylemi de bu geleneğin bir devamı olarak gelişmiştir.

⁵⁶ Elçiliğe sığınan mültecilerin sayısı konusunda kaynaklar arasında bir birlik yoktur. Elçiliğe sığınan mültecilerin sayısını 15 bin kişiye kadar çıkararak kaynaklar olduğu gibi daha az olduğunu iddia eden kaynaklar da var. Cemil Said Bey'in vermiş olduğu sayı ortalamaya yakın bir sayıdır.

⁵⁷ B. Cezani, a.g.e., s.42.; C. Said, "İran'da Meşrutiyet...", s.5.

⁵⁸ C. Said, "İran'da Meşrutiyet...", s.6.

Elçiliğe bu düzeyde bir mülteci akını olmasının, İngiliz Sefareti görevlilerini de şaşırttığını belirten Cemil Said Bey, bunun üzerine İngiltere Maslahatgüzarı Mösyö Grandof'un hemen Sadrazam Aynu'd-devle'yi ziyaret ettiğini belirtmiştir. Görüşmede Mösyö Naus'un da olduğunu belirten Cemil Said Bey, Rus elçisinin de İngilizlerin tavrını merak ettiğine işaret etmiştir. Görüşmede Aynu'd-devle, Mösyö Grandof'a mültecileri askerî güç kullanarak sefaretten çıkarma teklifini sunduğunu; fakat Grandof'un, bu teklifi reddettiğini belirtmiştir. Güç kullanımının devre dışı bırakılması meselenin sulh yoluyla çözümünü zorunlu kılmıştır. Cemil Said Bey, güç kullanımının İngilizler tarafından reddedilmesinin, Meşrutiyet yolunda önemli bir adım olduğuna işaret etmektedir. İngilizlerin muhalefeti koruyan bu tavrı karşısında Şah, Aynu'd-devle, Naus ve Rus elçisi mültecilerle görüşme masasına oturmak zorunda kalmışlardır. Görüşme masasının kurulması Şah ve taraftarları açısından ilk yenilgiydi.⁵⁹

3.2.Taraflar, Müzakereler ve Kanun-i Esasi'nin İlanı

İngiliz Sefareti'ne sığınan mülteciler ile siyasi iktidar arasındaki İngiliz Sefareti arabuluculuğunda başlayan görüşmeler yaklaşık yirmi gün sürmüştür. Ulema, müzakereleri Kum'dan takip etmiştir. Şah yönetimi ve sığınmacılar arasında yürütülen müzakerelerin meşrutiyetin ilanı ile neticeleneceği ufukta belirmişti. Osmanlı Devleti'nin Tahran Büyükelçisi Şemseddin Bey de Muzafferüddin Şah'ın gücünün olmadığı ve Avrupa seyahatlerinden etkilendiği için mültecilerin taleplerini kabul edeceğini ve meclisin açılmasını emrettiğini söylemiştir.⁶⁰ Bundan dolayı elçiliğe sığınan mültecilerin liderleri ve Kafkasyalılar Kanun-i Esasi'nin yazımına başlamışlardı.⁶¹

Cemil Said Bey'e göre muhalefet, temelde dört toplumsal kesimden meydana gelmekteydi. Bunlardan üç kısmı yurt içinde iken bir kısmı ise Kafkasyalılardan müteşekkildi. Cemil Said Bey'e göre meşrutiyet yanlısı toplumsal kesimlerden biri, devleti yeni bir usulle idare etmeyi hedefleyen yenilik taraftarı devlet adamlarından meydana gelmekteydi. Bu yenilikçi devlet adamlarının liderliğini ise Hariciye Nâzırı

⁵⁹ Cemil Said, "İran'da Meşrutiyet Nasıl Başladı?", Yeni Tasvîr-i Efkâr, nu.4, 3 Haziran 1909/21Mayıs 1325, s.5.

⁶⁰ BOA. YEE. 10.20.1.

⁶¹ C. Said, "İran'da Meşrutiyet...", s.5.

Müşirü'd-devle⁶² yapmaktaydı. Çağının değişim ruhunu fark eden Mirza Nasrullah Han zamanında oğulları Müşirü'd-devle'yi⁶³ Petersburg'a ve Hasan Han'ı⁶⁴ ise Paris'e göndererek iyi bir eğitim almalarını sağlamıştır. Meşrutiyet olayları esnasında oğullarının çok büyük desteği olmuştur. Onun haricinde Nasru'l-mülk⁶⁵, Sa'dü'd-devle⁶⁶, Mümtazü'd-devle⁶⁷ gibi göze çarpan yenilik taraftarı önemli devlet adamları vardı.⁶⁸

⁶² Asıl adı Mirza Nasrullah Han olan Müşirü'd-devle, Ağa Muhammed'in oğludur. Nayin şehrinde dünyaya gelmiştir. Gençlik yıllarını Tahran'da kâtiplikle geçiren Mirza Nasrullah Han, bir süre Dışişleri Bakanlığı bünyesinde Mirza Abdulvahap Asafu'd-devle'nin yanında çalışmış ve daha sonra memur olarak Tebriz'e atanmıştır. Tebriz'de bir süre çalışan Mirza Nasrullah Han, yeniden Tahran'a dönmüştür. Tahran'da Ordu Nezareti'nde mali işlere bakan Mirza Nasrullah, burada Emin's-sultan'ın dikkatini çektiği için Ordu Nezareti ile görevlendirilmiştir. Hariciye Bakanlığı da yapan Mirza Nasrullah sırayla Misbahu'l-mülki, Müşirü'l-mülk, Müşirü'd-devle payelerini almıştır. Moskova'da askerlik ve hukuk eğitimi gören Mirza Nasrullah, bir süre İran'ın Petersburg elçiliğinde de çalıştı. İran'da siyasi ilimler akademisini kurarak siyasi, idari ve hukuki alanda eğitimin geliştirilmesine katkı sundu. Avnu'd-devle'nin istifası üzerine 1899-1900 yıllarında sadrazam oldu. Mirza Ali Asgarhan Emin's-sultan'ın Avrupa'dan getirilmesi üzerine istifa etmiştir. 1907 yılında vefat etmiştir. Bkz. Cemil Said Bey, a.g.e., s.10.

⁶³ Mirza Nasrullah Han'ın oğlu Mirza Hüseyin Han Pirniya Mu'temenü'l-mülk 1836-1837'de doğmuştur. 1947'de Tahran'da vefat etmiştir. Paris'te siyasi ilimler okuyan Mirza Hüseyin Han, Medrese-i Siyasi reisliği, Fevaid-i Amme Nezareti, Ticaret Nezareti, Meclis Reisliği, milletvekilliği gibi bir dizi görev yürütmüştür. Bkz. Cemil Said Bey, a.g.e., s.10.

⁶⁴ Mirza Hasan Han Pirniya Müşirü'd-devle 1871-1872 tarihinde doğmuştur. Rusya'da hukuk ve askeri eğitim alan Müşirü'd-devle St. Petersburg'taki İran Sefareti'nde bir süre çalışmıştır. 1899-1900 Tahran'da Ulûm-ı Siyasî Mektebi'ni kurdu. Şah'ın ikinci Avrupa seyahatine mütercim olarak katılmıştır. Hariciye, adliye ve ticaret nazırlıkları yapan Müşirü'd-devle 1915 yılında sadrazam olmuştur. 1919, 1921 ve 1923'te sadrazamlık görevlerini yürüten Mirza Hasan Han Pirniya Müşirü'd-devle, tarih ve hukuk alanında önemli eserler kaleme almıştır. Bkz. Cemil Said Bey, a.g.e., s.10.

⁶⁵ Ebu'l-kasım Han Karagözlü Hemedani 1855-1856 tarihinde doğmuştur. Oxford Üniversitesi'nde eğitimini tamamlamış ve Londra'da İran Sefareti'nde çalışmıştır. Nasıreddin Şah'ın yanında bir süre mütercim olarak çalışmıştır. Maliye Nâzırığı da Nasru'l-mülk, Meşrutiyet'in ilanından sonra 1907'de kısa bir süreliğine Sadrazamlık da yapmıştır. Ebul Kasım Han Karagözlü Hemedani kısa bir süre Şah tarafından tutuklanmış ve İngiliz Sefareti'nin aracılığıyla serbest kalmış ve Avrupa'ya gitmiştir. 1911'de yeniden İran'a dönmüş Ahmet Şah'a Naibü's-sultan olarak tayin edilmiştir. Ahmet Şah'ın tahta çıkmasıyla yeniden Avrupa'ya gitmiş ve 1926'da dönmüştür. 1928 yılında Tahran'da vefat etmiştir. Bkz. Cemil Said Bey, a.g.e., s.11.

⁶⁶ Asıl adı Mirza Cevat Han olan Sa'dü'd-devle, 1841 yılında doğmuştur. Tahran Darü'l-fünun'da Hendese ve tophane bölümünde okumuş ve Azerbaycan Telgrafhane İdaresi Başkanlığı'na atanmıştır. Buradan Hariciye Nezareti'ne geçmiştir. 12 yıl Belçika sefirliğinden sonra Ticaret Nâzırılığı, Tahran milletvekilliği görevlerini yürütmüştür. Milletvekilliğinden sonra yeniden Hariciye Nâzırılığı yapan Mirza Cevat Han, meclisin kapatılmasından sonra vükela başkanlığı da yapmıştır. Tahran'ın muhaliflerin eline geçmesiyle Muhammed Ali Şah ile birlikte Rus Sefareti'ne sığınmış ve Avrupa'ya geçmiştir. 1912 yılında İran'a dönmüş ve 1929-1930'da hayatını kaybetmiştir. Bkz. Cemil Said Bey, a.g.e., s.11.

⁶⁷ Asıl adı Mirza İsmail Han'dır. 1872 yılında Tebriz'de doğmuştur. 1888-1889'da Azerbaycan Karguzarlığı Niyabeti, 1896-1897'de İstanbul Sefareti Ataşeliği, 1897-98'de İstanbul Sefareti'nde Konsolosluk görevlerini yürütmüştür. Birinci mecliste vekillik yapan Mirza İsmail Han, meclisin topa tutulması üzerine Paris'e gitmiştir. Meşrutiyetçilerin galip gelmesi üzerine İran'a dönmüş ve Azerbaycan vekili olarak meclise girmiştir. Mirza İsmail Han, daha sonra meclis reisliğine getirilmiştir. Muhtelif nazırlıklarda bulunan Mirza İsmail Han, TBMM Hükümeti nezdine elçi olarak tayin edilmiştir. 30 Haziran 1922'de itimadnamesini Mustafa Kemal'e sunmuştur. Bkz. Cemil Said Bey, a.g.e., s.11.

⁶⁸ C. Said, "İran'da Meşrutiyet...", s.5.

Hürriyet taraftarı ikinci kesim ise müçtehitlerden Seyyid Abdullah Behbehani ve Seyyid Muhammed Tabatabai başta olmak üzere İran ulemasının ileri gelenleriydi. Cemil Said Bey'e göre meşrutiyete destek veren ulemanın amacı zedelenen itibarlarını meşrutiyet sayesinde yeniden kazanmaktı. Meşrutiyete destek veren müçtehitlerin meşrutiyeti kendi eserleri gibi göstermeye çalıştıklarını belirten Cemil Said Bey, müçtehitlerin meşrutiyet yönetiminin İslam'a uygun olduğunu savunarak halkın hürriyet taraftarlarına destek vermesini sağlamaya çalıştıklarını ifade etmiştir.⁶⁹

Cemil Said Bey'in, meşrutiyet taraftarı olduğunu ifade ettiği üçüncü toplumsal kesim ise Eminü'd-darb⁷⁰ ve Ağa Erbab Cemşid⁷¹ gibi tüccar ve servet sahipleriydi. İktisadi faaliyetlerle uğraşan bu kesimin amacı, adaletsizlik ve zulüm ile el konulan mallarını koruma altına almak ve daha az vergi vermektir. Cemil Said Bey'e göre meşrutiyet yönetiminden en fazla memnun kalacak olan kesim de bu kesimdi. Bu nedenle meşrutiyet olaylarında en ağır yükü tüccar ve zenginler çekmiştir. Yirmi gün boyunca İngiltere Sefareti'nde kalan on bin hürriyet taraftarının masrafları tüccar ve servet sahipleri tarafından karşılanmıştır.⁷²

Cemil Said Bey, makalelerinde tüccar ve servet sahiplerinden bahsederken ayrıntılara girmediği için tam olarak kimleri kastettiği bilinmemektedir. Fakat yine makalelerinden yola çıkarak bu kişilerin tüccarla birlikte özellikle çarşı pazardaki dükkân sahibi olan esnafı kastettiği anlaşılmaktadır. Ancak burada özellikle meşrutiyet olaylarında yer alan işçiler, köylüler ve kadınlar⁷³ konusunda hiçbir açıklamada bulunmamaktadır. Her ne kadar bu kesimler meşrutiyet fikriyle hareket etmeseler de ekonomik sıkıntılardan dolayı bu kesimlerin de yönetime karşı gerçekleştirilen eylemlere aktif bir şekilde katıldıkları bilinmektedir. İlk olarak Reji isyanında aktif bir şekilde rol alan kadınlar, meşrutiyet olaylarında da protesto eylemleri düzenlemişlerdir.⁷⁴

⁶⁹ C. Said, "İran'da Meşrutiyet...", s.5.

⁷⁰ 1871'de doğan Hacı Hüseyin Ağa, İran'ın önemli tüccarlarından. Birinci Meclise tüccar sınıfının temsilcisi olarak seçildi. Tahran Ticaret Reisliği de yapan Hacı Hüseyin Ağa 1932'de vefat etmiştir.

⁷¹ Asıl adı Cemşidiyan Purbehmen olan Erbâb Cemşid, 1850'de İran'ın Yezd şehrinde doğmuştur. İran'ın önemli tacirlerinden olan Purbehmen, Bank-ı Cemşidiyan'ın kurucusudur. Birinci Mecliste Zerdüşterleri temsil etmiştir. 1933 yılında hayatını kaybetmiştir.

⁷² C. Said, "İran'da Meşrutiyet...", s.5.

⁷³ Meşrutiyet hareketinde yer alan toplumsal güçler hakkında bkz. B. Cezani, a.g.e., s.111-162.

⁷⁴ Geniş bilgi için bkz. A. Kesrevi, a.g.e.,s.289, 355, 514.; B. Cezani, a.g.e., s.134 vd.

Cemil Said Bey'e göre bu üç toplumsal kesimin dışında kalan ve meşrutiyet yönetimi için çalışan bir başka kesim ise Kafkasyalılardı.⁷⁵ İran Meşrutiyet olaylarında aktif rol alan Kafkasyalılar Rusya'da yerleşik durumda olan İranlılardan müteşekkildi. Rus Devrimi'nin İran Meşrutiyeti için model oluşturduğuna işaret eden M. Emin Resulzâde, Rusya devrimci düşüncesinin sadece fikrî açıdan değil pratikte de İran Meşrutiyeti üzerinde etkili olduğunu ifade etmiştir. İran'ın ilk ihtilalci cemiyetinin Bakü'de teşekkül etmiş olması bunun en önemli örneğidir. Fakat daha önce Rusya'da meskûn olanların haricinde mevsimlik işçi olarak Kafkasya'da çalışan ve yüz binlerle ifade edilen İranlı işçiler, bölgede ticaret yapan İranlı tüccarların yanı sıra Rus inkılapçılar ve Rusya tarafında kalan Azeriler de bu kesime dâhildi. M. Emin Resulzâde Rusya'nın ihtilalci şehirlerinden olan Bakü'nün bir işçi şehri olmasından dolayı sosyalist partilerin etkisinde olduğuna işaret ederek Bakü'deki İranlıların bunun etkisiyle "Fırka-i İctimaiyyun-Amiyyun-e İraniyyun" adında bir cemiyet kurduklarını da ifade etmiştir. Bu fırkanın İran'ın içlerinde ve Kafkasya'da şubeleri bulunmaktaydı.⁷⁶

Rusya'da meskûn olan İranlılar, İran'da meşrutiyet olayları başlamadan önce Rusya'da yaşanan ihtilali tecrübe etmelerinden dolayı, İran'da olaylar başlayınca zayıf bir hükümete karşı galip gelme ihtimalinin yüksek olduğu düşüncesiyle Tahran'a dönüş yapmışlardı. Cemil Said Bey, Kafkasya'dan İran'a gelen İranlıların daha önce Avrupa'da eğitim görmüş olan gençlerle de güç birliğine giderek mollalar ile İran hükümeti arasında yaşanan anlaşmazlığı şiddetlendirdiklerini ve derinleştirdiklerini ifade etmiştir. Kafkasya'dan gelen İranlılar ve Avrupa'da eğitim gören gençlerin ulemanın yanında yer alması, ortak bir düşünceyi savunmaktan ileri gelmemekteydi. Asıl neden ulemanın hükümet karşısındaki toplumsal gücünden yararlanmaktı. Cemil Said Bey'in ifadesiyle *kestaneleri ateşten mollalara çıkartmayı* hedeflemişlerdi.⁷⁷ Kafkasyalılar ve Avrupa'da eğitim gören gençler, mollaların gücünün farkındaydılar.

Kafkasyalıların doğrudan elde etmek istedikleri bir hedeflerinin olmadığını belirten Cemil Said Bey, onların asıl amacının dindaşlarının hürriyete kavuşmaları için fedakârlık yapmak olduğunu savunmuştur. Ona göre bu kesim canını feda

⁷⁵ C. Said, "İran'da Meşrûtiyyet...", s.5.

⁷⁶ M. E. Resulzâde, a.g.e., s.26.

⁷⁷ Cemil Said, "İran'da Meşrûtiyyet Nasıl Başladı?", Yeni Tasvîr-i Efkâr, nu.3, 2 Haziran 1909/20 Mayıs 1325, s.6.

etmeye hazır oldukları gibi silahlı bir mücadele yürütme konusunda da hazırlıklıydılar.⁷⁸ Bu iddiaya göre silahlı mücadeleye hazır olmaları yönüyle Kafkasyalılar grubu diğer gruplardan ayrılmaktaydı. Çünkü diğer kesimlerin hiçbirinde silahlı mücadele verme gibi bir düşünce söz konusu değildi.⁷⁹

Başka bir makalesinde Cemil Said Bey, muhalif gruplarını sayarken daha önce değinmediği ve başka kaynaklarda geçmeyen bir kesimden de bahseder. Bunlar Kafkasyalıları desteklemek amacıyla Osmanlı'dan gelen Osmanlı ahrarı'dır.⁸⁰ Cemil Said Bey'in Tasvîr-i Efkâr'da makalelerini yayınladığı dönemde aynı gazetede "Genç Osmanlıların İstihsali Meşrutiyette Ahrar-ı İran'a İmdadı"⁸¹ başlıklı bir seri yazı neşredilmiştir. Bu yazıda İstanbul'dan İran Meşrutiyetçilerini desteklemek amacıyla Tahran'a hareket eden bir grup *Genç Osmanlılardan* bahsedilmektedir. Osmanlı hürriyetçilerinin kimlerden oluştuğu, sayılarının ve güçlerinin ne kadar olduğuna dair herhangi bir bilgi vermemektedir. Ancak bu kesimin doğrudan İran Meşrutiyet olaylarında bir aktör olmadığı Cemil Said Bey'in ifadelerinden de anlaşılmaktadır. Cemil Said Bey bunlar için Kafkasyalıları desteklemek amacıyla gelen Osmanlı ahrarı demekle yetinmektedir. Fakat bu yıllarda Osmanlı ahrarının İran muhalefetine desteği sınırlı olsa da daha sonra değineceğimiz üzere Meşrutiyet sonrasında yaşanan iç savaşta Osmanlı ahrarı, İran muhalefetine önemli desteklerde bulunmuştur.

Hariciye Nâzırı Müşirü'd-devle başta olmak üzere vükelanın bir kısmı İngiliz Sefareti aracılığıyla Şah'ın meşrutiyeti ilan etmeye meyyal olduğunu öğrenmeleri neticesinde üzerlerindeki korkudan sıyrılarak Muzafferüddin Şah'tan meşrutiyeti kabul etmesi ricasında bulunmuşlardır. Diğer yandan sefarete sığınanlar ise meşrutiyet kabul edilmediği takdirde kesinlikle İngiltere Sefareti'ni terk etmeyeceklerini ifade etmişlerdir. Aynu'd-devle ise geri adım atmayarak inatla meşrutiyet karşıtı duruşunu sürdürmüştür.⁸²

⁷⁸ Cemil Said, "İran'da Meşrûtiyyet Nasıl Başladı?", Yeni Tasvîr-i Efkâr, nu.4, 3 Haziran 1909/21Mayıs 1325, s.5.

⁷⁹ M. Emin Resulzade de Kafkasyalıların kurmuş olduğu cemiyetler sayesinde Tahran ve Tebriz şehirlerine bomba ve diğer patlayıcı maddeler gönderdiklerine dair iddialarda bulunmuştur.

⁸⁰ Cemil Said, "İran'ın Hâli ve İstikbali" Tasvîr-i Efkâr, nu.105, 13 Eylül 1909/31 Ağustos 1325, s.6.

⁸¹ "Genç Osmanlıların İstihsali Meşrutiyette Ahrar-ı İran'a İmdadı", Yeni Tasvîr-i Efkâr, nu.3, 2 Haziran 1909 s.6-7; nu.4, 4 Haziran 1909, s.5-6; nu.7, 6 Haziran 1909, s.4-5; nu.9, 7 Haziran 1909, s.7; nu.11, 13 Haziran 1909. ss. 6-7.

⁸² Cemil Said, "İran'da Meşrûtiyyet Nasıl Başladı?", Yeni Tasvîr-i Efkâr, nu.4, 3 Haziran 1909/21Mayıs 1325, s.5.

İngiliz Sefareti'nde sürdürülen müzakereler neticesinde Şah ve ona destek veren Rusya meşrutiyeti ilan etmekten başka çarenin kalmadığını idrak etmişti. Müzakerelerin sonunda Şah hasta yatağında elçileri davet ederek kendi doğum gününde 05 Ağustos 1906'da Kanun-i Esasi'yi kabul ettiğini ilan etmişti.⁸³ Kanun-i Esasi'nin ilanı esnasında sefirler de davet edilmiştir. Sefirlerin davet edildiği bir günde meşrutiyetin ilan edilmesi, sefirlerin meşrutiyetin ilanındaki etkisini de göstermektedir.

İran'da Meşrutiyetin güçlü bir fikrî altyapıya sahip olmadığını ve onun bir lafızdan ibaret olduğunu⁸⁴ belirten Cemil Said Bey, mültecilerin yaptıkları eylemlerde de istibdat yönetiminin en tepesinde bulunan Şah'a karşı bir girişimlerinin olmadığını dile getirmiştir. Taleplerin Sadrazam Aynu'd-devle gibi kimi devlet adamlarının azledilmesi ve Kanun-i Esasi'nin ilan edilmesi ile sınırlı tutulduğunu ifade etmiştir. Hatta İngiliz Sefaretine sığınan mülteciler, bu duruşlarını net bir şekilde ortaya koyma adına, Şah'ın doğum günü münasebetiyle sefaretin önünde şenlikler tertip ettiklerini belirtmiştir.⁸⁵ Bundan dolayı meşrutiyetle birlikte İran'da esaslı bir değişimin yaşanmadığını, İran'ın yine eski İran olarak hayatına devam ettiğini dile getirmiştir.⁸⁶

İran muhalefetinin doğrudan Şah'ı hedef alan bir girişimlerinin olmadığı ve olumsuz gelişmelerden sorumlu gördükleri bazı devlet adamlarına tepkilerini yönelttikleri doğru olmakla birlikte meşrutiyetçilerin bir fikrî altyapıdan yoksun olduklarını iddia etmenin doğru bir tespit olmadığı düşüncesindeyiz. İngiliz Sefareti'ndeki oturuma kadar somut olarak birtakım talepler Şah'ın önüne konulmamış olsa da halkın ciddi taleplerinin olduğu bilinmektedir. Fakat bu taleplerin halkın ve ulemanın ortak talepleri olduğu söylenemez. Meşrutiyet talebinin ilk olarak İngiliz Sefareti'ndeki eylem sürecinde dile getirilmesi de bu süreçte farklı dinamiklerin devreye girdiğini göstermektedir. Ancak Cemil Said Bey, muhalefetin fikrî gelişimi ve yapısı üzerinde herhangi bir bilgi vermemektedir.

Gelişmeler karşısında daha fazla direnemeyen Aynu'd-devle istifa etmiş ve Meşhed'e sürgün edilmiştir. Aynu'd-devle'den boşalan sadrazamlık koltuğuna Müşirü'd-devle atanmıştır. Şah bir ferman yayınlayarak Kanun-i Esasi'yi ilan

⁸³ C. Said, "İran'da Meşrûtiyyet...", s.5.

⁸⁴ Cemil Said, **Teceddüd-i Hakikî Nasıl Olur?**, Der-Sa'âdet, Nisan 1330, s.55.

⁸⁵ C. Said, "İran'da Meşrûtiyyet...", s.5

⁸⁶ C. Said, a.g.e., s.55

etmiştir. Kanun-i Esasi'nin ilan edilmesiyle ülkede olumlu bir hava oluşmuş, halk dükkânlarını açmış, mülteciler evlerine dönmüştür. Tahran'ı terk edip Kum'a giden ulema da muzafferane bir şekilde Tahran'a dönmüştür. Her şeye rağmen meşrutiyetin ilan edilmesiyle yeni bir süreç başlamıştır.⁸⁷

Meşrutiyetin ilan edilmesinde İngiliz Sefareti'nin etkisi çok barizdir. Bu duruma işaret eden Cemil Said Bey, meşrutiyetin ilan edilme sürecinde İngiltere Ataşemiliteri Grandof'un önemli bir rol icra ettiğine atıf yaparak Grandof'un neredeyse hürriyet taraftarlarının liderliğine geçmiş olduğunu ifade etmiştir. Cemil Said Bey, Grandof'un Meşrutiyetin ilan edilmesine karşı duran Aynu'd-devle hakkında bizzat kendisine “*Şu Aynu'd-devle'ye bir tabanca sıkacak adam bulunamamasına te'essüf olunur.*”⁸⁸ dediğini aktarmaktadır.

İngiltere Sefareti Ataşemiliteri Grandof'un meşrutiyet olaylarında çok etkili olduğunu İran muhalefetinin de bunun bilincinde olduğunu belirten Cemil Said Bey, bu nedenle İran ahrarının teşekkür makamında kendisine bir hediye vermek ve ayrılırken de onu uğurlamak maksadıyla bir tören tertip etmek istediklerini kendisine bildirdiklerini aktarmaktadır. Grandof'un ise kendisine bir mektup yazarak meşrutiyet olaylarında yaptıklarının kendisinin görevi olduğunu ve yapılan teklifleri kesin bir dille reddettiğini ifade etmiştir. Cemil Said Bey'in “Koca İngiliz” diye vasıflandırdığı Grandof'un “*İran'ın ve ileride Osmanlı Devleti'nin de bu şekilde mesut olmasını dilediğini*” aktarmıştır.⁸⁹

Grandof'un hürriyet taraftarına yönelik mesajını ulaştırması için Cemil Said Bey'e göndermesi, iki ataşemiliterin yakınlıklarını gösterdiği gibi aynı zamanda her ikisinin muhalifler için mücadele ettiğini de göstermektedir. Diğer yandan Grandof'un “*İran'ın ve ileride Osmanlı Devleti'nin de bu şekilde mesut olmasını dilediğini*” aktaran Cemil Said Bey, kendisinin Meşrutiyete yaklaşımını ortaya koyan önemli bir anekdot sunmaktadır.

3.3. Seçimler ve Meclis-i Mebusan'ın Açılması

Cemil Said Bey İran'da Kanun-i Esasi'nin halkın eğitimsiz olmasından dolayı çok kısa ve özel bir tarzda kaleme alındığını belirtmekte ve seçme ve seçilme hakkının altı toplumsal kesime mahsus kılındığını ifade etmektedir. Bunlar Kaçar

⁸⁷ C. Said, “İran'da Meşrûtiyyet...”, s.5.

⁸⁸ C. Said, “İran'da Meşrûtiyyet...”, s.5.

⁸⁹ C. Said, “İran'da Meşrûtiyyet...”, s.5.

Hanedanı mensupları, ulema/öğrenci, ayanlar, çiftçiler ve tüccarlardan oluşurken; askerler, memurlar, Hıristiyanlar, Ateşperestler ve yabancılar ise seçme seçilme hakkından mahrum bırakılmışlardır.⁹⁰ Cemil Said Bey'in seçme ve seçilme hakları konusunda vermiş olduğu bilgiler doğru olmakla birlikte azınlıklar konusu yapay yöntemlerle bir şekilde çözümlenmiştir. Ulemanın burada ciddi bir müdahalesi söz konusu olmuştur. Ulemadan Tabatabai'nin Hıristiyan Ermenileri, Behbehani'nin ise Yahudileri temsil ettiği iddia edilmiştir.⁹¹ Yine Zerdüştlerin temsiliyet problemini ise Erbab Cemşid adlı bir tacirin Behbehani'ye rüşvet vermek suretiyle çözdüğü iddia edilmiştir.⁹² Fakat rüşvetin verilip verilmemesi bir yana Zerdüştlere bir sandalyenin kesin olarak ayrıldığı bilinmektedir.⁹³

Cemil Said Bey, Kanun-i Esasi'de Meclis-i Ayan'dan hiç bahsedilmediğini fakat daha sonraları Meclis-i Mebusan'ın teşekkülünden sonra Meclis-i Ayan'ın gündeme getirildiğini ama bunun da hiçbir zaman gerçekleşmediğini dile getirmiştir. Kanun-i Esasi'de seçimler iki dereceli olarak düzenlenmiş, mebuslar doğrudan seçilmeyip müntehib-i saniler⁹⁴ tarafından seçilmekteydi. Mebusların sayısı kısmen vilayetlerdeki nüfus oranlarına göre belirlenmiştir.⁹⁵ Cemil Said Bey, meclisin bir an önce açılıp meşrutiyetin uygulanması amacıyla Tahran'a özel bir statü⁹⁶ tanındığını da ifade etmiştir.⁹⁷

⁹⁰Cemil Said, "İran'da Kanun-ı Esasi", Yeni Tasvîr-i Efkâr, nu.7, 6 Haziran 1909/24 Mayıs 1325, s.6.; E. Abrahamian, a.g.e., s. 61.

⁹¹ İran'da yaşanan iç savaş ve siyasi karmaşadan sonra meclisin yeniden açılmasıyla bir takım iyileştirmeler de yapıldı. Seçim sisteminin demokratikleştirilmesi, sınıf ve meslek temsilcilerinin kaldırılması, vilayet temsilcilerinin artırılması, Tahran mebus sayısını altmıştan elliye indirilmesi, Tahran içerisindeki mahalle ayırımının ortadan kaldırılması, Ermeniler için iki, Süryaniler, Zerdüştler ve Yahudiler için birer olmak üzere dini azınlıklara beş sandalyenin ayrılması, oy verme yaşının 25'ten 20'ye düşürülmesi gibi iyileştirmeler sayılabilir. Yine mülk sahipliğine göre oy kullanma hakkı 2.000 Tümen'den 250 Tümen'e indirilmesi ve bir yıl sonra da tamamen kaldırılması önemli adımlardandır. Dolaylı olarak İran'da erkekler 1911 yılında genel oy kullanma hakkına kavuşması demokratikleşme konusunda önemli adımlar olarak görülmektedir. bkz. E. Abrahamian, a.g.e., s. 72.

⁹² M. Uyar, a.g.e., 2008, s.155 vd.

⁹³ Ahmet Kasımi, **Şeş Sal-i İnkılab-ı Meşruta-i İran**, İran İş Partisi Yay., 1385. s.19.

⁹⁴ İki dereceli bir seçim sistemi uygulanmıştır. İlk aşamada halkın seçtiği temsilciler ikinci aşamada mebusları seçmekteydi.

⁹⁵ Kanun-ı Esasi'ye göre Azerbaycan 12; Horasan, Sistan, Torbet, Torşiz, Kûçan, Bocnurd, Şahrud ve Bestam 12; Taliş 6; Mazenderan, Tonekabon, Esterabad, Firuzkuh ve Demavend 6; Hamse, Kazvin, Simnan ve damgan 6; Kirman ve Beluçistan 6; Fars ve Benadir 12; Arabistan, Luristanve Burucerd 6; Kirmanşah ve Gerus 6; Kürdistan ve Hemedan 6; İsfahan, Yezd, Kaşan, Kum ve Save 12; Irak, Melayer, Tuyserkan, Nihavent, Kemere Golpayigan ve Hansar 6 ve kil çıkarmaktaydı. Tahran ayrı bir statüde değerlendirilmişti.

⁹⁶ Cemil Said Bey'e göre Tahran'da şehzade ve Kaçar hanedanına 4, Ulema ve öğrencilere 4, tüccara 10, mülk sahiplerine ve çiftçilere 10 ve her türlü esnaf sınıfına birer vekil ayrılarak esnaftan toplam 32 vekil olmak üzere genel toplamda 60 vekil ayrılmıştı. Fakat diğer kaynaklarda Tahran'a ayrılan toplam sandalye sayısının 96 olduğu bunların 36'sının Şah'ın oturduğu mahalleye ait olduğu ifade

Cemil Said Bey'e göre Sadrazam Müşirü'd-devle iyi bir kabine kurmasına rağmen bu kabinenin Meclis-i Mebusun'a yer hazırlamaktan başka hiçbir iş yapamadığını ifade etmiştir. Şah'ın sağlık durumundan dolayı meclisin açılışı, kabinenin kararlaştırdığı yerde değil sarayda gerçekleştirilmiş ve açılışa Tahran mebuslarının yanı sıra diğer vilayetlerden yetişebilen mebuslar⁹⁸ ve yabancı devletlerin sefirleri davet edilmiştir. Nigâristan Sarayı'nın kapısının üzerine "Şûrâ-yı Millî-i İran" yazılmıştır. Meclis-i Mebusan'ın 24 Eylül 1322/18 Şaban 1324/7 Ekim 1906 tarihinde dualarla resmi açılışı yapılmıştır. Şah, meclisin açılmasından duyduğu memnuniyeti dile getirmiş ve mebusları kabul etmiştir.⁹⁹

Elçilerin İran meclisinin açılışına katılmasının, İran halkında yabancı elçilerin de meşrutiyeti destekledikleri izlenimini oluşturduğunu ifade eden Cemil Said Bey, bu durumun yanıltıcı olduğunu, orada bulunan Osmanlı ve Rusya sefaretlelerinin mensup olduğu müstebit hükümetler, İran Meclis-i Mebusan'ının istikrarına değil imhasına gayret ettiklerini iddia etmiştir. Rusya'nın bu noktadaki tavrı bir sır değildir. Nitekim bir yıl kadar sonra Rus Sefareti ve Şah'ın hizmetinde yer alan Rus subayların komutasında bulunan Kazak Tugayı'nın, İran Meclis-i Mebusan'ının topa tutulmasına yardım ettiklerini ifade etmiştir. Fakat Osmanlı Devleti'nin, İran Meşrutiyeti'nin ortadan kaldırılması noktasında doğrudan bir müdahalesi söz konusu olmamıştır. Fakat Cemil Said Bey bu iddiasını Osmanlı Sultanı'nın İran Büyükelçisi Şemseddin Bey'i görevden almasına dayandırmaktadır. Şemseddin Bey'in, İran Meclisi ile Şah arasında dostluk amacıyla arabuluculuk yapmaktan dolayı görevden alındığını iddia etmiştir.¹⁰⁰

Cemil Said Bey'in dikkat çektiği önemli hususlardan biri de mecliste ulemadan en önemli iki müçtehidin¹⁰¹ de özel bir makama getirilmesidir.

edilmiştir. ; C. Said, "...Kanun-ı Esasi", s.7; M. Uyar, a.g.e., 2008, s.155.; E. Abrahamian, a.g.e., s.61 vd.

⁹⁷ C. Said, "...Kanun-ı Esasi", s.7.; E. Abrahamian, a.g.e., s.61.

⁹⁸ Meclis, başkent seçimlerinden sonra açıldı. Bu sürede diğer şehirlerde kaç vekil seçilip yetişebilmiştir. Bu konuda herhangi bir netlik yoktur. Bu meclis, diğer şehirlerdeki seçimler sonuçlanana kadar çalışmaya devam etmiştir. Fakat birinci meclis süresi boyunca seçimler tamamlanamadı ve seçimlerin tamamlanamamış olması gerçekte kimsenin umurunda da olmamıştır. Bkz. Feridun Ademiyet, İdeoloji-yi Nohzet-i Meşrutiyeti İran, C.1, Gostereh Yay., Tahran 1387, s.347.

⁹⁹ C. Said, "...Kanun-ı Esasi", s.7.

¹⁰⁰ C. Said, "...Kanun-ı Esasi", s.7.

¹⁰¹ 7 Ekimde Tahran'da seçim yapılır yapılmaz Saniu'd-devle'nin başkanlığında toplanan mecliste resmî temsilci olmadıkları hâlde ulemadan Tabatabai ve Behbehani de yer almıştır. Onların mecliste olmaları meclise meşruiyet vermekteydi. Aynı şekilde Şeyh Fazlullah Nuri'de onlar kadar olmasa da bazen meclis çalışmalarına katılmıştır.

Müçtehitlere mecliste bu şekilde özel makamların ayrılması, ulemanın siyasi gücünü ortaya koyması açısından önemli bir göstergedir.

Mecliste yapılan yemin töreninden sonra Sadrazam Müşirü'd-devle tarafından kabine programı açıklanmıştır. Cemil Said Bey, programda her şeyi ıslah edeceklerine dair vekiller adına beyanların verildiğini fakat kimsenin bu programdan bir neticenin çıkacağına güvenmediğini ifade etmiştir.¹⁰² Herkeste bir kafa karışıklığının olduğu bu süreçte Muzafferüddin Şah'ın sağlık durumu da fenalaşmıştır. Bunun üzerine tahta oturması için Veliht Muhammed Ali Şah (1907-1909),¹⁰³ Tebriz'den Tahran'a davet edilmiştir. Meşrutiyetçilerin, Tebriz'de bulunan Muhammed Ali Şah'ın meşrutiyet aleyhinde hareket eden Rusların terbiyesi ve tesiri altında olduğunu bildiklerini ifade eden Cemil Said Bey, buna rağmen Muhammed Ali Şah'ın Tahran'a davet edildiğini belirtmiştir.¹⁰⁴

Tahran'a gelip hasta olan babası Muzafferüddin Şah ile görüşen Muhammed Ali Şah, babasının *“Ülkenin saadetini sağlayacak olanın meşrutiyet olduğunu, Avrupa'da medeniyet adına gördükleri tüm gelişmelerin meşveret ve meşrutiyet sayesinde gerçekleştiğini, bu nedenle meşrutiyetin korumasını ve geliştirilmesini”* tavsiyelerine uyacağını beyan etmiştir. Cemil Said Bey, Muhammed Ali Şah'ın bu konudaki düşüncelerini gazetelere verdiği bir beyanla halka da arz ettiğini ifade etmiştir.¹⁰⁵

Osmanlı'nın Tahran Sefiri Şemseddin Bey de Muzafferüddin Şah'ın yerine tahta geçen Muhammed Ali Şah'ın ıslahat yapacağı konusunda bir ümit uyandırdığını fakat Muhammed Ali Şah'ın azimli ve basiretli biri olmadığını, ayrıca ıslahat yapabilecek asker ve paradan da yoksun olduğunu belirterek ümitleri boşa çıkardığını ifade etmiştir. Şemseddin Bey ayrıca meclisin ayaklanmaları ve karışıklıkları kullanarak Kanun-i Esasi'yi yeni Şah'a, kabul ve imza ettirildiğini dile getirerek bundan böyle meclis ve taraftarlarının karışıklık çıkarmak suretiyle isteklerini kabul ettirmeyi bir yol olarak seçtiklerini iddia etmiştir. Yaşanan karışıklıklardan da muzdarip olan bir kısım halk ve ulema durumun bir an evvel

¹⁰² C. Said, “...Kanun-ı Esasi”, s.7.

¹⁰³ Muzafferüddin Şah'ın oğlu olan Muhammed Ali Şah kaba ve sert tabiatlıydı. Anayasayı ve Meşrutiyeti kabul eden babasının vefatı üzerine aynı vaatlerle iktidara gelmiştir. Fakat sözünde durmayarak vezirlerin Meclise gitmesine izin vermemiş, Sadrazamı Atabek-i Azim üzerinden karışıklıklar çıkarmıştır. 1907'de Sadrazam'ın Abbas Ağa tarafından öldürülmesi üzerine meşrutiyet hareketi güçlenmiştir. Rusların da desteğiyle meşrutiyetçilere karşı çok sert bir politika takip etmiştir.

¹⁰⁴ C. Said, “...Kanun-ı Esasi”, s.7.

¹⁰⁵ C. Said, “...Kanun-ı Esasi”, s.7.

düzelmesini isterken asayişin sağlanamamasından dolayı da son derece ümitsizliğe kapılmışlardır. Ümitsizliğe kapılan halkın can ve mallarının muhafaza edilmesi taleplerinde bulunsalar bile yapılan eylemlerin yabancı bir müdahaleye yol açacağı endişesiyle sessiz kalıp, durumu idare etmeye yönelik hareket ettiklerini ifade etmiştir.¹⁰⁶

3.4. Meşrutiyetin Etkileri

Meşrutiyetin tahkim edilmesi amacıyla Tahran'da seçimler yapılır yapılmaz diğer şehirlere seçilen milletvekillerinden de yetişebilenlerle birlikte meclis kısa bir zamanda açılmıştır. Cemil Said Bey'e göre meşrutiyetin ilan edilmesi ve Meclis'in açılması, siyasi iklimi değiştirmiş ve iki alanda önemli girişimlere katkı sunmuştur. Bu alanlardan biri basın diğeri ise encümenlerdir.

İran'da meşrutiyet ilan edilmeden önce de basın alanında önemli mesafeler katedilmişti. 1815 yılında İngiltere'ye giden öğrenci grubunda bulunan Mirza Salih Şirazi tarafından 1819 yılında aylık olarak "Ahbâr ve Dâru'l-Hilâfe" adı ile çıkarılan ilk gazeteye¹⁰⁷ ilave olarak yurt içinde ve yurtdışında pek çok gazete çıkarılmıştır.¹⁰⁸ Fakat Cemil Said Bey, meşrutiyet öncesinde çıkarılan gazetelere ve onların meşrutiyetin ilan edilmesine tesirleri hakkında hiçbir bilgi ya da görüş serdetmeden meşrutiyetin ilanının basın hayatı üzerindeki etkisini izah etmeye çalışmıştır.

Ervand Abrahamian da Meşrutiyetin ilanının basın hayatında muazzam bir değişim yaptığına dikkat çekerek Meşrutiyetin ilan edilmesinden hemen önce altı olan gazete sayısının Meşrutiyetin ilan edilmesinden hemen sonra doksan civarında olduğunu ifade etmiştir. Gazetelerin fikrî uyanış üzerindeki etkileri tartışılmaz niteliktedir. Aydınlar daha önce tehlikeli görülen tüm kavramları basın üzerinden tedavüle koymuşlardır. Bunu gazetelere verilen isimlerde de görmek mümkündür. Başta eşitlik, hürriyet ve kardeşlik olmak üzere bidari, terakki, temeddün, vatan,

¹⁰⁶ BOA. YEE. 10.20.1.

¹⁰⁷ A.İ. Rızvani, a.g.e., s.18.

¹⁰⁸ Meşrutiyet öncesinde İranlıların tenvirinde müessir olan yurt içinde ve yurt dışında pek çok gazete çıkarılmıştır. "Vekâ'i-yi İttifâkiye", "Rûznâme-yi Devleti", "Rûznâme-yi Milletî" ve "Rûznâme-yi İlmî" (Bir süre sonra bu üç gazete birleştirilerek "İran" adıyla çıkarılmış ve meşrutiyete kadar çıkarılmıştır. "İran" adını "İran Sultani" olarak devam etmiştir.), "Vatan", "Rûznâme-yi Nizami İlmîye ve Edebiye", "Merih", "Rûznâmeye Ahdi Nasrı Şeref", "Ferheng", "Şerâfet", "Hulasatu'l-Havâdis", "Terbiyet" Şems, Fikr-i İstikbâl, Âzâdî, Suruş, Şâhseven, Şeydâ, Pars, Hâver, "Kanun", "Molla Nasreddin", "Hikmet", "Süreyya", "Perveriş", "Çehrenuma" "Hablü'l-Metin", "Ahter", "İttıla", "Ademiyet", "İhtiyaç", ... vs. XIX. yüzyıl boyunca çıkarılan ve İran'da fikrî uyanışa katkı sunan önemli gazetelerdir. Bunların bir kısmı devlet gazeteleri olup devletin haberlerini yaparken diğeri sivil gazeteler olup halkın bilinçlenmesi noktasında önemli katkılar sunmuşlardır. Geniş bilgi için bkz. B. Cezani, a.g.e, s.60 vd.; O. Karacan, a.g.t., s.114 vd.

ademiyyet, ümit, asr-ı nev, nida-yı vatan, ıslah, ikbal, hakikat, adalet, istiklâl, hukuk, azadî, müsavat, ahavat gibi isimler kullanılmıştır. İsimlere baktığımızda gazetelerin modern bir fikrin taşıyıcısı oldukları ve halkın bilinçlendirilmesi hususunda çaba sarf ettikleri görülmektedir.¹⁰⁹

Yukarıda da görüldüğü üzere gazetelerin, meşrutiyet fikrini hazırlayan önemli dinamiklerden biri olmasının yanı sıra şüphesiz meşrutiyetin ilanından sonra da ülkede oluşan iklimden etkilendikleri anlaşılmaktadır. Meşrutiyetin ilanı ile sanki meşrutiyetin üssü'l-esası gazetecilikmiş gibi İran'ın her tarafında eli kalem tutanlar arasında gazete çıkarma furiasının başladığını belirten Cemil Said Bey, taşbaskısı resimli gazetelerden mizah gazetelerine kadar bu süreçte birbirinden çok farklı gazetelerin yayın hayatına başladığını ifade etmiştir.¹¹⁰ Dönemin gazeteleri hakkında araştırmalarda bulunan Rızvani de Meşrutiyetin ikinci yılında 1907'de çıkarılan gazetelerin sayısının 84 olduğunu ifade etmiştir.¹¹¹

Cemil Said Bey, eli kalem tutan herkesin gazete çıkarmaya başladığını belirtirken gazetelerin muhtevasından ise yakınmıştır. Politikadan başka bir konu hakkında kimsenin bir şey yazmadığını; politika adına ise meşrutiyetten önceki siyasi durumu kötüleme, meşrutiyetin faydalarını anlatma ile sınırlı olduğuna değinen Cemil Said Bey, yeni başlayan sürecin iyi değerlendirilemediğinden, dönemin aydınlarının hâlâ meşrutiyetin kazanımlarının farkında olmadıklarından ve geçmişe saplanıp kalarak yeni süreci inşa etme sorumluluklarını yerine getiremediklerinden şikâyet etmiştir.¹¹²

Meşrutiyetten önce toplumsal örgütlenme alanında İran toplumu zayıf bir durumdaydı. Cemil Said Bey'in daha önce üzerinde durduğu güçlü aşiret yapıları vardı. Ancak kan bağı olmaksızın ortak çıkarlar ve fikirler etrafında kurulan örgütlenmeler İran toplumunda çok zayıftı. Meşrutiyetin ilanı ile birlikte gazeteciliğin yanı sıra örgütlenme konusunda da önemli gelişmeler yaşanmıştır. Meşrutiyet sonrası örgütlenmeye işaret eden Cemil Said Bey, "encümen" adıyla halkın örgütlendiğini ve bu örgütlenmeyi çok ileri boyutlara taşıdıklarını ifade etmiştir. Neredeyse her meslek grubunun kendi içinde örgütlenerek kendi

¹⁰⁹ E. Abrahamian, a.g.e., s. 62.

¹¹⁰ C. Said, "...Kanun-ı Esasi", s.7; A.İ. Rızvani, a.g.e., s.32.; Rızvani, Meşrutiyetin ikinci yılında 1907'de çıkarılan gazetelerin sayısının 84'e ulaştığını ifade etmiştir.

¹¹¹ A.İ. Rızvani, a.g.e., s.32 vd.

¹¹² C. Said, "...Kanun-ı Esasi", s.7.

encümenini kurduğunu¹¹³ ve bu örgütlenme mantığının çok ileriye götürüldüğünü belirtmiştir. Öyle ki bir encümene mensup olmamayı, adam olmamakla eşit değerlendirecek kadar ileriye taşındığı tespitinde bulunmuştur. Encümenler sadece eğitilmiş zümreler tarafından kurulmamış; açıcılar, kadınlar hatta uşaklar bile “encümen” kurmuşlardır. Encümenler ağırlıklı olarak vilayetlerinin kendi mesleklerine dair olan işlerini Tahran’da takip etmeye çalışmışlardır.¹¹⁴

Cemil Said Bey, kurulan encümenlerin en önemlisinin, üyelerini İran’ın en nüfuzlu kesiminin oluşturduğu “Encümen-i Sırrî” olduğunu ifade etmiştir. Bu encümenin tamamen gizli çalıştığını belirten Cemil Said Bey, bundan dolayı “Encümen-i Sırrî”nin, yönetimi iyiden iyiye endişelendirdiğine yer vermiştir.¹¹⁵

Gazetecilik ve encümenler konusunda Cemil Said Bey, muhteva açısından beklentilerin altında bir değer ürettiği noktasında eleştiriler yöneltmiş olsa da hem toplumsal bilincin artması açısından gazeteciliğin hem de bilinçli ve örgütlü toplumun kendi kaderine sahip çıkma hususunda encümenlerin ortaya koyduğu çabalar son derece önemlidir.

3.5. İç Savaşa Giden Süreç

Muhammed Ali Şah, tahta oturur oturmaz babasının vasiyeti gereği Meclis-i Mebusan’a giderek meşrutiyete bağlılığını bildirmiştir. Fakat Cemil Said Bey, Muhammed Ali Şah’ın meşrutiyete bağlılığını bildirmesine rağmen ıslahatların kolay bir şekilde yapılamayacağı düşüncesindedir. Resulzâde ise başından itibaren Muhammed Ali Şah’ın “*pederim meşrutiyet değil, ancak bir müşavere meclisi in’ikadını i’lan etmiştir*” diyerek entrikalar çevirdiği bilgisini vermiştir.¹¹⁶ Meşrutiyet

¹¹³ Meclis-i Mebusan döneminde kurulan bu encümenleri Fransız İhtilalindeki kulüplere benzeten M. Emin Resulzade 70 civarında encümenin kurulduğunu ve bunların içerisinde en fazla etkili olanın ise üyelerinin büyük bir kısmının Türklerden oluştuğu “Encümen-i Azerbaycaniyân” olduğunu ifade etmiştir. Bu encümenin diğer encümenlerin merkezi ve adeta amiri hükmünde olduğunu belirtmiştir. M. E. Resulzâde, a.g.e., s.28. Tebriz Encümeni’nin gücünü başka kaynaklarda belirtmektedir. Cezani’nin İvanov’dan aktardığı bir ifade bunu açıkça delillelendirmektedir. Geniş bilgi için bkz. B. Cezani, a.g.e., s.98 vd.; Diğer yandan Bijan Cezani bu dönemde encümenlerin sayısının çok yüksek olduğunu sadece Tahran’da kurulan encümenlerin sayısının 140’ı bulduğunu iddia etmiştir. Bkz. B. Cezani, a.g.e., s.98.; Abrahamian ise sadece Tahran’da 30 kadar meslekî ve etnik grubun kendi encümenini kurduğunu ifade etmiştir. Etnik Cemiyeti (loncalar), Mustavfiler (muhasibeciler), Danişmendân (bilginler), Tullab (öğrenciler), Zerdüştiler, Ermeniler, Yahudiler, Güneyliler, Azerbaycanlılar gibi adlar ile örgütlenmişlerdir. Bkz. E. Abrahamian, a.g.e., s.62.

¹¹⁴ C. Said, “...Kanun-ı Esasi”, s.7.;

¹¹⁵ C. Said, “...Kanun-ı Esasi”, s.7.

¹¹⁶ M. E. Resulzâde, a.g.e., s.28.; Aynı hususa Ervand Abrahamian da dikkat çekmiş ve Muhammed Ali Şah’ın meşrutiyet (anayasal) kavramı yerine meşrut (şartlı) kavramını geçirmeye çalıştığını ifade etmiştir. Bkz. E. Abrahamian, a.g.e., s.63.

ilan edilmesine rağmen esaslı bir değişim yaşanmamış, sorunların başında gelen istikraz politikası sürdürülmüş ve bundan nemalanan Mösyö Naus hâlâ Gümrük Nâzırı olarak görevine devam etmiştir. Cemil Said Bey, başta meclis üyeleri olmak üzere, herkesin bu durumun farkında olduğunu ve Mösyö Naus'un azledilmesi çağrılarında bulunulduğunu; fakat hükümet üyelerinin ise kontrat süresini bahane ederek bu çağrıya olumlu yanıt vermediklerini ifade etmiştir. Durumun bu minvalde sürmesi hâlinde bir iyileşmenin sağlanamayacağı fikrinde olan Meclis-i Mebusan üyeleri ise tazminat verilerek Mösyö Naus'un memleketten uzaklaştırılması konusunda ısrarcı olmuşlardır.¹¹⁷

Mösyö Naus'un azli konusunda bu kadar ısrarcı olunmasının yukarıda sayılan nedenlere ilave olarak özel bir sebebi de vardı. Cemil Said Bey ile birlikte pek çok kaynağın işaret ettiği şekliyle Naus'un bir toplantıda molla kıyafeti giydiği ve bu kıyafetle fotoğrafının çekilip yayınlanmasıyla ulema ve halkın şiddetli tepkisine maruz kalmıştır. Halk ve ulema, onun bu hareketi ile dini aşağıladığı yorumunu yapmıştır. Mösyö Naus'un arabası pazardan geçerken yolu kesilmiş ve kendisine hakaretler yağdırılmıştır. Tepkilerin artması Mösyö Naus'un hayatını oldukça sıkıntıya sokmuştur. Halkın ve ulemanın Mösyö Naus'a karşı tepkisi şiddetlenirken Meclis-i Mebusan üyeleri bunu bir fırsata çevirmek istemişlerdir.¹¹⁸

Bu süreçte devlet dairelerinin düzenlenmesini hükümete bırakan mebuslar, kendileri de Avrupa kanunlarının tercümesi amacıyla komisyonlar kurmuşlardır. Fakat Meclis-i Mebusan'ın halkın anlayabileceği bir tarzda icraatlar gerçekleştiremediğine işaret eden Cemil Said Bey, bu nedenle patlayan Mösyö Naus olayından yararlanmak istediklerini iddia etmiştir. Mebusların hem bakanlar üzerindeki nüfuzlarını test etmek hem de halkın patlayan duygularından yararlanmak amacıyla Naus'un azledilmemesi durumunda Meclis müzakerelerine katılmayacaklarını Şah'a bildirdiklerine değinen Cemil Said Bey, nihai olarak bu talebe cevap verildiğini ve Mösyö Naus'un azledildiğini belirtmiştir.¹¹⁹ Fakat Mösyö Naus'un görevden alınmasının bu kadar geciktirilmesi, mebusların etkisinin sınırlı olduğu gerçeğini de ortaya koymuştur.

¹¹⁷ Cemil Said, "Yeni Şah'ın Evâil-i Saltanatı", Yeni Tasvîr-i Efkâr, nu.10, 9 Haziran 1909/27 Mayıs 1325, s.6.

¹¹⁸ C. Said, "Yeni Şah'ın...", s.6.

¹¹⁹ C. Said, "Yeni Şah'ın...",s.6.

Muhammed Ali Şah'ın meşrutiyet konusundaki yaklaşımının başından itibaren olumsuz olduğu ifade edilmiş olsa da onun bu olumsuz tavrını güçlendiren bazı olaylar da yaşanmıştır. Cemil Said Bey'in işaret ettiği olaylardan biri, saltanatının ilk yıllarında Muhammed Ali Şah'ın kardeşi Şehzâde Salaru'd-devle (1881-1959)'nin¹²⁰ etrafına aşiretlerden süvariler toplayarak saltanat iddiasıyla çıkardığı isyandır. Salaru'd-devle, Meclis-i Mebusan'ın da memnuniyetsizliğinden istifade ederek meclise ve vilayetlere telgrafnameler göndererek alenen bir isyan başlatmıştır. Cemil Said Bey, bu isyanın Kirmanşah'ta bulunan aşiret lideri Davut Han'ın askerleriyle birleştiğini fakat kısa sürede bu isyanın Kazak Tugayı tarafından bastırıldığını belirtmiştir. Cemil Said Bey, Kirmanşah'taki İngiltere konsoloslughuna sığınan Salaru'd-devle'nin biraz olsun ilme ve güzel ahlaka sahip olması durumunda onun isyan çağrısına Meclis-i Mebusan üyelerinin olumlu yaklaşabileceklerini ve kendisine biat edebileceklerini iddia etmiştir. Fakat onun cahil ve şuursuz olduğu herkes tarafından bilindiğinden dolayı mebuslardan ve bakanlardan kimsenin kendisine taraf olmadığını ifade etmiştir.¹²¹

Cemil Said Bey'in aktarmış olduğu bu olayın, yeni kurulan sistemin daha tahkim edilmeden yaşanmış olmasının Muhammed Ali Şah'ın meşrutiyete ve meşrutiyet yanlılarına yaklaşımı üzerinde büyük etkisinin olduğu muhakkaktır. Muhammed Ali Şah, içeride yaşanan bu olayı meşrutiyetçilerin aleyhine kullanırken bu süreçte Osmanlı Devleti ile yaşanan bir sınır sorununu da aynı şekilde meşrutiyetçilerin aleyhine bir propagandaya çevirmiştir.¹²² Osmanlı Devleti'nin bir kısım toprağının kayıtsızlıktan dolayı İran tarafında kaldığını belirten Cemil Said Bey, Osmanlı'nın İran tarafında kalan bu toprağını almak istediğini fakat İran'ın buna yanaşmadığını, bundan dolayı Osmanlı'nın askerî güç kullanarak bu toprağı alma yoluna gitmek istemesiyle ilgiliydi. Cemil Said Bey'e göre İran, haksız

¹²⁰ Muzafferüddin Şah'ın üçüncü oğlu olan Salaru'd-devle 1881 yılında Tebriz'de doğmuştur. Asıl adı Şehzade Ebulfettah Mirza'dır. Burucerd ve Loristan hâkimliklerinde görev yapmıştır. Kardeşi Muhammed Ali Şah'ın saltanatını tanımayarak isyan etmiştir. İsyana kısa sürede bastırılınca kendisi İngiltere'nin Kirmanşah'taki konsoloslughuna sığınmıştır. İngiltere de Salaru'd-Devle'yi fazla bekletmeyerek hükümete teslim etmiş ve tutuklanmıştır. Daha sonra Avrupa'ya sürülmüştür. Salaru'd-devle sonraları tekrar tahta geçmek amacıyla girişimlerde bulunmuş, fakat başarısız olmuştur. 1959 yılında İskenderiye'de vefat etmiştir.

¹²¹ C. Said, "Yeni Şah'ın...", s.6.

¹²² Bu dönemde Osmanlı ile İran arasında çok ciddi bir sınır sorunu yoktu. Osmanlı Devleti'nin bir kısım toprakları İran tarafında kalmıştır. Osmanlı Devleti İran'ın da bildiği kendi topraklarını almak için harekete geçmiş ve mecburen askeri harekât düzenleme yoluna gitmiştir. Bu esnada Şah ve maiyeti Osmanlı'nın bu hareketini bir fırsata çevirerek iç politikada rakiplerine karşı kullanmak istemişlerdir.

olduğunu bilmesine rağmen Osmanlı arazisini vermeye yanaşmamış ve bu sorunu tırmandırarak olayı farklı şekilde izah etmeye çalışmıştır. Osmanlı'nın saldırısının içeride meşrutiyet taraftarlarını zayıflatmak amacıyla kullanıldığını ifade eden Cemil Said Bey, bu amaçla Muhammed Ali Şah'ın sorunu abartıp savaş sebebi gibi göstererek sınıra asker gönderdiğini belirtmiştir.¹²³

Bir yandan içeride yaşanan isyan hareketi diğer yandan Osmanlı Devleti ile yaşanan sınır sorunu, Muhammed Ali Şah'ın meşrutiyetçiler konusunda daha sert bir yaklaşım sergilemesine neden olmuştur. Bu iki olay ile birlikte meşrutiyetçiler Şah üzerindeki yaptırım gücünü kaybetmişlerdir. Özellikle Tahran'da Şah'ın emrinde olan Kazak Tugayı'nın Tahran'a tamamen hâkim olmasından dolayı Meclis-i Mebusan üyeleri ıslahatlar konusunda sadece tartışma yürütebilmişlerdir. Fakat diğer vilayetlerde durum farklıydı. Cemil Said Bey, diğer vilayetlerde hükümetin bir askerî gücünün olmamasından dolayı şartların eşit olduğunu belirtmiştir. Vilayetlerde halkın ahrar ve müstebit olarak ikiye bölündüğünü ve iki kesim arasındaki çekişme ve çatışmaların kimi yerlerde kan dökülmesine sebep olduğunu ifade etmiştir.¹²⁴

Ahrar-müstebit çatışmasının kanlı bir sürece evirildiği en önemli şehir Tebriz'dir. Tebriz'de önemli olayların yaşandığına kısmen değinen Cemil Said Bey, 23 Mayıs 1907'de Tebriz'de asker marifetiyle ahrarın kurduğu encümenlerin dağıtıldığını ve bir kısmının katledildiğini ifade etmiştir. Bu haberin Tahran'a ulaşması karşısında infiale kapılan Tahran halkı dükkânlarını kapatmıştır. İki üç gün sonra Şah'ın doğum günü olmasına rağmen Meclis-i Mebusan ve encümenler halka şenliklere katılmama çağrısında bulunmuşlardır. Tahran halkının bu çağrıya olumlu yanıt vermesi Şah'ı korkutmuştur. Şah, bu işin tarafı olmadığını ve sorumluların yakalanıp cezalandırılacağını söylemesine rağmen kimse ikna olmamıştır. Cemil Said Bey, Şah'ın olayda sorumluluğu olan Rahim Han'ın¹²⁵ oğlunu Tahran'da hapsedirmesi üzerine Meclis-i Mebusan ve encümenler, Rahim Han'ın da Tahran'a çağrılması talebinde bulunmuşlardır. Bunun üzerine, halk ikna olmasa da olaylar kısmen yatışmıştır.¹²⁶

¹²³ C. Said, "Yeni Şah'ın...", s.6.

¹²⁴ C. Said, "Yeni Şah'ın...", s.6.

¹²⁵ Muhammed Ali Şah'ın Azerbaycan'daki meşrutiyet taraftarlarına karşı kullandığı Rahim Han Çelebiyânlu, meşrutiyet taraftarının galip gelmesiyle Rusya'ya kaçmıştır. Daha sonra geri dönen Rahim Han, 1 Eylül 1911 tarihinde kurşuna dizilerek öldürülmüştür.

¹²⁶ C. Said, "Yeni Şah'ın...", s.7.

Şah'ın almış olduğu önlemlere rağmen Tebriz'de yaşanan bu olay Tahran'ı fena hâlde karıştırmış, Şah yönetimi ile Meclis-i Mebusan birbirine düşman olmuştur. Şah'ın asker üzerinde hâkim olduğu, Meclis-i Mebusan'ın ise halk ve ulema üzerinde etkili olduğu tespitinde bulunan Cemil Said Bey, bu süreçte başkentte kimseye dokunulmadığını ve çok gergin bir havanın hâkim olduğunu ifade etmiştir. Meclis-i Mebusan, olayların engellenmesi ve asayişin sağlanmasındaki çabalarının başarısız olması üzerine kendi güvenliğini tehdit altında görmüştür. Bunun üzerine güvenliğini ve meşrutiyeti korumak için milli bir ordu kurma hazırlıklarına başlamıştır. Cemil Said Bey, gönüllü gençlerin silahlandırılmasına rağmen bu girişimin de başarısızlıkla sonuçlandığını ifade etmiştir.¹²⁷

Meclis ile Şah yönetimi arasında yaşanan gerilim, ilişkileri bitirme noktasına getirmiştir. Başta Tahran olmak üzere vilayetlerde yayılan asayişsizlik, özellikle ticari hayatı olumsuz etkilemiştir. Yerli ve yabancı tüccarın bu durumdan son derece rahatsız olduğuna değinen Cemil Said Bey, Muhammed Ali Şah'ın, sorunları çözmek için Avrupa'dan Emine's-sultan (1858-1907)'ı¹²⁸ davet ettiğini ifade etmiştir. Fakat Emine's-sultan'ın davet edilmesi ahrarı memnun etmemiştir.¹²⁹ Çünkü Emine's-sultan, İran halkının neredeyse tamamının tepkisine neden olan İran tarihinin en ağır anlaşmalarından biri olan Reji imtiyazının, İngiliz Binbaşı Talbot'un kurduğu şirkete elli yıllığına verilmesinde Şah'ı ikna eden önemli ve etkili bir isimdi.¹³⁰

Kafkasyalılar başta olmak üzere muhalifler, Emine's-sultan'ın ülkeye gelişini şiddetle protesto etmişlerdir. Cemil Said Bey, muhaliflerin protesto ile yetinmeyerek silahlı müdahaleyi de gündemlerine aldıklarına işaret etmektedir. Mebuslardan bazıları Şah'ın etkisiyle Emine's-sultan'ın gelişine destek vermelerine rağmen ona yönelik tepkileri dindirememişlerdir. Biriken bu tepki Bakü'de kuvveden fiile geçerek Emine's-sultan'a benzetilen bir kişinin kurşunlanmasına yol açmıştır. Fakat

¹²⁷ C. Said, "Yeni Şah'ın...", s.7.

¹²⁸ Asıl adı Mirza Ali Asgar Han Atabek-i Azam olan Emine's-Sultan 7 Ocak 1858'de doğmuştur. Babası Ağa İbrahim, Nasıreddin Şah'ın sarayının önemli devlet adamlarındandı. İlk eğitimini özel hocalardan alan Emine's-sultan 1885'te hariciye nazırı, 1893'te sadrazam olmuştur. 1903 yılında azledilmiştir. 3 Mayıs 1907'de yeniden Tahran'a çağırılmıştır. Sadrazamlık ve dâhiliye nazırlığı yapmıştır. Sadrazamlığı süresinde kendisinden memnun bir kitle yaratan Emine's-sultan, azledildikten sonra Japonya ve Amerika dâhil olmak üzere dünyanın pek çok yerini dolaşıp tecrübesinin artmasına rağmen yine de meşrutiyetçiler tarafından kabul görmemiştir. Emine's-sultan 30 Ağustos 1907'de bir suikast sonucu öldürülmüştür.

¹²⁹ C. Said, "Yeni Şah'ın...", s.7;

¹³⁰ B. Cezani, a.g.e., s.75 vd.

yine de Emine's-sultan'ın gelişine engel olunamamıştır. Emine's-sultan, Mayıs başında Fransa'dan Tahran'a gizlice gelip yerleşmiştir.¹³¹

Cemil Said Bey, Emine's-sultan'ın Dâhiliye Nezareti'ne atanmasına rağmen Şah'tan daha fazla bir yetki kullandığına değinmiştir. Gerçekten de Emine's-sultan sadece dâhiliye Nâzırı değil aynı zamanda sadrazamlık görevini de üstlenmiştir.¹³² Emine's-sultan yabancı elçilerle sıkı ilişkiler kurmuş ve yabancılar, daha önce kendilerine uygulanan protokollere riayet etmeden onunla mülakatlar yapmışlardır. Meclis-i Mebusan ve encümenler de ona karşı maslahat gereği alenen muhalefet etmeyi bırakmışlardır. Meşrutiyet idaresini nasıl uygulayacağı noktasında nasıl bir program takip edeceği belirsiz olmasına rağmen meclis yine de sessizliğini korumuştur.¹³³

Cemil Said Bey, Emine's-sultan'ın programını hazırlayıp Meclis-i Mebusan'da okuduğunu fakat programın uygulanması konusunda işi ağırdan aldığını belirtmiştir. Vilayetlere gönderdiği telgrafnamelerde umumi güvenlikten bahsettiğini fakat ıslahatlara hiçbir şekilde değinmediğini ifade etmiştir. Ayrıca Emine's-sultan'ın Avrupa kanunlarının tercümesini birkaç kişiye havale ettiğini, Meclis-i Mebusan'a da ıslahatlar için Avrupa kanunlarının tercüme edileceğini bildirdiğini diğer yandan Osmanlı Devleti'nde cari olan hukukun tümünü yani Düstûr'u Osmanlı Sefareti'nden aldığını, bunun İran'da uygulanıp uygulanamayacağı hakkında düşünüleceğini söylemekle yetindiğini aktarmıştır. Cemil Said Bey, Emine's-sultan'ın bu şekilde bir yandan meclisi oyalarken diğer yandan ise asayişin korunması konusunda Kazak Tugayı'nın yetersizliğini gündeme getirdiğini, Şah'a sadık asker ve aşiret güçleriyle iletişime geçerek Şah'ı güçlendirmeye çalıştığına dikkat çekmiştir.¹³⁴

Meclis-i Mebusan ile Şah arasında gerilimi artıran bir diğer durum da Şah'ın maaşı mevzusuydu. Bütçe tanzimi görüşmelerinde genel anlamda bir çalışma yapılmış ve memur maaşları da düzenlenmişti. Maaşların düzenlenmesi esnasında Şah'ın maaşı da gündeme gelmişti.¹³⁵ Burada ilk defa diğer maaşlarla birlikte Şah'ın

¹³¹ C. Said, "Yeni Şah'ın...", s.7.

¹³² A. Kasimi, a.g.e., s. 30.

¹³³ C. Said, "Yeni Şah'ın...", s.7.

¹³⁴ Cemil Said, "Emine's-Sultan'ın Keyfiyyet-i Katli", Yeni Tasvîr-i Efkâr, nu.16, 15 Haziran 1909/2 Haziran 1325, s.7.

¹³⁵ İran'da maaşların çok garip bir şekilde düzenlendiğini ifade eden Cemil Said Bey, bütçe hesaplamasının yapılmadığını, Şah'ın istediği kişiye istediği kadar maaş verdiğini belirtmiştir. Verilen maaşlar memuriyet süresince değil kayd-ı hayat şartıyla verilmekteydi. Hatta öldükten sonra bile maaş kesilmemiş ve maaşın yarısı ailesine verilmeye devam edilmiş. Yeni varis de vefat edince onunda

alacağı maaş da belirlenmiş ve bu durum Şah'ın hoşuna gitmemişti. Şah, yanındaki binlerce kişinin aç kalacağını ihtar ederek örtülü bir şekilde buna itiraz etmişti. Genel olarak bütçe konusunda ve özelde maaş konusunda yaşanan tartışmaların herkesi endişelendirdiğine değinen Cemil Said Bey, Tahran ve diğer vilayetlerde halkın yeniden ayaklandığını ifade etmiştir. Cemil Said Bey, devletin bekası için yegâne çarenin bir an evvel bütçe yapmak olduğunu bilen mebuslara yardım etmek yerine, devletin yıkımı pahasına herkesin kendi alacakları maaşın zarar görmemesi için çalıştığına dikkat çekmiştir.¹³⁶

Ahrar da Emine's-sultan da işlerin bu şekilde devam edemeyeceğinin farkındaydılar. Bu nedenle Emine's-sultan, meşrutiyet taraftarıyla çalışmayı bırakmış ve İran'a güçlü bir hükümet lazım, diyerek Şah için ulema, asker ve tüccardan meydana gelen bir taraftar kitlesi hazırlamaya çalışmıştır. Aynı şekilde Meclis-i Mebusan da sonuçsuz tartışmalar yapmanın anlamsızlığını görmüş ve Emine's-sultan'ın güçlü bir müstebit hükümet oluşturma çalışmalarının farkına vararak encümenler vasıtasıyla gizlice Emine's-sultan'a karşı önlem almaya çalışmıştır. Karşılıklı bu hazırlanma süreci endişeleri had safhaya çıkarmıştır.¹³⁷

İçeride yaşanan bu çift başlılık, haricî bazı müdahalelerden de etkilenmiştir. Bu süreçte Rusya ile İngiltere arasında İran'daki mevcut durum üzerine görüşmelerin yapıldığı ve mukaveleler imzalandığı bilgisinin yayıldığını belirten Cemil Said Bey, İran hükümetinin Osmanlı Devleti'ne ait askerî birliklerin sınırda ilerlemesini Rusya ile İngiltere arasında imzalanan mukaveleye sebep gibi göstererek halkın öfkesini Osmanlı'ya yöneltmeye çalıştığını ifade etmiştir. Fakat Meclis-i Mebusan ve encümenler İran hükümetinin kamuoyunu yanıltmak için bu gibi propagandalara başvurduğunu dillendirerek bu planı tamamen boşa çıkarmıştır. Meşrutiyet taraftarları, Osmanlı ordusunun ilerlemesini tamamen Emine's-sultan'ın bir oyunu olarak değerlendirmiştir. Cemil Said Bey, ahrarın meşrutiyetin kaldırılması ve bunun

yarısı yine onun varisine verilir. Bu böyle sürüp gitmekteydi. Ayrıca birkaç maaş alan memurlarda vardı. Bu şekilde yağmalanan İran maliyesini Meclis-i Mebusan ıslah edilmesini değil yeniden düzenlemek gerektiğini vurgulamıştır. Fakat mebuslar içerisinde bu işten iyi anlayan kişi sayısı da çok azdı. Maliye Nâzırı Nasıru'l Mülk bu konuda oldukça bilgili olmasına rağmen vilayetlerin gelir ve giderleri bilinmediği için bütçeyi yapamayacağını söylemiştir. Bunun üzerine Tebriz mebuslarından Takizade araya girerek vükela bilmiyor ise biz bütçe tanzim etmesini biliriz, diyerek en azından devletin verdiği maaşları bildiğini şimdilik sadece onlardan vergi alınrsa işin hallolacağını belirtmesi üzerine bu teklife kimse itiraz edememiştir. Sonra memurların aldığı maaş tablosu meclise sunulmuş ve maaşlar yeniden düzenlenmeye çalışıldı.

¹³⁶ C. Said, "Emine's-Sultan'ın...", s.7.

¹³⁷ C. Said, "Emine's-Sultan'ın...", s.7.

sonucu olarak bir isyan çıkması durumunda Osmanlı ordusunun hemen ülkeyi işgal edeceğini ve isyancılara müdahale edeceği inancına sahip olduklarını ifade etmiştir. Ahrarın bu konuda Yıldız Sarayı ile Emine's-sultan arasında bir anlaşmanın olduğunu yaymaya çalıştıklarını belirtmiştir.¹³⁸ Meşrutiyetçilerin iddia ettiği gibi bir anlaşma elbette söz konusu değildi. Bu sözler Cemil Said Bey'in ifade ettiği üzere tarafların kendi lehlerine argüman üretmek adına ortaya attıkları propaganda ürünü iddialardı. Böyle bir anlaşma olmadığı gibi bu sözler gerçeklerle de bağdaşmamaktadır.

Şah, can güvenliğinden dolayı tedbirleri artırıp savunmasını güçlendirirken meşrutiyetçilerin safında bir kırılma yaşanmıştır. Ulemanın içinde yer alan Şah'ın müttefiki olan Şeyh Fazlullah, saraya sık sık giderek Emine's-sultan ile ilişkilerini sağlamlaştırmıştır. Olan biteni takip eden ahrar, artık Meclis-i Mebusan'ın kaldırılacağına kesin kanaat getirmiştir. Bu nedenle ahrarın da askerî hazırlıklara başladığına değinen Cemil Said Bey, meşrutiyetçilerin hazırladığı askerî gücün Kazak Tugayı'na karşı koyabilecek bir yeterliliğe sahip olmadığını da ifade etmiştir. Siyasi çalkantıların zirvede olduğu bu süreçte “Abbas”¹³⁹ adında bir fedai Emine's-sultan'ı suikastla öldürmüştür.¹⁴⁰

Her ne kadar cinayeti bir kişi işlemiş olsa da onun sahip olduğu siyasi kimlik açısından olayın sıradan bir cinayet olarak değerlendirilemeyeceği açıktı. Zaten cinayetin üzerinden ilk şaşkınlık atıldıktan sonra yapılan Emine's-sultan'ın cenaze törenine kimse katılmazken Abbas'ın cenazesine ise büyük bir kitle katılmıştır. Cemil Said Bey, bu farkın herkesin dikkatini çektiğini ve bu olay ile fiili olarak ahrarın istibdata hizmet edecek herkese harp ilan ettiğini belirtmiştir. Cemil Said Bey, hak ve adalet yolunda çalışan ahrarın, birkaç kişinin menfaati için milleti ve devleti feda etmekten başka bir manası olmayan istibdat taraftarlarına galebe çalacağını muhakkak olduğunu belirtmiştir. Ona göre mesele yabancı müdahalesine

¹³⁸ C. Said, “Emine's-Sultan'ın...”, s.7.

¹³⁹ Cemil Said Bey, Abbas adlı suikastçının Encümen-i Sırrı'nın üyelerine ailesinin himayesi karşılığında Emine's-sultan'ı öldürerek bu fitneye son vereceği teklifini sunduğunu fakat Encümenin ise ona ne cevap verdiğini bilmediğini ifade etmiştir. Emine's-sultan'ın hayatına son veren Abbas daha sonra kendi hayatına da son vermiştir. Mehmed Emin Resulzâde'nin Türk Yurdu ve Sebülü'r-reşâd'daki makalelerinin toplandığı “İran Türkleri” adlı esere düşülen notta Abbas Ağa'nın üzerinde “Azerbaycan Encümeni'nin 10 numaralı Fedaisi” şeklinde bir notun çıktığı ifade edilmiştir. Bkz. M. E. Resulzâde, a.g.e., s.102.

¹⁴⁰ C. Said, “Emine's-Sultan'ın...”, s.8.

sebebiyet verecek ve vatani elden kaçırma tehlikesini bertaraf edecek bir noktadaydı.¹⁴¹

3.6. Devletlerin Nüfuz Mücadelesi ve İç Dengelere Etkisi

İçeride ahrar ve istibdatçı kavgasına paralel olarak daha önce işaret ettiğimiz üzere İngiltere ve Rusya arasında da İran üzerinde çıkar mücadelesi sürmekteydi. Rusya ve İngiltere arasında devam eden rekabet meşrutiyet öncesinde olduğu gibi sonrasında da devam etmiştir. İstibdat taraftarlarını destekleyen Rusya'ya karşı İngiltere, sefarethanelerine iltica eden ahrara destek sunmuştur. Dolayısıyla Cemil Said Bey, meşrutiyetin ilanı ve Meclis-i Mebusan'ın açılmasını İngilizlerin bir zaferi olarak okumuştur. Lakin ülkeyi kargaşaya sürükleyen meşrutiyet olayları, Salaru'devle'nin isyanı ve Osmanlı ordusunun sınırdaki hareketliliği her iki devleti de endişelendirmiştir. Cemil Said Bey, iktidar boşluğundan kaynaklanan asayişsizliğin devam etmesinin iki devletin çıkarına olmadığına işaret etmiştir.¹⁴²

İngiliz ve Rusların bu durumdan kurtulmalarının yolu kendiliğinden açılmıştır. İran, güya Osmanlı'nın sınır tecavüzlerine müdahale etme gerekçesiyle Rusya ve İngiltere'den yardım talep etmiştir.¹⁴³ Müdahaleye bahane arayan iki devlet de bu yardım çağrısını bir fırsata çevirmişlerdir. İki devlet, Osmanlı Devleti'ne müdahale etme bahanesiyle birbirlerine yakınlaşarak aralarındaki rekabete son vermiş, başta İran olmak üzere Afganistan ve Tibet'in de dâhil edildiği Asya'da birbirlerinin menfaat ve nüfuzlarına hanel getirecek hareketlerden kaçınma konusunda eylül ayında bir ittifak anlaşması imzalanmıştır.¹⁴⁴

İki devlet arasında bir asırdır devam eden rekabet, birbirlerinin çıkarlarına saygı gösterme temelinde karşılıklı anlaşmayla büyük oranda çözülürken, geriye kalan tek anlaşmazlık İran'da nasıl bir yönetim olması gerektiğine dairdi. İngiltere, saadetin hürriyet ile kaim olacağına inanyorken Ruslar, hürriyetin halkın irfan

¹⁴¹ C. Said, "Emine's-Sultan'ın...", s.8.

¹⁴² Cemil Said, "Rusya ve İngiltere'nin İran Hakkında İtilafı Nasıl Oldu?", Tasvîr-i Efkâr, nu.26, 25 Haziran 1909/12 Haziran 1325, s.7.

¹⁴³ 60 yıl önce de sınırların çizilmesi amacıyla Osmanlı ve İran arasında yapılan görüşmelere bir Rus ve bir İngiliz memuru da katılmıştır. Onlar tarafından da bir harita çizilmiştir. Fakat Osmanlı bu haritaların doğruluğundan şüphe ettiği için belge olarak kabul etmemiştir.

¹⁴⁴ C. Said, "Rusya ve İngiltere'nin İran...", s.7.; Anlaşmanın metni için bkz. Cemil Said Bey, **İran Mektupları**, (Haz. A. Ergun Çınar), Kitabevi Yay., İstanbul 2014, s.147-154.; ayrıca bkz. Orhan Yazıcı, **Modern Afganistan'ın Kuruluşu 1834-1922**, Mengüceli Yay., Malatya 2011, s.177 vd.

seviyesine göre olması gerektiğini savunmuştur. Bundan dolayı İran'da nasıl bir hükümet olması gerektiği hususundaki anlaşmazlık devam etmiştir.¹⁴⁵

Cemil Said Bey, İran hükümetinin nasıl bir yönetim anlayışına sahip olacağından ziyade asayişin korunması, borçların düzenli bir şekilde ödenmesi karşılığında İran toprak bütünlüğünün korunması ve istiklâline saygı gösterilmesi çerçevesinde iki devletin anlayış birliğine vardıklarını belirtmiştir. Ayrıca, bu şartlarda İran'ın toprak bütünlüğünün ve istiklâlinin nasıl korunacağı, kararların nasıl uygulanacağı ve nasıl bir etkisinin olacağı, diğer devletlerin bu anlaşmaya nasıl bir tepki vereceği ile ilgili bilinmezlikler ise devam etmiştir.¹⁴⁶

Anlaşmada göze çarpan İran'ın istiklâlinin ve toprak bütünlüğünün Rusya ve İngiltere tarafından korunması, İran'ın lehine gibi görünse de aslında bu devletlerin kendi çıkarları doğrultusunda atılmış bir adımdı. Söz konusu iki devletin de komşu devlet statüsünde olmalarından dolayı burada hedef asayişin bozulmasını engelleyerek ticaretin aksamasının önüne geçmekti.

Cemil Said Bey'e göre bu antlaşma her iki devletin gazetecileri tarafından kendi devletlerinin kandırıldığı noktasında eleştiriler yöneltirken, ülkelerinin ikiye bölünmesinden rahatsızlık duyan İran halkı, iki devlet arasında bir çıkış arayışındaydı. Fakat İran halkının fazla seçeneklerinin olmadığını belirten Cemil Said Bey, İran'ın bu çıkmazdan kurtulma mücadelesinin yeni imtiyaz anlaşmaları ile devam ettiğini ifade etmiştir.¹⁴⁷ İran'ın bu süreçte vermiş olduğu imtiyazlara baktığımızda iki devletten kaynaklı rahatsızlık açıkça görülmektedir. Bu aşamada verilen imtiyazlar daha çok Almanlara verilmiştir. Deutsche Orient Bank müdürlerinden Mösyö Gothman'a Tahran'da bir banka şubesi açma izni verilmesi ve bir Alman okulunun resmen açılması dikkat çeken imtiyazlardır. Cemil Said Bey, bu süreçte Almanlara verilen bu imtiyazlarla İranlılar, Rusya ve İngiltere karşısında rakip bir devlet ile denge bulma arzusunu gösterdiklerini fakat İran'ın bunu sürdürecektir devlet adamlarından yoksun olduğunu savunmuştur.¹⁴⁸

¹⁴⁵ C. Said, "Rusya ve İngiltere'nin İran...", s.7.

¹⁴⁶ C. Said, "Rusya ve İngiltere'nin İran...", s.7.

¹⁴⁷ C. Said, "Rusya ve İngiltere'nin İran...", s.8.

¹⁴⁸ C. Said, "Rusya ve İngiltere'nin İran...", s.7.; Bu sıkıntılı süreçte İran'ın ciddi bir kaht-ı rical durumu yaşadığını vurgulayan Cemil Said Bey, Avrupa ile diplomatik faaliyetleri yürütecek liyakatte adamların bile olmadığını ifade etmiştir. Geçici bir çare olarak Hariciye Nâzırlığı tarafından Avrupa'dan tarafsız olduğuna inandıkları yabancıları istihdam ederek onlardan istifade etmeye çalıştıklarını fakat bunun da sürdürülmediğini ifade etmiştir. Cemil Said Bey'e göre bu sorunun

Müşirü'd-devle'nin ani ölümü üzerine Müşirü'l-mülk babasının yerine hariciye Nâzırı olunca İngiltere ve Rusya sefirleri imzaladıkları muahedeyi resmen tebliğ etmişlerdir. Buna uygun bir cevap vermek isteyen genç Nâzır Alman sefiri ile de istişarede bulunmuştur. Onun tavsiyeleri doğrultusunda İran'ı paylaşmak anlamına gelen bu mukavelenameyi geri göndermiştir. Cemil Said Bey, Müşirü'l-mülk'ün Rusya ve İngiltere'ye verdiği cevapta Rusya ve İngiltere arasında imzalanan mukavelenamenin birer nüshasının kendisine ulaştığını, devletlerin kendi aralarında anlaşmalar yapabileceğine fakat İran'ın imzalamadığı bir anlaşmadan dolayı bir başka devletle münasebetlerini değiştirmeyeceğini bildirdiğini aktarmaktadır.¹⁴⁹

Almanlar bu süreçte nispeten etkili olsalar da Cemil Said Bey'e göre bu etki sadece ticari faaliyetlerin artışıyla sınırlı kalmıştır. Ona göre İran üzerinde etkili olan devletler İngiltere, Rusya ve Osmanlı'ydı. Bu komşu devletler haricinde Avrupa devletlerinin çok azının buraya ticari mal gönderebildiklerini, Fransa'nın ise arkeolojik eserleri çıkarma imtiyazı almasından dolayı İran'a önem atfettiğini, yoksa bu devletlerin dikkate değer bir nüfuzlarının olmadığını iddia etmiştir. Bu üç devlet içerisinde de İran siyasetiyle en fazla ilgili olması gereken devletin Osmanlı olması gerektiğini savunan Cemil Said Bey, fikrini şöyle gerekçelendirmektedir. İran ile en uzun sınırlara Osmanlı Devleti'nin sahip olduğunu, her iki devletin aynı dine mensup olduğunu, İranlı Müslümanların Kerbela'yı ziyaret ettiklerini ve oraya cenazelerini nakletmelerinden dolayı iki devlet arasındaki münasebetin daha fazla olduğu şeklinde izah etmiştir. Cemil Said Bey, tüm bu ilişkilere rağmen Osmanlı Devleti'nin İran'da hiçbir vakit nüfuz kurmaya çalışmadığını ve diğer devletler münasebetlerini güçlendirirken Osmanlı'nın politik sessizliğe büründüğünü iddia etmiştir. Hatta adama iş aramak yerine işe uygun adam arandığı yıllarda bile Osmanlı'nın bu fırsatı değerlendiremediğini ve İran'a diplomat gönderemediğinden yakınmıştır.¹⁵⁰

Osmanlı'nın bu şekilde hareket etmesi elbette sadece Osmanlı'dan kaynaklanan bir tavır değildi. İran'ın takip ettiği politika da bunda etkiliydi. İran'ın Osmanlı Devleti ile iyi ilişkileri olmasına rağmen İran devlet adamları, Osmanlı ile yakınlaşmak ve Osmanlı'nın yetişmiş bürokratlarından yararlanmak yerine tek

üstesinden ancak iyi niyetle gelinebileceğine ve İran milletinin zeki ve kabiliyetli olduğundan dolayı vükela iyi niyetini korumuş olsaydı kaht-ı rical sorunun halledilebileceği öngörüsünde bulunmuştur.

¹⁴⁹ C. Said, "Rusya ve İngiltere'nin İran...", s.8.

¹⁵⁰ Cemil Said, "Rusya ve İngiltere'nin İran Hakkında İ'tilafı Nasıl Oldu?", Tasvîr-i Efkâr, nu. 22, 21 Haziran 1909/8 Haziran 1325, s.8.

dertleri İran'ı kendi çıkarları doğrultusunda paylaşmak olan Rusya ve İngiltere ile ilişkileri düzeltme noktasında önemli adımlar atmışlardır.

3.7. Meclis'e Saldırıları ve Yabancı Elçilerin Sulh Çabaları

Meşrutiyet öncesi yaşanan iç karışıklıklar ve gerilimler, meşrutiyetin ilanından sonra her alanda ahrar ve istibdat yanlılarını karşı karşıya getirmiştir. Bu kez olayların fitilini ulemadan Şeyh Fazlullah ateşlemiştir. Meşrutiyet yönetimine ulemanın büyük çoğunluğu destek vermiş olmakla birlikte meşrutiyet yönetimine girdiği için itibar kaybına uğramış ulemadan kimseler de bulunmaktaydı. Cemil Said Bey'e göre Şeyh Fazlullah da meşrutiyet yönetiminde itibarını yitiren önemli isimlerdendi. Yanındaki bir heyetle Şah Abdulazim'e iltica eden Şeyh Fazlullah, burada meşrutiyet aleyhine açıklamalarda bulunmuştur. Cemil Said Bey, Şeyh Fazlullah'ın Şah'tan aldığı paranın hatırına halkın dinî duygularını istismar ettiğini, milletin yegâne dayanağı olan Meclis-i Mebusan'a karşı halkı tahrik ettiğini ve aziz olan şeriati istibdata alet edecek açıklamalarda bulunduğunu ifade etmiştir. Şeriat adına bir İslam devletinin mahvına çalışan bu gibi Müslümanlara verilecek bir ad bulamadığını ifade eden Cemil Said Bey, Şeyh'in bu çıkışının bir kısım cahil halkın da desteğini aldığını belirtmiştir.¹⁵¹

Daha önce meşrutiyete destek veren Şeyh Fazlullah ve adamları, şimdi Meclis-i Mebusan'ın şeriata uygun olmadığını ifade ederek hükümet-i meşrutadan ziyade hükümet-i meşruayı talep ettiklerini, meşrutiyeti istemediklerini açıkça dillendirmişlerdir. Şeyh Fazlullah liderliğindeki harekete katılanların bir kısmının para için katıldığını belirten Cemil Said Bey, bir kısmının ise meşrutiyetin şeriati mahvedeceğini düşündüğü için bu isyana samimi bir şekilde katıldığını belirtmiştir. Fakat Cemil Said Bey, bu eylemi haklı çıkaracak şeriata karşı bir delilin olmadığını belirtmiştir. Millet için cansiperane çalışan Meclis-i Mebusan'a şeriata aykırı diye karşı çıkanların durumunun ağlanacak bir hâlde oldukları yorumunda bulunmuştur.¹⁵²

Cemil Said Bey, Meclis-i Mebusan'ın hırsızlığı yasakladığını, vekilleri doğru yola davet ettiğini, Şah'ın ekmeğe muhtaç biçarelerin nafakalarının ellerinden almasına engel olduğunu ifade ederek meclisin yaptıklarının şeriata aykırı değil

¹⁵¹ Cemil Said, "Meclis'in Dağılmasına İlk Teşebbüs ve Tavassut-ı Süfera", Tasvîr-i Efkâr, nu. 36, 5 Temmuz 1909/22 Haziran 1325, s.5.

¹⁵² C. Said, "...Tavassut-ı Süfera", s.5.

aksine şeriata uygun olduğunu ortaya koymuştur. Bir yandan sorduğu sorularla istibdat yönetiminin argümanlarını çürütmeye çalışırken diğer yandan halkın güvenini kazanmış, itibar sahibi ve ulemadan seçkin bir meclisin üyelerinin okuma yazma bilmez, ayak takımı kişilerin tasvibine bırakılmasının affedilemez bir durum olduğu değerlendirmesinde bulunmuştur. Cemil Said Bey, meşrutiyeti ise müstebitlerin ezdiği ayaktakımının haklarının korunması olarak ifadelendirmiştir.¹⁵³

Şeyh Fazlullah'ın etrafına topladığı halktan bir kesimle eylem yapması kimseyi endişelendirmemiştir. Çünkü encümenler, meşrutiyet taraftarları ve az çok Tahran'daki eğitilmiş kesim, Şeyh Fazlullah'ın tek başına Meclis-i Mebusan'a karşı galebe çalacak bir güce sahip olmadığı düşüncesindeydi. Fakat kısa sürede durumun görüldüğü gibi olmadığı anlaşılmıştır. Meclis-i Mebusan üyeleri hükümetten bu eylemlere engel olunması ve meclis aleyhindeki yayınların durdurulması talebini iletince hükümet bu talepler karşısında işi ağırdan almıştır. Hükümetin bu tavrı, olayların arkasında Şah'ın olduğunu göstermiştir. Ahrar, durumun ciddiyet kesbettiğini ve meşrutiyetin tehlikede olduğunu fark etmiştir. Meşrutiyeti korumak amacıyla çeşitli çareler düşünen ahrar, Şah'ın kontrolünde bulunan Rus subayların emrindeki 1500 kişilik ve 8 toptan oluşan Kazak Tugayı'nın varlığı karşısında kendilerinin bir gücünün olmadığını da bilincindedir. Meclis-i Mebusan'ın ve Kanun-i Esasi'nin korunması hususunda ahrarın önünde ise sadece İngiliz Elçiliği'nden destek talep etme alternatifi duruyordu. Fakat siyasi durum tamamen değişmişti. Bu nedenle ahrarın beklemediği bir durum ile karşılaştığını belirten Cemil Said Bey, daha önce yaşanan olaylarda meşrutiyet ve hürriyet taraftarlarının hamiliğini üstlenen İngiltere, Eylül 1907'de, Rusya ile imzalamış olduğu anlaşmadan dolayı bu tavrından vazgeçtiğini ve ahrara karşı bir tavır içerisine girdiğini ifade etmiştir.¹⁵⁴

Meşrutiyetçiler İngiltere'den bekledikleri desteği görememişlerdi. Cemil Said Bey, İngiltere'nin meşrutiyetçilerden desteğini çekmesini Emine's-sultan'ın da katledilmesiyle güvenlik ve asayişin tamamen ortadan kalkmasından duydukları korkuya bağlamıştır.¹⁵⁵ İngilizlerin yaklaşımını asayiş ile ilişkilendiren Cemil Said Bey, böyle olması durumunda bile İngilizlerin hatalı bir politika takip ettiklerini, Şah'ın istibdadının yeniden İran'a hâkim olması durumu düzeltmeyeceğini, hatta

¹⁵³ C. Said, "...Tavassut-ı Süfera", s.5.

¹⁵⁴ C. Said, "...Tavassut-ı Süfera", s.5.

¹⁵⁵ C. Said, "...Tavassut-ı Süfera", s.5.

daha vahim bir hâle getireceğini ifade etmiştir. Ona göre İngilizlerin Ruslar ile yaptıkları anlaşmanın hatırına kendi geleneklerini terk ederek İran'ı feda etmeleri, tarihlerine bir kara leke olarak geçecektir.¹⁵⁶

Aslında meselenin asayişsizlik olmadığı ortadadır. İngilizlerin daha önce meşrutiyetçileri desteklemelerinin de bugün desteklerini çekmelerinin de asıl nedeni İngilizlerin kendi çıkarlarıdır. Fakat Cemil Said Bey, burada duygusal hareket etmiştir. İngiltere'nin tavır değişikliğini sadece bir anlaşma ile açıklamak doğru olmasa gerek. Büyük devletlerin, gerçekte çıkarlarına aykırı gördükleri anlaşmalara sadık kalmadıkları ve daima bunu delmek için bir yol buldukları bilinmektedir. Son derece realist ve pragmatist bir dış politika takip eden İngiltere'nin burada zaman zaman hürriyet taraftarlarına destek vermesi aslında kendi çıkarları gereğidir. Bazen farklı yaklaşım sergilediği durumlar olsa da genel olarak İngiltere kendi çıkarlarını merkeze alarak hareket etmiştir.

İngiltere Sefareti devre dışı kalınca geriye muhaliflere yardım edebilecek iki sefaret kalmıştı: Osmanlı ile Almanya sefaretleri. Cemil Said Bey'e göre İran ahrarı, Yıldız Hükümeti olduğu müddetçe Osmanlı Sefareti'nden yararlanmanın mümkün olamayacağı düşüncesiyle Almanya Sefareti'ne gitmiştir. Cemil Said Bey'e göre de Meclis-i Mebusan taraftarlarına sadece genç, zeki ve dinamik olarak tanınan Baron Rictchhoffen yardım edebilirdi.¹⁵⁷

Ahrar bir yandan Alman Sefareti'ne başvurup sefaretlerin arabuluculuğunu isterken diğer yandan sefaretlerin desteğinin sınırlı olacağı düşüncesiyle Meclis-i Mebusan'ın fiili olarak savunulması ihtiyacı doğrultusunda da birtakım adımlar atmıştır. Meclis-i Mebusan, meşrutiyet taraftarı gönüllü gençleri silah altına alarak fiili bir müdahaleyi karşılamaya hazırlanmıştır. Fazla bir zaman geçmeden ahrarın öngörüsü haklı çıkmış ve 15 Aralık 1907 tarihinde meclis topa tutulmuştur. Meşrutiyet karşıtı halkın da tophaneye toplanarak destek verdiği saldırılarda Meclis ağır hasar almıştır. Tophane meydanındaki halkın içinde Şeyh Fazlullah'tan başka belli başlı kimse yoktu. Cemil Said Bey, bu asilerin Şah tarafından tedip edilmesi gerekirken taltif edildiğini belirterek saldırıların arkasında Şah'ın iradesinin

¹⁵⁶ C. Said, "...Tavassut-ı Süfera", s.5.

¹⁵⁷ C. Said, "...Tavassut-ı Süfera", s.5.

olduğunu savunmuş ve İran'ın geleceğinin karanlığa gömüldüğü yorumunda bulunmuştur.¹⁵⁸

Ordu ve Kazak Tugayı asileri dağıtmak yerine onları Meclis-i Mebusan'a karşı teşvik ve tahkim etmişlerdir. Cemil Said Bey, alenen Meclis-i Mebusan'ı dağıtmayı hedefleyen bu saldırılar karşısında mebusların metanetlerini kaybetmeyerek encümenlerle birlikte meclisi savunmaya devam ettiklerini belirtmiştir. Ertesi gün saflar iyice netleşmiş ve Cemil Said Bey'in ilginç ifadeleriyle *“bir yanda istibdadı temsil eden baldırı çıplak halk, diğer yanda parlamento etrafında dizilmiş silahlı, Frenk gömlekli İran beyefendileri”* olarak ikiye ayrılmışlardır. Cemil Said Bey'e göre bu tabloda asıl üzücü olanın ise İran ordusunun, ayaktakımının yanında yer alarak İran'da ne kadar işe yarar eğitilmiş adam varsa hepsinin yok edilme tehlikesine göz yummasıdır.¹⁵⁹

Birkaç gün olaylar bu şekilde devam ettikten sonra pek çok vekil tevkif edilmiş, Maliye Nâzırı ve vekillerin reisi Nasırü'l-mülk şehirden uzaklaştırılmış, Meclis-i Mebusan reisi ise Alman Sefareti'ne sığınmıştır. Cemil Said Bey, istibdat yanlılarının Meclis'i kuşattıklarını, Avrupa'da tahsil görmüş İranlı gençlerin ise meclis etrafında bir savunma hattı oluşturduğuna değinerek göz göre göre bir felaketin hazırlandığını ifade etmiştir. Bu felaketi durdurabilecek yegâne gücün sefaretler olduğunu belirten Cemil Said Bey, sefaretlerin de bu süreçte arabuluculuğa yanaşmadığını ifade etmiştir. Yukarıda da belirtildiği gibi Cemil Said Bey, Rusya'nın zaten meclisin kaldırılmasını istediğini, İngiltere'nin ise Rusya ile yaptığı anlaşma gerekçesiyle müdahaleden kaçındığını ileri sürmüştür.¹⁶⁰

Geriye muhaliflerin de kendisinden destek istediği ve meşrutiyet taraftarlarına yardım edebilecek yegâne devlet kalıyordu ki, o da Almanya'ydı. Meşrutiyetçilerin yardım çağrısına Alman maslahatgüzarının kayıtsız kalmayarak derhal harekete geçtiğini aktaran Cemil Said Bey, maslahatgüzarın Tahran'da bulunan yegâne büyükelçi olan Osmanlı Devleti'nin sefiri Şemseddin Bey ile görüşerek bir yol haritası çıkarmaya çalıştığı bilgisini vermiştir. Alman maslahatgüzarı ile Şemseddin Bey'in bir yol haritası çıkarılması için yabancı elçilerle bir toplantı tertip edilmesi konusunda uzlaştıklarını belirten Cemil Said Bey, Şemseddin Bey'in Rus ve İngiliz

¹⁵⁸ C. Said, “...Tavassut-ı Süfera”, s.5.

¹⁵⁹ C. Said, “...Tavassut-ı Süfera”, s.6.

¹⁶⁰ C. Said, “...Tavassut-ı Süfera”, s.6.

elçilerinin bu toplantıya iştirak etmeyeceklerini ve bundan dolayı diğer elçilerin yalnız başlarına bu girişimde başarılı olamayacaklarıyla ilgili kaygılarını dile getirdiğini ifade etmiştir.¹⁶¹

Almanya maslahatgüzarının, meşrutiyetçilerin talepleri konusunda sadece Şemseddin Bey'den değil kendisinden de yardım talep ettiğini belirten Cemil Said Bey, onun tavsiyesi üzerine durumu öğrenmek için İngiliz maslahatgüzarı ile görüştüğünü ifade etmektedir. Cemil Said Bey, görüşmede İran'ın kurtuluşunun Meclis-i Mebusan'dan geçtiğini, Meclis'e yönelik darbenin bertaraf edilebilmesi için İngiltere'nin dostane bir arabuluculuktan kaçınmaması gerektiğini münasip bir dille hatırlattığını aktarmaktadır. İngiltere elçilik heyetinin bu teklifi kabul ettiklerini ve düzenlenecek toplantıya iştirak edeceklerini bildirdiklerini belirten Cemil Said Bey, ancak toplantıda reyinin renginin ne olacağı hususunda bir garantilerinin olmadığı açıklamasında bulduklarını ifade etmiştir. Yine de İngiliz Elçiliği'nin toplantıya katılacaklarına dair almış olduğu söze çok sevinen Cemil Said Bey, bu haberi vakit kaybetmeksizin Baron Richthofen'a da vermiştir.¹⁶² Cemil Said Bey'in bu kadar sevinmesinin sebebi, toplantıya katılmayı kabul eden İngilizlerin sadece katılmakla yetinmeyeceklerini düşünüp, toplantıda mutlaka aracı olmayı kabul edeceklerine dair bir ümide kapılmış olmasıdır.

Baron Richthofen ve Cemil Said Bey yeniden Şemseddin Bey'le görüşmüş ve İngiltere maslahatgüzarının katılım durumunu kendisine aktarmışlardır. Bunun üzerine yaptıkları müzakerede İngiltere elçisinin toplantıya iştirak etmesi durumunda Rusların da mutlaka katılacakları değerlendirmesinde bulunarak vakit kaybetmeksizin elçiliklere davet mektuplarını göndermişlerdir.¹⁶³

Rusya ve İngiltere sefirlerinden kendisinin yanında olduklarına dair daha önceden söz alan Şah ve maiyeti, Osmanlı sefirinin tek başına parlamento lehine aracı olmaya cesaret edemeyeceği, Almanların ise azınlıkta kalacağı düşüncesiyle rahat bir şekilde hareket etmişlerdi. Ancak bu sırada elçilerin toplanacağı istihbaratı Saray'a ulaşınca endişeye kapıldılar. Cemil Said Bey, Meclis-i Mebusan'ı önemseyen Almanya Maslahatgüzarı Baron Richthofen'ın kendisinin de toplantıya katılması için yoğun gayret sarf ettiğini ve onun gayretleri neticesinde bir ara formül

¹⁶¹ C. Said, "...Tavassut-ı Süfera", s.6.

¹⁶² C. Said, "...Tavassut-ı Süfera", s.6.

¹⁶³ C. Said, "...Tavassut-ı Süfera", s.6.

bulunarak toplantıya kâtip olarak katılmasının uygun bulunduğu bilgisini vermiştir.¹⁶⁴

Osmanlı Sefarethanesi'nde elçilerin gerçekleştirdiği toplantı neticesinde Rusya sefiri ve İngiltere maslahatgüzarından başka tüm katılımcılar Şah'a kan dökülmemesi ve sorunları sulh yoluyla çözüme kavuşturma hususunda dostane bir nasihatle bulunmanın uygun olacağı fikri üzerinde uzlaşmışlardır.¹⁶⁵ Rusya ve İngiltere ise hükümetlerinin izni olmadığı gerekçesiyle çıkan sonucu imzalamamışlardır. Şah'tan randevu talep eden elçilerin talebinin uygun bulunmasıyla elçiler Osmanlı Sefareti'nde buluşarak güvenlik nedeniyle asker nezaretinde saraya gitmişlerdir. Cemil Said Bey'in verdiği bilgilere göre Saray yanlısı bir kesim bu esnada elçilerin saraya gitmesini engellemek için elçiliğin önüne gelip engel olmaya çalışmış, aynı şekilde silahlı bir grup da yollarını keserek yaşananların bir iç mesele olduğunu, eğer İran'a dost iseler ülkenin istiklâline karışmamaları gerektiği mesajını vermişlerdir.¹⁶⁶

Osmanlı, Avusturya ve Fransız elçilerinden oluşan heyet kendilerine engel olmaya çalışan meşrutiyet karşıtlarına sert tepki göstererek Şah'ın sarayına gitmişlerdir. Cemil Said Bey'in beyanına göre elçiler adına Şemseddin Bey konuşma yapmıştır. Şah ile görüşen elçiler adına konuşma yapan Şemseddin Bey Şah'a: “*On seneyi mütecâviz zamandan beri iki devlet-i islâmiyye beyninde te'yid-i müvâlât ve tevsî-i hüsn-i münâsebâta gayret etmekte bulunmuş bir sefir sıfatıyla memâlik-i İraniyyece büyük bir felâket tevlid edecek sûretde kan dökülmesine müsâ'ade buyurulmamasını temennî ve ricâ ederim. Binâenaleyh zât-ı şâhâneleriyle Meclis-i Meb'ûsân beyninde zuhûra gelen ihtilâfın sulhen tesviyesi arzu ve ümîdini arz eylerim.*” şeklinde bir nutuk irad ederek sorunların Meclis ile görüşülerek sulh yoluyla çözülmesi talebini içeren mazbatayı sunmuşlardır.¹⁶⁷

İran'ın bu karışık durumdan kurtulması ve sorunların sulh yoluyla çözülmesi hususundaki gayretlerine Şemseddin Bey de Sultan Abdülhamid'e göndermiş olduğu arızasında yer vermiştir. İran'da yaşanan siyasi buhranın ortadan kaldırılması için diğer devletlere ait elçilik yetkililerinin çabalarına yer veren Şemseddin Bey, İngiliz

¹⁶⁴ C. Said, “...Tavassut-ı Süfera”, s.6.

¹⁶⁵ C. Said, “...Tavassut-ı Süfera”, s.6.

¹⁶⁶ Cemil Said, “Sefir-i Osmani'nin Oynadığı Rol”, Tasvîr-i Efkâr, nu.50,19 Temmuz 1909/6 Temmuz 1325, s.5.

¹⁶⁷ C. Said, “Sefir-i Osmani...”, s.5.

ve Rus elçilerinin de politika gereği olarak karışıklıkların giderilmesi noktasında çaba sarf ettiklerini belirtmiştir. Şemseddin Bey, kendisinin de bu sürece müdahil olduğunu, İran'ın siyasi hayatını tehlikeye düşürecek hareketlerden kaçınılması ve karışıklıkların ortadan kaldırılması tavsiyesinde bulunduğunu ifade etmiştir.¹⁶⁸

Tahran'da gerçekleştirilen elçiler toplantısına da değinen Şemseddin Bey, sefaretlerin, güvenliğinin sağlanması hususunu Şah ile görüşmek amacıyla Avusturya ve Fransa'nın sefirlerini görevlendirdiklerini ifade etmiş; fakat toplantıya kendisinin katıldığına dair bilgiyi gizlemiştir. Şemseddin Bey, toplantıda Rus ve İngiliz temsilcilerinin yaşanabilecek herhangi bir kötü gelişmeden dolayı devletlerinden özel bir talimat aldıkları için kimse ile müşterek hareket edemeyeceklerini, ayrıca Rus ve İngiliz temsilcilerinden dolayı genel bir uzlaşımın sağlanmadığını da ifade etmiştir.¹⁶⁹

Şemseddin Bey, sefirler toplantısından çıkan kararları Avusturya ve Fransa sefirlerinin Şah ile görüşerek bu kararları Şah'a bildirdiklerini aktarmıştır. Fakat Cemil Said Bey'in aktarımının aksine o, saraydaki görüşmeye kendisi de katıldığı halde bunu aktarmaktan imtina etmiştir. Bununla birlikte vahim neticelerin ortaya çıkmaması, kan dökülmesinin engellenmesi, karışıklığın giderilmesi, asayişin sağlanması gibi taleplerin farklı zamanlarda birkaç kez kendisi tarafından Şah'a iletildiği bilgisini aktarmayı ihmal etmemiştir. İran'da uygulamış olduğu bu diplomatik hamlelerin saltanat-ı seniye'nin İran'daki nüfuz ve azametine uygun düştüğünü belirten Şemseddin Bey, bu tavrının Şah, ahrar ve tarafsız sefirler tarafından da takdir edildiğini ifade etmiştir¹⁷⁰. Cemil Said Bey de Şemseddin Bey ile aynı minvalde tespitlere yer vermiştir.

Şemseddin Bey, İran'ın iç huzurunun sağlanması ve sorunların barışçıl yol ve yöntemlerle çözülmesi adına Şah nezdinde başlattığı teşebbüslerin gerçekte bir karşılığının olmadığını farkındadır. Ona göre Şah, Meclis-i Mebusan'ın karşısında kendisini güçsüz hissetmekte, şayet Meclis-i Mebusan karşısında güçlenirse hiç kimseyi dinlemeyecektir. Bu inancına rağmen sorunların sulh yoluyla çözümü konusunda gayret sarf etmesi Osmanlı Devleti'nin İran'daki nüfuzunu artırmaya ve Osmanlı'nın en az zararla çıkmasını sağlamaya yöneliktir. Osmanlı'nın büyüklüğünü

¹⁶⁸ BOA. YEE. 10.20.1.

¹⁶⁹ BOA. YEE. 10.20.1.

¹⁷⁰ BOA. YEE. 10.20.1.

burada doğabilecek zararların önlenmesinde gören Şemseddin Bey, İran'ın iç ve dış gelişmelerine yönelik takip ettikleri politikanın bunu hedeflediğini söylemiştir. Yani asıl amacı, Osmanlı Devleti'nin İran'daki çıkarlarının korunmasıdır. Şemseddin Bey, İran'ın Avrupalı devletlerin nüfuzu altına girmesi durumunda en fazla Osmanlı Devleti'nin zararlı çıkacağı inancındadır. Bu gerekçeyle İran'da yürütmüş olduğu barış diplomasisini Osmanlı'nın nüfuz mücadelesini kazanması üzerine bina ettiğini ifade etmiştir.¹⁷¹

Bu kargaşa ve asayişsizlik ortamında elçiler üzerinden kendisine karşı yürütülen diplomasi mücadelesinde İngiltere ve Rusya elçilerinden bir fayda gelmeyeceğini gören Muhammed Ali Şah, bu çabalara ılımlı yaklaşmak durumunda kalmış ve saraya giden elçilere dostluklarından duyduğu memnuniyeti dile getirerek onlarla aynı düşüncede olduğunu, ihtilaf eden her iki tarafın da kendi evlatları olduğunu, kan dökülmesine asla razı olmayacağını ifade etmiştir. Ayrıca daha önce verdiği söze bağlılığını bildirerek Kanun-i Esasi'yi koruyacağını ve Meclis-i Mebusan'ı asla dağıtmaya teşebbüs etmeyeceği sözünü vermiştir. Fakat mebusluğu kötü niyetlerine alet edenlerin meclisten uzaklaştırılmasını Meclis'ten talep edeceğini de sözlerine eklemiştir.¹⁷²

Cemil Said Bey, elçilerin bu girişimleri karşısında Şah'ın geri adım atmasından dolayı istibdat yanlılarının da kolunun kanadının kırıldığını ve dağıldıklarını söylemiştir. Ayrıca istibdat yanlılarının bir kısmının ise aldıkları para karşılığında görev yaptıkları için Şah'ın geri adım atmasına sevindiklerini ifade etmiştir.¹⁷³ Cemil Said Bey'in bu ifadeleri istibdat yanlılarının tamamının aynı fikirde olmadığını, bir kısmının sadece para karşılığında Meclis'e düşmanlık yaptıklarını belirtmiştir.

Elçilerin Şah ile görüşmesinden çıkan neticeye en fazla sevinen ve yüzü gülen kesim meşrutiyet yanlılarıydı. Bu zaferin yaşanmasında en büyük pay sahibi olan Cemil Said Bey ve Almanya maslahatgüzarı da muhaliflerin sevincini paylaşmıştır. Geriye bir tek endişe kaldığını belirten Cemil Said Bey, o da Şah'ın bir gün söylediklerinden cayma endişesiydi. Cemil Said Bey, Şah'ın verdiği bu sözlerden daha sonra caymaması için, Şemseddin Bey'e Şah'tan verdiği sözleri kendilerine

¹⁷¹ BOA. YEE. 10.20.1.

¹⁷² C. Said, "Sefir-i Osmani...", s.5.

¹⁷³ C. Said, "Sefir-i Osmani...", s.5.

yazılı olarak beyan etmesi tavsiyesinde bulunduğunu aktarmaktadır. Bu talep Şah'a iletilmiş ve Şah verdiği sözleri yazılı hâle getirerek üç sefarete bildirmiştir. Meclis-i Mebusan'ın bu sonuçtan son derece memnun kaldığını belirten Cemil Said Bey, her yerde "Yaşasın Osmanlı Sefiri" sloganlarının atıldığını ve hudut meselesinin tamamen unutulduğunu ifade etmiştir.¹⁷⁴

Cemil Said Bey, Osmanlı Devleti'nin İran büyükelçisi Şemseddin Bey'in liderliğinde elçilerin 18 Aralık 1907 tarihinde İran Şahı'na yaptıkları ziyaretin tarihî bir öneme sahip olduğunu, o günün tarihimizde parlak bir gün olarak kaydedilmesi gerektiğini vurgulamıştır. O gün dünyada ilk kez Osmanlı Devleti'nin büyükelçisinin hürriyet ve meşrutiyeti himaye etmek, komşumuz olan Müslüman bir milleti büyük bir felaketten korumak için Rusya ve özellikle İngiltere'nin sefaretine rağmen hatta tabi olduğu hükümetin rızası hilafına, resmen aracı olmaya teşebbüs ettiğini ve beklenenin çok çok üzerinde bir başarı kazandığını kaydetmiştir.¹⁷⁵

Şemseddin Bey'in bu muvaffakiyeti üzerine Osmanlı Devleti'nin İran'da çok güzel bir fırsat yakaladığına işaret eden Cemil Said Bey, söz dinleyen bir Hariciye Nezareti'nin olmamasından dolayı bu fırsatın değerlendirilemediğinden şikâyet etmiştir. Hatta bırakın bu başarıdan yararlanmayı, büyük bir başarıya imza atan Şemseddin Bey'in akıbetinin ne olacağı endişesi içinde olduklarını ifade etmiştir.¹⁷⁶ Şemseddin Bey'in Sultan'a yazdığı arzısında yaşanan gelişmelerdeki etkinliğini açık bir şekilde izah etmemesinin sebebi de kendisini bekleyen bu tehlike olduğu söylenebilir.

Osmanlı Devleti'nin takdir edemediği bu başarının İngiliz ve Rus elçilik yetkilileri tarafından tam olarak anlaşıldığını belirten Cemil Said Bey, bu devletlerin elçilerinin vakit kaybetmeden hükümetlerine durumu bir telgrafla arz ederek yeni talimatlar istediklerini aktarmıştır. Bununla birlikte elçiler hükümetlerinden aldıkları yeni talimatlar doğrultusunda Şah'ın huzuruna çıkarak bir önceki gün elçiler toplantısında karar altına alınan taleplerin aynısını Şah'a iletmışlerdir.¹⁷⁷

Cemil Said Bey, Rus ve İngiliz elçilerinin Şah ile yaptıkları bu görüşme ile onların da dolaylı olarak kendi başarılarını takdir ettiklerini belirtmiştir. İngiliz ve Rus elçilerinin, gazetelerine gönderdikleri açıklamalarda, Şah'tan Meclisi-i

¹⁷⁴ C. Said, "Sefir-i Osmani...", s.5.

¹⁷⁵ C. Said, "Sefir-i Osmani...", s.5

¹⁷⁶ C. Said, "Sefir-i Osmani...", s.6.

¹⁷⁷ C. Said, "Sefir-i Osmani...", s.6.

Mebusan'ın korunması, Kanun-i Esasi'nin kaldırılmaması ve sorunların sulh yoluyla çözülmesi taleplerini ilettiklerini ifade etmişlerdir. Bununla da yetinmeyen Rus ve İngiliz elçileri ziyaretin neticesini sanki onlardan önce herhangi bir gelişme veya girişim olmamış gibi ve hiç kimse durumun farkında değilmiş gibi diğer elçiliklere de bildirdiklerini aktarmıştır.¹⁷⁸ Hâlbuki Rus ve İngiliz sefirlerinin Şah'a ilettik dedikleri düşünceleri, onlar görüşme yapmadan önce Osmanlı sefiri Şemseddin Bey'in de içinde olduğu bir heyet tarafından Şah'a iletilmiş ve Şah da bu talepleri karşılayacağı sözünü vermişti.

Cemil Said Bey, Rus ve İngiliz sefirlerinin yaşananları, tarihi tersyüz edecek şekilde aktardıklarını ve bu şekilde başarıyı kendilerine mal ettiklerini; fakat onlar İstanbul Hükümeti'ne ise durumu olduğu gibi aktararak Şemseddin Bey'in azlini talep ettiklerini dile getirmiştir. Cemil Said Bey, Şemseddin Bey'in azledileceği beklentisine sahip olduklarını ifade ederek İstanbul Hükümeti'nin İran politikasına ters düştüğünü göstermiştir.¹⁷⁹

3.8. Ahrarın Yetersizlikleri ve İç Savaş

Yabancı elçilerin aracılığıyla ilk tehlikeyi bertaraf eden Meclis-i Mebusan, ıslahatlara yoğunlaşmıştır. Bu amaçla Avrupa medeni hukukunun yürürlükte olduğu bir İslam devleti olan Osmanlı Devleti'nin kanunlarının nasıl tatbik edildiğini görmek üzere bir heyet Düstûr'u incelemekle görevlendirilmiştir. Cemil Said Bey görevlendirilen heyetin Düstûr'u çok iyi incelediğini fakat yaptıkları inceleme neticesinde bu kanunları anlayacak ve uygulayacak iyi yetişmiş bir memur kadrosunun eksikliğini hissettiklerini ifade etmiştir. Bu nedenle Meclis-i Mebusan ıslahatlar konusunda ciddi adımlar atamamıştır.¹⁸⁰

Meşrutiyet yıllarında İran'da kalifiye eleman eksikliği hayatın her alanında kendisini göstermiştir. Cemil Said Bey'in İranlı bir mebus ile yaşadığı diyalog bu eksikliği çarpıcı bir şekilde ortaya koymaktadır. Mebus, Cemil Said Bey'e "fikrinizce biz ıslahata nereden başlamalıyız?" diye sorunca, Cemil Said Bey: "Şüphesiz mekteplerden." der ve "zamanın ihtiyaçlarına göre yeni mektepler tesis etmeli ve mevcutlarını da ıslah etmelisiniz." şeklinde cevap verir. İranlı Mebus, bunun fazla zaman alacağını ve devlet dairelerinin acilen ıslah edilmesine mecbur

¹⁷⁸ C. Said, "Sefir-i Osmani...", s.7.

¹⁷⁹ C. Said, "Sefir-i Osmani...", s.7.

¹⁸⁰ Cemil Said, "Şah'a Bomba Atılması", Tasvîr-i Efkâr, nu.58, 28 Temmuz 1909/15 Temmuz 1325, s.6

olduklarını söyleyince, Cemil Said Bey, haklı olduklarını ancak bir adam için ev yapmak ne kadar aciliyet arz etse de temelinden inşaya başlanması gerektiğini, aksi durumda evin yıkılacağı uyarısında bulunmuştur. Şartlar ne olursa olsun ıslahatların temelden başlanarak gerçekleştirilmesi gerektiğini ifade etmiştir. İranlı mebus tutumunda ısrar ederek ordunun acil bir şekilde ıslah edilmesi gerektiğini belirtince Cemil Said Bey, ordu için de muktedir zabıtlere ihtiyaç olduğunu, onların da mekteplerde yetiştiğini söylemiştir. Mebus Cemil Said Bey'e dönerek "O hâlde maliyemizi yoluna koyamaz mıyız?" diye sorar. Cemil Said Bey, maliyeyi iktisat ilminden anlayan memurların yoluna koyacağını, onların da mekteplerde yetiştiğini söyler. Mebus yine "İyi ama adil hükümler verecek mahkemeler teşkil edebiliriz." deyince Cemil Said Bey, bunda da yanıldıklarını ve "kanunlara vakıf olmayan adamlar, adaletin gereklerini bilmezler ki davaları adil bir şekilde çözebilirler" diye cevap verir. Sonunda mebus pes eder ve "Demek ki biz şimdi hiçbir şey yapamayacağız!" diye üzüntülü bir ifadeyle bulununca Cemil Said Bey, mebusa: *"Güçleri nispetinde ıslahata teşebbüs etmelerini, dairelerin teşkilatını kökten değiştirmek yerine mümkün mertebe eğitilmiş, hamiyetli ve gayretli kişiler arasından memurların görevlendirilmesini sağlayıp hürsüz, zalim kişileri uzaklaştırır ve her memura görevi dâhilinde ıslahat yapma yetkisi verip onlara nezaret ederseniz, ülkeye bu konuda faydalı olmuş olursunuz"* cevabını vererek yapılması gerekenleri ifade eder.¹⁸¹

Mebus, bu sözlerin hayırlı olduğunu fakat tüm bunları yapmak için hükümetin ellerinde olması gerektiğini söyleyince Cemil Said Bey, mebusa hak verir ve mühür kimde ise Süleyman'ın o olduğunu, bunun bir güç meselesi olduğunu, bundan dolayı ordu hangi tarafta ise kazananın da o olacağını ifade etmiştir.¹⁸²

Meclis-i Mebusan üyeleriyle de diyalogda olduğu anlaşılan Cemil Said Bey, yukarıdaki ifadeleriyle İran'daki sorunların çözümü noktasında köklü çözüm önerileri sunmaktadır. Meclis-i Mebusan üyeleriyle Cemil Said Bey arasında yaşanan diyalog meşrutiyet taraftarlarının iktidar gücünü ele alamadıkları gibi sorunları çözme tecrübesine de sahip olmadıklarını göstermiştir. Hiçbir alanda nitelikli eleman yetiştirmediklerini ve eğitim başta olmak üzere ciddi ıslahatlar gerçekleştiremediklerini göstermektedir.

¹⁸¹ C. Said, "Şah'a Bomba...", s.6.

¹⁸² C. Said, "Şah'a Bomba...", s.6.

Cemil Said Bey, vekillerin yeni bir idare usulü geliştiremediğine ve bundan kaynaklı karışıklıkların sürdüğüne işaret ederken ekonomik alanda da ciddi sorunların yaşandığını dile getirmiştir. Halkın olabildiğince vergi vermekten kaçındığı, toplanan vergilerin ise valiler tarafından istismar edildiği, merkezi hükümetin ise gümrük ve telgraf vergilerini kendi aralarında paylaştığına işaret eden Cemil Said Bey, mevcut hâlin devam edemeyeceği öngörüsünde bulunmuştur. Zaten ülkeye hâkim olan gerilim asayişini ortadan kaldırmış, hırsızlık artmış ve başta Tahran olmak üzere her yerde işler iyice kötüye gitmiştir.¹⁸³

Bu sorunların önemli bir parçasının istibdat yanlıları olduğunu iddia eden Cemil Said Bey, sorunlara ciddi çözümler getirmek yerine boş tartışmalarla vakit geçiren Meclis-i Mebusan'a karşı başta Emir Bahadır Ceng¹⁸⁴, Rusya devleti tebaasından Şapşal¹⁸⁵ ve Şah'ın maiyetinin bu durumdan yararlandıklarını ve yavaş yavaş hükümeti ellerine aldıklarını ifade etmiştir. Bundan dolayı Meclis-i Mebusan'ın da adı geçen ikiliyi özellikle kendisine hasım olarak seçtiğini söylemiştir.¹⁸⁶

Cemil Said Bey'in bu tespitlerine paralel değerlendirmelerde bulunan dönemin başka bir tanığı da Osmanlı'nın Tahran sefiri Şemseddin Bey'dir. Şemseddin Bey meclis ve taraftarlarının hükümet işlerine müdahale ederek nüfuz kurma çalışmalarına karşılık Şah'ın ise daima bu çabaları bertaraf etme yönünde çalıştığını ifade etmiştir. Bu eksende eskiden olduğu gibi gücünü kullanabilmeyi isteyen Şah, ona eski durumunu iade edebilecek olan dış güçlere başvurma noktasında tereddüt etmemiş ve bu dönemde gazete sahibi de olan sabık Şah'ın

¹⁸³ C. Said, "Şah'a Bomba...", s.7.

¹⁸⁴ Asıl adı Hüseyin Paşa Han-ı Karacadağı olan Emir Bahadır Ceng meşrutiyetten sonra teşkil edilen dokuzuncu ve onuncu kabinelerde (1908-1909) vezir-i ceng olarak görev yapmıştır. Tahran'ın meşrutiyetçilerin eline geçmesi üzerine Muhammed Ali Şah ile birlikte Rusya Sefareti'ne sığınmış, oradan Şah'la birlikte Rusya'ya ve daha sonra Viyana'ya gitmiştir. daha sonra İran'a dönen Emir Bahadır Ceng 1917-1918'de vefat etmiştir. Cemil Said Bey'in belirttiğine göre Şah'ın pederine ve kendisine sadık bir şekilde hizmet etmiş eski bir derebeyi olan Emir Bahadır Ceng, aşiretlerden tertip ettiği süvarileri Kazak zabıtları marifetiyle eğitimden geçirmiş Şah'ın önemli bir adamıydı.

¹⁸⁵ Şapşal olarak bilinen ve aslen Kırım Karaim Türklerinden olan Sergey Markoviç 1873'te Kırım'da doğmuş, Muhammed Ali Şah'ın muallim, müşavir ve Acudan başısı olmuştur. Petersburg'da Şarkiyat tahsil eden Markoviç, Muhammed Ali Şah'ın veliahdlığından itibaren yanında bulunmuş ve meclis ve muhaliflere karşı Şah'ı etkilemeye çalışmıştır. 1908 yılında İran'ı terk eden Markoviç, 1961 yılında Litvanya'da hayatını kaybetmiştir. Cemil Said Bey, Markoviç'in Petersburg Dârü'l-fünûn'unda okuyan bir Müslüman olduğunu ifade etmiştir. Rusya Sefareti'nin Tebriz'de vali olan Muhammed Ali Şah'ın mürebbiliği için Türkçe bilen bir Müslüman'ın gönderilmesi konusundaki teklifinin kabul edilmesi üzerine geldiğini ifade etmiştir. Rusya'ya son derece sadık olan Markoviç, Şah'a da bu yönde telkinlerde bulunmuştur.

¹⁸⁶ C. Said, "Şah'a Bomba...", s.7.

“heyet-i muhafaza riyasetinde” bulunmuş Emir Bahadır Ceng’i kendi muhafazlığına tayin ettiğini belirtmiştir. Şah için bir şeyler yapmak isteyen Emir Bahadır Ceng, Şah’ın nüfuz ve haysiyetini iade etmek amacıyla kendisi gibi gazete sahibi olan rical ve ulema ile işbirliğine gitmiştir. Galip gelmeleri durumunda yabancı orduları davet etme düşüncesi ve niyetiyle meclise ve taraftarlarına saldırma kararını alan Emir Bahadır Ceng, Şah’ı korumak için bir ordu hazırlamıştır. Ayrıca Kazak Tugayı’ndan bir birliği de Tophane Meydanı’na yerleştirmiş, gece Meclis’in onayıyla başvekâlete gelmiş ve Kanun-i Esasi’yi müdafaaya gayret göstermiş olan Nasirü’l-mülk’ü ertesi gün tutuklamıştır.¹⁸⁷

Cemil Said Bey ve Şemseddin Bey’in tespitlerine göre Şah ile Meclis taraftarları arasındaki rekabet günden güne kızışmıştır. Meclis-i Mebusan taraftarlığı yapan bazı vezirler tutuklanmış ve Tahran’dan ihraç edilmişlerdir. Meclis taraftarları ise bu saldırılara karşı silahlanmışlardır. Şah yanlılarının toplanmalarına karşı Tahran halkının büyük bir kısmı da Meclis’in yardımına koşmuştur. Bu durumu değerlendiren Şemseddin Bey, yaşananların büyük olaylara gebe olduğu hususunda kimsenin şüphesinin kalmadığı yorumunda bulunmuştur.¹⁸⁸

Şah ve adamları ile Meclis-i Mebusan arasında ortaya çıkan düşmanlık mebusları da bölmüştü. Şah’ı daha güçlü gören vekiller Şah’ın yanında yer alarak Meclis-i Mebusan’ı müphem vaatlerle oyalamışlardır. Karşı mücadele veren muhalifler ise İran’ın tek düzenli ordusu olan Kazak Tugayı’nı yanına alamadığı için anarşist yöntemlere başvurduğunu belirten Cemil Said Bey, muhaliflerin anarşist yöntemlerinin Şah’ın can güvenliğini sağlama gerekçesiyle Emir Bahadır Ceng ve Şapşal’a daha fazla müdahale etme olanağı sağladığını ifade etmiştir. Her yerde güvenlik önlemleri sıkılaştırılmıştır.¹⁸⁹

Güvenlik nedeniyle saraya sıkışan Şah, 28 Şubat 1908’de gizlice şehri terk ederek Tavşantepe’deki sarayına gitmek isterken Meclis-i Mebusan’ın önünden geçtiği sırada durumdan haberdar olan bazı ahrar taraftarlarının bombalı saldırısına uğramıştır. Saldırıdan yara almadan kurtulan Şah, meclisin dahil olduğuna dair hiçbir

¹⁸⁷ BOA. YEE. 10.20.1.

¹⁸⁸ BOA. YEE. 10.20.1.

¹⁸⁹ C. Said, “Şah’a Bomba...”, s.7.

delil olmadığı hâlde saldırıdan Meclis'i sorumlu tutmuştur. Şah, Meclis-i Mebusan'ı katilleri gizlemekle suçlarken, mebuslar için zor günler başlamıştır.¹⁹⁰

Şah'a bomba atılması, Şah ile Meclis-i Mebusan arasındaki örtülü savaşı alenileştirmiştir. Ahrarı zayıflatmak için her yola başvuran Şah, öncelikle hürriyet taraftarı olan amcası Zıllu's-sultan'ı¹⁹¹ İsfahan'a vali olarak atayarak Tahran'dan uzaklaştırmıştır. Ahrara büyük bir darbe olan bu olayla yetinmeyen Şah ve maiyetinin asıl hedefi meclisin ortadan kaldırılmasıydı. Tahran'da, Emir Bahadır Ceng ve Kazak süvarilerine karşı koyabilecek bir güç olmadığından dolayı burada hâkimiyet kurmaları durumunda eyaletlerde de bir mukavemet ile karşılaşmayacağını düşünen Şah, Meclis-i Mebusan'ın görevini yapmadığını iddia ederek asayişin sağlanması ve bomba atanların yakalanması işini bizzat üstlendiğini duyurarak Meclis-i Mebusan'dan bu kararına saygı göstermelerini istemiştir.¹⁹²

Meclis üyelerine yönelik suikast bahanesiyle tutuklamalar başlayınca meclisin zayıflığı da herkes tarafından fark edilmişti. Meclisin zayıflığına tanık olan halk, meclis önündeki çadırlarını kaldırarak Şah'tan emir almaya başlamıştı. Bu durumda Meclis-i Mebusan, Şah'ı devirmeden bir iş yapmanın mümkün olmadığını anlamıştı. Meclis, içinde Emir Bahadır Ceng, Şapşal ve Karamilla gibi isimlerin de olduğu Şah'ın maiyetinden oluşan bir liste hazırlayarak Şah'tan bunların sürgün edilmesini talep etmiştir. Şah'ın, Meclis-i Mebusan'ın bu cesurane talebini kabul etmek zorunda kalması karşısında bir anda ne olup bittiğini anlayamayan Emir Bahadır Ceng ve Şapşal, Rus Sefareti'ne sığınmışlardır. Kısa bir paniklemeden sonra yeniden toparlanan Şah ve maiyeti meclise karşı harekete geçmiş ve Meclis'ten Şah'a karşı olan vekillerin teslimini talep etmişlerdir. İki taraf arasında süren soğuk savaşın, bir sıcak savaşa evrilmesi an meselesi olmuştur. Cemil Said Bey, bu kez sefirlerin de etkisinin kalmadığını, Şemseddin Bey'in azledildiğini ve onun yerine görevlendirilen maslahatgüzara ise azil sebebi bildirilerek onun bu yönde hareket etmemesi konusunda uyarıldığını ifade etmiştir. Alman maslahatgüzarının da başka

¹⁹⁰ C. Said, "Şah'a Bomba...", s.7.

¹⁹¹ Zıllu's-sultan olarak anılan Sultan Mes'ud Mirzaâ-yı Kaçar 1850 yılında doğmuştur. Nasreddin Şah'ın oğludur. Mazenderan, Fars, İsfahan, Esterabat şehirlerinde valilik yapmıştır. 1877-1878 tarihinde azledilmiştir. Muzaffereddin Şah'ın ahrar ile iyi münasebetler kurduğu için yeniden İsfahan'a vali olarak atanmış fakat meşrutiyetten kısa bir süre sonra yeniden azledilmiştir. Fars eyaleti valiliğine atanan Zıllu's-sultan, Muhammed Ali Şah'ın meclisi bombalaması üzerine görevine başlayamayarak Avrupa'ya gitmiştir. Bakü yoluyla İran'a dönerken yakalanarak yine İran'ın dışına çıkarılmış ve 1918 yılında vefat etmiştir.

¹⁹² Cemil Said, "Meclis-i Meb'usan'ın Topa Tutulması", Tasvîr-i Efkâr, nu.65,4 Ağustos 1909/22 Temmuz 1325, s.7.

yere tayin edildiğini ve onun yerine gönderilen sefirin de tamamen bigâne bir politika takip ettiğine değinen Cemil Said Bey, buna karşılık Kazak Tugayı'nın Rus komutanı Liyakhof'un¹⁹³ Şah'ın emrinde olduğunu belirtmiştir. Meclis-i Mebusan'ın sulh yoluyla sorunu çözme konusunda sarf ettiği gayret işe yaramamıştır. Sulh için Şah'a gönderilen heyet yakalanıp sürgün edilmiştir. Bu haberin dehşetini yaşayan Meclis-i Mebusan çok geçmeden 23 Haziran 1908'de askerlerce kuşatılmış ve topa tutulmuştur.¹⁹⁴

Meclisin bombalanması üzerine Osmanlı maslahatgüzarının kendisine Kazak Tugayı'ndan birkaç korumayı gönderdiğini ve başlayan iç savaştan dolayı önlem olarak herkesin bir arada sefarete olmaması uyarısında bulunduğunu ifade eden Cemil Said Bey, meclisin bombalanmasından dolayı çok müteessir olmuş ve milletin parasıyla alınan silahların namlusunu milletin meclisine çeviren Kazak Tugayı askerleriyle birlikte gitmeyi reddettiğini belirtmiştir. Cemil Said Bey, gelen askerleri ihanetle suçlamış ve sefarete onlarla gitmeyi reddederek yalnız başına gideceğini bildirmiştir. Cemil Said Bey, daha da ileri giderek meclisin bombalanması olayı hakkında *“bugün alet oldukları bu işten dolayı yarın hesap verecekleri şeklinde”* üstü kapalı bir tehditte de bulunduğunu ifade etmiştir. Sefarete giderken yolda *“meclisin tamamen yok edildiği”, “Meşrutiyet taraftarlarının adeta imha edildikleri”* gibi haberlerin yanı sıra *“Kazak Tugayı'nın dağıldığı”, “topların ahrar tarafından ele geçirildiği”* ne dair birbirine aykırı pek çok haber aldığını da belirten Cemil Said Bey, Kazak Tugayı'nın yenilmesine inanmak istediğini açıkça belli ederek sefarete vardığında adeta bir müjde verir gibi *“Ahrar galebe gelmiş!”* diye bağırdığını ifade etmiştir. Orada bulunan Kazak Tugayı askerlerinin bu habere üzüldüğünü dile getiren Cemil Said Bey, maslahatgüzarın kendisine: *“Aman birader ne yapıyorsun?”* dediğini ve kendisinin de *“işittiğimi söylüyorum. İnşallah da sahihtir”* şeklinde cevap verdiğini dile getirmiştir.¹⁹⁵ Cemil Said Bey, Şah'ın adamlarının yenilmesini açıkça dile getirirken sadece fikren değil ruhen de meşrutiyet ve hürriyet taraftarlarının yanında olduğunu ilan etmiştir.

¹⁹³ Muhammed Ali Şah zamanında Rus Çarlığı tarafından İran'a gönderilen Albay Liyakhof, Kazak Tugayı'nın başına geçmiştir. 21 Haziran 1908 tarihinde Tahran Askerî Kumandanlığı'na getirilmiştir. Şah'ın emriyle Meclis-i Mebusan'ı bombalamış ve muhaliflerin galip gelmesi üzerine 21 Temmuz 1909 tarihinde istifa ederek Rusya'ya dönmek zorunda kalmıştır. Batum'da üç Gürcü tarafından öldürülmüştür.

¹⁹⁴ C. Said, “Meclis-i Meb’usan...”, s.7.

¹⁹⁵ C. Said, “Meclis-i Meb’usan...”, s.7.

Meclis-i Mebusan taraftarı ile Kazak Tugayı arasında cereyan eden çatışmalarda her iki taraf büyük yara almış, bu durum karşısında Cemil Said Bey, acil bir ateşkesin sağlanması gerektiğini söylemiştir. Ancak Cemil Said Bey'in sefarette olduğu esnada Şah'ın yaveri sefarete gelmiş ve mebusların büyük bir kısmını öldürdüklerini, firar edenlerin takip edildiklerini, meclis ve encümenin zapt edildiğini ve meşrutiyet belasından kurtulduklarını ifade etmiştir. Bu sözlere öfkelenen Cemil Said Bey kendisine hâkim olamayarak, Şah'ın yaverine, bu gibi zaferlerle iftihar etmemeleri hatırlatmasında bulunarak meşrutiyetin hakikat gibi olduğunu ve ne kadar ezilirse ezilsin yine de meydana çıkacağını ifade etmiştir. Ayrıca kendisine hâkim olamayarak "*Kanın yalnız kan ile temizlendiğini unutmayınız*" diyerek tehditkâr bir cevap verdiğini aktarmıştır.¹⁹⁶ Cemil Said Bey, tehditkâr bir şekilde söylediği bu sözlerinde haklı da çıkmıştır. Kısa bir süre içerisinde Muhammed Ali Şah bir ferman ile meşrutiyeti yeniden ilan etmek zorunda kalmıştır.¹⁹⁷ Fakat o an için Meclis-i Mebusan adına bir ümitlerinin kalmadığını belirten Cemil Said Bey, İstanbul'u doğru bilgilendirmek adına dışarı çıkıp bir dizi araştırmalarda bulunmuştur. Olayları gözlemlemek ve bilgi toplamak amacıyla dışarı çıkan Cemil Said Bey, İngiliz Sefareti'nin de kuşatıldığını ve ahrardan kimseyi içeriye almadıklarını görmüştür. İngiliz Sefareti'ne uğrayan ve burada Yüzbaşı Stokes ile bir görüşme gerçekleştiren ve ondan bilgi alan Cemil Said Bey, Stokes'in durumdan rahatsız olduğunu kendisine söylediğini ve sefaretin muhasara altına alınmasını şiddetle protesto edeceklerini bildirdiğini aktarmaktadır. Bunun üzerine Cemil Said Bey, Stokes'e "*İşte Rusya ile İran üzerine yapmış olduğunuz anlaşmanın semeresi*"¹⁹⁸ diyerek İngilizlerin bu olaylardaki sorumluluklarını hatırlatmıştır.

Cemil Said Bey'in meclise yapılan bu darbede İngilizlerin sorumluluğuna işaret etmesi boşuna değildi. İngilizlerin onay vermemesi durumunda Ruslar, bu kadar aleni bir şekilde ve tek başına meclisin bombalanmasına iştirak edemezlerdi. Ayrıca Meclis'in bombalanmasına tanık olan Rus gazeteci Mamontov şahitliklerini anlatmış; Rusya ve İngiltere'nin bombalama öncesinde İran'ı tehdit ettiklerini,

¹⁹⁶ C. Said, "Meclis-i Meb'usan...", s.7.

¹⁹⁷ Muhammed Ali Şah tarafından yayınlanan fermanın metni için: "Ferman-ı Şahi'nin Metni", Tasvîr-i Efkâr, nu.11, (27 Cemaziyevvel 1327).

¹⁹⁸ Cemil Said, "Yağma", Tasvîr-i Efkâr, nu.71,10 Ağustos 1909/28 Temmuz 1325, s.7.

bundan dolayı iki devletin bombalama konusunda anlaşmış olabilecekleri bilgisini vermiştir.¹⁹⁹

Meclis'in topa tutulmasının ertesinde hâlâ cenazelerin ortada olduğu bir saatte tophane meydanına giden Cemil Said Bey, bizzat yaşananları müşahede etmiş ve kulaktan kulağa yayılan bilgilerin çoğunun doğru olmadığına da şahit olmuştur.²⁰⁰ Meclisin çok ağır darbe almadığını ve onca gücüne rağmen Kazak Tugayı'nın da çatışmalarda büyük kayıplar aldığını gözlemleyen Cemil Said Bey, bu çatışmaların meclisin lehine bir netice doğuracağı tespitinde bulunmuştur. Olayların sonunda karşılaşmış olduğu Kazak Tugayı'ndan bir subay ile yaptığı görüşmede Cemil Said Bey, Meclis'e madden zarar verdiklerini, ancak manen onu kuvvetlendirdiklerini, çünkü kan dökerek tesis edilen meşrutiyetin İngiltere Sefareti'nin arabuluculuğuyla elde edilen meşrutiyetten bin kat daha muhkem olacağı değerlendirmesinde bulunmuştur.²⁰¹

Çatışmaların olduğu meydanı gezen Cemil Said Bey, şehrin yağmalandığını da gözlemlemiştir. Halkın ve bir kısım üniformalı askerin katıldığı yağma olaylarında o kadar ileri gidilmiştir ki askerlerin Meclis-i Mebusan'da bulunan kapı ve pencerelerden avizelere kadar her şeyi parçalayarak aralarında pay ettiklerini, hürriyet taraftarlarının evlerine girerek evde bulunan değerli eşyalara kadar her şeyi yağmaladıklarını ifade etmiştir. Hatta bu yağmadan Şah'ın en yakın adamları da nasibini almıştır. Bu yağmacılık karşısında büyük şok yaşayan Cemil Said Bey "*bu ne kerih bir manzara*" demekten kendini alamamıştır.²⁰²

Cemil Said Bey'in yukarıdaki tanıklıkları yağmaya katılanların medeniyetten yoksun olduğunu ortaya koyarken, milli bir bilinçten yoksun olan askerlerin bile varlık sebebi olan halkının güvenliğine bizzat kastedebileceklerini göstermesi açısından önemlidir. Başka güçlerin kontrolünde olan İran ordusunun neferleri bazı odakların menfaatleri için kendi halkına karşı savaşılabileceğini ortaya koymuştur.

Cemil Said Bey, yaşanan olaylarda mebuslardan ve hürriyet taraftarlarından pek çok kimsenin Şah'ın adamları tarafından yakalanıp işkenceden geçirildiğini ve

¹⁹⁹ B. Cezani, "Yağma", s.99 vd.

²⁰⁰ E. Abrahamian'ın Britanya raporlarına dayanarak verdiği bilgilerde 250 kişi hayatını kaybettiğini belirtirken B. Cezani asıl sayının çok daha yüksek olduğunu 2500 kişiye yakın kişinin hayatını kaybettiğini ifade etmiştir. Meclis'teki liderlerin çoğu kaçmayı başarmış, kimi sürgüne gitmiş kimi de Osmanlı temsilciliğine sığınmıştır. E. Abrahamian, a.g.e., s. 69; B. Cezani, a.g.e., s.100.

²⁰¹ C. Said, "Yağma", s.7.

²⁰² C. Said, "Yağma", s.7.

bunların bir kısmının işkenceyle öldürüldüğünü iddia ederek istibdat aleyhine sert bir dil kullanan Melikü'l-mütekellim'in²⁰³ ve Sûr-i İsrâfil gazetesini çıkaran Cihangir Han'ın²⁰⁴ da öldürülenler arasında olduğunu belirtmiştir. Şah'ın bu yaptıklarının asla gizli kalmadığı ve tüm yaşananların Avrupalılar tarafından kayda geçirildiğini ifade etmiştir.²⁰⁵

İran'da ahrarın daha önce İngiliz Sefareti'ne sığınmalarından ders alan Şah, bu sefer hürriyet taraftarlarının sefaretlere sığınmalarını engellemek için sefaretleri kuşatmaya almıştı. İngiliz Sefareti'nin de kuşatmaya alındığını aktaran Cemil Said Bey, Şah'ın bu hareketi elçilikte görev yapan memurların ve İngiliz halkının şiddetli tepkisine maruz kaldığını, bunun üzerine askerlerin kuşatmayı kaldırdığını ve mültecilerin elçiliğe sığındıklarını ifade etmiştir. İngilizlerin bu tavrından Rusya rahatsız olmuştur. Rusya, 1907'de yaptıkları anlaşmayı da gerekçe göstererek İngiltere Kralı'na bir telgraf göndererek bu durumu tasvip etmediklerini, hürriyet yanlılarının korunmasından rahatsız olduklarını ve Kazak askerlerinin görevlerini yapmalarının engellendiğini belirterek bundan sorumlu gördükleri Mösyö Marling'in ve maiyetinin azledilmesi talebini içeren bir nota vermişlerdir.²⁰⁶

Kral VII. Edward (1841- 1910) ise Şah'a yazdığı mektupta beklenmeyen bir cevap vererek elçilik çalışanlarına sahip çıkmış, onların görevlerini yaptıklarını ve diğer yandan Şah'ın kendilerine Kanun-i Esasi'yi uygulayacağına dair vermiş olduğu sözü tutmadığını hatırlatarak, kanunun ayaklar altına alındığını ve bir kaç müfsidin bahane edilerek meclisin bombalanmasından duyduğu rahatsızlığı dile getirmiştir. İngiltere Kralı'nın, Şah'a gönderdiği bu mesaj, aynı zamanda Rus Sefareti'ne de bir cevap niteliğini taşımaktadır.²⁰⁷

Cemil Said Bey, Kral Edward'ın bu mektubuyla aslında İngilizler ile Ruslar arasındaki anlaşmanın bozulduğunu fakat Şah yönetimi tarafından mektubun muhtevasının bilinçli bir şekilde gizlendiğini ve sanki anlaşma hâlâ sürüyormuş gibi

²⁰³ Asıl adı Hacı Mirza Nasrullah olan Melikü'l-mütekellim'in 1861'de İsfahan'da dünyaya gelmiştir. İlk tahsilini burada alan Hacı Mirza Nasrullah, Hacca gitmiş ve sonrasında Hindistan'a gitmiştir. Müslümanların uyanışı için kaleme aldığı Mine'l-halk ile'l-halk adlı eserinden dolayı Hindistan'dan çıkarılmıştır. İran'a dönmüş ve meşrutiyet lehine halkı tenvire çalışmıştır. 22 Haziran 1908 tarihinde meclisin bombalandığı gün Muhammed Ali Şah tarafından yakalanarak katledilmiştir.

²⁰⁴ Tanınmış İran meşrutiyetçilerinden olan Cihangir Han, 1907-1908 tarihlerinde Sur-i İsrâfil gazetesini çıkarmıştır. Gazeteden Muhammed Ali Şah karşıtı sert makaleler kaleme alan Cihangir Han, meclisin bombalandığı gün yakalanarak katledilmiştir.

²⁰⁵ C. Said, "Yağma", s.8.

²⁰⁶ C. Said, "Yağma", s.8.

²⁰⁷ C. Said, "Yağma", s.8.

hareket edildiğini, gazete sütunlarının bu muhteva ile doldurulmaya devam edildiğini iddia etmiştir. Ayrıca, İngilizlerin menfaatleri için Ruslarla yapmış olduğu anlaşmanın sınırının da bir yere kadar olduğunu, hürriyet ve meşrutiyetin gerçekleşmesi için gayret sarf eden İngiltere'nin kendini inkâr edecek boyuta gelemeyeceği inancını taşıdığını sözlerine eklemiştir.²⁰⁸ Ancak Cemil Said Bey'in iddiasına rağmen bu anlaşmanın o yıllarda bozulduğuna yönelik bir bilgi bulunmamaktadır.

Meclisin bombalanmasıyla ciddi bir güç kaybına uğrayan meşrutiyetçiler Cemil Said Bey'in tespitine göre Osmanlı'da II. Meşrutiyet'in ilan edilmesinden ilhamla yeniden umutlanmışlardır. Meşrutiyetçilerin bir kısmının Osmanlı Sefareti'ne, bir kısmının ise İngiltere Sefareti'ne iltica ederek Meclis-i Mebusan'ın yeniden açılması ve Kanun-i Esasi'nin yeniden yürürlüğe girmesi için mücadeleye başladıklarını belirten Cemil Said Bey, meşrutiyetin sefaretler aracılığıyla alınmasını doğru bulmamaktadır. Bu nedenle Osmanlı Sefareti'ne sığınan meşrutiyetçilere Cemil Said Bey, "*hürriyet verilmez, alınır*" diyerek ne zaman meşrutiyet idaresini koruyabilecek silahlı bir güce ulaşırsanız o zaman istibdat hükümetinden kurtulabilirsiniz, diyerek meşrutiyetçilere askerî bir güç oluşturma ve mücadele etme konusunda telkinlerde bulunmuştur. Cemil Said Bey, İngiltere Sefareti aracılığıyla elde edilen meşrutiyetten bir sonuç alınmadığını, iki yıl süren karışıklıktan sonra meclisin topa tutulduğunu gören meşrutiyetçilerin bu sözleri kabulde zorlanmadıklarını ifade etmiştir.²⁰⁹

Meşrutiyet olaylarının tüm İran'a yayıldığını belirten Cemil Said Bey, istibdatçılar ve hürriyetçiler arasında süren kavgada hiçbir grubun üstünlük kurabilecek bir güce sahip olmadığını ifade ederek her şeye rağmen durumun asla eskisi gibi olamayacağını, müstebitlerin ülkeyi eskisi gibi idare edemeyeceklerini de ifade etmiştir. Çünkü şimdiye kadar halkın, Şah'ın zulmünden kurtulma imkânına inanmadıklarını fakat bu anlayışın değiştiğini, halkın uyandığını ve şahsi menfaatler üzerine bir iktidarın artık sürdürülemez olduğunu gördükleri değerlendirmesinde bulunmuştur.²¹⁰

²⁰⁸ C. Said, "Yağma", s.8.

²⁰⁹ Cemil Said, "İran'ın Hâli ve İstikbali", Tasvîr-i Efkâr, nu.105, 13 Eylül 1909/31 Ağustos 1325, s.6.

²¹⁰ C. Said, "İran'ın Hâli...", s.6.

İran meşrutiyetçilerinin önlerindeki en ciddi sorunun birlik olduğuna işaret eden Cemil Said Bey, Kafkasyalılar ve destek için Osmanlı'dan gelen Osmanlı hürriyetçileri, az çok eğitilmiş İran devlet adamları, mal mülk sahibi üst düzey askerler, Bahtiyari aşireti ve savaşçıları, bir kısım tüccar ve istibdat hükümetinin zulmüne uğramış memurlardan oluşan muhaliflerin birlik olamadığına dikkat çekmiştir. Bu nedenle muhaliflerin bir araya gelerek meşrutiyet hükümetini kurmalarının çok zor olduğunu ifade etmiştir. Osmanlı ile bir karşılaştırmaya da yer veren Cemil Said Bey, Osmanlı'da meşrutiyet hükümeti taraftarlarının aynı okulda okumuş olduğu ve meşrutiyetin temellerini düzenli bir ordunun attığı fakat İran'da durumun tam tersi istikamette olduğu tespitinde bulunmuştur. İran'da aralıksız bir buçuk yıl oturular yapan mebusların, kanunları düzenlemeyi bırakın, istibdat hükümetine karşı bile bir birlik sağlayamadıklarını ifade etmiştir.²¹¹

Yeri gelmişken burada Osmanlı hürriyetçilerinin İran ahrarına olan desteğine değinmenin yararlı olacağı düşüncesindeyiz. İç savaşın tüm ülkeye yayıldığı dönemde Osmanlı ahrarı önemli destekler sunmuştur. Meclis-i Mebusan'ın bombalanmasından sonra başlayan iç savaşta Osmanlı hürriyet taraftarlarının İran ahrarına yardım ettiğine dair pek çok bilgi bulunmaktadır. Mehmed Emin Resulzâde, Osmanlı Türklerinden birkaç muhterem zatın İran inkılabına destek vermek için Hoy ve Selmas bölgelerine yardıma geldiklerini ifade etmektedir.²¹² İran meşrutiyeti hususunda önemli araştırmaları olan Ahmed Kesrevi ise meşrutiyet olaylarının bir iç savaşa evirildiği ve meşrutiyet taraftarlarının çok zor durumda kaldıkları bir zamanda sürekli Türkiye'ye gidip gelen bir tüccarın istemesi üzerine Enver Paşa'nın amcası Halil Bey'in komutasında bir birliğin Mirza Sait Salmasi'nin yardımına koştuğunu belirtmektedir. Bu yıllarda Osmanlı'da meşrutiyet ilan edilmesine rağmen henüz Sultan II. Abdülhamid tahtta oturuyordu. İttihat ve Terakki'nin bu dönemde gizli bir şekilde İran ahrarına yardım ettiğini belirten Kesrevi, Osmanlı-İran sınırında Kotur Çayı çevresinde yerleşen Osmanlı ordusunun, istibdat ve ahrar arasındaki çatışmaları yakından izlediklerini ve ahrarın coşkulu mücadelesine şahit oldukları için Said Salmasi'nin yardımına koştuklarını belirtmiştir. Yaşanan savaşta Halil Bey'in de desteğiyle büyük bir başarı kazanılmış ve Halil Bey bunu bir sonraki gün bir telgrafla

²¹¹ C. Said, "İran'ın Hâli...", s.6.

²¹² M. E. Resulzâde, a.g.e., s.30.; Konuya dair aynı eserde 24. Notta verilen bilgiye göre 1906-1911 tarihlerinde İran meşrutiyet hareketine destek vermek amacıyla Türkiye'den katılanlar arasında İttihat ve Terakki hareketinin önemli isimlerinden olan Ömer Naci'nin olduğu bilgisini vermiştir.

İstanbul'a bildirmiştir. İstanbul'da faaliyet gösteren İran Saadet Komitesi de Tebriz'den Halil Bey hakkında aldığı bu bilgileri her yere ulaştırmaya çalışmıştır.²¹³

Ülkenin her yanına yayılan çatışmalarda büyük fedakârlıklar yapan ahrar, neticede Tahran'a girmiş ve Şah'ı tahtından indirmiştir. Rus askeri Şah'ı savunmak adına Tahran'ın 150 km. kuzeyinde yer alan Kazvin'e kadar ilerlemesine rağmen Şah, Rus Sefareti'ne sığınmıştır. Oradan yeni hükümet ile müzakereleri sürdüren Şah'ın, Rus Elçiliği üzerinden pazarlık yapmasının İran'ın istiklâline gölge düşürdüğüne ve bunun İran hükümetine bir tecavüz olduğuna dikkat çeken Cemil Said Bey, bu yaklaşımın devletler hukukuna da aykırı olduğunu belirtmiştir.²¹⁴

Şah'ın tahttan indirilmesi, Rusya'yı politik değişime zorlamış ve Rusya daha barışçıl bir politika takip edeceğini ifade etmiştir. İran'a asker göndermeyeceğini, zor durumda kalınmazsa asla bir işgal girişiminde bulunmayacağını ilan etmiştir. Fakat Cemil Said Bey, sahadaki askerî hareketliliğin bu sözleri yalanladığını ifade etmiştir. Sahadaki bu durum yeni hükümet tarafından da okunmaktaydı ancak hükümet Rusya ve İngiltere'ye maddi açıdan bağımlı olmanın yarattığı zorluklardan dolayı bağımsız bir politika takip edememiştir.²¹⁵

Burada devletlerarası ilişkilerde gücün önemine dikkat çeken Cemil Said Bey, zayıf hükümetlerin bağımsız yaşaması için öncelikle güçlenmeye çalışmalarını gerektiğini ve bu mümkün değilse bile güçlü devletlerin onları rahat bir şekilde kontrol etmelerini engelleyecek ağır bir bedel ödeterek bağımsızlıklarını korumaya çalışmalarının önerisinde bulunmuştur. Fakat bu hedefe ulaşmak için de sadece silahlı gücün değil ilim ve fen dairesinde tanzim edilmiş bir ordu, bu ordu için yeterli miktarda para, çağdaş eserler üretmek için ciddi bir emek ve sanayileşmek ile mümkün olacağını hatırlatan Cemil Said Bey, İranlı meşrutiyet taraftarlarının bunu başarıp başaramayacaklarını şimdiden bilmenin zor olduğu değerlendirmesinde bulunmuştur. Bir devlet için en büyük felaketin istiklâlini kaybetmek olduğunu söyleyen Cemil Said Bey, mevcut hükümetin yabancı devletlerin müdahalelerine açık durumda olduğundan dolayı bunu başarmasının zor görüldüğü tespitine de yer vermiştir.²¹⁶

²¹³ A. Kesrevi, a.g.e., s.875 vd.

²¹⁴ Cemil Said, "İran Ne Âlemde", Tasvîr-i Efkâr, nu.112, 20 Eylül 1909/7 Eylül 1325, s.3.

²¹⁵ C. Said, "İran Ne Âlemde", s.3.

²¹⁶ Cemil Said, "İran'ın Hâli ve İstikbali", Tasvîr-i Efkâr, nu.105, 13 Eylül 1909/31 Ağustos 1325, s.6.

3.9. Devletler Politikasında İran

XIX. yüzyılın başından XX. yüzyılın başına kadar Rus ve İngiliz nüfuz mücadelesinin alanı hâline gelen İran, şimdi tam anlamıyla fiili olarak yabancı bir gücün işgali ile karşı karşıyaydı. Bu tehlikeyi sezen Cemil Said Bey, işgalin doğurabileceği neticeler üzerine kafa yormuş ve bu durumda nelerin yapılması gerektiği hususunda önerilerde bulunmuştur. O yıllarda İran'ın ancak komşuları tarafından fiilî bir müdahaleye maruz kalabileceğini iddia eden Cemil Said Bey, bu potansiyele ise Rusya, İngiltere ve Osmanlı Devleti'nin sahip olduğunu ifade etmiştir. Fakat ona göre, Osmanlı Devleti'nin geniş bir coğrafyaya ve zayıf bir ekonomiye sahip olmasından dolayı İran'ı tamamen ele geçirebilecek güce sahip değildi. Osmanlı Devleti İran'ın tamamını zaptetse dahi bu hareket İngiltere ve Rusya'dan tepki alacaktır. O hâlde Osmanlı Devleti ne yapmalıdır? Cemil Said Bey'e göre Osmanlı, sınırlarını korumak ve İran'ın istiklâlinin elden gitmemesi için gayret göstermek mecburiyetindeydi. Bunu İran için değil, yine kendi sınırlarını korumak adına yapmalıydı. Cemil Said Bey, İran'ın istiklâlinin elden gitmesi durumunda Türkiye'nin Asya sınırlarının büyük bir tehlike altına gireceği düşüncesindeydi.²¹⁷

Cemil Said Bey'in dikkat çektiği bu tehlikeye Osmanlı'nın Tahran sefiri Şemseddin Bey de işaret etmiştir. İran'ı bekleyen en büyük tehlikenin Rusya ve İngiltere'nin müşterek işgali olduğunu ifade eden Şemseddin Bey, İran'ın işgal edilmesi durumunda can ve mal emniyetinin kaybolacağını, ticari hayatın sekteye uğrayacağını, Şah ile meclis güçleri arasındaki çatışmalara yabancı güçlerin müdahil olacağı ve bunun neticesinde askerî bir işgalin gerçekleşebileceği uyarısında bulunmuştur. İran'ın işgal edilmesinin ise Anadolu için büyük sorunlara neden olacağına işaret ederek bu işgalin engellenmesi için yoğun gayret sarf edilmesi gerektiğini savunmuştur.²¹⁸

İran'ın işgal edilmesinin Osmanlı açısından önemli sorunlara neden olacağını Osmanlı'nın İran'da görev yapan her iki diplomatı tarafından ifade edilirken Cemil Said Bey, İran'ı işgal edebilecek devletlerden biri olan Rusya'nın İran'ı işgal etmesinin Osmanlı'dan ziyade İngiltere'yi rahatsız edeceğini, İngiliz diplomatların sadece İran'ın güney sahilleriyle yetinip Rusların işgaline engel olmamaları

²¹⁷ C. Said, C. Said, "İran'ın Hâli...", s.6.

²¹⁸ BOA. YEE. 10.20.1.

durumunda ağır bedeller ödeyecekleri tespitinde bulunmuştur. Bu çerçevede 1907’de Rusya ve İngiltere arasında imzalanan mukavelenin de İngiltere’ye pek bir fayda sağlamadığını, hatta bu mukaveleden dolayı İngiltere’nin kısmen geri çekildiğini belirten Cemil Said Bey, eğer bu mukavele olmasaydı Rusların hiçbir zaman müdahaleyi istila derecesine vardıramayacakları iddiasında bulunmuştur.²¹⁹ Cemil Said Bey, İngiltere Hariciye Nezareti’nin iki yıldır devam eden olaylarla ilgili olarak takip ettikleri politikanın haklılığını savunmak adına neşrettikleri eserlere rağmen hakikatin üzerini örtemediklerini, basında çıkan haberler İngilizlerin menfaatinin İran’da zarar gördüğünü doğruladığını da ifade etmiştir.²²⁰ Söz konusu anlaşmanın (1907) İngiltere’nin menfaatlerine aykırı olduğu hususu başka kaynaklar tarafından da belirtmiştir.²²¹

İran’ı iki kısma ayıran ve kuzeyi Rusya’ya bırakan anlaşmanın neticesinde Ruslar bu bölgeyi işgal ederek güneye ilerlemişlerdir. Cemil Said Bey, bu anlaşmaya dayanarak Rusya’yı kuzeye davet edenin de aslında İngiltere olduğunu ileri sürmüştür. Rusya’nın, İran’da güvenliği tesis etme ve kuvvetli bir hükümet kurma maksadıyla askerini İran’a gönderdiği iddiasına şüpheli yaklaşan Cemil Said Bey, Rusların asayişini sağladıktan sonra da oradan çıkacaklarının şüpheli olduğunu, böyle olması durumunda bile Rusya’nın İran üzerindeki nüfuzunu artıracığı ve İran’ın istiklâlinin sözde kalacağını öngörmüştür. Bu durumda İngiltere’nin askerî müdahalede bulunması, iki orduyu karşı karşıya getireceğinden dolayı bundan İngiltere’nin zarar göreceğini, dolayısıyla İngilizlerin İran’da tuttıkları bu politikanın yanlışlığına vurgu yapmıştır.²²²

Cemil Said Bey, İngilizlere yapmış olduğu bu ihtarı, Osmanlı devlet adamlarının da dikkatlerine sunarak Osmanlı Devleti’nin bu uyarıdan yararlanması gerektiğini ifade etmiştir. İstanbul Hükümetinin İran’ın işgali meselesinde geri durmaması gerektiğini belirten Cemil Said Bey, İran konusunda İngiltere ve Rusya ile beraber hareket etmeyi ve onlara kendilerini unutturmayacak yollar bularak İran’da Osmanlı Devleti’nden bağımsız olarak iş görmelerini engellemeye gayret edilmesi tavsiyesinde bulunmuştur.²²³

²¹⁹ C. Said, “İran’ın Hâli...”, s.6.

²²⁰ C. Said, “İran Ne Âlemde”, s.2.

²²¹ B. Cezani, a.g.e., s.98.

²²² Cemil Said, “İran’ın Hâli ve İstikbali”, Tasvîr-i Efkâr, nu.105, 13 Eylül 1909/31 Ağustos 1325, s.6.

²²³ C. Said, “İran’ın Hâli...”, s.6.

Rusya'nın İran'daki fiilî müdahalelerinin Avrupa'yı rahatsız etmesi nedeniyle Rusya, Hariciye Nezareti'nin yarı resmi gazetesi Journal De Saint Petersburg'ta bir başmakale yayınlayarak İran'da bulunma gerekçelerini, meşru meşrutiyet hükümetini savunma amaçlı olduğunu belirtmiştir. Fakat İran'da yaşananların makalede savunulan düşünceler ile farklılık gösterdiğine işaret eden Cemil Said Bey, Rusya'nın bu makalede savunduğu düşüncelere uymasının bile gerçekte yeterli olacağını belirtmiştir. Rusya'nın makaledeki düşüncelere aykırı davrandığını ve her fırsatta İran'ın şehirlerine asker gönderdiğini, İran'ın hukukunu korumak için değil devrik Şah'ı tekrar hâkim kılmaya yönelik bir müdahale olduğunu ifade etmiştir. Cemil Said Bey, durumun kesinlikle izah edildiği gibi olmadığını, hatta Rusya'nın İran'daki durumunun Fransa'nın Fas'taki durumundan daha ağır olduğunu, Fransa'nın Fas'taki asker sayısının İran'daki Rus asker sayısına hiçbir zaman ulaşmadığını iddia etmiştir. Cemil Said Bey, başka bir ülkede bu düzeyde bir askerî gücün bulundurulmasının basit gerekçelerle açıklanamayacağını dile getirmiştir.²²⁴

Bu makalenin Osmanlı Devleti'ni ziyadesiyle düşündürmesi gerektiğine işaret eden Cemil Said Bey, İran'ın durumuna vakıf Osmanlı devlet adamlarının Osmanlı'nın hukukunun korunması konusunda ciddi adımlar atması tavsiyesinde bulunmuştur. Rusya'nın İran'ı istila etmesinin hem siyaseten hem de askerî açıdan çok tehlikeli olduğunu ve İngiltere'nin de Rusya ile yapmış olduğu mukavelenin üzüntü verici olduğuna değinen Cemil Said Bey, ortada hayret edilecek bir durumun da olmadığını sözlerine eklemiştir. İngiltere'nin fiilî olarak nüfuz edemediği yerde, mukaveleler aracılığıyla çıkarlarını korumaya çalıştığını belirten Cemil Said Bey, çıkarlarını korumaya aldıktan sonra da herhangi bir şeyi sorun etmediğini ifade etmiştir. Bir buçuk seneden beri İran üzerinde Rusya ile gizlice görüşen İngiltere, üç yüz bin liralık borç karşılığında Rusların İran üzerindeki emellerine müdahaleden uzak durmuştur.²²⁵

İran devlet adamlarının bu tehlikenin farkında olduklarını belirten Cemil Said Bey, mali kontrolü kabul etmektense parasızlıktan kaynaklanan her türlü müşküle göğüs gerdiklerini ve bu buhranın çözümü hususunda İngiltere ve Rusya'ya alternatif

²²⁴ Cemil Said, "İran Ahvali ve Journal De Saint Petersburg'a Cevap", Tasvîr-i Efkâr, nu.173, 22 Teşrin-i Evvel 1909/9 Teşrin-i sani 1325, s.1.

²²⁵ C. Said, "İran Ahvali...", s.2.; İngiltere'nin daha önce Rusya ile bir anlaşmaya yanaşmayıp bu süreçte anlaşma yoluna gitmesini Abrahamian, güçlenen Almanya'nın etkisine bağlamıştır. Alamanya'nın güçlenmesinden korkan İngiltere Rusya ile sorunlarını çözme yoluna gittiğini iddia etmiştir. Bkz. E. Abrahamian, a.g.e., s.67.

olarak Almanya ve Fransa üzerinde çalışmalar yaptıklarını; ancak Almanya ve Fransa'nın buna yanaşmamalarından dolayı İran'ın başarılı olamadığını savunmuştur.²²⁶

İran'da Meşrutiyetin yeni bir dönem açtığına işaret eden Cemil Said Bey, Osmanlı hariciyesinin gözlerini açmasını ve bu saatten sonra İran'a yüksek dereceli diplomatlar göndermekten ziyade işgüzar, hamiyetli, gayretli bir maslahatgüzarın gönderilmesinin daha isabetli olacağını savunmuştur. Rus orta elçisinin İran'da istediği gibi nüfuz kurduğu bir yere büyükelçi göndermenin onun haysiyetine muvafık olamayacağını ifade etmiştir.²²⁷

Özellikle kuzeyde Rusya'nın, İran'ın bir kısmını işgal altında tutması, iç işlerine müdahale etmesi ve ticari olarak İran'ı kendisine bağımlı hâle getirmesine karşın güneyde ise İngiltere'nin aynı politikayı devreye soktuğunu belirten Cemil Said Bey, komşu bir devlet olarak Osmanlı Devleti'nin de bu durumu izlemek yerine aynı anlaşmalara imza koyma konusunda çalışmalar yürütmesi gerektiğini tavsiye etmiştir. Aksi bir durumda Osmanlı'nın kaybedeceğini ifade eden Cemil Said Bey, İran ile daha önce yapılmış olan anlaşmaların ortak çıkarlar doğrultusunda yeniden gözden geçirilmesi gerektiğini tavsiye etmiştir. Ayrıca iki devlet arasındaki basit sorunlar konusunda başta İngiltere ve Rusya olmak üzere hiçbir devletin arabuluculuğunu istememesi ve sorunları kendi aralarında çözmesi teklifinde bulunmuştur.²²⁸

Şemseddin Bey de aynı minvalde tespitlerde bulunarak İran ile yaşadığımız küçük sorunların İran'da çıkarları bulunan Rusya ve İngiltere'nin müdahaleleriyle çok abartıldığına işaret etmiştir. Osmanlı ile İran arasındaki küçük sorunların sekiz-on seneden beri oluşturulmaya çalışılan ve yavaş yavaş ürünü alınmaya başlanan iyi ilişkilerin ve hâsıl olan faydaların kaybedilme ihtimali ile karşı karşıya olduğunu işaret ederek Osmanlı devlet adamlarını Rus ve İngiliz ortak politikasına karşı uyarmıştır.²²⁹

Rusya ve İngiltere'nin İran politikasından dolayı İran'ın ağır bir yük altında olduğunu belirten Cemil Said Bey, bu nedenle İran ile yaşadığımız sınır sorunlarını kendi çabalarımızla çözmemiz gerektiğini ifade etmiştir. Ayrıca İran'da ticaret yapan

²²⁶ C. Said, "İran Ahvalı...", s.2.

²²⁷ C. Said, "İran'ın Hâli...", s.6.

²²⁸ Cemil Said, "İran Ne Âlemde", s.3.

²²⁹ BOA. YEE. 10.20.1.

insanlarımızı da her hâlükârda korumamız gerektiğini savunarak oradaki tebaamızın haklarını koruduğumuz zaman kısa sürede İran ile aramızdaki ticari hayatın gelişeceğini, iktisadi faaliyetlerin artması durumunda da İran'daki nüfuzumuzun artacağı öngörüsünde bulunmuştur.²³⁰

Cemil Said Bey, Osmanlı Devleti'nin daima İran'a dostluk elini uzattığını ifade ederek İran'da, üstün hizmetlerde bulunan Sadık Han, Hamid Han, Abbas Han ve Muhammed Han gibi isimlerin Dersaadet'te tahsil yapmalarına yardımcı olmasını da bu dostluğun bir nişanesi olduğu değerlendirmesinde bulunmuştur. Ayrıca İran hükümeti tarafından istihdam edilen Osmanlı vatandaşlarının tamamının sadakatle iyi hizmetler ortaya koyduklarına işaret ederek bu çerçevede Telgrafhane'nin kuruluşunda otuz yılı aşkın süre hizmet eden Charles Bazerkyan Efendi'nin de Osmanlı vatandaşı olduğu bilgisini vermiştir. Bir devletin başka bir devlete dostluğu da hizmeti de ancak bu yolla yapabileceğini söyleyen Cemil Said Bey, İngiltere ve Rusya'nın pozisyonlarına atfen, dostluğun borçlandırmak ya da asayişini sağlamak adı altında binlerce askerle işgal etmek suretiyle olmayacağını ifade etmiştir.²³¹

Osmanlı'nın dostluk anlayışına değinen Cemil Said Bey, İran devlet ricalinin bizimle ilgili tarihsel politikalarını da eleştirmiştir. İran devlet adamlarının dostunu düşmanını tam olarak ayırt edemediklerini, Osmanlı Devleti'ne karşı samimi bir politika takip etmediklerine değinen Cemil Said Bey, İran'da resmen açılan Meclis-i Mebusan'ın Osmanlıları memnun ettiğini ve İran Milli Meclisi'nin mazisindeki acı tecrübeleri de hatırlatarak bizimle dostluğu lakırdıda bırakmaması tavsiyesinde bulunmuştur. Hudut meselesi vesaire için Rusya ve İngiltere'ye müracaattan fayda yerine ne kadar zarar getirdiğini hatırlatan Cemil Said Bey, bu nedenle ortak sorunlarımıza İngiltere ve Rusya gibi ülkeleri ortak etmeye değil, onlarla ilgili sorunlara bizi ortak etmeye gayret etmelidir çağrısında bulunmaktadır. Cemil Said Bey, komşu üç devletten İran'a en yakın olan ve en dost olan devletin Osmanlı olduğunu savunmuştur.²³²

3.10. İran ve Osmanlı Meşrutiyetlerinin Mukayesesi

İran meşrutiyet olaylarını değerlendiren Cemil Said Bey, İran Meşrutiyeti ile II. Meşrutiyet arasında bir mukayese de yapmıştır. İran Meşrutiyeti'nin II.

²³⁰ C. Said, "İran Ne Âlemde", s.3.

²³¹ C. Said, "İran Ahvali...", s.2.

²³² C. Said, "İran Ahvali...", s.2.

Meşrutiyet'ten evvel gerçekleştirildiğini fakat İran'a kıyasla Osmanlı'da medeni hayatın daha erken tesis edildiğini ifade ederek, İran Meşrutiyeti'nin lafızdan ibaret olduğunu iddia etmiştir. İran Meşrutiyeti'nde köklü bir değişimin yaşanmadığını, sadece bir takım kişilerin başka kişilerin yerine gelmesinden başka hiçbir netice vermediğini, İran'ın yine eski İran olarak yoluna devam ettiğini savunan Cemil Said Bey, önceki durumdan farklı olanın sadece yeni süreçte Şah'ın nüfuzunun yok olmasından dolayı memlekete anarşinin hâkim olduğunu ve ülkenin Rus işgaline uğradığını belirtmiştir.²³³

İran'a nispetle Osmanlı Devleti'nde ise meşrutiyetin tatbik zemininin hazırlanmış olduğunu, I. Meşrutiyet'ten itibaren yani otuz yedi yıl önce Kanun-i Esasi'nin ilan ve tecrübe edilmiş olduğunu, büsbütün yeni bir şey olmadığını ifade etmiştir. Ondan da öte Tanzimat-ı Hayriye'den beri devlete hayat-ı tazenin girmiş olduğunu ve halkımızın pek çok alanda Avrupa hayatı ile ülfet etmeye başladığını belirtmiştir. Ayrıca ülkemizde meşrutiyet ilan edilmeden önce onun tatbiki için zeminin hazırlanmış olduğunu dile getirmiştir.²³⁴

²³³ Cemil Said, **Teceddüd-i Hakiki Nasıl Olur?**, Der-Sa'âdet Nisan 1330, s.55.

²³⁴ C. Said, a.g.e., s.55.; İran'a nispetle Osmanlı Devleti'nde ise meşrutiyetin tatbik zemininin hazırlanmış olduğunu, I. Meşrutiyet'ten itibaren yani otuz yedi yıl önce Kanun-i Esasi'nin ilan ve tecrübe edilmiş olduğunu, büsbütün yeni bir şey olmadığını ifade etmiştir. Ondan da öte Tanzimat-ı Hayriye'den beri devlete hayat-ı tazenin girmiş olduğunu ve halkımızın pek çok alanda Avrupa hayatı ile ülfet etmeye başladığını belirtmiştir. Ayrıca ülkemizde meşrutiyet ilan edilmeden önce onun tatbiki için zeminin hazırlanmış olduğunu dile getirmiştir. Bkz. İsmail Raini, *Encümenhâ-yi Sırrı Der İnkılâb-ı Meşrutiyet-i İran*, Cavidan Yay., Tahran Behmen 1344, s.8.; İran Devleti'nin meşrutiyet yönetimi konusunda Osmanlı kadar tecrübeli olmadığı konusunda Cemil Said Bey'in tespiti yerinde olsa da fikrî anlamda İran'ın tamamen yabancı olduğu da iddia edilemez. Çünkü İran tarafından Londra'ya gönderilen ilk öğrencilerden olan Mirza Salih Şîrâzî'nin, Abbas Mirza'nın emri ile ilk gidişlerinde parlamenter hükümet hakkında araştırmalarda bulunduğu bilinmektedir. Mirza Salih, yazmış olduğu eserlerinde İran istibdadı ile parlamenter hükümeti karşılaştırmıştır. Ayrıca bkz. M. E. Resulzade, a.g.e.,s. 63 vd.

SONUÇ

Osmanlı Devleti tarafından yetiştirilen ve düşünce dünyamızı besleyen çok sayıda aydın ve devlet adamı bulunmaktadır. Fakat Osmanlı tarafından büyük emeklerle yetiştirilen pek çok devlet adamı ve aydının mirasına sahip çıkılamamış ve isimleri tarihin tozlu raflarında unutulmaya terk edilmiştir. Bu isimlerden biri de Kemalpaşazâde Said Bey'in oğlu Cemil Said Bey'dir. Bu çalışmamızda muhtelif alanlarda çok sayıda eser ortaya koyan ve aynı zamanda önemli bir devlet adamı olan Cemil Said Bey'i her yönüyle tanımayı esas aldık.

İstanbul'un önde gelen siyasetçi, bürokrat ve entelektüel ailelerden birine mensup olarak dünyaya gelen Cemil Said Bey, çocukluğundan itibaren seçkin bir ailede yetişmesinin bir takım avantajlarını yaşamıştır. İlk eğitimi ailesinden alan Cemil Said Bey, küçük denilebilecek bir yaşta Osmanlılık düşüncesi ekseninde Fransız-Osmanlı ortak projesi olarak hayata geçirilen dönemin önemli okullarından Mekteb-i Sultani'de okumuş ve buradan mezun olmuştur. Mekteb-i Sultani mezunları istedikleri takdirde memur olarak atanma hakkına sahip olmalarına rağmen o, askerî hayatı tercih ederek Mekteb-i Harbiye'ye girmiştir. Mekteb-i Harbiye'den mezun olduktan sonra kısa bir süre Harbiye Nezareti'nde Erkan-ı Harbiye Dairesi Şubesi bünyesinde çalışan Cemil Said Bey, St. Petersburg Sefareti'ne ataşe olarak atanmıştır. Yaklaşık yirmi yılını ataşemiliter olarak geçiren Cemil Said Bey, başarılı bir askerlik hayatı geçirmesine rağmen Birinci Dünya Savaşı'ndan önce emekliye ayrılmıştır. Ancak savaşın başlaması üzerine yeniden silah altına alınmış ve 1919'a kadar hizmet vermeye devam etmiştir.

Mekteb-i Harbiye'ye girişinden 1919 yılına kadar bir asker olarak hayatını idame ettirmesine rağmen Cemil Said Bey, sadece bir asker olarak tanımlanamaz. Cemil Said Bey asker kimliğinin yanı sıra aynı zamanda yazar, hikâyeci, edebiyatçı, mütercim, dil bilimci, diplomat, fikir adamı ve hepsinden de ziyade memleketin kurtuluşuna kafa yoran bir aydın kimliğine sahipti. Askerî vazifesinin gereği olarak çok sayıda eser ortaya koyan Cemil Said Bey, farklı alanlarda da çok sayıda eser kaleme almıştır. Çalışmamızda Cemil Said Bey'in süreli yayın organlarından Kadınlar Dünyası, Servet-i Fünun ve Tasvir-i Efkâr'da yayınlanmış makale ve hikâyelerine; Teceddüd-i Hakiki Nasıl Olur? adlı eserine; Askerî raporları ve tercüme eserlerine ulaşılarak tüm bu eserler değerlendirilmiştir. Ancak Cemil Said

Bey'in yazdığını bildiğimiz Fransızca-Türkçe Lügat, Hacı Murat ve Yıldız Barışıklığı adlı tiyatro eserlerine ise ulaşamadı.

Yaklaşık yirmi yılını St. Petersburg, Tahran ve Paris gibi Osmanlı Devleti açısından önemli üç merkezde ataşemiliter olarak görev yapan Cemil Said Bey, bu süre içerisinde görevini en iyi şekilde icra etmeye çalışmıştır. Cemil Said Bey'in, St. Petersburg'daki görev yıllarında yaşının küçük olması ve Paris'te ise iki yıl gibi kısa süre çalışmasından dolayı o ülkelerin siyasi ve askerî yapıları hakkında kapsamlı bilgiler vermemiş olsa da Tahran'daki çalışma yılları oldukça verimli geçmiştir. Tahran'da çalıştığı yıllarda bir yandan İran'ın siyasi hayatını etkileme hususunda önemli çabalar ortaya koyan Cemil Said Bey, diğer yandan Osmanlı'nın sağlıklı bir politika geliştirmesi amacıyla İran'ın askerî ve siyasi hayatı hakkında önemli bilgiler derlemiş ve paylaşmıştır.

Cemil Said Bey'in görevinin bir parçası olarak İran ordusu üzerine hazırlamış olduğu askerî raporları gerek kendi döneminde İran ordusu hakkında bilgi veren eserlerle ve gerekse çağdaş araştırmalarla kıyasladığımızda, bu raporların son derece yetkin ve derinlikli hazırlandığını görmekteyiz. İran ordusunun yapısı, askerî kapasitesi, aşiret güçleri, teçhizatı, jandarma teşkilatı, bahriye teşkilatı gibi konularda Cemil Said Bey'in aktardığı bilgiler bir uzman olması hasebiyle sadece o gün için önemli bilgiler değil günümüz araştırmacılarına da özlü bilgiler sunmaktadır. Ayrıca İran ordusunda tek düzenli birlik olan Kazak Tugayı konusunda derlediği bilgiler son derece değerli veri ve tespitler barındırmaktadır. Rusya'nın kontrolünde kurulan Kazak Tugayı'nın, zaman zaman başka devletlerin kontrolüne geçse de, meşrutiyet olaylarının patlak vermesinden 1953 Musaddık Darbesi'ne kadar İran siyasi tarihinde etkilerinin görülmesi İran ordusu hakkında Cemil Said Bey'in tespitlerini son derece önemli kılmaktadır.

Cemil Said Bey, hayatının önemli bir kısmını yurtdışında askerî diplomat olarak geçirmesine karşın memleketin sorunlarına hiçbir zaman duyarsız kalmamıştır. O, devletin kurtuluşu, ülkenin kalkınması, memleketin huzura kavuşması için siyasi, iktisadi, içtimai, askerî ve eğitim açısından yapılması gerekenler üzerine kafa yormuş ve çözüm önerileri sunmaya çalışmış bir aydındır. Osmanlı'nın son yıllarında ortaya konulan Osmanlıcılık, Batıcılık, İslamcılık, Türkçülük, Turancılık, Âdem-i merkeziyetçilik gibi fikrî cereyanlardan dönemseller olarak etkilense de en fazla Batıcılığa yakın durmaktadır. Cemil Said Bey, Batı

medeniyetinin tek medeniyet olduğunu ve bundan dolayı gülüyle dikeniyile alınması gerektiğini savunan bir fikir adamıdır. Ancak Cemil Said Bey, Batı medeniyetinde asla bir yanlışlık ve eksiklik yoktur anlayışına da sahip değildir. Batı medeniyetinde de yanlış ve kötü olan taraflarının olduğunu ve Batı medeniyeti mensuplarının da kötü yanlarını düzeltmek için mücadele ettiğini ifade etmiştir. Batı medeniyetini tek medeniyet olarak değerlendirse de bu yönüyle Cemil Said Bey, kuru bir taklitçilikten yana olmamıştır. Her yönüyle Batılılaşmak gerektiğini savunurken toplumsal yapımızın dikkate alınmasını önemsemiştir.

Cemil Said Bey sırf Batılı olduğu için bir kimseye düşmanlık etmenin ve bundan dolayı Batı medeniyetine karşı çıkmanın doğru olmadığı düşüncesindedir. Medenileşme hususunda dikkat çektiği en önemli tehlikenin yabancı düşmanlığı olduğunu iddia eden Cemil Said Bey, yabancı düşmanlığı anlayışının düşmanlarımızdan ziyade bize zarar vereceğini savunmuş, yabancı düşmanlığının üç tür zararı olacağını öne sürmüştür. Birincisi, yabancı düşmanlığından dolayı yabancıların kurduğu medeniyetten yeterince istifade edilemeyecektir. İkincisi tüm yabancılara düşmanlık edildiği zaman Osmanlı Devleti gibi çok sayıda etnik, dini ve mezhepsel farklılıklara sahip olan bir ülkede iç bütünlük sağlanamayacaktır. Üçüncü tehlike ise tüm yabancılara karşı düşmanlık etmemiz tüm düşmanlarımızı bize karşı aynı cephede birleştirebileceği tehlikesidir. Bu nedenle kesinlikle medenileşmek için yabancı düşmanlığını terk etmek gerektiğini savunmuştur.

Batılılaşmak yanlısı olan Cemil Said Bey, bunun basit düzeyde teknik birtakım düzenlemelerin yapılmasıyla mümkün olmadığı bilincindeydi. Bu nedenle medeniyetin inşa edilmesi için ilk olarak buna uygun bir sosyoloji yaratılması gerekiyordu. Medeniyete uygun bir sosyoloji ortaya çıkmadan medenileşmek mümkün değildi. Sosyolojik değişim gerçekleşmeden medeniyetin inşa edilemeyeceğini savunan Cemil Said Bey, sosyolojik değişimin nasıl sağlanacağına yoğunlaşmıştır. Cemil Said Bey, sanatın, edebiyatın, musikinin, eğitimin, dildeki değişimin, din algısının, medeni cesaret sahibi aydınların mücadelesinin ve hepsinden de önemlisi kadınların eğitimde, çalışma hayatında ve bir bütün olarak hayatın içerisinde aktif rol alarak medeni bir toplumun sosyolojik altyapısının inşa edilebileceğini savunmaktadır. “Türk ordusundan Alman ordusu çıkmaz” sözüyle sosyolojik bir değişim yaşanmadan hiçbir alanda istenen başarının sağlanamayacağını belirten Cemil Said Bey, sadece taklit ederek bir medeniyetin de

inşa edilemeyeceğini savunmuştur. Bu nedenle o, taktik ve teknik açıdan lokal alanda gerçekleştirilmesi gereken birtakım inkılaplara odaklanmak yerine bir bütün olarak dünya görüşünde, kültür hayatında, sosyal yapının yeniden düzenlenmesinde etkili olacak köklü bir inkılap hareketinden yana tavır koymuştur.

Osmanlı toplumunda netameli bir alan olduğu için dinî tartışmalara doğrudan dâhil olmayan Cemil Said Bey, eserlerinde kapalı bir şekilde içtimai, siyasi, iktisadî ve hukuki alana tekabül eden din anlayışının değiştirilmesi gerektiğini savunmuştur. Nasıl ki uluslararası ilişkiler dinin etkisinden arınılmış ise siyasi ve içtimai alanlarda da dinin etkisi ortadan kaldırılmalıdır. Medeni bir toplum anlayışını intizam, inzibat, mezhep/din hürriyeti, basın/fikir hürriyeti ve kadının toplumsal konumu açısından değerlendiren Cemil Said Bey, tüm bu özellikleri de dinin etkisinden kurtarılmış bir hukuk düzenine bağlamaktadır. Medeni toplumun etnik, din ve mezhep ayrımı yapmadan ortak bir hukuk etrafında birleştirilebileceğini savunan Cemil Said Bey'e göre bu hukuk da Batı'dan alınmalıdır. Batı penceresinden baktığımızda zaten din, uzun süredir toplumsal alandan çekilmiş ve sadece teolojik boyutuyla hüküm sürmekteydi. Cemil Said Bey de dinin teolojik alanda kalması gerektiği düşüncesindeydi.

Medeniyetin salt birtakım teknik gelişmelerin ürünü olmadığını savunan Cemil Said Bey, medenileşmeyi toplumsal yapının sahip olduğu göstergeler üzerinden değerlendirmektedir. Batılılaşmayı medenileşmek ile eşit gören Cemil Said Bey, her toplumda yanlışların olabileceğini ve bu nedenle hiçbir toplumu her yönüyle medeni olarak değerlendiremeyeceğimiz gibi hiçbir toplumu da tamamen gayri medeni olarak göremeyeceğimizi savunmuştur. Çünkü o, toplumları, sahip olduğu özelliklere göre ne kadar medeni ve ne kadar gayri medeni oldukları üzerinden değerlendirmektedir. Bu çerçevede Türk toplumunu da kısmen medeni bir toplum olarak kabul eden Cemil Said Bey, toplumumuza medeni değildir diyerek ve medeniyeti tamamen Frenklere ait olduğunu söylemenin de hatalı bir yaklaşım olduğunu savunmuştur. Medenileşmenin vasıflarını toplumsal hayatın günlük sıradan tavırlarında arayan Cemil Said Bey, medenileşmeyi iş giriş çıkış saatlerinin aynı olması, iş yerlerindeki giriş çıkış kapılarının ayrı olması ve mesai saatleri gibi günlük düzenin bir parçası olarak değerlendirmektedir. Genel bir çerçevede ifade edecek olursak toplumsal hayattaki intizam ve inzibat, mezhep hürriyeti, basın hürriyeti, hukuk birliği, kadınların toplumsal konumunun medeniyetin en önemli göstergesi

olduğu görüşündedir. Cemil Said Bey, basın, din ve vicdan özgürlüğü, hukuk birliği, düzen, intizam ve inzibatın olduğu ve kadınların erkeklerle eşit bir şekilde çalışma hayatında yer aldığı toplumları medeni olarak kabul etmiştir. Çünkü ona göre bu özellikler medeni toplumların ayırıcı özellikleridir.

Cemil Said Bey, medenileşmeyi Batı medeniyetinin gülü ve dikeniyeli alınması gerektiğini üzerine bina ederken kesinlikle Batı medeniyetinde aksayan hiçbir yan yoktur iddiasında değildir. Körü körüne bir taklitten yana olmayan Cemil Said Bey, Batı medeniyetinin ayırıcı unsurları içerisinde değerlendirmiş olduğu kadın meselesinde bile bariz bir şekilde Batı medeniyetini eleştirmekten geri durmamıştır. Yine basın hürriyeti konusunda devletin manevi şahsiyetini zedeleyecek faaliyetlere izin verilmemesi gerektiğini savunmuş, ifrat ve tefritten uzak, mutedil bir basın özgürlüğünden yana tavır koymuştur. Yani Cemil Said Bey Batı medeniyetinin vasıfları bile olsa eğer yanlış yapılan hususlar varsa bu durumlarda bir şekilde farklı hareket etmemiz gerektiğini savunmuştur. Bu nedenle umumi ahlak ilkeleri de dâhil olmak üzere her yönüyle Batılılaşmayı savunan Cemil Said Bey, kimi hususlarda Batı medeniyetinin uygulamalarına şerh düşmekten de imtina etmemektedir.

Cemil Said Bey, “Suad Said” mahlasıyla dönemin feminist düşüncesinin en önemli yayın organı olan Kadınlar Dünyası’nda kadınlar üzerine kaleme aldığı hikâyelerde ve makalelerde kadın mücadelesine önemli desteklerde bulunmuştur. Ancak Cemil Said Bey kadın mücadelesini birtakım siyasi ve sosyal hakların elde edilmesine indirgeyerek tartışmak yerine medeniyet perspektifinde meseleyi ele almaktadır. Kadını, sahip olduğu toplumsal konum açısından ele alarak hem medeniyetin ayırıcı bir unsuru olarak hem de sosyal yapıyı medenileştirme hususundaki etkisi açısından değerlendirmektedir. Bu çerçevede kadının medeniyet açısından önemine işaret eden Cemil Said Bey, kadının eğitimini ve erkeklerle birlikte çalışma hayatında yer almasının önemini vurgulamaktadır. Medeniyet için toplumun tüm bileşenlerinin hazır hâle getirilmesini savunan Cemil Said Bey, kadınların toplumsal konumlarının düzeltilmesi için de tüm kadınların konumlarının düzeltilmesi, bilinç düzeylerinin yükseltilmesi gerektiğini savunmuştur. Kadın mücadelesi hususunda başkentte belli bir düzeye ulaşmış Türk kadınının kadın mücadelesini başkente sıkıştırmasını da eleştirmiştir. Başkentte oturup kadınlar için mücadele ettiklerini iddia etmektense hiç olmazsa taşradaki Anadolu kadınlarını,

çocuklarını sağlıklı bir şekilde büyütmeleri için sağlık konusunda bilinçlendirmenin daha doğru olacağını savunmuştur.

Cemil Said Bey Anadolu kadınının erkeklerle birlikte teşrik-i mesai konusunda Avrupa kadınlarına göre kötü bir durumda olduğunu ancak onlardan daha mutlu olduğu düşüncesindedir. Avrupa kadınının Anadolu kadınına göre çalışma hayatına daha aktif katıldıklarını ancak Anadolu kadınına göre çok daha ağır koşullarda çalışmak durumunda kaldıkları için daha mutsuz olduklarını belirtmiştir. Diğer yandan Avrupa kadını, erkekler ile eşit şartlarda mesai hayatına katılsa da kesinlikle Avrupa toplumunda kadın-erkek eşitliğinin sağlanamadığını savunmuştur. Cemil Said Bey, Anadolu kadınının ağır koşullarda çalıştırılmamasından dolayı Avrupa kadınlarına göre daha mutlu olduklarını ifade etmiştir. Anadolu kadınının mutlu olmasından memnuniyet duyan Cemil Said Bey, kadınların erkekler ile ortak bir çalışma hayatına kavuşamaması gibi hususları da eleştirmiştir. Fakat kadınların ağır koşullarda çalıştırılmasını da doğru bulmadığını ifade etmiştir. Bu nedenle medeniyetin yaratıcısı bir sosyolojinin oluşturulması ve aynı zamanda sahip oldukları konum açısından medeniyetin ayırıcı unsuru olan kadınların sosyal hayattan dışlanmasını doğru bulmazken, onların ağır koşullarda çalıştırılmaması gerektiğini savunmuş ve onlar için daha uygun çalışma koşullarının oluşturulması gerektiğini ifade etmiştir.

İran'daki siyasi meseleler hakkında kendi gözlem, düşünce ve tecrübelerini Tasvir-i Efkâr gazetesinde aktaran Cemil Said Bey, bir meşrutiyet taraftarı ve bir istibdat yönetimi karşıtı olmasına rağmen yaşanan gelişmeleri, istihbarat subayı olmanın kazandırmış olduğu bir formasyon ile meseleleri uluslararası güçlerin siyasi ve askerî yaklaşımları çerçevesinde değerlendirmiştir. İran üzerinde özellikle XIX. yüzyılda ve XX. yüzyılın ilk çeyreğinde İngiltere ve Rusya arasında askerî ve siyasi alanda ciddi bir nüfuz mücadelesi verildiğine dikkat çeken Cemil Said Bey, meşrutiyet olaylarını da bu mücadelenin etkisinde okumuştur. Zaman zaman Osmanlı, Almanya, Fransa, Avusturya gibi devletlerin faaliyetlerine de temas eden Cemil Said Bey, genel olarak en etkili gücün İngiltere ve Rusya olduğu düşüncesindedir. Devletler arasındaki ilişkilerin menfaat ilişkisi olduğunu eserlerinde dile getiren Cemil Said Bey, İran'daki devletlerin rekabetini de bu çerçevede ele almıştır. Ancak bazen bu düşünceden sıyrılarak özellikle İngiltere'den daha ahlaki ve özgürlükçü bir duruş sergilemesi beklentisi oluşturarak ahrar yanlısı bir siyaset

gütmesini arzulamıştır. Ancak İngiltere ise beklentilerin aksine çıkarlarının ahrar ile örtüştüğü durumlarda bu beklentiye uygun hareket etmiştir.

İran'da gelişen siyasi olayları uluslararası güçlerin nüfuz mücadelesinin bir parçası olarak okuyan Cemil Said Bey, İran meşrutiyetinin fikrî bir mücadelenin ürünü olmadığını, meşrutiyet taraftarlarının somut taleplerde bulunmadığını ve meşrutiyetin ilanının sadece birtakım adamların değişiminden ibaret olduğunu savunmuştur. Ancak meşrutiyetle birlikte niteliği hususunda Cemil Said Bey bazı eleştirilerde bulunsa da basın ve encümenler konusunda yaşanan değişim, meşrutiyetin toplumsal değişime büyük katkılar sağladığını göstermektedir. Meclisin bombalanmasından sonra yaşanan iç savaşta İran'ın tüm önemli kentlerinde ahrar-istibdat çatışmalarının yaşanması, Rusya gibi büyük bir gücün bizzat ordusuyla ahrara müdahale etmesi, Şah'ın düzenli orduya sahip olması gibi durumlara rağmen ahrarın galip gelmesi, meşrutiyetin toplumsal gücünü gösterdiği gibi meşrutiyetin fikrî açıdan zayıf da olsa zihinlerde yerleştiğini göstermektedir. İran'da Meşrutiyetin ilanından hemen sonra çıkarılan gazetelerin sayısındaki olağanüstü artış ve encümenlerin sayısı çok büyük bir değişimin yaşandığının ispatıdır. Cemil Said Bey'in meseleye uluslararası siyasetin etkisinde daha genel bir çerçeveden bakmasından dolayı iç dengelerdeki iktisadi, içtimai ve fikrî değişim hususunda yeterli değerlendirmelerde bulunmadığını göstermektedir. Cemil SAid Bey, XIX. yüzyılın başında Avrupa'ya gönderilen ilk öğrencilerle birlikte modern fikirlerle tanışan İran halkı, basın, modern okullar, aydınların fikrî mücadelesi ve Kafkaslar üzerinden gelen sosyal demokrasi düşüncelerini görmezden gelmiştir. İran'daki siyasi meseleleri büyük oranda askerî ve siyasi bir zeminde değerlendiren Cemil Said Bey, meşrutiyet hareketini yürüten İran ahrarının yabancı güçlere müstenit bir mücadele vermek yerine kendi gücüne ve iradesine dayalı bir mücadele vermeleri gerektiğini savunmuştur. Dış güçlere dayalı bir mücadelenin kalıcı sonuçlara yol açmayacağı konusunda eleştirilerde bulunan Cemil Said Bey, sadece barışçıl yollarla değil gerekirse askerî yöntemlerle de bu mücadelenin verilebileceğini ve bunun daha kalıcı olacağı hususunda beyanlarda bulunmuştur.

İran'daki siyasi gelişmelerle ilgili ifadelerinde sadece gözlemlerini değil özlemlerini de dile getiren Cemil Said Bey, aynı zamanda pratikte de bunu göstermiştir. İran'da ahrar ve istibdat arasında gerçekleşen siyasi ve askerî sorunlarda diplomatik faaliyetlerin ötesine geçerek açıkça taraf olmuş ve ahrarın kazanması için

yoğun bir çaba içerisine girmiştir. Her ne kadar ahrar lehine sarf ettiği bu çabalar Osmanlı Devleti'nin çıkarlarını koruma çerçevesinde okunsa da bu yaklaşım daha çok Cemil Said Bey'in fikrî yapısı çerçevesinde okunması gerekir. Cemil Said Bey meşrutiyeti bir hakikat olarak görmektedir. Meşrutiyetin bugün engellenmesi durumunda yarın mutlaka ortaya çıkacağı düşüncesinde olan Cemil Said Bey'in, Osmanlı Devleti'nin bir istihbarat görevlisi olmasına rağmen bu şekilde hareket etmesi gelecekte Osmanlı ile İran arasındaki dostane ilişkilerin ahrar ile mümkün olacağı düşüncesinden kaynaklanmaktadır. Bu nedenle İran'da kaybetmemek için meşrutiyet taraftarlarını korumak ve kollamak gerektiğine inanmıştı. Bunun için de ne yapılması gerekiyorsa o yapılmalıydı. Ancak Cemil Said Bey, meşrutiyetçilere olan fikrî yakınlığından dolayı adeta İran'daki muhalefetin zafer ve yenilgileriyle bütünleşmiş ve zaman zaman Şah'ın adamlarını tehdit edecek kadar diplomatik teamüllerin dışına çıkabilmiştir. Hatta Cemil Said Bey sadece Şah'ın adamlarına değil bu anlayışından dolayı zaman zaman emrinde olduğu hükümetin taleplerinin zıddına da hareket edebilmiştir.

Cemil Said Bey nasıl ki Osmanlı toplumunun kurtuluşunun medenileşmekte olduğunu düşünmüşse İran toplumu için de aynı düşünceleri savunmuş ve bunun gerçekleşmesi için de aktif bir rol üstlenmeye çalışmıştır. Hem Osmanlı'da hem de İran'da meşrutiyetin gerçekleşmesini aktif bir şekilde desteklemiştir. Cemil Said Bey'in makalelerinden anlaşıldığı kadarıyla onun meşrutiyetçileri sahiplenen tutumu Osmanlı Devleti'nin resmi politikasına aykırıydı. Bu dönemde meşrutiyet karşıtı bir yönetim olmasından dolayı İran'da da meşrutiyet karşıtı bir politika takip edilmesi istenmiştir. Fakat İran ahrarı Sultan ve hükümetin tavrına rağmen gerek fikrî ve gerekse fiilî olarak dönemin Osmanlı ahrarından destek görmeye devam etmişlerdir. İran meşrutiyetçilerini koruma hususunda Osmanlı'nın Tahran Büyükelçisi Şemseddin Bey de Cemil Said Bey ile aynı düşüncededir. Şemseddin Bey meşrutiyetçileri koruma konusunda attığı adımlardan dolayı görevinden azledilmiştir. Cemil Said Bey'e göre Meşrutiyet yıllarında Osmanlı'nın İran'da görev yapan diplomatları tarafından İran'da çok başarılı bir dış politika geliştirmelerine rağmen Osmanlı Devleti, içeride yaşanan siyasi parçalanmışlıktan dolayı bu avantajlardan yeterince yararlanamamıştır.

Cemil Said Bey, İran Meşrutiyet olaylarında görüldüğü gibi devlet adamları zaman zaman sahip oldukları düşüncelerin etkisiyle hareket etse de devletlerin

siyasetlerini belirleyen çıkarları olduğunu ifade etmektedir. Ona göre XVIII. yüzyıldan başlamak üzere İran'da ekonomik, siyasi, askerî bir nüfuz savaşı veren Fransa, Almanya, İngiltere ve Rusya gibi Batılı devletlerin meşrutiyete yaklaşımını da büyük oranda çıkarları yön vermektedir. İran'daki konumları zayıf olmasından dolayı Fransa ve Almanya'nın belirleyici rolleri bulunmamakta, fakat İngiltere ve Rusya doğrudan müdahalelerde bulunacak kadar güçlü bir nüfuza sahiplerdi. Ancak bu devletlerin de tek hedefi İran'daki çıkarlarını korumaktı. Ahrar ve istibdat yanlılarından birine destek vermelerini belirleyici neden tamamen çıkarlardı. Ancak İran'ı kendi sömürgesi olarak değerlendiren Rusya diğer devletlere nazaran Şah'ı ve iktidarı kontrol etmekte, Kazak Tugayı'nın doğrudan kendi emir komutasında bulunmakta ve İran'da çok büyük imtiyazlara sahipti. Rusya, İran üzerindeki siyasi ve askerî nüfuzunu muhafaza etmek ve sahip olduğu kapitülasyonları kaybetmemek amacıyla statükonun korunması hususunda mücadele etmiştir. Meşrutiyetin ilanından yaşanan iç savaşa ve meşrutiyetin yeniden ilanına kadar geçen süre içerisinde hiçbir zaman bu politikasını değiştirmemiş ve zaman zaman statükoyu korumak için doğrudan askerî güç kullanımına da başvurmuştur.

Cemil Said Bey'in tespitlerine göre İngiltere'nin İran politikası ise bu yıllarda ikircikliydi. İngiltere de Rusya gibi İran'a bakınca çıkarlarını görüyordu. İran'ın tamamıyla ilgilenmek yerine özellikle İran'ın güneyinde nüfuzunu artırma taraftarı olan İngiltere, bununla birlikte İran yönetimiyle imzaladığı imtiyaz anlaşmalarını da korumak istiyordu. Ancak Rusya'nın İran'da nüfuzunun artması İngiltere'yi endişelendirmiştir. Bu nedenle İran üzerindeki Rus nüfuzunu hafifletmek adına meşrutiyet hareketinde muhaliflere kapısını açarak onları Şah ve yönetimi karşısında korumaya çalışmıştır. Çünkü İngiltere ancak bu şekilde çıkarlarını koruyabileceği düşüncesindeydi. Cemil Said Bey de İngiltere'nin bu desteğini bu çerçevede değerlendirmesine rağmen bu politikayı İngiltere'nin sahip olduğu medeniyet anlayışı çerçevesinde okumayı da ihmal etmemiştir. Fakat çok geçmeden bu hususta yanıldığı da ortaya çıkmıştır. 1907'de Rusya ile çıkarlarını güvenceye alan bir anlaşma imzalayan İngiltere, mevcut politikasını değiştirerek meşrutiyetçilerden uzak durmuştur. 1907'den sonra gâh Şah yönetiminin yanında gâh meşrutiyetçilerin yanında kararsız bir politika yürütmüştür. Cemil Said Bey, bu şekilde kararsız bir politika yürüten İngiltere'nin bu politikasını tenkit etmiş ve İran'da meclisin bombalanması ve istibdat ahrar arasında yaşanan iç savaşın patlak vermesinin en

önemli sebebinin İngiltere'nin bu politika değişimine bağlamıştır. İngiltere'nin bu yaklaşımının kendi çıkarlarını da korumadığını belirten Cemil Said Bey, ayrıca Ruslar tarafından İran'ın kuzeyinin işgal edilmesini de bu yanlış politikaya dayandırmaktadır.

Diğer devletlere nazaran Osmanlı, bu hususta çıkarlarını korumak yerine içeride yaşanan siyasi çalkantıların etkisinde kalarak net bir politika belirleyememiştir. Osmanlı Devleti'nin İran meşrutiyetine yaklaşımı da içeride yaşananların bir dışa yansımış hâlidir. Özellikle II. Meşrutiyet öncesinde Osmanlı, devlet olarak İran ahrarına karşı çıkıp Şah'ı desteklerken, II. Meşrutiyet'in ilan edilmesi ile birlikte İran ahrarı Osmanlı'dan daha çok destek almıştır. Fakat Osmanlı Devleti'nin dönemsel olarak farklılaşan bu yaklaşımına rağmen İran'da görev yapan Osmanlı diplomatları olan Şemseddin Bey ve Cemil Said Bey her zaman meşrutiyetçilerden yana tavır koymuşlar ve meşrutiyetçilerin galibiyeti için çaba sarf etmişlerdir. Osmanlı'nın Tahran Büyükelçisi Şemseddin Bey de ahrardan yana tavır geliştirdiği için görevden el çektirilmiştir. Cemil Said Bey, Osmanlı'nın içeride yaşadığı bu siyasi istikrarsızlıktan dolayı İran'ın bu kritik döneminden yararlanamadığını ifade etmiştir. Devlet adamlarının siyasi, ideolojik ve politik tercihlerinin dış politika üzerinde etkili olmasının devleti dışarıda sonuçsuz manevralara ittiğini göstermektedir.

Cemil Said Bey'in açıklamalarında dikkat çeken hususlardan biri de Osmanlı'nın zannedildiğinden çok daha fazla İran meşrutiyeti üzerinde etkili olduğudur. Özellikle diplomatik alanda Osmanlı'nın Tahran Sefareti yetkililerinin ortaya koyduğu çaba Rusya ve İngiltere'ye rağmen büyük bir başarı ortaya koyduğunu ve ahrarı güçlendirdiğini ortaya koymaktadır. Diğer yandan Osmanlı'dan Düstur'un alınması, Osmanlı ahrarının İran ahrarını desteklemek için Tahran'a hareket etmeleri, iç savaşta İran ahrarına aktif destek vermeleri Osmanlı'nın İran'daki etkisini göstermesi açısından önemli işaretlerdir. Fakat bu çabaların bir sonuca ulaşamaması, bireysel desteklerin bir devlet politikasına evirilemediğini de göstermektedir.

Cemil Said Bey İran'ın Osmanlı Devleti için önemli bir komşu olduğunu vurgulayarak İran ile dostane ilişkilerin güçlendirilmesini, diğer devletlere karşı İran'ı koruyucu bir siyasetin takip edilmesini savunmuştur. İki devlet arasındaki sorunları diğer devletleri dâhil etmeden çözmeye önerisinde bulunmuştur. Ayrıca

Rusya ve İngiltere'nin İran'daki politikalarının aktif bir şekilde takip edilmesinin ve Osmanlı Devleti olmadan İran'da iş görmelerinin engellenmesinin elzem olduğunu ifade etmiştir. İran yönetimini de bu zeminde Osmanlı ile yakın bir politika takip etmesi gerektiğini savunan Cemil Said Bey, İran'ın Osmanlı aleyhine sürdürdüğü politikayı eleştirmiştir. Cemil Said Bey, İran ile Osmanlı arasındaki meselelere diğer devletlerin dâhil edilmesinden ziyade diğer devletler ile ilgili sorunlara Osmanlı'nın dâhil edilmesi gerektiğini, bunun iki devletin çıkarlarına daha uygun olacağını savunmuştur. 1907 İngiliz-Rus anlaşmasının da İran'ın Osmanlı'ya karşı takip ettiği olduğu yanlış politikanın bir nedeni olduğunu ve bu anlaşmadan İran'ın büyük zarar gördüğünü ortaya koymuştur.

Osmanlı'nın İran dış politikasını doğru bir çizgide yürütmesi hususunda önemli bilgiler veren Cemil Said Bey, iki önemli komşu devlet arasında takip edilmesi gereken politikaya yönelik olarak yaptığı öneriler günümüzde de hâlâ değerini korumaktadır. XIX. yüzyılda ve XX. yüzyılın başında pek çok ortaklığa sahip olan Osmanlı ile Kaçar İranı'nın kurtuluşunu ortak bir politikaya bağlı gören Cemil Said Bey, iki devletin birbirlerine yaklaşımları ve işbirliklerini güçlendirmeleri gerektiğini savunmuştur. Bugün hâlâ bölgesel dengelerin korunması ve küresel güçler karşısında varlıklarını koruyabilmeleri yine iki gücün ortak politikalar geliştirmelerine ve işbirliklerini güçlendirmelerine bağlıdır. Çünkü sınır komşusu olan bu iki devlet ortak bir tarih ve kültürün mirasçısı oldukları gibi gelecekleri de birbirine bağlı olan iki devlettir. Ticari hayat başta olmak üzere, iki devletin ekonomik yapısı, güvenliği, stratejik konumları, gelecek endişeleri işbirliğini zorunlu kılmaktadır. Hâlihazırda yaşadığımız sorunlar, küresel güçlerin politikalarından bağımsız olarak iki devletin ortak hareket etmesi gerektiğini savunan Cemil Said Bey'in ne kadar yerinde tespitlerde bulunduğunu ortaya koymaktadır.

Son olarak çalışmamızda görüldüğü üzere Cemil Said Bey, başta kadının içtimai hayyataki yeri olmak üzere olmak üzere din ve vicdan hürriyeti; basın ve fikir özgürlüğü, hukuk düzeni, toplumsal düzen ve inzibat hususunda ortaya koyduğu fikrî perspektif, dönemin Osmanlı zihin dünyasını aşan evrensel bir yaklaşıma sahiptir. Medenileşmenin yolu, medeni toplumların sahip olduğu standartlarda bir toplum yaratmaktır. Geleceğe güvenle bakabilmenin ve emin adımlarla ilerlemenin yolu medenileşmekten geçmektedir. Cemil Said Bey, devletin de toplumun da kurtuluşunun medenileşmek ile mümkün olduğunu iddia etmiştir. Bunun için

toplumsal dinamikleri bir bütün olarak ıslah ederek medeniyetin inşasına hazır hâle getirmek gerekmektedir. Toplumun önüne medenileşme idealini koyan Cemil Said Bey'in bu hedefi cumhuriyetin ideali olan "muasır medeniyetler seviyesine ulaşma" gayesine de uygun düşmektedir.

KAYNAKÇA

Cemil Said Bey'in Eserleri

- [Cemil Said], **İran Ordusu Hakkında Muhtasar Risale**, Teşrin-i Sani, 1331.
- [Cemil Said], **İran Ordusu Tarihçesi**, Matbaa-i Askeriye, 1326.
- C. S. [Cemil Said], “*Devlet-i Osmâniyye İle Olan Hudud Mes’eleşi*”, **Tasvîr-i Efkâr**, nu.34, 3 Temmuz 1909/20 Haziran 1325, ss. 6-7.
- C. S. [Cemil Said], “*Emînessultan’ın Keyfiyyet-i Katli*”, **Yeni Tasvîr-i Efkâr**, nu.16, 15 Haziran 1909/2 Haziran 1325, ss.7-8.
- C. S. [Cemil Said], “*İran Ahvâli ve Journal De Saint Petersburg’a Cevap*”, **Tasvîr-i Efkâr**, nu.173, 22 Teşrin-i evvel 1909/9 Teşrin-i Sâni 1325, ss.1-2.
- C. S. [Cemil Said], “*İran Hudûdu Mes’eleşi*”, **Tasvîr-i Efkâr**, nu.189, 8 Kânûn-ı evvel 1909/25 Eylül 1325, ss.1-2.
- C. S. [Cemil Said], “*İran Ne Âlemde?*”, **Tasvîr-i Efkâr**, nu.112, 20 Eylül 1909/7 Eylül 1325, ss.2-3.
- C. S. [Cemil Said], “*İran Ordusu*”, **Tasvîr-i Efkâr**, nu.123, 1 Teşrin-i evvel 1909/18 Eylül 1325, ss.3-4 ve nu. 129, 7 Teşrin-i evvel 1909/24 Eylül 1325, ss.3-4 ve nu. 149, 7 Teşrin-i evvel 1909/16 Teşrin-i evvel 1325, ss.3-4.
- C. S. [Cemil Said], “*İran’da Kânûn-ı Esâsî*”, **Yeni Tasvîr-i Efkâr**, nu.7, 6 Haziran 1909/24 Mayıs 1325, ss.6-7.
- C. S. [Cemil Said], “*İran’da Meşrûtiyyet Nasıl Başladı?*”, **Yeni Tasvîr-i Efkâr**, nu.3, 2 Haziran 1909/20 Mayıs 1325, ss.5-6 ve nu. 4, 4 Haziran 1909, ss.5-6.
- C. S. [Cemil Said], “*İran’ın Hâli ve İstikbâli*”, **Tasvîr-i Efkâr**, nu.105, 13 Eylül 1909/31 Ağustos 1325, ss.6.
- C. S. [Cemil Said], “*İranlıların Âdât ve Ahlâkı*”, **Tasvîr-i Efkâr**, nu.78, 17 Ağustos 1909/4 Ağustos 1325, ss.6 ve nu. 91, 30 Ağustos 1909/17 Ağustos 1325, ss.6-7.
- C. S. [Cemil Said], “*Meclis’in Dağılmasına İlk Teşebbüs ve Tavassut-ı Süferâ*”, **Tasvîr-i Efkâr**, nu.36, 5 Temmuz 1909/22 Haziran 1325, ss.5-6.

- C. S. [Cemil Said], “*Meclis-i Meb’usân’ın Topa Tutulması*”, **Tasvîr-i Efkâr**, nu.65, 4 Ağustos 1909/22 Temmuz 1325, s.7-8.
- C. S. [Cemil Said], “*Rusya ve İngiltere’nin İran Hakkında İ’tilâfı Nasıl Oldu?*”, **Yeni Tasvîr-i Efkâr**, nu.22, 21 Haziran 1909/8 Haziran 1325, s.8 ve nu.26, 25 Haziran 1909/12 Haziran 1325, ss.7-8.
- C. S. [Cemil Said], “*Sefîr-i Osmânî’nin Oynadığı Rol*”, **Tasvîr-i Efkâr**, nu.50, 19 Temmuz 1909/6 Temmuz 1325, ss.5-7.
- C. S. [Cemil Said], “*Şah’a Bomba Atılması*”, **Tasvîr-i Efkâr**, nu.58, 28 Temmuz 1909/15 Temmuz 1325, ss.6-7.
- C. S. [Cemil Said], “*Yağma*”, **Tasvîr-i Efkâr**, nu.71, 10 Ağustos 1909/28 Temmuz 1325, ss.7-8.
- C. S. [Cemil Said], “*Yeni Şâh’ın Evâil-i Saltanatı*”, **Yeni Tasvîr-i Efkâr**, nu.10, 9 Haziran 1909/27 Mayıs 1325, ss.6-7.
- C.S., [Cemil Said], **Teceddüd-i Hakîkî Nasıl Olur?**, Der-Sa’âdet, Nisan 1330.
- Cemil Said Bey, **İran Mektupları**, (Haz: A. Ergun Çınar), Kitabevi, İstanbul 2014.
- Cemil Said, **Kur’an-ı Kerim Tercümesi**, (2. Baskı), 1926.
- Cemil Said, **Kur’an-ı Kerim Tercümesi**, İstanbul, Tarihsiz.
- Suad Said [Cemil Said], “*Ali Fikri’nin Vitiriyol Terkibatı*”, **Servet-i Fünun**, (Paris Kanun-ı Sâni 1913), Nu. 1154, ss.223, 226-227; Nu.1155, ss.247-248, 250.; Nu.1156, ss.274-275.
- Suad Said [Cemil Said], “*Biraz da Anadolu’ya Bakalım!*”, **Kadınlar Dünyası**, S.145, ss.4-5.
- Suad Said [Cemil Said], “*Cezmi’nin Hataları*”, **Kadınlar Dünyası**, S.121, ss. 10-11; S.22, ss.10-11; S.123, ss.10-11; S.124, ss.9-10; S.125, ss.9-11.
- Suad Said [Cemil Said], “*Garpta Derdi Maişet*”, **Kadınlar Dünyası**, S.100-14, ss.6-7.
- Suad Said [Cemil Said], “*Hatıranın Levhası*”, **Kadınlar Dünyası**, S.128, ss.10-11; S.129, ss.8-9; S.130, ss.11; S.131, ss.9-10; S.132, ss.10-11.

Suad Said [Cemil Said], “*İnkisar-ı Garam*”, **Kadınlar Dünyası**, S.100-10, ss.10;
S.100-11, ss.12; S.100-13, ss.11.

Suad Said [Cemil Said], “*Muallime*”, **Kadınlar Dünyası**, S.100-3, s.7; S.100-4,
s.11-12, S.100-5, s.10; S.100-6, s.10-11; S.100-7, s.10.

Suad Said [Cemil Said], “*Paris Milli Kütüphanesinde*”, **Servet-i Fünun**, (Paris
1913), Nu. 1151, s.154-155.

Suad Said [Cemil Said], “*Trokadero Parkında*”, **Kadınlar Dünyası**, S. 126, s.4-6.

Arşiv Belgeleri

BOA. BEO. 1010.75718.

BOA. BEO. 1272.95340.

BOA. BEO, 1501.112532.

BOA. BEO. 1710.128217.2.

BOA. BEO, 1710.128217.3.

BOA. BEO, 1715.128586.1.

BOA. BEO. 1715.128586.2.

BOA. BEO. 1715.128586.3.

BOA. BEO. 842. 63133.

BOA. BEO. 843. 63192.

BOA. BEO,1710.128217.1.

BOA. BOA. YEE. 10.20.1.

BOA. DH. MKT. 1243.27.

BOA. DH. MKT. 1253.36.1.

BOA. DH. MKT.1253.36.2.

BOA. HR. HMŞ. İŞO.188. 20.

BOA. HR. HMŞ. İŞO.188.20.1.

BOA. HR. SFR, 1.92.7.1-32.

BOA. HR. TH, 113.7.1-2.

BOA. HR. TH. 162.71.
BOA. HR. TH. 177.25.
BOA. HR. TH. 216.51.
BOA. HR. TH. 222.87.
BOA. HR. TH. 223.70.
BOA. HR. TH. 226.108.1.
BOA. HR. TH. 226.108.2.
BOA. HR. TH. 308.72.1.
BOA. HR. TH. 308.72.2.
BOA. HR. TH.113.7.1.
BOA. HR. TH.113.7.2.
BOA. HR. TH.116. 75.
BOA. HR. TH.124. 98.
BOA. HR. TH.199. 82.
BOA. İ.AS.27.12.
BOA. İ.DH.1261. 99025.
BOA. İ.HUS. 49.109.
BOA. İ.TAL. 169.47.1-2.
BOA. İ.TAL. 214.61.1-2.
BOA. İ.TAL. 77.44.
BOA. Y.MTV. 117.133.1-4.
BOA. Y.MTV. 233.128.1-2.
BOA. Y.MTV. 233.128.1-2.
BOA. Y.MTV. 92.29.
BOA. Y.PRK. ASK, 147. 61.
BOA. Y.PRK. BŞK, 41.19.

BOA. Y.PRK. EŞA. 33.99.

YBOA, HR-HMŞ. İŞO.7. 6.

Gazete-Mecmua: Makale ve Haber

“Erkeklerden Ziyade Erkekler”, **Kadınlar Dünyası**, 6 Mayıs 1921, Nu.194/10, ss.2.

“*Fakülte Müderrislerinin İsmail Hakkın Baltacıoğlundan Sordukları Suallerden Bir Kaçı, Baltacıoğlu İle Bir Hasbihal*”, **SR**, C.XI, S.267, ss.259-261.

“*Genç Osmanlıların İstihsali Meşrutiyette Ahrar-ı İran’a İmdadı*”, **Yeni Tasvî-i Efkâr**, nu.3, 2 Haziran 1909, ss.6-7; nu.4, 4 Haziran 1909, ss.5-6; nu.7, 6 Haziran 1909, ss.4-5; nu.9, 7 Haziran 1909, ss.7; nu.11, 13 Haziran 1909, ss. 6-7.

“*Hamiş*”, **Mihrab**, Sene 1, S.10, 1 Nisan 1340, ss.295.

“*Kavm-i Cedidci Ubeydullah Afgani ile Sebilürreşad İdarehanesinde Bir Muhavere*”, **SR**, C. 11, S.277, 19 Kânunuevvel 1329, ss.257-258.

“*Kur’an ve Latin Harfleri*”, **SR**, C.XII, S.279, ss.52-53.

“*Kur’an’a Karşı Suikast*”, **SR**, C.XI, S.252, Eylül 1957, ss.18-23.

“*Kur’an’la Oynuyorlar*”, **SR**, C. X, S.250, ss.393-396.

“*Kur’an-ı Kerim Tercemesi Hakkında*”, **Hayr’ul-Kelâm**, S.17, ss.136, 11 Mart 1914.

“*Yeni Türkçe Kur’an*”, **SR**, C.X, S.250, ss.396.

Ahmet Hamdi Aksekili, “*Türkçe Kur’an*” *Namındaki Kitab’ın Sahibi Cemil Said Beye*”, **SR**, C.XXIV, S. 624, s.403-406, 6 Teşrin-i Sani 1340.

Babanzade Reşid, “*Tercüme Hakkında İzahat*”, **Mihrab**, Sene 1, S.10, 1 Nisan 1340, ss.298-305.

Börekçi, Rifat, *Kur’an-ı Kerim Tercüme Hakkında Müslümanlara Beyan-ı Hakikat*, **SR**, C.XXIV, S.599, 1 Mayıs 1340.

Çantay H. B., *Baltacıoğlu ve “Kur’an-1”*, **SR**, C. XI, S.256, ss.96-97; “*Baltacıoğlu ve “Kur’an-2”*”, **SR**, C. XI, S.257, ss.100-101; “*Baltacıoğlu ve “Kur’an-3”*”,

- SR**, C. XI, S.259, ss.130-111; *Baltacıoğlu ve "Kur'an-4"* **SR**, C. XI, S.260, ss.146-147.
- Çantay, H. B., "Türkçe Kur'an mı?", **SR**, C. XI, S.253, s.35-37.; **SR**, C. XI, S.254, ss.51-52.; **SR**, C. XI, S.255, ss.67-69.
- Çavdar, M., "Kur'an'la Oynamaktan Hata ve Tahrifatlı Eserini "Türkçe Kur'an" Diye Piyasaya Sürmekten Perva Etmeyen Osman Cebioğlu'na", **SR**, C.XI, S.259, ss.134.
- Diyanet Riyaseti, "*Diyanet Riyasetinin Mühim Bir Fetvası*", **SR**, C. XI, S.269, Mayıs 1958.
- Doğrul, Ö. R., "*Yeni Kur'an-ı Kerim Tercümesi*", **Tevhid-i Efkâr**, 5 Teşrin-i Evvel 1340.
- Erdem, H. H., "*Dinde ictihad-İslam dininde reform-Türkçe Kur'an-Diyadet Teşkilatı Hakkında*", **SR**, C.13, S.322, (10.07.1961), ss.354-355.
- Erdem, N., "*Kur'anı Kerim Tercüme Edilebilir mi?*", **SR**, C.II, S.43, ss.378-379.
- Eşref Edip, "*Kur'an-ı Kerim Tercümesi*", **SR**, C.XXIII, S.569, 10 Nisan 1340.
- Eşref Edip, "*Yeni Kur'an Tercümesi*", **SR**, C.XXIV, S.617, 18 Teşrin-i Evvel 1340.
- Kadınlar Dünyası**, 2. Sene, nu.147, 13 Haziran 1330-2 Şaban 1331.
- Kadınlar Dünyası**, nu.142, 9 Mayıs 1330, 27 Cemaziyülahır 1331.
- Kamil Miras, "*Kur'an Tercemesi Hakkında*", **SR**, C. II, S.42, ss.259-261.
- Mehmed Cemil, "*Kazımirski'nin Fransızca Kur'an Tercümesindeki Kırk Kadar Yanlışların Tashihi*", **Mihrab**, Sene 1, S.10, (1 Nisan 1340), ss.291-297.
- Mehmed Ubeydullah, "*Lisan Neler Yapıyor*", **Millet**, S. 9.
- Nimet Cemil, "Edebiyat", **Kadınlar Dünyası**, nu.148, 9 Şubat 1331 (22 Şubat 1916)- 20 Haziran 1330 (3 Temmuz 1914).
- Rıfat Börekçi, **SR**, C. XXIV, S. 620, (Ekim 1340), ss. 349.
- Sağman, A. R., "*Kur'an Tercemeleri Hakkında*", **SR**, C.XIV, S.343, ss.283-244.
- Sağman, A. R., "*O Müthiş Sele Karşı Duramadık*", **SR**, C.4, S.95, (1951), ss.312-313.

Şeyh Safvet, “*Türkçe Kur’an-ı Kerim Tercümesi Hakkında Bir Mütalaa*”, **İleri**, 3 Mayıs 1340.

Telif Eserler: Makale ve Kitap

“*Abbas Mirza*”, **TDVİA**, C.1, ss.27-28

Abay, M., *Türkçedeki Kur’an Meallerinin Tarihi ve Kronolojik Bibliyografyası*, **Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi**, C. 10, S. 19-20, 2012, s.231-301.

Abrahamian, E., **Modern İran Tarihi**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, (Terc. Dilek Şendil) (1. Baskı), İstanbul 2009.

Ademiyet, F., **Endişeha-i Mirza Ağa Han Kirmani**, Peyam Yayınları, Tahran 1357.

Ademiyet, F., **Fikri Demokrasi-i İctimai Der Nohzetê Meşrutiyeti İran**, Gostereh Yay., Tahran 138İctimai 8.

Ademiyet, F., **İdeoloji-yi Nohzet-i Meşrutiyeti İran**, C.1, Gustareh Yay., Tahran 1387.

Ağaoğlu, A., **İran ve İnkılabı**, Ankara 1941.

Ahmet Cevdet Paşa, **Tarih-i Cevdet**, Üçdal Neşriyat, C.6, İstanbul 1993.

Akpınar, M., “*Osmanlı İmparatorluğu’nda Hariciye Nezareti’nin Kuruluşu ve Dış Politikasının Kurumsallaşması*”, **Tarih İncelemeleri Dergisi**, C.XXIX / 1, 2014, ss.59-85.

Albayrak, S., **Devrimin Çakıl Taşları**, Timaş Yay., İstanbul 1983.

Armaoğlu, F., **19. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1789–1914)**, Alkım Yayınlar, (4.Basım), İstanbul 2007.

Arşiv Belgelerine Göre Osmanlı Eğitim Sisteminde Modernleşme, (Haz: Muzaffer Albayrak-Kevser Şeker), Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Yayın Nu.134, İstanbul 2014.

Aslan, T. “*Osmanlı Aydınlarının Gözüyle Batılılaşma*”, **Erdem Atatürk Kültür Merkezi Dergisi**, Aralık 2009, S. 55, ss.1-32.

Ayar, T., **Sahhâflar Şeyhi-zâde Mehmed Es’ad Efendi’nin “Üss-i Zafer” Adlı Eserinin Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi**, BYLT, Kayseri 2005.

- Aydar, H., “*Türklerde Kur’an Çalışmaları*”, **İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, S.1, Yıl 1999, İstanbul 1999, ss.159-235.
- Azeri, A., **Âzâdistan Devleti ve Şeyh Muhammed Hıyâbânî (1918-1920)** (Çev. Eloğlu), (Haz. Seyfettin Altaylı) Elila Elektronik İletişim Ajansı, Ankara, Tarihsiz.
- Azimzade Refik Bey, **Kıvâm-ı İslâm Tenbih’ul-Efhâm ilâ Metâlib’il- Hayat’il-İctimaiyye ve’l-İslâm**, (Terc. Hocazade Mehmed Ubeydullah), Mısır 1324
- Berkes, N., **Türkiye’de Çağdaşlaşma**, Yapı Kredi Yayınları, (Çeviren: Ahmet Kuyaş) İstanbul 2003.
- Berküren, T., Aykut Kazancıgil, **Galatasaray Lisesi Mezunları 1871-1996**.
- Beyhan, M. A., “*Said Bey, Lastik*”, **TDVİA**, C.35, 2008.
- Burje, P., **Ölenle Ölünmez**, (Çev: Cemil Sait Dikel), Bastıran: C. Talaykurt, Milli Mecmua Basımevi, İstanbul 1943.
- Bursalı Mehmet Tahir Bey, **Osmanlı Müellifleri**, C.2, (Haz. A.Fikri Yavuz-İsmail Özen) Meral Yayınevi, İstanbul 1972.
- Cezani, B., **İran Meşrutiyet Devrimi Güçler ve Amaçlar (1906-1911)**, Kaynak Yay. İstanbul 2014.
- Cici, R., “*İmamzâde Esad Efendi*”, **TDVİA**, C. 22, ss.211-212.
- Cleveland, W. L., **Modern Ortadoğu Tarihi**, Agora Kitaplığı, (Terc. Mehmet Harmancı) İstanbul 2008.
- Creasy, E. S., **History of The Ottoman Turks**, Beyrut 1961.
- Cumhuriyet Devrinde Türkçe Hutbeler**, Maarif Kitaphanesi, Ahmet Kamil Matbaası, İstanbul 1927.
- Cündioğlu, D., “*Bir Kur’an Mütercimi: Cemil Said Bey’in Kendi Kaleminden Özgeçmiş*”, **Dergâh Dergisi**, C.IX, S.100, Haziran 1998, ss.46-47.
- Cündioğlu, D., **Akif’e Dair**, Kapı Yay., Mart 2010.
- Cündioğlu, D., **Bir Kur’an Şairi**, Kapı Yay. İstanbul Mart 2011.
- Cündioğlu, D., **Meşrutiyet’ten Cumhuriyet’e Din ve Siyaset**, Kapı Yay., İstanbul 2014.

- Cündioğlu, D., **Türkçe Kur'an ve Cumhuriyet İdeolojisi**, Kitabevi Yay. İstanbul 1998.
- Çakır, S., **II. Meşrutiyet'te Osmanlı Kadın Hareketi ve Kadınlar Dünyası Dergisi**, Basılmamış D.T., İstanbul 1991.
- Çakır, S., **Osmanlı Kadın Hareketi**, Metis Yay., İstanbul 2011.
- Çakmak, A.-S. Beyoğlu “*Osmanlı Devleti'nde Bir Modernleşme Uygulaması Olarak Ataşenavallik*”, **Tarih Dergisi**, S.66 (2017 / 2), İstanbul 2017, ss. 77-106.
- Demir, A. İ., “*İmamiyye Şi'ası'nda İmamın Yetkilerinin Fakihlerce Devralınma Süreci*”, **Makâlât Mezhepler Araştırmalar**, II/1 Bahar 2009, ss. 43-75.
- Develioğlu, F., **Osmanlıca –Türkçe Ansiklopedik Lugat**, Doğuş Ltd. Şti. Matbaası, Ankara 1970.
- Diyanet İşleri Reisliği, **Türkçe Hutbeler**, Evkaf Matbaası, İstanbul 1928.
- Djail, M. R.,-Kellner, T., **İran'ın Son İki Yüzyıllık Tarihi**, (Çev. Reşat Uzman), Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2011.
- Engin, E., **Mekteb-i Sultani'den Galatasaray Lisesi'ne**, Giza Yay., İstanbul 2008.
- Engin, V., **Mekteb-i Sultani**, Yeditepe yay., İstanbul 2016.
- Enver Z. K., **Osmanlı Tarihi**, C.V, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankar 1988.
- Ergin, O. N. **Türk Maarif Tarihi**, C.I-V, Eser Matbaası, İstanbul 1977.
- Ersoy, M. A., **Safahat**, Beyaz Çizgi Yay., Ankara 2013.
- Eryılmaz, B., **Tanzimat ve Yönetimde Modernleşme**, İşaret Yay., Ankara 2010.
- Fatma Aliye, **Ahmet Cevdet Paşa ve Zamanı**, Kanaat Matbaası, Dersaadet 1332.
- Fikret, Tefvik, **Rübab-ı Şikeste ve Diğer Eserleri**, İnkılâp Kitabevi, (Tertip ve Telif Eden Fahri Uzun), İstanbul 1985.
- Furon, R., **İran**, Hilmi Kitabevi, (Tür.Galip Kemali Söylemezoğlu), İstanbul 1943.
- Geçer, K. T., “*Tarihten Günümüze Türk Ordusunda Kullanılan Rütbe ve Semboller*”, **Silahlı Kuvvetler Dergisi**, Ocak 2012, S.411, ss.68-85.
- Gökalp, Z., **Türkçülüğün Esasları**, Türk Kültür Yayını, (5. Baskı), İstanbul, Tarihsiz.

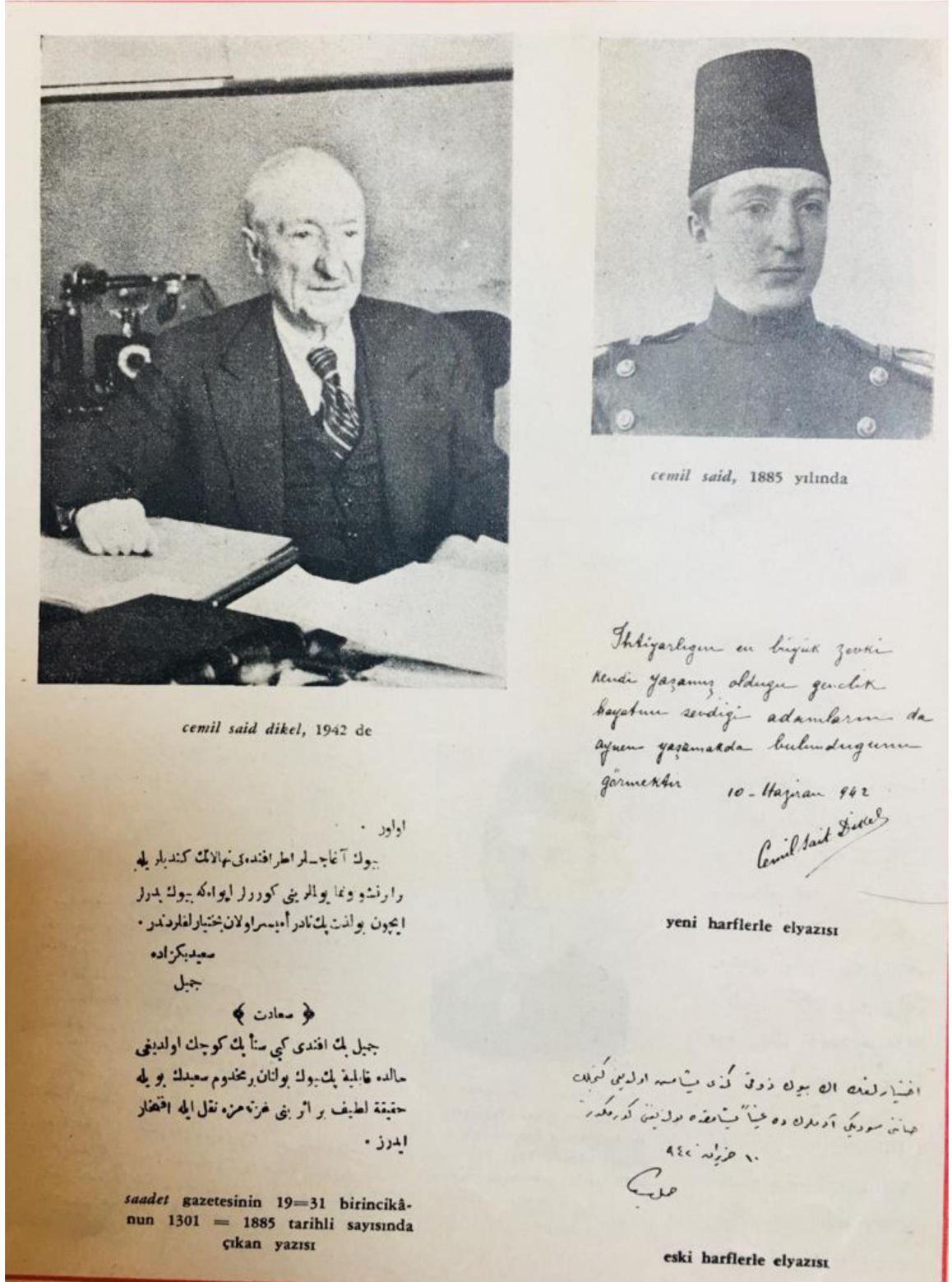
- Gökalp, Z., **Türkleşmek İslamlaşmak Muasırlaşmak**, Bordo Siyah Klasik Yay., İstanbul 2004.
- Gökalp, Z., **Yeni Yol-Doğru Yol**, Devlet Kitapları, Güneş Matbaacılık, (1. Baskı) Ankara 1976.
- Gümüüş, S., “*Cumhuriyet Döneminde (1923-1960 Arası) Meâl Çalışmaları*”, **FSM İlmî Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi**, S.5, Yıl 2015, Bahar, ss.285-331.
- Hafız Yaşar Okur, **Atatürk’le On Beş Yıl Dini Hatıralar**, Sabah Yay., İstanbul, Tarihsiz.
- Hafız Yaşar Okur, **Yaşanmış Olaylarla Atatürk ve Müzik: Riyâset-i Cumhur İnce Saz Hey’eti Şefi Binbaşı Hâfız Yaşar Okurun Anıları 1924-1938**, (Haz. Halil Erdoğan Cengiz), Ankara 1993.
- Hâşim Nâhit (Erbil), **Türkiye İçin Necât ve İ’tıla Yolları**, (Haz. Necmi Uyanık-Ferudun Ata), Tablet Yay., Konya 2006.
- İbrahim Hilmi, **Avrupalılaşmak**, İstanbul 1332.
- İbrahim Hilmi, **İhvân-ı Dinime “Kur’an-ı Kerim Tercüme ve Tefsiri”**, İstanbul 1332.
- İbrahim Hilmi, **Nuru’l Beyan Kur’an-ı Kerimin Türkçe Tercümesi**, Matbaa-i Amire, İstanbul 1340.
- İbrahim Hilmi, **Zavallı Millet**, İstanbul 1330.
- İsfendiyaroğlu, F., **Galatasaray Tarihi**, İstanbul 1954.
- İvanov, **İnkılab-ı Meşrutiyet-i İran**, Armağan Yay., (Terc. Âzer Tebrizi), Tahran Tirmah 57.
- Kara, İ., **İslamcıların Siyasi Görüşleri**, Dergah Yay., İstanbul 2001.
- Karacan, O., “*Cemil Said Bey’in İran Ordusuna Dair Askerî Raporları Hakkında Bir Değerlendirme*”, **Birey ve Toplum Sosyal Bilimler Dergisi**, Yıl 8, S.16, (2018), ss.173-188.
- Karadeniz, Y., “*II. Meşrutiyetin Ön Denemesi: İran Meşrutiyet Hareketi ve Sebepleri (1906)*”, **Bilig**, S.47, 2008, ss.193-214.

- Karadeniz, Y., **İran’da Sömürgecilik Mücadelesi ve Kaçar Hanedanı (1795-1925)**, Bakış Yay., İstanbul 2006.
- Kasımi A., **Şeş Salı İnkılab-ı Meşruta-i İran**, İran İş Partisi Yay., 1385.
- Kaynar, R., **Mustafa Reşit Paşa ve Tanzimat**, TTK, (4. Baskı), Ankara 2010.
- Kemal Beydilli, “*Sefaret ve Sefaretnâme Hakkında Bir Değerlendirme*”, **Osmanlı Araştırmalar**, C.XXX, (Neşir Heyeti: Halil İnalcık, İsmail E. Erünsal, Heath W. Lowry, Feridun Emecen, Klaus Kreiser, Bilgin Aydın), İstanbul 2007, ss.9-30.
- Kemalpaşazâde Said, **Musavver Kamus-i Said: Fransızcadan Türkçeye**, C.1, Matbaa-i Amire, İstanbul 1334.
- Kesrevi, A., **Tarih-i Meşruta-i İran**, Emir-i Kebir Yay., (22. Baskı), Tahran 1375.
- Kılıç, H., **İran’ın Modernleşme Sürecinde Osmanlı Devleti’nin Rolü (1848-1923)**, Basılmamış YLT., İstanbul 2006.
- Komisyon, **Kur’an-ı Kerim**, Maarif Kitaphanesi, İstanbul 1927.
- Komisyon, **Tanzimat I-II**, M.E.B., İstanbul 1999.
- Mahmut Kemal İnal İbnülemin, **Son Asır Türk Şairleri**, Cüz VII, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1969.
- Mehmet Süreyya, **Sicill-i Osmani**, T. Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı Yurt Yay., C.2, İstanbul 1996.
- Melikzade, M., **Tarih-i inkılab-ı Meşrutiyet-i İran**, C.1.-8., Sahn Yay., Tahran 1383.
- Meriç, C., **Bu Ülke**, İletişim Yay., (16. Baskı), İstanbul 2002.
- Mirzâ Muhammed Nazımu’l-İslam Kirmanî, **Târih-i Bîdâri-i İrâniyân**, Peykan Yay., Tahran 1376.
- Müjdecî, M.-C. Karakılıç, “*Cumhuriyetin İlk Kur’an Mütercimlerinden Cemil Said (Dikel) ve Kur’an Tercümesi Hakkında Bir Değerlendirme*”, **Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi**, yıl 3, S.6, (Güz 2007), ss.183-197.
- Ongunsu, A. H. “Tanzimat ve Amillerine Umumî Bir Bakış”, **Tanzimat I**, M.E.B., İstanbul 1999, ss.1-12.

- Ortaylı, İ., **İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı**, Hil Yay., (2. baskı), 1987.
- Ortaylı, İ., **Türkiye Teşkilat ve İdare Tarihi**, Cedit Neşriyat, (3. baskı), Ankara 2008.
- Öz, M., “*Klasik Dönem Osmanlı Siyasi Düşüncesi-Tarihî Temeller ve Ana İlkeler*”, **İslamî Araştırmalar Dergisi**, C.12, S.1, 1999, ss. 27-33.
- Öz, M., “*Şah Abdülazîm*”, **TDVİA**, C. 38, ss.250.
- Raini, İ., **Encümenha-yi Sırrî Der İnkılab-ı Meşrutiyet-i İran**, Cavidan Yay., Tahran 1344.
- Resulzâde, M. E., **İran Türkleri (Türk Yurdu ve Sebilurreşad’daki Yazıları)**, (Haz. Yavuz Akpınar-İrfan Murat Yıldırım-Selahattin Çağın), Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul 1993.
- Rızvani, A. İ., **İnkılab-ı Meşrutiyet-i İran**, Ketab-ê Cevanan, Tarihsiz.
- Sağman, A. R., **Kur’ân’ın Türkçeye Tercümesi Karşısında Üç Profesör**, Ahmet Sait Matbaası, İstanbul 1957.
- Shillers, C. N., **Bir ABD Büyükelçisinin Türkiye Hatıraları Mustafa Kemal 2**, Cumhuriyet yay., (Çev. Örgen Uğurlu), 1999.
- Süleyman Tevfik, **Tercüme-i Şerife Türkçe Kur’an-ı Kerim**, İstanbul 1926.
- Süleyman Tevfik, **Türkçe Kur’an-ı Kerim**, Maarif Kitaphanesi, İstanbul 1926.
- Şemseddin Sami, **Kamus-ı Türki**, Çağrı Yay., İstanbul 1978.
- Şen, E., “*II. Meşrutiyet Dönemi ve Sonrasında Yayınlanan Bazı Dergilerde Kur’an ve Tefsirle İlgili çalışmalar*”, **Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi**, C. 9, S. 18, (2011), ss.491-518.
- Şeyhülislam Mustafa Sabri, **Dini Mücedditler**, Sebil Yay., İstanbul 1969.
- Şişman, A., **Galatasaray Mekteb-i Sultânîsi’nin Kuruluşu ve İlk Eğitim Yılları 1868-1871**, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul 1989.
- T.B.M.M. Zabıt Ceridesi, 1925-1930.
- Tunaya, T. Z., **İslamcılık Akımı**, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yay., İstanbul 2007.
- Tüccarzâde İbrahim Hilmi Çığırâçan, **Osmalı Devleti’nin Çöküş Nedenleri**, (Haz. Başak Ocak), Libra Kitapçılık ve Yayıncılık, (1. Baskı), İstanbul 2009.

- Türkmen, Z., “*Sultan II. Abdülhamid Döneminde Mekteb-i Harbiye-i Şahane*”, **Osmanlı İstanbul’u IV. Uluslararası Osmanlı İstanbul’u Sempozyumu Bildirileri**, 20-22 Mayıs 2016, İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi, (Ed. Feridun M. Emecen-Ali Akyıldız-Emrah Safa Gürkan, İstanbul 2016, ss. 931-954.
- Ubeydullah Afğani, **Kavm-i Cedid Kitabul Mevaiz**, Şems Matbaası, Dersaadet 1332.
- Uçarol, R., **Siyasi Tarih (1789-1994)**, Filiz Kitabevi, İstanbul 1995.
- Uçman, A., “*Recâizâde Mahmud Ekrem*”, **TDVİA**, Yıl 2007, C. 34, ss. 503-504.
- Us, H. T., **Elli Yıl**, İstanbul, Tarihsiz.
- Uyar, M., **İran’da Modernleşme ve Din Adamları Meşrutiyet Örneği**, Emre Yay., İstanbul 2008.
- Ülken, H. Z., **Türkiye’de Çağdaş Düşünce Tarihi**, Ülken Yay., İstanbul 1992.
- Yalçinkaya, M. A., “*III. Selim Döneminde Dış Temsilciliklerin Kurulması*”, **Nizâm-ı Kadîm’den Nizâm-ı Cedîd’e III. Selim ve Dönemi** (Ed. Seyfi Kenan.), İSAM Yayınları, İstanbul 2010, ss.593-633.
- Yalçinkaya, M. A., “*Türk Diplomasininin Modernleşmesinde Reisülküttab Mehmed Raşid Efendi'nin Rolü*” **Osmanlı Araştırmaları**, C. XXI, (Neşir Heyeti: Halil İnalçık,İsmail E. Erünsal, Heath W. Lowry, Feridun Emecen, Klaus Kreiser, Bilgin Aydın), İstanbul 2001, ss.109-134.
- Yazıcı, O., **Modern Afganistan’ın Kuruluşu 1834-1922**, Mengüceli Yay., Malatya 2011.
- Yeşilot, O. “*Türkmençay Antlaşması ve Sonuçları*”, **A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, S.36, Erzurum, 2008, ss.187-199.
- Yıldız, G., “*Osmanlı Dış Askerî İstihbaratında Formelleşme: Elçiliklerde Ataşemiliterliğin İhdası ve Osmanlı Askerî Ataşe Raporları*”, **Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi**, 2012 Güz (17), ss.239-266.

EKLER

Şekil 1. Hakkı Tarık Us'un Elli Yıl adlı eserinden alınan Cemil Said Bey'in 1885 ve 1942 yıllarına ait iki fotoğrafı. Ayrıca kendi el yazısı ve saadet gazetesinde yayınlanan ilk eseri.

jübilesi yapılanlar eminönü halkevi konferans salonunda bir arada

1 — kevork simkeşyan, 2 — istepan hilmi gurdikyan, 3 — halil rüğüd akır, 4 — ibn-ül-emin mahmud kemâl inal, 5 — maarif vekilii hasan-âli yücel, 6 — apik mübayaacıyan, 7 — efdalüddin tekiner, 8 — hüseyin rahmi gürpınar, 9 — mehmed zıya karamürsel, 10 — şevket gavsî özdönmez, 12 — cemil said dikel, 13 — ebubekir hâzım tepeyran, 14 — celâl muhtar özden, 15 — osman tevfik yalman, 16 — maliye vekilii fuad ağralı.

25. halil (halil menteşe)	34. kirkor (kirkor kömürçan)	43. rahmi (hüseyin rahmi gürpınar)	52. şevket (şevket gavsî özdönmez)
26. hâmid (mehmed hâmid hasancan)	35. macid (ahmed macid gören)	44. reşid (ahmed reşid rey)	53. şükrü (şükrü kâmil talimeoğlu)
27. hâtem (hâtem süleyman tandoğdu)	36. mehmed-ali (mehmed-ali aynı)	45. rıza (rıza tevfik)	54. tevfik (tevfik âmir kocamaz)
28. hâzım (ebubekir hâzım tepeyran)	37. mihrünisa (abdülhak mihrünisa tarhan)	46. rüğüd (halil rüğüd akır)	55. tevfik (mehmed tevfik bilgı)
29. hayrullah (mustafa hayrullah diker)	38. naci (gl. naci eldeniz)	47. sâim (salih azım unar)	56. tevfik (osman tevfik yalman)
30. istepan (istepan hilmi gurdikyan)	39. namık (ebürriza mehmed namık onon-özgören)	48. samih (hasan samih baban)	57. veled (mehmed behâüddin veled izbudak)
31. kâmi (ali kâmi akyüz)	40. nazmi (mustafa nazmi aklan)	49. senai (osman senai erdenişil)	58. zıya (mehmed zıya karamürsel)
32. kemil (ibnülemin mahmud kemâl inal)	41. nüzhet (mehmed nüzhet ortanca)	50. seniş (abdülğani seniş yurtman)	59. zıya (ahmed zıya şenozan)
33. kevork (kevork simkeşyan)	42. pırtev (gl. said pırtev demirhan)	51. şefik (ali şefik eyison)	

Şekil 2. Hakki Tarık Us'un Elli Yıl adlı eserinde yayınlan bir başka fotoğraf. Cemil Said Bey, 11. Sırada.

jübilesi yapılanlar eminönü halkevi salonunda bir arada

1 — ali şefik eyison, 2 — ahmed macid gören, 3 — tevfik âmir kocamaz, 4 — mustafa âşım yürük, 5 — halid zıya uşaklıgılı, 7 — abdürrahman vefik sayın, 8 — mehmed nüzhet ortanca, 9 — mustafa nazmi aklan, 10 — mehmed faiz gündeğdu, 11 — ibrahim aşkı tank, 12 ahmed reşid rey, 13 — kor g. naci eldeniz, 14 — mehmed ali aynı, 15 — ali kâmi akyüz, 16 — hayrullah diker, 17 — kirkor kömürçan, 18 — yusuf ceal dilmen.

jübilesi kutlananlar (alfabe sırasıyla)

1. abdürrahman (abdürrahman vefik sayın)	7. cahit (hüseyin cahit yaşın)	13. efdalüddin (efdalüddin tekiner)	19. fennî (ismail fennî erişirgil)
2. apik (apik mübayaacıyan)	8. celâl (celâl muhtar özden)	14. emin (mehmed emin yurdakul)	20. ferid (ömer ferid kam)
3. âşım (mustafafa âşım yürük)	9. ceal (yusuf ceal dilmen)	15. eniş (mehmed eniş yalkı)	21. fuad (ali fuad ağralı)
4. aşkı (ibrahim aşkı tank)	10. cemil (mehmed cemil pekyahşı)	16. ethem (ibrahim edhem dirvana)	22. hakkı (ismail hakkı alişan eldem)
5. azmi (mehmed azmi veziri)	11. cemil (cemil said dikel)	17. faik (süleyman faik emre)	23. hakkı (ismail hakkı nakid bıçakçıoğlu)
6. behice (hadice behice zıya kollar)	12. cevdet (mehmed cevdet öğretmenoğlu)	18. faiz (osman faiz feraizci gündeğdu)	24. halid zıya (halid zıya uşaklıgılı)

Şekil 3. Bir başka açıdan çekilmiş bir fotoğraf.

تکلیف منته ۶۰ پارہ
 آڈس
 سلطان احمد دیوان بولنگ
 دائرہ مخصوصہ
 پوسٹ ٹوٹوس ۱۱۶
 ٹیون نومبر ۱۳۳۱
 انظار
 کونڈرلان مقالات درج
 اہلسون ایڈیٹور

تکلیف منته ۶۰ پارہ
 آڈس
 سلطان احمد دیوان بولنگ
 دائرہ مخصوصہ
 پوسٹ ٹوٹوس ۱۱۶
 ٹیون نومبر ۱۳۳۱
 انظار
 کونڈرلان مقالات درج
 اہلسون ایڈیٹور

KADINLAR DUNYASSI

"KADINLAR DUNYASSI" - Constantinople

قادیفہ - جنوری و مئی ۱۹۲۰ - ۲۷ جلدی الاخر ۱۳۳۱

احمد شوقی

دیش متخصیصی

کونڈرلان - بلاتین - المومون - قادیفہ
 سکوٹین - قادیفہ - دیش متخصیصی
 قادیفہ - احمد شوقی - قادیفہ
 دیش متخصیصی - قادیفہ
 دیش متخصیصی - قادیفہ
 دیش متخصیصی - قادیفہ

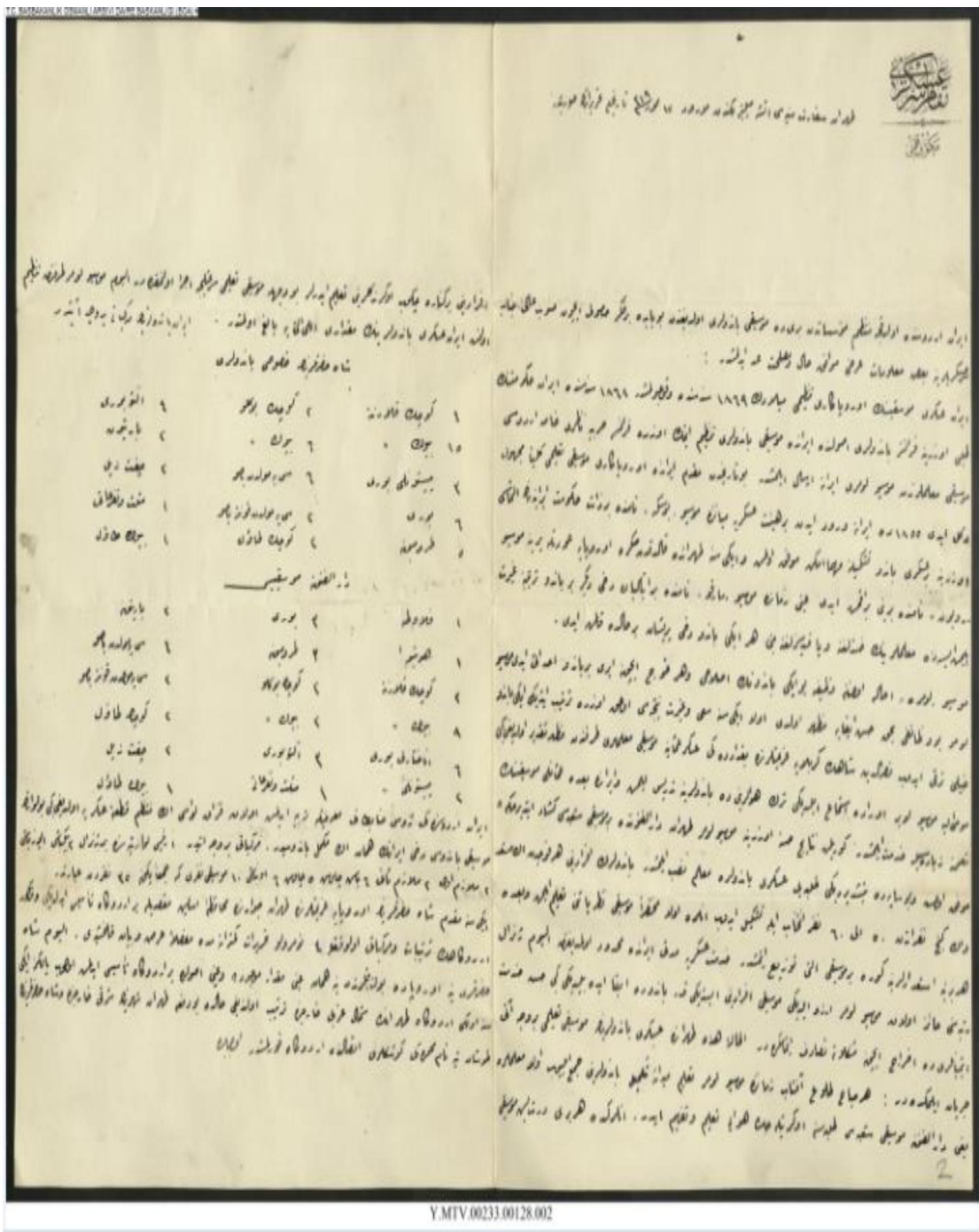
اسکدار اہالی

حاج احمد شوقی - قادیفہ
 دیش متخصیصی - قادیفہ
 دیش متخصیصی - قادیفہ
 دیش متخصیصی - قادیفہ
 دیش متخصیصی - قادیفہ
 دیش متخصیصی - قادیفہ
 دیش متخصیصی - قادیفہ
 دیش متخصیصی - قادیفہ

نیمت جمیل بیوگلی جمیلی لڑکان ہمزہ مستکن نعمت جمیلی خانم انیدی

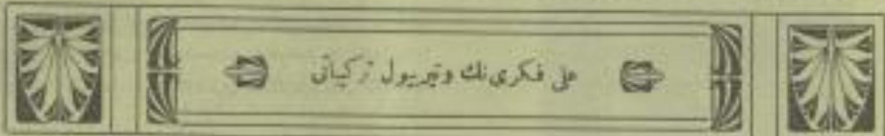
Şekil 4. Kadınlar Dünyası'nda yayımlanan Cemil Said Bey'in eşi Nimet Cemil Hanım.

Şekil 6. Cemil Said Bey'in kaleminden çıkan İran Ordusuna dair bir belge.

بولونان قانديرك عىدى زلفه لشمش ايدى . بو سته پارسه
 جزيران اينداملنده كنداد اولونان قولر . ايه پلماسه يك متمتع
 اوش دو . اولورده سابعيسى بى قسه آيرمش ايدى . معاوت
 انايتكارانه و امور خيره . سلف صحت . علاج و تزيه . فوانين
 طرز ساهي . حقوق نسوان . قون ادبات و سابع بيهه .
 قولورده بولونان مال عتقنه نسوان قانديرك خدمت خيرهسه .
 عشرت عيلىدىكى لىقايده اتمائنه . ورمك مع وختىدى
 خصوصتهكى سابعيسنه . اصول تزيهه . وادىك حقوقه .
 زويه شققت مدهسه سياليدان قانديرك حمايته . قانديرك ايون
 كي سلكر كنده ايدى سلكه ودها . سلكره قانديرك
 دخلى ممكن كوردونديكده دار ملا عتقان و معاملات سرداققورده .

هدى آردن نايه آمالي بوسورنده ايضاح و تعريف ايندكدن
 سوكره عمل چفته قتل كلام ايدرك همتدركه !
 • ويايك عتقنه جهنمده بولونان قانديركه . عتداجناع ايتك
 كنديارنه متعلق مسائل عتقنه قانديرك آرا و افكار ايدى سلكه
 و سابعيسى احضار ايتك ايندبورز .
 پروفا قانديركي نوروخ ايتكمك طريقي التزام ايبورز و قناع ايه
 جلب مودت اصولندن باشق اصول ناهه و ساكدي لطيفندن
 نوق ايبورز . بين الملل همالي نسواندن هر بى اساسي لشكايه
 اساس و سابعيسى عتقنه ايتكمك برابر طرز سابعيسنه مستقدر .
 ۱۹۰۲ و ۱۹۰۹ ده اقطاد ايدن سوال قولورنده حاضر

مردمى

سعاد سعيد

۱۹۰۹ قونول ۱۱۵۵

ايدىك درسهده نى بيذا اتمش . خاتم القلم و بكر داني زاهدلم
 سولا . عيسا . سيباندين هيسنى يك ابي بولم . عتقنه زاندم
 ريجهنى . سنى بريك كوزمكيكه نهسهه قالمش اولان سنى سنى
 بكارنده قن و تخمينيك يك ايلر وسنه كوزم بولم . ريجهتك
 پارلاق صارى حاجاربه چارچوغلن بده سياسي ريجهت كوزم
 . انسانلرى تعصب اولمق قورى اخلاقندن اسانقلندن كورد ايندورمن
 طاق مولى بافيل... سونلارنى يك كمين ايدم . كوزم كزين
 ايدردى . ايجو حساس بورتك آتسه اك ابي رساملرك امتالي
 يادق قورى لوجعل قدر لطيف قرمزى موداق قورى عبق ليجه يياش
 ديشارى واردي . بوذن سكر ته اول خلامك سلكهكى بايسنه
 اولن سكر پانك سلكهكلرى اينده بجهده اورار اولوقورق
 قوشان او زمانكى ريجه اجه شمدىكى ريجه آرسنه سوك برقرق
 واردي .

الى تكرر باشه كنورمك اللى تكرر ثقافتى استقامتدن
 صيفدى دوام ايدرك سنى جزين روسان اولور كي ناتون
 پرسه حكيمنه باشلاي .

آوان سايوقورده بلانيزى غيب ايندكده سكره اون سكر باشده
 باهكمك قوجانندن آريلوب آلماسنده موندده كيا كر نكتيه
 گيريم . برادرم احمد صيف . بنان برقاچ باش دغا بيوك اولمقندن
 اولمكيكه مهنسى مكنينى كاك اتمش على الامل بر ديولوما آتتى .
 ان موندده ايكن وادىك صيوت ايديسى قلا كته مائر اولان
 زوانلى قردشم صيفه خالار ايدم . كه صيف اولن آچوجقلندن
 بى سوردى . ريجهنى لشكلا مشر عين زمانه بدر و اولمقورمن
 قيتلى بر ترونده و ايت اولمشق .

شمدى او حياتنه عشق دولي اوناشن بحر مكار جلقب
 رفادين اوناش لطافت سيقهسى اطوارندهكى شوشاقه تجين
 ايدىك يك دولو ايجدكلر آرسنه طرز ناييسى تكلمى نيسنى
 او قدر كوزم اشغال ايدوركه الساه كره كره اوزورده
 اولمقنى اولدورديور .

آيت قانديركى كتيابه سعاد قورده وادىك بوش بر ايدىنى
 موقفه خلام زاندم ريجهنى بون باكه تسبب ايشلر . و سنده
 اولمقورمن برادرم اوسوملى صيفك اك بوگك بر عشاقه تا
 سيانندن بى سونكمه اولمقنى بوحيات ارفاقتى تيرشلايدم .
 ورون مندلب ايكيشر سته باشه ايه صيفك ايه قوزى دنياپ
 كشتى .

مع ماقبه ريجهتك تحصيل يك فوق الماده و يك جدى ايدى
 خلام اوكا تا چوجقلنده تركه صرف نحوه برابر اديان عتايه
 وقرالسرجه ترجمه كتاب اييون اركت سلسلر تحصيل ايتدى
 ريجه تحصيلدن سيقلان شهاديق قوزلردن اولمقنى اييون كدينه

سكز سته اوتورمن آرى كچورده استاسوله باهكمك ساه
 سا كن حيله آسودهسه قوشوب كلكمك زمان آز چوق هر شيد
 برتوبل كوردم .
 صيف ، دغا باشلايمش كوزم . فلكندن ايجدكلرى قالم

Şekil 7. Servet-i Fünun dergisinde Suad Said mahlasıyla yayımlanan bir eseri.

Şekil 9. Tasvîr-i Efkâr'da C.S rumuzuyla İran Mektupları köşe başlığında yayınlanan ilk makalesi.

Şekil 10. Kadınlar Dünyası'nda Suad Said mahlasıyla Cemil Said Bey'in yayınlanan bir yazısı.